

**MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN 105 İLLİYİNƏ
HƏSR OLUNMUŞ**

**“TARİXİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN VƏ TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ”
RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
(2-3 DEKABR 2025-Cİ İL) MATERİALLARI**

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 105 illiyinə həsr olunmuş “Tarixin öyrənilməsinin və tədrisinin aktual problemləri” respublika elmi konfransının (2-3 dekabr 2025-ci il) materialları. Bakı: Təhsil, 2026, 211 səh.

İSBN 978-9952-518-30-6

2025-ci il dekabrın 2-3-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində “Tarixin öyrənilməsinin və tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı keçirilmişdir. Muzeyin yaranmasının 105 illiyinə həsr olunan konfrans çərçivəsində “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasındakı xəritələrdə Qərbi Azərbaycan toponimləri” sərgisi təqdim olundu. Konfransda Bakıdan, Naxçıvandan, Gəncədən 35 alim iştirak etmişdir. İki gün davam edən konfransda Azərbaycan tarixinin dövrləşməsi, tarixi mənbələrin öyrənilməsi, Azərbaycan xalqının etnogenezi problemləri, akademik elm və tarixin tədrisi, tarixi şəxsiyyətlərə yanaşmalar və qiymətləndirmələr, türk tarixinin tədqiqi və tədrisi, muzeylər və tarixi təhsil mövzularında məruzələr dinlənildi. Elmi forumun iştirakçıları Vətən tarixinin dövrləşdirilməsi, Azərbaycan xalqının etnogenezi problemlərinin həlli istiqamətində ölkə alimlərinin söylərinin birləşdirilməsinin vacibliyini qeyd etdilər. Həmçinin müasir tarixi tədqiqatların həm dərsliklərin yazılmasında, həm də tədris prosesində daha geniş əks olunmasının zəruriliyi vurğulandı.

Təqdim olunan toplu konfrans iştirakçılarının məruzələri əsasında hazırlanıb. Məruzələr müəllif redaktəsində təqdim olunur.

Konfransın Təşkilat komitəsi

MÜNDƏRİCAT

<i>Nailə Vəlixanlı. Bir daha Xilafət dövrü Azərbaycan əhalisinə dair</i>	6
<i>Vəli Baxşəliyev. Azərbaycan tarixinin yazılması və tədrisinin müasir problemləri</i>	10
<i>Nəcəf Müseyibli. Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixi: arxeoloji və antropoloji aspekt</i>	14
<i>Elmira Muradəliyeva. Tarixin aktual problemlərinin tədris prosesində əksi: Əliyarlı tarix məktəbinin təcrübəsi.....</i>	20
<i>İradə Hüseynova. “Qafqaz müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində” fənninin tədrisinə dair.....</i>	24
<i>Zeynəb Quliyeva. Tariximizin dövrəşdirilməsi məsələsi arxeoloji mənbələr işığında</i>	31
<i>Akif Nağı. Azərbaycan tarixinin dövrəşdirilməsi məsələsinə dair</i>	36
<i>İntiqam Cəbraylov. Azərbaycan tarixinin tədrisi: nəzəri və praktik məsələlər</i>	43
<i>Bəxtiyar Tuncay. Paleogenetik və genetik tədqiqatların etnogenezin öyrənilməsindəki rolu</i>	48
<i>Solmaz Rüstəmovə-Tohidi. Üzeyir Hacıbəyovun Ceyhun Hacıbəyliyə son məktubu. Tarixi mənbə və şəxsiyyətə yanaşma bucağından</i>	56
<i>Nərgiz Əliyeva. Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsində epigrafiya alim Əjdər Ələsgərzadənin rolu</i>	64
<i>Əli Fərhadov. Nəmətullah Naxçıvani, həyatı, əsərləri və Quran təfsiri</i>	72
<i>Kübra Əliyeva. Tarixin öyrənilməsində etnoqrafik tədqiqatların rolu</i>	78
<i>Cavid Bağırzadə. Albaniyanın Uti və Arsak əyalətlərinin ilk orta əsr şəhərlərinə dair mənbələr</i>	86
<i>Etibar Musayev. Türk tarixinin öyrənilməsində yeni paradigmlər: tarixşünaslıq və ideoloji yanaşmalar</i>	92
<i>Həbibə Əliyeva. Yazılı keramika nümunələrinin tarixi mənbə kimi tədqiqi, təbliği və muzey materiallarının öyrənilməsində mövcud problemlər.....</i>	100
<i>Fariz Xəlilli. Azərbaycanda İslam arxeologiyası: təcrübə, problemlər və perspektivlər</i>	110

<i>Faiq Ələkbərli. Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili və bu xalqın formalaşmasına dair ikili konsepsiya</i>	119
<i>Mübariz Ağalarlı. Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixi görüşlərinə nəzəri-konseptual yanaşma</i>	131
<i>Aygün Əzimova. Azərbaycanın 1917-1920-ci illər dövrü mətbuat materiallarının tədqiqində kontent, diskurs və hermenevtik təhlil metodlarının məqsədə uyğunluğuna dair</i>	138
<i>Aynur Orucova. Səfəvi-Osmanlı müharibəsi italyan konsulun hesabatına əsasən (1577-1587-ci illər)</i>	146
<i>Aida İsmayılova. XX əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların ideoloji çərçivəsi V.A.Şnirelmanın yanaşması kontekstində</i>	152
<i>Şəlalə Ana Hümmətli. Tariximiz böyük azərbaycanşünas alim-yazıçı Yusif Vəzir Çəmənizəminli qələmində</i>	156
<i>Briliant Hacıyeva. Azərbaycan tarix elminə töhfə - Davud bəy Şərifovun "Əski mədəniyyət tarixi" dərsliyinə bir nəzər</i>	164
<i>Sevinc Nəsirova. Rəqəmsal dövrdə muzey və təhsilin inteqrasiyası</i>	168
<i>Vüsalə Bedullazadə. IX-XIII əsr Azərbaycan memarlığında inşaat keramikası tarixi mənbə kimi</i>	173
<i>Zərintac Şatırova. Muzey mənşəli antropoloji materiallarda endogen DNT-nin zəif qorunması problemi və həll yolları</i>	178
<i>Elmar Baxşəliyev. Neolit və Eneolit dövrünün dövrləşdirilməsindəki problemlər</i> ...	183
<i>Şəfa Mövsümov. Berlinin alınması və Reyxstaqa Qələbə bayrağının sancılması Azərbaycan sovet tarixşünaslığında</i>	188
<i>Günəl Süleymanova. 107 il ərzində dəyişməyən yanaşma: Fətəli xan Xoyski və 1918-ci il sentyabr hadisələri erməni tarixşünaslığında</i>	192
<i>Kəmalə Mustafayeva. Tarixin tədrisində dərsdənkənar tədbirlərin və muzeylərin əhəmiyyəti</i>	200
<i>Nella Məmmədova, Orxan Zamanov. Muzeylərdə arxeoloji irsin tədrisi: elmi-metodik yanaşmalar və perspektivlər</i>	205

BİR DAHA XİLAFƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNƏ DAİR

Mənim təqdim etdiyim məruzə mövzu baxımından tariximiz üçün, xüsusilə əhali tariximiz üçün əhəmiyyətli problemə həsr olunsada, adından da göründüyü kimi yeni deyildir. Belə ki, A.Bakıxanovdan başlayaraq Xilafət tarixi ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olan alimlərin demək olar hamısı əhali məsələsinə toxunmuş, problemin həlli üçün araşdırmalar aparmış, bəziləri bir sıra sualların hələ də cavabsız qaldığı, son nəticə üçün mənbə bazasının azlığı fikrini irəli sürmüş, digərləri isə problemin mürəkkəbliyini qeyd etməklə yanaşı, bəzən bir qədər ehtimalla, bəzən də son söz kimi konsepsiyalarını əsaslandırmağa çalışmışlar. Bununla belə, Xilafət dövrü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi məsələsini ilk dəfə bu dövrə dair digər məsələ və problemlər kimi fundamental tədqiq etmiş akademik Ziya Bünyadovdan başlayaraq, bu sahədə apardığı ciddi araşdırmaları ilə tədqiq etdiyi məsələyə aydınlıq gətirməyə, mövcud boşluğu aradan qaldırmağa çalışan digər tədqiqatçılar da bir sıra məsələlərdə demək olar yekdilliklə vahid nəticəyə gəlmiş, Ərəb Xilafəti dövründə və ərəfəsində tarixi Azərbaycan əhalisinin tərkibində türkdilli, qafqazdilli, irandillilərin də olduğu, türkdilli əhalinin üstünlük təşkil etdiyi, türk dilinin müxtəlif dillərdə danışan xalqların daxili ünsiyyət dilinə çevrildiyi qənaətinə gəlmişlər.

Ərəblərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına VII əsrin ortalarına yaxın baş verən hücumu işğal dairəsində olan digər xalqlar kimi azərbaycanlıların da tarixi taleyində böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dəyişikliklər obyektiv olaraq ölkənin siyasi, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatına, o cümlədən əhalinin tərkibinə, yerləşdirilməsinə də təsir göstərdi. İşğal dövrü hadisələrini əks etdirən ərəb mənbələri Xilafət qoşunlarının hücumu ərəfəsində Sasani imperiyası tərkibində, müstəqilliyini itirsə də, adını özünün şimali-cənublu bütün torpaqlarında saxlamış Adurbadaqan – Azərbaycan inzibati ərazi bölgəsində müxtəlif dillərdə danışan onlarla tayfa və xalqın yaşadığını bildirir. Həqiqətən də, yalnız ərəb deyil, onlardan əvvəlki antik və bəzi erkən orta əsr müəllifləri də öz əsərlərində bu regionda yaşayan əhalinin etnik tərkibinin mürəkkəbliyini xüsusi qeyd edirlər. Maraqlıdır ki, “tarixin atası” Herodotun (e.ə.V əsr) “Qafqazda bir çox müxtəlif tayfalar yaşayır” məlumatı min il keçdikdən sonra Favstos Buzandin (b.e. V əsr) maskut çarının qoşununda vuruşan 10-dan artıq sayda müxtəlif dilli tayfaların (hunlar, tavasparlar, xəçmatakalar, qatlar, qluarlar, quqarlar, balasıçılar və s., eləcə də saysız sayda cürbəcür köçəri tayfalar) adları ilə zənginləşir (1, s. 76; s. 15). Bu siyahıya tarixi mənbələrdən məlum olan albanların, kaspilərin, utilərin, qarqarların, girdmanların və onlarla digər tayfaların adlarını da əlavə etmək olar. Onu da qeyd edək ki, erkən orta əsr yerli, siriyanı və başqa mənbələr polietnik Albaniyanın türkdilli əhalisi tərkibində o cümlədən hunlar, bulqarlar, barsillər, xəzərlər və başqalarının da adlarını çəkirlər. Mənbələr hətta xəzərlərin ərəb hücumu ərəfəsindəki iki il ərzində “Arran, Curzan və əs-Sisəcan”ın bütün torpaqlarına, yəni, faktiki olaraq Şimali Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan ərazilərinə nəzarət etdiklərini də təsdiq edirlər (2, s.15). Əlbəttə ki, Sasani şahı I Xosrov Ənuşirvaninin (531-579) buraya köçürtdüyü, Xəzərin qərbsahili torpaqlarında məskunlaşmış irandilli tayfaların da sayı az deyildi.

Lakin, verdikləri məlumatda səyahət etdikləri ölkələrin yerli tayfa və xalqlarının adlarını da çəkən antik və sonrakı dövr müəlliflərindən fərqli olaraq, erkən orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində belə məlumat, demək olar, yox dərəcəsindədir. Özlərindən az qala 200 il əvvəl yaşamış sələflərinin ötürdülərinə əsaslanan ərəb müəllifləri, haqqında məlumat verdikləri ölkələrin gəlmə etnoslarının adlarını çəkəndə də, yerli əhalinin adını bildirmirlər. Bu baxımdan, ərəb işğalları haqqında ətraflı məlumatları ilə öz həmkarları arasında seçilən IX yüzilin mötəbər tarixçisi Ət-Təbərinin təqdim etdiyi, Sasanilərin Dərbənddəki mərzbanı Şəhriyarla həmin şəhərə hücum etmiş ərəb sərkərdəsi arasındakı yazışma xüsusi maraq doğurur. Özünün əsl-nəcəbətləri ilə fərqlənən Sasanilərdən olduğunu fəxrə xüsusi qeyd edən mərzban imperiyanın Şimal sərhədlərini qoruma məqsədilə köçürülmüş “farslar”ın, bu yerlərə ticarət məqsədilə gələrək, “əcələ köç vəziyyətində yaşayan”, “qərib” (yəni kənardan gəlmə) adlandırdığı “ərminilər”in adlarını çəksə də, yerli

əhalini sadəcə “qabcı”, yəni qafqazlı (dağlı) adlandırır (3, c. I, s.2665-2667).

Mənbələr tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal və cənub sərhədyanı yerləri əhalisinin də qarışıq olduğunu təsdiq edir. Belə ki, ərəblərin Azərbaycanın cənub torpaqlarının mərzbanı İsfəndiyarla bağladıkları ilk müqavilələrdən Urmiyanı sərhəd bölgələrində o zamanlar yaşayan kürdlərin, Naxçıvan və Dəbildə yaşayan yəhudilərin və başqalarının adları da məlum olur (4, s.326; s.237).

Beləliklə, tarixi Azərbaycan, o cümlədən Albaniya-Arran əhalisinin ərəb hücumlarınadək olan dil müxtəlifliyi yalnız antik deyil, demək olar bütün erkən və orta əsr mənbələri ilə təsdiq olunur. Lakin artıq V-VI əsrlərdə əhalinin tərkibindəki türk komponenti daha böyük üstünlük qazanır. Əlamətdardır ki, burada çoxdilli əhali ilə rastlaşan ərəblər də üstünlüyü türklərə verir. Hətta xəlifə - Müaviyənin (661-680) “Azərbaycan və türklər nə deməkdir” məşhur sualına “Azərbaycan ta qədimdən türklərin məskunlaşdığı yer olub” cavabı verilib. (5, s.206-207) Bu fakt yalnız antik mənbələrin hun və hətta hunlaraqədərki dövrdə tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim türkdilli tayfalar (çar skifləri, saklar) haqqında verdikləri məlumatla deyil (6, s.53), orta əsrlər alban vilayətləri və yaşayış yerlərinin Balasakan, Sisakan, Arsak, Sakasena, Şaki-Saki, Maskat – Masakat və b. Adları ilə də təsdiq olunur. Bu toponimika Albaniya ərazisində e.ə. VII əsrdən məlum olan qədim sakların (eləcə də skiflərin) nəsilələrinin üstünlüyündən xəbər verir (7, s.103). Bu fikri tarixçi N.Adontsun alban Balasakan vilayətinin adının sak tayfaları ilə etnik mənşə baxımından əlaqəsinin “şübhəsiz” olması fikri ilə də təsdiq edilə bilər (8, s.421, 423). Bu isə hələ ötən əsrin 60-cı illərində akademik Ziya Bünyadovun Azərbaycanda və Arranda türkləşmə prosesinin ərəblərin siyasi arenada meydana gəldiklərindən çox əvvəl başlaması nəticəsinin düzgünlüyünə dəlalət edir. Onun fikrincə, ərəblərin meydana çıxması və “kolonizasiyası” bu prosesi ləngitsə də onların türklərlə başlanan assimilyasiyası bu işi tezləşdirdi (5, s.206). Azərbaycanın yerli əhalisinin tərkibində türk dilli komponentin üstünlüyü həmçinin, çoxsaylı lingvistik və onomastik faktlarla da təsdiq olunur (yerli Qafqaz mənbələrində olan türkiizmlər, Azərbaycanın “Kitabi Dədəm Qorqud”dakı türkdilli toponimikası: Əlincə, Qaraçuq, Qaradağ, Göycə və b.) (9, cII, s.433; 10).

Beləliklə, erkən orta əsrlər dövrü ərəb mənbələrində olan məlumat Cənubi Qafqaz regionu, o cümlədən tarixi Azərbaycan əhalisinin etnik mürəkkəbliyini təsdiq edir. Lakin, Azərbaycan torpaqlarına hücum etmiş ərəblərlə bağlanmış müqavilələrin məzmunundan onların işğal etdikləri ölkələrin əhalisinin etnik mənsubiyyətinə sanki biganəlik nümayiş etdirdiklərini də göstərir.

Belə ki, görünür, əhali arasında ilk növbədə və mütləq şəkildə yeni dini yaymaq məqsədilə çıxış edən, eləcə də dini mənsubiyyəti etnik mənsubiyyətdən üstün tutan ərəblər yerli əhalinin adının xatırlanmasını elə bil lazım hesab etmirdilər. Çox vaxt yerli əhali və ya işğal etdikləri ölkələrin hakimləri ilə razılaşıdırılmış bu müqavilələrdə ölkə və ya şəhər əhalisinin etnik adı göstərilirdi. Müraciət, adətən ərəblərə məlum dünya dinlərinin təbəələrinə ünvanlanır, islamı qəbul etmək və ya canvergisi müqabilində əvvəlki dində qalma təklif olunurdu. Bəlkə də belə münasibət regionun məhz etnik rəngarəngliyindən, eləcə də, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, müxtəlif dilli yerli əhalinin ərəblərə məlum dünya dinlərindən birinə etiqad etmələrindən irəli gələ bilərdi. Bu isə ərəblərin işğal olunmuş ölkələrin çoxdilli əhalisinə iki əsas meyarla – müsəlmandır, yaxud dinsiz-kafir meyarı ilə yanaşdıqlarını göstərir (məsələn əl-Mə’sudi Qəbələnin şəhər əhalisinin, müsəlman, kənd və ətraf yerlərin əhalisinin xristian, Şəki əhalisinin çoxunun , xristian, yalnız tacir və sənətkarların müsəlman olduqlarını bildirir) (7, s.250).

İstər antik, istərsə də erkən və orta əsrlər Azərbaycanı əhalisinin etnik müxtəlifliyinə baxmayaraq, artıq X əsr ərəb müəllifləri (əl-İstəxri, əl-Müqəddəsi və b.) bu dövrdə şəhər əhalisinin işlətdiyi iki dil – Ərəb Arran vilayətinin şəhər əhalisi arasında işlədilən *arrani*, Ərəb Azərbaycan vilayətində işlədilən *azərbi-azəri* dilləri haqqında məlumat verirlər (7, s.106-107).

XIII əsr ərəb alimi Yaqut əl-Həməvi cənub azərbaycanlılarının danışdıqları *azəri-azərbi* dilini başqalarının anlamadıqlarını bildirir (11, s.128-129). Maraqlıdır ki, ondan bir neçə yüz il əvvəl bu yerlərə səyahət edən X yüzil məşhur alimi və səyyahı əl-Mə’sudi vilayətin böyük əksəriyyətinin danışdığı bu dili *dari* və *pəhləvi* dilləri kimi İran dillərinə aid edir (12, s.353). Bir çox iranşünaslar və b. Da azəri dilini iran dilləri kimi qəbul edirlər (Ə.Kəsrəvi, B.Miller, İ.Dyakonov, İ. Əliyev, S.Qasımova və b.). Y.Markvarta istinad edən akademik V.Bartold da bu dili ədəbi dil kimi qəbul edir (13, s. 265). Son axtarışlar bu vaxtadək hət-

ta tanınmış alimlərin də (Le Strenc, Z.Bünyadov Y. Yusifov, T. Hacıyev və b.) birmənalı yanaşmadığı bu məsələdə *azəri* dilinin tutarlı dəlil göstərməsələr də Azərbaycan türk dilinin cənub dialekti kimi olması fikrini irəli sürürlər (14, s. 51).

Onu da qeyd edim ki, müvafiq mənbələrin (İbn Havqəl, əl-Yəqubi, Yaqut) müqayisəsi və öyrənilməsindən *azəri* dilinin həqiqətən də İran, o cümlədən fars dilinə uyğun olmadığı, onun çoxlu sayda dialekt və şivələrinin olduğu görünür. Azərbaycana X əsrin 70-80-ci illərində gələn əl-Müqəddəsi onun əhalisinin 70 dildə danışdığından xəbər verir (7, s.308). Ondan bir qədər əvvəl həmin yerlərlərdə olan İbn Haq vəl Qafqaz dağlarında yerli əhali tərəfindən işlədilən 360 dil haqqında məlumat verir, buna yalnız Savalan dağında yerləşən kəndlərin hər birinin öz dili olduğunu görəndən sonra inandığını, hər kəndin əhalisinin *azəri* və *fars* dillərindən başqa ayrı bir dildə danışdıqlarını da bildirir (7, s.294). Yəni *azəri* və *fars* dillərinin identikliyinə inkar edir.

IX yüzilin məşhur ərəb tarixçi-səyyahı əl-Yəqubi Azərbaycan şəhərlərinin və mahallarının əhalisi haqqında məlumat verərkən, onların "*əl-əcəm əl-azəriyyə ilə qədim cavdanilərin*" qarışığı olduqlarını bildirir (7, s.218). Azərilərin irandilli olmalarını dəstəkləyən bəzi tədqiqatçılar (əvvəlki tədqiqatlarımızda biz də bu fikrin düzgünlüyünə inanardıq). əl-Yəqubinin bu məlumatını misal gətirir və bu söz birləşməsini "*azəri farslar*" kimi tərcümə edirlər. Lakin buradakı "*əcəm*" sözü "*fars, iranlı*" mənasını deyil, "*ərəbcə danışmayan adam*", yəni "*qeyri-ərəb*" mənasını verir və "*əcəm azəri*", yəni "*qeyri ərəb azəri*" kimi başa düşülə bilər.

Bütün bunlar orta əsr *azəri* dilini fars dili ilə eyniləşdirən tədqiqatçıların fikri ilə razılaşmağın asan olmadığını, şübhəli olduğunu göstərir. Həm də məlumdur ki, X-XII əsrlərdə, ərəb mənbələrində *azəri-arrani* dilləri haqqında məlumat meydana çıxdığı zaman, Azərbaycan əhalisi artıq çoxdan ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişaf prosesində iştirak edirdi və məhz bu zaman ərəb dilinin elmdə, fars dilinin ədəbiyyatda və rəsmi dairələrdə əsas rol oynamalarına baxmayaraq, danışq və ünsiyyət dili türk dili idi. Bu, XI-XII əsrlərin məşhur Azərbaycan şairləri gəncəli Nizaminin, təbrizli Qətranın, şirvanlı Xaqaninin və başqalarının şeirlərində işlədilən çox böyük miqdarda türk söz və ifadələrindən də görünür (bu haqda tədqiqat kifayət qədərdir. 14, s.280; 9, s.531-533).

Qeyd etməliyik ki, ərəb mənbələrində X əsrdən başlayaraq haqqında məlumat verilən *arrani dili* də müasir tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qarşılanmayıb. Hətta məşhur alimlər də bu dilin izahında tərəddüdlük göstərmişlər. Maraqlıdır ki, XI əsrin ərəbdilli şairi, yerli sənədlərin toplayıcısı kimi tanınan, Azərbaycan şəhərləri Şamaxı, Beyləqan və Gəncədə dövlət qulluğunda uzun müddət çalışan Məs'ud ibn Namdaraın əsərlərini yazdığı dillər arasında ərəb, əcəmi (burada fars), türk və zimmi dillərinin də adları çəkilir (15, s.62). Zimmi – müsəlman ərəbinin hamiliyi altında olan yerli qeyri – müsəlmana deyilirdi. Lakin Məs'ud ibn Namdara aid məlumatda zimmi, yəni yerli dilin öz adı verilmir; onun ərəb, fars, türk dilləri ilə yanaşı işlədildiyini, yerli - qeyri müsəlman, çox güman xristianlığı qorumuş insanlara məxsus olduğunu nəzərə alsaq, yerli albanların dili kimi də qəbul etmək olar. Yeri gəlmişkən, akademik Ziya Bünyadov da bu fikirdə olmuşdur (5, s...). X əsrin ortalarında bu yerlərdə olmuş əl-Məs'udinin məlumatına görə Arranda olan Əbu Musa (yəni Qarabağ) dağında Arran xalqlarından olan tayfa yaşayır (7, s.251). Ondan əvvəl həmin yerlərdə olmuş əl-İstəxri (X, 20-30) Arranda rəsmi dil kimi ərəb və fars dillərinin, Bərdə nahiyyəsində isə arran dilinin işlədildiyini yazırdı. O, həmçinin əl-İstəxridən sonra burada olmuş İbn Havqəl Qafqaz dağı ətrafında müxtəlif dillərdə danışan çoxsaylı, müsəlman olmayan xalqların yaşadıkları haqqında məlumat verir. Bu xalqları birləşdirən fars dili sonuncunun məlumatına görə həmin yerli dildən fərqlənirdi. Ərəb dilində isə yalnız tacir və torpaq sahiblərinin danışa bildiyi haqqında məlumat verən İbn Havqəl Bərdə əhalisinin arran, Dəbil və onun nahiyyələrinin əhalisinin isə erməni dillərində danışdıqlarını bildirməklə, arran dilini erməni dilindən də fərqləndirir (7, s.295). İbn Havqəldən bir qədər sonra Qafqazda olan əl-Müqəddəsi də eyni məlumatı verməklə yanaşı yerlilər arasında ünsiyyət dili kimi təqdim etdiyi fars dilinin başa düşüldüyünü, sözlərinin xorasanlılarınkına oxşadığını bildirir (7, s.311). Doğrudur, ərəb müəllifi bu sözlərin məhz hansı xorasanlılara (iran, türk və ya ərəb dilli) aid olduğunu bildirmir, lakin bu dövrdə artıq funksional birinciliyin, xüsusilə ölkənin şimal hissəsində türkdilli əhaliyə mənsub olduğunu nəzərə alsaq, söhbətin Xorasan türklərindən getdiyini ehtimal etmək olar. Burada IX yüzil ərəb alimi əl-Cahizin bir şəhadətini qeyd etmək

yerinə düşərdi. Onun təsdiq etdiyinə görə türklər və xorasanlılar mahiyyətə bir xalqdır (16, s...) Bu isə fars dilində danışmağı bacaran yerlilərin mənşəcə türk olduqlarını təsdiq edə bilən arqumentlərdən biri ola bilər.

Şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan torpaqlarına səyahət edən IX-X əsr ərəb müəlliflərinin bu yerlərdə yaşayan xalqlar arasında *siyavurdu* adlandırdıqları, Z.V.Toqan, V.Minorski, macar alimi D.Moravçik və başqalarının türk ya macarlar kimi müəyyənləşdirdikləri tayfaların da adı vardır (18, c.100). Tədqiqatlara görə, bu tayfalar ərəblərdən xeyli əvvəl (VI əsrdə) Ağstafa və Şəmkir arasında məskunlaşan türk-sabirlərdir. Ciddi araşdırmalar ərəblər gəldikləri zaman onların artıq albanlar və digər xalqlara qarışaraq, hətta xristianlığı da qəbul etdiklərini, yerliləşərək baş verən hadisələrin iştirakçısına çevrildiklərini, hətta ərəblərə qarşı müqavimət hərəkətlərində də iştirak etdiklərini təsdiq edir (7, s.111).

Sözsüz ki, ərəb hücumları, ərəblərin çox keçmədən yerli əhalinin torpaqlarında xoş-güc vasitəsilə məskunlaşması tarixi Azərbaycan əhalisinin həm etnik tərkibinə, həm də kəmiyyətinə təsir göstərməyə bilməzdi. Bu haqda məlumat verən Əl-Bəlazuri də yerli etnosların adlarını çəkmir, sadəcə olaraq onları “əcəm”, yəni qeyri-ərəb adlandırırdı. Doğrudur, zaman keçdikcə tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçmüş və bu yerlərdə məskunlaşmış ərəb tayfaları yerliləşərək, öz dillərini unudular, türkləşdilər və sözsüz ki, bununla əhalinin tərkib və kəmiyyətinə də təsir göstərdilər. Lakin, bununla yanaşı məhz ərəb üsul-darəsinin, daha dəqiqi VII əsrdə xəlifə Əbdülməlikin qərarı ilə diofizi alban kilsəsinin erməni qriqoryan kilsəsinə tabe olması, nəticə etibarilə nəinki 1000 illik alban dövlətinin dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinə səbəb oldu. Eləcə də, bəlkə də ən ağırlısı, Arranın qriqoryanlığı məcburən, zor gücünə qəbul edən xristian alban əhalisinin tədricən erməniləşməsinə, bir hissəsinin gürcüləşməsinə və nəhayət, bütöv bir xalqın adının və özünün yox olmasına gətirib çıxartdı. Bir vaxtlar polietnik, politeist Albaniyanın xristian əhalisindən bu günə yalnız Azərbaycanda yaşayan azsaylı udinlər qaldı.

Ərəb işğalından sonra Arran-Albaniya əhalisinin bir hissəsi, cənub azərbaycanlılarının isə çoxu islamı qəbul etdi. Ərəblər digər dinlərin təbəələrini “əhli-kitab” (yəni, müqəddəs kitabı olan) insanlar kimi islamı qəbul etməyə məcbur etmədiklərinə, əvəzində can vergisi – cizyə ilə kifayətləndiklərinə görə əhalinin qalan hissəsi əvvəlki xristian və ya digər monoteist dinlərini saxladılar. Monoteist dinlərin nümayəndələrinə bu münasibət ərəb hücumlarına məruz qalmış Cənubi Qafqazın qonşu xristian xalqlarının öz dinlərində qalmalarına imkan verdi. Onlardan fərqli olaraq, Azərbaycan əhalisinin çoxu, artıq qeyd etdiyimiz kimi müsəlmanlaşdı. Bu faktın özü də bəhs etdiyimiz dövrdə tarixi Azərbaycan ərazisində, həm cənubda, həm də şimalda xristianlığı qəbul etməmiş bütpərəst albanlarla zərdüşti irandillilərlə yanaşı ərəblərin “zor gücünə” (“anwatan”) onlarla birlikdə tabe etdikləri və son nəticə olaraq islamı qəbul edən, tanrıçılığa və ya digər külturlara etiqad edən çoxsaylı türkdilli əhalinin yaşadığını təsdiq edir.

Ədəbiyyat:

1. Геродот. История в девяти книгах / Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. Ленинград, 1972; История Армении Фавстоса Бузанда / Пер. с древнеарм. и коммент. М.А.Геворкяна. Ереван, 1953.
2. Ибн Хордадбех. Книга путей и владений / Пер. и коммент. Н.Велихановой. Баку, 1986.
3. Ət-Təbəri. Tarix ər rusul va-l-mulk / Məhəmməd əl-Fəzl İbrahimin nəşri. – Qahirə, 1968 (ərəb dilində).
4. Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən. M.de Quyenin nəşri. Lugduni Batavorum, 1866 (ərəb dilində).
5. İbn Hişamdan sitat, bax: Буниятов Зия. Азербайджан в VII-IX века. Баку, 1965.
6. Заур Гасанов. Царские скифы. Нью Йорк, Liberty Publishing House, 2002.
7. Nailə Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016.
8. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Санкт-Петербург, 1908.
9. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1998, c. II.
10. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı, 1999.
11. Yaqut əl-Həməvi. Mu’cəm əl-buldən. Beyrut, 1954, I-IV (ərəb dilində).
12. Əl-Məs’udi. Kitab əl-tənbih va-l-işraf / M.de Quyenin nəşri. BGA, Leyden, 1894 (ərəb dilində).
13. Академик В.В.Бартольд. Сочинения. Т.7 / Работы по исторической географии и истории Ирана. Москва, 1974.

14. Ramil Ağayev. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisi. Bakı, 2017.
15. Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. / Факсимиле текстов, предисловие и указатели В.М.Бейлиса. Москва, 1970.
16. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку, 1993.
17. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. Баку, 1965.
18. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993.

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN YAZILMASI VƏ TƏDRİSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Giriş

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan müqtəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycan tarixinin milli konsepsiya baxımından yenidən yazılması tədqiqatçılarımızın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar və tarixçilərimizin tədqiqatları nəticəsində xeyli elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Bu yeniliklərin bir qismi Azərbaycan tarixinin yazılmasında istifadə olunsada tarixçilərimiz köhnə Sovet konsepsiyasından tamamilə yaxa qurtara bilməmiş, Azərbaycan tarixinin bir çox mühüm məsələləri, o cümlədən köçmə maldarlığın formalaşması, ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin formalaşması ilə bağlı Sovet tarixçilərinin irəli sürdüyü konsepsiyalar demək olar ki, təkrar edilmişdir. Bunlar isə həm tariximizin yazılmasında, həm də tədrisində anlaşılmazlıqlar yaratmışdır. Ən başlıcası isə Azərbaycan tarixinə aid yeni yazılan həm ali məktəb, həm də orta məktəb dərsliklərində Araz çayından şimalda və cənubda yerləşən Azərbaycan torpaqlarında yaşayan insanların sosial-iqtisadi baxımdan bir-birindən fərqlənməsinin, şimal bölgələrin geri qalmasının səbəbləri aydınlaşdırılmamışdır. Bu məqalədə məqsədimiz Azərbaycan tarixinin qədim tarixi ilə bağlı məsələləri yenidən nəzərdən keçirərək dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Köçmə maldarlığın yaranması

Azərbaycanda məskən salan qədim tayfaların sosial-iqtisadi quruluşunda baş berən dəyişikliklərdən biri də köçmə maldarlığın yaranması idi. Azərbaycan tarixşünaslığında köçmə maldarlığın yaranması e. ə. IV-III minilliklərə aid edilir. Yaxın Şərq ölkələrində isə köçmə maldarlıq e. ə. VI minillikdən var idi. Azərbaycanda da köçmə maldarlığın bu dövrdə formalaşdığını demək olar. Naxçıvanda dəniz səviyyəsindən 2400 m yüksəklikdə yerləşən Neolit dövrünə aid Osmantəpə yaşayış yeri bunu təsdiq edir. E. ə. VI minilliyin sonu, V minilliyin əvvəlindən başlayaraq yüksək dağlıq ərazilərdə salınan yaşayış yerləri artmağa başlayır (Bakhshaliyev, 2023, s. 154-168). Araşdırmalar göstərir ki, istehsal təsərrüfatı formalaşdıqdan sonra bol otlaqları və təbii sərvətləri əldə etmək zərurəti köçmə maldarlığın inkişafına təkan vermişdir. Son illərin araşdırmaları göstərir ki, e. ə. VI minillikdən başlayaraq Şimali Mesopotamiya və Urmiya hövzəsində yaşayan tayfalar Cənubi Qafqaz obsidianından intensiv şəkildə istifadə etməyə başlamışlar. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, Yaxın Şərqi Cənubi Qafqazla bağlayan yolların biri Urmiya gölünün qərbindən keçərək Naxçıvana, oradan isə Göyçə və Zəngəzura doğru getmişdir. Dalmatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərinin dəniz səviyyəsindən 1450-2000 m yüksəklikdə yerləşməsi bu tayfaların köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu təsdiq edən faktlardan biridir (Baxşəliyev, 2024, s. 162-178; Bakhshaliyev, və d., 2025, s. 13-32). Naxçıvanın şimalında, indiki Ermənistan ərazisində Dalmatəpə mədəniyyətinə aid Godedzor yaşayış yerinin dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəklikdə yerləşməsi də (Chataigner ve ark., 2006, s. 377) bunu təsdiq edir və bu proseslərin Azərbaycanı da əhatə etdiyini göstərir. Son illər Naxçıvanda e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid Bülövqaya yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqatlar bu yaşayış yerinin köçmə

maldarlıqla bağlı olduğunu göstərmişdir (Bahşəliyev və d. 2024, s. 35-49). Bülövkəyə yaşayış yerindən əldə edilən fauna qalıqlarının araşdırılması və burada mədəni təbəqənin az yığılması da bu yaşayış yerində həyatın mövsümi xarakterdə olduğunu təsdiq etmişdir.

Qeyd etmək istəyirik ki, köçmə maldarlığın erkən formalaşması ilə bağlı faktlar xarici ölkələrin elmi ədəbiyyatında çoxdan mövcuddur (Tonoike, 2012, s. 65-80). Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar olsa da (Baxşəliyev, 2023, s. 76-79), tariximizin yazılması köhnə Sovet konsepsiyasının təsiri ilə hələ də yenilənməmişdir.

İbtidai icma cəmiyyətinin dağılmasını göstərən faktlar

Məlum olduğu kimi, ibtidai icma cəmiyyəti insanların hamısının bir yerdə, daha doğrusu bir mağarada, yaxud bir böyük evdə yaşadığı və birlikdə qida əldə etdiyi bir cəmiyyət kimi xarakterizə olunur. Lakin istehsal təsərrüfatının yaranmasından sonra biz bu şərtlərin xeyli dəyişdiyini görürük. Yaxın Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da Neolit yaşayış yerlərinin heç birində insanlar ümumi evlərdə yaşamırdılar. Neolit yaşayış yerləri ailələrin yaşadığı, bəzən ümumi həyatı olan təsərrüfat kompleksi kimi xarakterizə olunur (Lyonnet və d., 2012, s. 1-190). Ailələrin yaranması ibtidai icma quruluşunun dağılmasının başlanğıcı hesab olunur. Bu dövrdə artıq ailələrə məxsus mülkiyyət var idi. Bu yalnız ailələrə məxsus evlərin olması ilə deyil, həmçinin evlərin içərisində təsərrüfat quyularının olması ilə də təsdiq olunur (Ahundov, 2017, s. 167).

İbtidai icma quruluşunun dağılmasını göstərən faktlar Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərində daha aydın şəkildə görünür (Şəkil 1). Belə yaşayış yerlərindən biri Naxçıvanda Şərur rayonunda yerləşən Ovçulartəpə yaşayış yeridir. 2006-2013-cü illərdə bu yaşayış yerində, 2400 kv.m sahədə tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqat zamanı evlərin qrup halında yerləşdiyi, onların arasında isə bir neçə yerdə təsərrüfat binalarının olduğu müəyyənləşdirilmişdir (Marro və d., 2011, s. 53-100). Bu təsərrüfat quyularının içərisində

Şəkil 1. Ovçulartəpədə yaşayış yeri.

ərzaq məhsullarının qalıqları aşkar olunmuşdur. Tədqiqat zamanı bəzi evlərin içərisində təsərrüfat quyularının olduğu, bəzi evlərin içərisində isə döşəməyə basdırılmış iri həcmli təsərrüfat küpələrinin olduğu təsbit edilmişdir. İnsanlar həm ailəyə məxsus, həm də icmaya məxsus ehtiyat ərzaqdan istifadə edirdilər. Bu faktlar artıq kənd icmasının formalaşdığını təsdiq edir. Ovçulartəpə yaşayış yerinin e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid olduğunu nəzərə alsaq, ibtidai icma quruluşunun Azərbaycanın şimal bölgələrində daha erkən dağıldığını deyə bilərik.

Şəhərlərin və müdafiə tikintilərinin yaranması

Azərbaycan tarixşünaslığında şəhərlərin və şəhər dövlətlərin varlığı ilk dəfə XX əsrin 70-80-ci illərində Vəli Əliyev tərəfindən irəli sürülmüşdür (Əliyev, 1979). Sonrakı illərdəki araşdırmalar bu fikirlərin doğru olduğunu Naxçıvanda və Qarabağda şəhər tipli yaşayış yerlərinin aşkar olunması ilə təsdiq olunmuşdur. V.H.Əliyevin Naxçıvanda II Kültəpə yaşayış yerində apardığı araşdırmalar bu yaşayış yerinin e. ə. III minilliyin sonu və II minilliyin başlanğıcında ətrafı müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş yaşayış yeri olduğunu təsdiq etmişdir. Bu fikirlər həmçinin II Kültəpədə şəhər mədəniyyəti üçün xarakterik olan daş döşənmis

küçələr, sənətkarlıq məhəllələrinin və çirkab sularının çıxarılması üçün xüsusi kanalların aşkar olunması ilə də doğrulanmışdır (Aliyev, 1991, s. 29-191). V.H. Əliyevin araşdırmaları zamanı Şahtaxtı və Qızılburunda da şəhər tipli yaşayış yerlərinin mövcud olduğu müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Orta Tunc dövrü yaşayış yerlərinin mərkəzi hissəsində ətrafı müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş sitadellərin aşkar olunması artıq sosial təbəqələşmənin mövcud olduğunu göstərirdi (Şəkil 2). Naxçıvan ərazisində Orta Tunc dövrünə aid çox sayda qala tipli yaşayış yerlərinin aşkar olunması da bu dövrdə bu işlə məşğul olan müəyyən qurumların olduğunu göstərir. Belə bir təşkilati dəstək olmadan II Kültəpə,

Şəkil 2. Çalxanqalanın müdafiə divarları.

Şahtaxtı, Çalxanqala, Qızqala, Qurddağ, Göynük və digər qalaların müdafiə divarlarını inşa etmək mümkün deyildi. Digər tərəftən bu tip ətrafı müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş yaşayış yerləri ibtidai icma üçün xarakterik hesab edilə bilməzdi.

Sinifli cəmiyyətin yaranması

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərq ölkələrində ibtidai icma quruluşunun dağılması, sinifli cəmiyyətin və dövlətlərin yaranması daha erkən baş vermişdir. Arxeoloji araşdırmalar Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim dövrlərdən başlayaraq Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni

əlaqələr saxladığını təsdiq edir. Naxçıvanda I Kültəpə, Tovuz rayonunda Göytəpə, Mil və Muğan abidələrindəki tapıntılar bu əlaqələrin e. ə. VII-VI minilliklərdən mövcud olduğunu göstərir. Son ilər aparılan araşdırmalar bu əlaqələrin e. ə. VI miilliyin sonu və V minilliyin əvvəlində bu əlaqələrin daha da sürətləndiyini ortaya çıxarır. Bu dövrdə biz Azərbaycanın şimal bölgələrində, Naxçıvan, Qarabağ və Muğanda Ubeyd mədəniyyətinin, həmçinin Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılmasının şahidi oluruq. Əgər Azərbaycanın şimalında və cənubunda eyni mədəniyyətlər var idisə, nə üçün onların ictimai quruluşu fərqli idi? Ümumiyyətlə, Araz çayının cənubunda və şimalında fərqli ictimai quruluşun olması hansı faktlara əsaslanır. Tarixi və arxeoloji faktlar belə fərqlərin olduğunu inkar edir.

Tarixçilərimizin bir qrupu XX əsrdə Azərbaycan arxeologiyasının əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanaraq Orta Tunc dövründə, e. ə. III-II minilliklərdə şəhər dövlətlərin mövcud olduğunu qeyd etmişlər. Qeyd etmək istəyirik ki, bu fikirlər həm ali məktəb dərsliklərində (Qəniyev, 2019, s. 30), həm də orta məktəb dərsliklərində (Əliyev və d., 2025, s. 39) əks olunmuşdur. Tarixçilərimiz yazırlar ki, e. ə. II minilliyin sonunda ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətə keçid sürətlənirdi, ondan bir qədər aşağıda isə yazılır ki, e. ə. III minillikdə Azərbaycanın cənubunda ilk dövlət qurumları yaranmışdı (Qəniyev, 2019, s. 30). Bu fikirlər eynilə 7 cildlik Azərbaycan tarixinin birinci cildində də təkrar olunur (Azərbaycan tarixi, 2007, s. 118). Belə çıxır ki, Azərbaycanın cənubunda və şimalında sinifli cəmiyyət fərqli dövrlərdə yaranmışdı. Əgər belədirsə, o zaman bu fikir nəyə əsaslanır? Yəqin ki, köhnə Sovet konsepsiyasına. Çünki arxeoloqlarımızın apardığı araşdırmalar göstərir ki, sosial-iqtisadi baxımdan Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında heç bir fərq olmayıb. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Dalmatəpə mədəniyyəti e. ə. V minillikdə Azərbaycanın şimalında və cənubunda yayılmışdı. İlk Tunc dövrünə aid Kür-Araz mədəniyyəti Azərbaycanın həm şimalı-

nı, həm də cənubunu əhatə etmişdi. Orta Tunc dövründə isə boyalı qablar mədəniyyəti həm Urmiya hövzəsini, həm də Azərbaycanın şimalını əhatə edirdi. Başqa bir məsələ isə şəhərlərin yaranması idi. Tədqiqatlar göstərir ki, e. ə. III minilliyin ikinci yarısı və sonunda Naxçıvanda və Qarabağda şəhər tipli yaşayış yerləri yaranmışdır (Əliyev, 1979, s. 47; Əliyev və d., 2025, s. 39). Şəhərlərin yaranması Azərbaycanın şimal bölgələrinin cənub bölgələrindən geri qalmadığını təsdiq edir. Çünki bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda şəhər dövlətlərin olması ilə bağlı yazılı mənbələrin məlumatları var. Yenə də sual yaranır. İbtidai icma quruluşunda şəhərlər ola bilərdimi? Əlbəttə ki, yox. Şəhərlər var idisə, demək ki, ibtidai icma quruluşu çoxdan dağılmışdı. Şəhərlərin yaranması isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi arxeoloji faktlarla təsdiq olunmuşdur.

Dövlət qurumları

Tarixçilərimiz tərəfindən fərqli yozulan məsələlərdən biri də dövlət qurumları məsələsidir. Yenə də tarixçilərimiz Azərbaycan tarix elminin nailiyyətlərinə əsaslanaraq E. ə. IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəlində Azərbaycanın cənubunda sinifli cəmiyyətin yarandığını, Aratta, Kutı və Lullubi dövlətlərinin yaranmasından bəhs edilmişdir (Qəniyev, 2019, s. 38-41). Lakin bir qədər sonra qeyd edilir ki, *Qədim Azərbaycan tayfaları eramızdan əvvəl II miniliyin sonu-I minilliyin əvvəlində yeni dövlət qurumlarının meydana gəlməsi ərafəsində idi*. Yaxud yazılır ki, *Manna dövləti yarananadək Urmiya gölü zonasındakı ərazilərdə yaşayan tayfalar ibtidai-icma quruluşu şəraitində yaşayırdılar* (Qəniyev, 2019, s. 41). Bəs Aratta, Kutı, Lullubi dövlətləri Urmiya hövzəsində və Cənubi Azərbaycanda deyildimi? Əlbəttə ki, məsələnin belə qoyuluşu düzgün deyil. Çünki, tarixçilərin özlərinin də qeyd etdiyi kimi, Assur qaynaqlar Manna dövləti yaranana qədər müxtəlif çarlıqların olduğu qeyd edilmişdir. Manna dövləti yalnız mərkəzləşmiş dövlət idi. Orta məktəb dərsləklərində isə Mannanın Azərbaycan ərazisində ilk dövlət olduğu qeyd edilir. Bəzi tarixçi alimlərimizin Aratta, Kutı və Lullubi dövlətlərini dövlət deyil, dövlət qurumu olduğunu qeyd etmələri də maraqlıdır. Belə hesab edirik ki, bunlar yanlış yanaşmadır. Çünki, e. ə. III minillikdə Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda şəhərlər və şəhər dövlətlər var idisə Azərbaycanda sinifli cəmiyyətin mövcudluğu və dövlətin yaranması da bu dövrə aid edilməlidir. Arxeoloji mədəniyyətlərin tədqiqi isə Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan heç bir fərq olmadığını təsdiq edir.

Nəticə

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, e. ə. VI minilliyin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın Araz çayından şimalda və cənubda yaşayan insanlar vahid mədəniyyətə sahib olmuşlar. Dalmatəpə mədəniyyəti, Kür-Araz mədəniyyəti, Orta Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyəti, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Arazın həm şimalında, həm də cənubunda yayılmışdır. Bu mədəniyyətlərin yayılmasında Azərbaycan torpaqlarının təbii sərvətləri, yaylaq və qışlaq maldarlığı üçün əlverişli olması şərait yaratmışdır. Araşdırmalarımız mədəniyyətlərin yayılmasında köçmə maldarlığın mühüm rol oynadığını göstərir. Ölkəmizin ərazisində, dəniz səviyyəsindən 1400-2400 m yüksəklikdə yerləşən mövsümi yaşayış yerləri e. ə. VI-V minilliklərdə köçmə maldarlığın geniş inkişaf etdiyini göstərir. Şübhəsiz ki, eyni mədəniyyəti paylaşan tayfalar fərqli ictimai quruluşda yaşaya bilməzdilər. Digər tərəfdən hələ XX əsrin 70-80-ci illərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan və Qarabağda, e. ə. III-II minilliklərdə şəhərlərin yarandığını sübut edir. Naxçıvanda aparılan arxeoloji araşdırmalar isə ölkəmizin bu bölgəsində e. ə. III-II minilliklərdə Qızqala, Göynükqala, Çalxanqala, Qurddağ, Bəzəkli və digər qala tipli yaşayış yerlərinin mövcud olduğunu göstərir. Belə hesab edirik ki, şəhərlərin və müdafiə tikintilərinin olduğu bir bölgədə ibtidai icmadan danışmaq elmi baxımdan düzgün deyildir. Buna görə də Azərbaycanın şimalında sinifli cəmiyyətin yaranması e. ə. III-II minilliklərdən, dövlətlərin yaranması da elə bu dövrdən götürülməlidir. Azərbaycan ərazisində ən qədim dövlət isə Manna deyil, Aratta dövləti olub.

Ədəbiyyat:

- Aliyev, V.G. (1991). *Kultura epoxi sredney bronzi Azerbaydjana*. Bakı: ЭЛМ.
Ahundov, T. (2017). *U istokov Karabakskoy çivilizacii Karabakskogo neolita*. Afpoligraf. Baku.
Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 2007.
Baxşəliyev, V.B. (2023). *Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında*. Əcəmi. Naxçıvan.
Bakshaliyev, V.B. (2023b). Osman-Tepe – settlement of Stone Age. *Reports of the National Aca-*

demy of Sciences of Azerbaijan, 2, 154–168.

Baxşəliyev, E.V. (2024). Dalmatəpə mədəniyyəti abidələrinin topoqrafik və mədəni xüsusiyyətləri. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Sosial Elmlər*, 1, 168-177.

Baxşəliyev, V.B., Baxşəliyev, E.V. (2023). *Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi*. Əcəmi. Naxçıvan.

Bahşəliyev, V.B. Ceylan, N., Bahşəliyev, E., Hasanova, H., Memmedova, Z. Ubeyd Külterü'nün Güney Kafkasya'ya yayılımı ilə ilişkili yeni veriler // *TUBA-AR*, 2024, 35, s. 35-50.

Bakhshaliyev, V. Ceylan, N., Bakhshaliyev, E., Hasanova, H., Memmedova, Z. An Ubaid Settlement in the South Caucasus – Bülövkaya (Nakhchivan, Azerbaijan), *AMİSOS*, 2025, cilt 10, sayı 18, s. 13-32.

Chataigner, C., Avetisyan, P., Palumbi, G., & Uerpmann H.-P. (2006). Godedzor, a Late Ubaid-related Settlement in the Southern Caucasus. *Beyond the Ubaid transformation and integration in the late Pre-historic societies of the Middle East. Edited by Robert A. Carter and Graham Philip Papers from the Ubaid expansion? Conference held at Durham, 20–22 april 2006*, 377-394.

Qəniyev, H. (2019). Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Bakı: Elm və Təhsil, 2019.

Əliyev, V. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979.

Əliyev, V., Babayev, İ., Cəfərov, H., Məmmədova, A. Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik, Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2025.

Lyonnet, B., Guliyev F., Helwing, B., Aliyev T., Hansen S. & Mirtskhulava G. (2012). Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus. *AMIT*, 44, 1-190

Marro, C., Bakhshaliyev, V., & Ashurov, S. (2011). Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: the 2009-2010 seasons. *AA*, XIX, 53-100.

Tonoike, Y. (2012). Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from Northwestern and Central Zagros. *IJAS*, 2, 2, 65-80.

NƏCƏF MÜSEYİBLİ

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu Etnoarxeologiya şöbəsinin müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN XALQININ ETNOGENEZ TARİXİ: ARXEOLÖJİ VƏ ANTROPOLOJİ ASPEKT

Arxeoloji araşdırmalar xalqın mənşəyinin – etnogenezi tarixinin tədqiqatları üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Etnogenezi tarixinin qədim mərhələlərinə dair informasiyaların mənbəyi olan maddi mədəniyyət qalıqları, qədim dəfn adətlərini əks etdirən qəbir abidələri, paleoantropoloji materiallar, bəzi hallarda isə qədim linqvistikaya dair tapıntılar məhz arxeoloji qazıntılarla aşkara çıxarılır. Eyni zamanda buraya bəhs olunan mövzu ilə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən qədim qayaüstü təsvirlərin arxeoloji tədqiqatlarını da əlavə etmək lazımdır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, hər bir xalqın etnogenezi tarixinin tədqiqi elmin qarşısında duran ən çətin problemlərdən biridir. Digər elmi problemlərdən fərqli olaraq etnogenezi tarixi arxeologiya, antropologiya, tarix, etnologiya və dilçilik elmlərinin birgə tədqiqatları ilə araşdırılır. Yalnız bu elm sahələrinin topladıqları faktların qarşılıqlı müqayisəli təhlili əsasında etnogenezi tarixi, xüsusilə də bu tarixin qədim mərhələsi barədə dolğun nəticələrə nail olmaq mümkündür.

Azərbaycanın arxeoloji abidələrində yüz ildən artıq müddətdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində regionun qədim əhalisinin məskunlaşması, həyat tərz, üzlərlə qəbir abidələrində aparılmış qazıntılarla dəfn adətləri, paleoantropoloji tapıntılar öyrənilmişdir.

Azərbaycanda paleoantropoloji tədqiqatlar sistemli şəkildə məhz arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş nümunələr əsasında keçən əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Arxeoloji və paleoantropoloji tədqiqat-

ların nəticələri regionun əsas avtohton əhalisinin antropoloji tipinin və maddi mədəniyyətinin minilliklər ərzində davamlılığını göstərmişdir. Bu araşdırmalar ilk növbədə sübut etmişdir ki, azərbaycanlıların əcdadlarının guya Orta əsrlərdə Xəzərdən şərqdəki ərazilərdən köçüb gəldiyi barədəki fikirlər əsassızdır və bu xalqın fiziki antropoloji tipi məhz Azərbaycanda yaranıb formalaşmışdır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, müasir türkdilli azərbaycanlılar başqa Qafqaz xalqları kimi avropoidlərin cənub – Hind-Aralıq dənizi şəxsinə aiddirlər. Bu əhali başın əsasən *dolixokran* (uzunbaş) və qismən *mezokran* (bir qədər girdələşmiş) forması ilə qeyd edilən geniş antropoloji massivin *kaspi* antropoloji tipinin daşıyıcısıdır. Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar digər Qafqaz xalqları kimi cənub avropoidləri olsalar da Qafqazda bənzəri olmayan, yalnız şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan və indiki Dağıstanın cənubunda yaşayan soydaşlarımız üçün səciyyəvi olan lokal kaspi antropoloji tipinin nümayəndələridir (15; 16; 17; 8).

Etnogenez tarixinin ən qədim mərhələləri yüzilliklər, minilliklər ərzində konkret coğrafiyada oturaq həyat tərzini yaşamış, müasir antropoloji tiplərə uyğun fiziki olaraq formalaşmış toplumlardan qalma arxeoloji abidələr əsasında tədqiq edilir. Azərbaycanda ən qədim belə abidələr Qobustan arxeoloji kompleksində cəmlənmişdir. Burada Mezolit və Neolit dövrlərində (e.ə. XII minillik-V minilliyin əvvəli) yaşamış, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olan insanlara aid qayaaltı sığınacaq-düşərgələr, qəbirlər, qayaüstü təsvirlər, daşdan və sümükdən əmək alətləri onların lokal bir ərazidə sürdükləri həyat tərzini, təsərrüfatı, dəfn adətləri, mənəvi mədəniyyəti, o cümlədən antropoloji xüsusiyyətləri barədə mühüm informasiya mənbəyidir. Özünəməxsusluğu ilə seçilən Qobustan mədəniyyətinin qayaüstü rəsmlərinin xronologiya, üslub və mövzu baxımından Qafqaz və Yaxın Şərq regionunda analogiyaları məlum deyildir. Qobustanda qədim insanların həyatının ən müxtəlif məqamlarını əks etdirən bu rəsmlər və ümumiyyətlə Qobustan arxeoloji mədəniyyəti məhz yerli qədim əhalinin etnik göstəriciləridir. Qədim qobustanlılar vəfat etmiş tayfa üzvlərini bilavasitə yaşadıkları düşərgələrdə dəfn edirdilər.

Azərbaycan ərazisində müasir insanın (*Homo sapiens*) antropoloji tipinin ən qədim qalıqları da Qobustanda Mezolit dövrünün sonu və Neolit dövrünün əvvəlinə aid (e.ə. VIII-VII minilliklər) “Firuz” və “Kənizə” düşərgələrindən aşkar edilib (22). Çox çürümüş sümüklərin antropoloji göstəriciləri aşkar olunduğu yerində götürülmüşdür. Nisbətən yaxşı saxlanmış bir neçə kəllə sümüyü isə daha dəqiq öyrənilmişdir. Qobustanın bu paleoantropoloji tapıntılarının morfoloji göstəricilərinə görə müasir azərbaycanlıların antropoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olduğu müəyyən edilmiş və onlar cənub avropoidləri qrupuna aid edilmişlər (8, s. 13-14).

İlk əkinçi-maldar mədəniyyətləri dövründən (e.ə. VII minilliyin axırlarından) başlayaraq tarixi Azərbaycan əraziləri Ön Asiyanın qonşu regionları ilə vahid tarixi-mədəni areala daxil olmuşdur. Xüsusilə Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotamiya regionları ilə mədəni iqtisadi əlaqələr genişlənməmiş, ayr-ayrı insan qruplarının yerdəyişmələri – köçü baş vermişdir. Əlbəttə, bütün bunlar əhalinin etnik tərkibinə də müəyyən qədər təsir etmişdir. Bununla belə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində arxeoloji mədəniyyətlər və əhalinin böyük əksəriyyətinin fiziki antropoloji göstəriciləri, yerli özünəməxsus xüsusiyyətlər minillər ərzində saxlanmışdır. Bu dövrdə əhali əsasən Urmiyaətrafı (Hacı Firuz, Yanıqtəpə, Dəlmətəpə mədəniyyətləri), Naxçıvan, Mil-Qarabağ (Kültəpə mədəniyyəti), Muğan bölgələrində və orta Kür hövzəsində (Şomutəpə mədəniyyəti) düzənlik ərazilərdə, çay vadilərində məskunlaşmış, çiy kərpiclərlə inşa olunmuş dairəvi və dördkünc planlı evlərdə yaşamış, əkinçilik, maldarlıq, ev sənətkarlığı və ovçuluqla məşğul olmuşlar.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim yaşayış yerlərində aşkara çıxarılmış mədəni təbəqələrin stratifikasiyası tarixi Azərbaycan ərazilərində həyatın min illər ərzində fasiləsiz davam etdiyini göstərir. Naxçıvan-da I Kultəpə, Urmiya hövzəsində Göytəpə yaşayış yerlərində mədəni təbəqənin ümumi qalınlığı 22 m çatır. Doğrudur, I Kultəpədə Neolit və İlk Tunc dövrləri arasında təxminən 1500 illik fasilədə həyat bölgədəki digər sahələrdə – Naxçıvantəpə, Ovçultəpəsi və s. yaşayış yerlərində davam etmişdir (9; 1). Şomutəpə mədəniyyətinə aid Qarğaltəpəsi yaşayış yerində mədəni təbəqənin qalınlığı 10 m çatır (21). Bütün bunlar Qafqaz-Ön Asiya kontekstində lokal bir bölgədə – tarixi Azərbaycan ərazilərində minillər ərzində yaşayışın davamlılığını, arxeoloji mədəniyyətlərdə əksini tapan maddi mədəniyyətin, eyni səciyyəli həyat tərzinin və müvafiq olaraq ümumi etnik proseslərin fasiləsiz olaraq davam etdiyini göstərir.

Xalkolit dövründə – e.ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində mən-

şəyi ilə Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotamiyaya bağlı olan Leylatəpə arxeoloji mədəniyyəti yayılmışdır. Bu mədəniyyətin əsas göstəricilərindən biri körpə uşaqların saxsı qablarda dəfn edilməsi idi. Böyükləri isə kurqanlarda və Neolit dövründə olduğu kimi torpaq qəbirlərdə dəfn edirdilər (21; 5).

Şomutəpə mədəniyyəti əhalisi nadir hallarda, digər bölgələrin əhalisi isə bir qayda olaraq ölümləri bilavasitə yaşayış yerində dəfn etmişlər. Lakin bütün hallarda dəfn adəti eyni olmuşdur: ölümlər torpaq qəbirlərdə yanı üstə qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə dəfn edilmişlər. Erkən əkinçilik dövrünün Neolit və Xalkolit mərhələlərinə (e.ə. VI-IV minilliklər) aid paleoantropoloji tapıntılar Naxçıvanda I Kültəpə (9), Qarabağda Çalağantəpə (21) və Ağstafa rayonunda Leylatəpə mədəniyyətinə aid II Poylu (4, s. 65-67) abidələrindən məlumdur. Bütün bu tapıntılar antropoloqlar tərəfindən araşdırılmış, paleoantropoloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə onların cənub avropoidlərin Aralıq dənizi qrupuna, kaspi tipinə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir. İndiki Ermənistan abidələrindən aşkar edilmiş bu dövrə aid antropoloji qalıqlar da Azərbaycan ərazisindən aşkar edilmiş belə tapıntılarla eyniyyət təşkil edir (8, s. 14-15; 19).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Tunc-İlk Dəmir dövrlərinin bütün mərhələləri arasında irsi bağlılıq, davamlılıq qəbir abidələri, dəfn adətləri, maddi mədəniyyətin, təsərrüfatın bütün sahələri üzrə əyani şəkildə müşahidə edilir. Doğrudur, hər bir mərhələdə müəyyən bölgələrdə lokal səviyyədə yeni qəbir tipləri və dəfn adətləri meydana çıxmış, maddi istehsalda yeni üsullar tətbiq edilmişdir. Lakin ümumilikdə Tunc-İlk Dəmir dövrlərinin bütün mərhələləri biri digərinin məntiqi davamıdır.

İlk Tunc dövründə (e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı-III minillik) əkinçilik və maldarlıqla yanaşı sənətkarlığın müxtəlif sahələri, xüsusilə də metalışləmə əvvəlki dövrlə müqayisədə daha da inkişaf etmişdir. İlk Tunc dövrü Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti ilə təmsil olunmuşdur. Bu mədəniyyət daha geniş ərazilərdə – Cənubi Qafqaz, Urmiyaətrafı, Şərqi Anadolu, Dağıstan, qismən Şimali Qafqaz regionlarında yayılmışdır. Bütün areal üzrə, o cümlədən Azərbaycan ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinin lokal variantları yayılmışdır. Bu dövrdə yaylaq maldarlığı meydana çıxmış və bu təsərrüfat sahəsi Tunc dövrünün sonrakı mərhələlərində daha da genişlənməmişdir. Bununla bağlı yüksək dağlıq zonalarda (Ordubad, Kəlbəcər, Zəngəzur, Göyçə hövzəsi) qayaüstü təsvirlər rəsm edilmişdir. Bu təsvirlərin ən yaxın analoqları aran zonalardakı daimi yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən aşkar edilmiş keramika məmulatı üzərində qeydə alınmışdır. Qayaüstü təsvirlərdə Tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid bəzi səhnələr minilliklər keçməsinə baxmayaraq günümüzdə gəlib çatmış müəyyən folklor materialları ilə səsleşir. Bütün bunlar isə öz növbəsində müəyyən coğrafiyada yayılmış əhalinin minillər ərzində etnik yekdilliyinin göstəricilərindən biridir.

Azərbaycanın İlk Tunc dövrü əhalisi vəfat etmiş insanları kurqan örtüyü altında çoxdəfəli iri qəbir kameralarında qarışıq vəziyyətdə və kurqan örtüyü olmayan torpaq qəbirlərdə yanı üstə, zəif və ya sıx bükülü vəziyyətdə dəfn edirdilər. Nadir hallarda daş qutu tipli qəbirlərə də rast gəlinir. İlk Tunc dövrünə aid paleoantropoloji qalıqlar son illər Ağstafa, Şəmkir, Goranboy, Qəbələ, Yardımlı və digər rayonlar ərazisindəki qəbir abidələrindən aşkar edilmişdir. Bu tapıntıların yaxşı saxlanmış bir qismi antropoloji tədqiqatlara cəlb edilmiş, onların Azərbaycanın qədim və müasir əhalisinin məxsus olduğu kaspi tipinə aid olması müəyyən edilmişdir (19, c. 142-144; 10, c. 392-393).

Goranboy rayonunda İlk Tunc dövrünə - e.ə. III minilliyə aid Göl yeri abidəsində topaq qəbirlər aşkar edilmişdir (3, s. 36-38). Bu qəbirlərdə yaxşı saxlanmış insan kəllə sümüklərindən üçü antropoloji tədqiqata cəlb edilmiş, onların Azərbaycanın qədim və müasir əhalisinin məxsus olduğu kaspi tipinə aid olması müəyyən edilmişdir (18, c. 80). Həmin rayonda Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə – e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına aid kurqanlarda aşkar edilmiş insan kəllələrinin də antropoloji göstəriciləri eyni nəticələr vermişdir (2; 19, c. 142-144).

Orta Tunc dövründə (e.ə. II minilliyin birinci yarısı) Qarabağ-Göyçə gölü bölgələrində Üzərliktəpə, Naxçıvan-Urmiya ərazilərində Boyalı qablar arxeoloji mədəniyyətləri yayılmışdır. Bu dövrdə əhalinin məşguliyyəti İlk Tunc dövründə olduğu kimi davam və inkişaf edirdi. Bu dövrə aid qəbirlər Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Qobustan, Gəncə-Qazax, Şəki, Oğuz, Urmiya zonalarında tədqiq edilmişdir. Dəfn adətlərində bəzi dəyişikliklər baş versə də əvvəlki mərhələdəki qaydalar çox zaman təkrarlanırdı. Məsələn, yanı üstə bükülü vəziyyətdə dəfnlərin icra edildiyi torpaq qəbirlərlə yanaşı daş qutu qəbirlərin də sayı çoxalır. İlk Tunc dövründə olduğu kimi kurqanaltı iri qəbir kameralarında dəfnlər (Şəmkir, Ağstafa, Oğuz) davam edirdi.

Orta Tunc dövrünə aid yaxşı saxlanmış paleoantropoloji materiallar Ordubad rayonundakı Plovdağ nekropolundan məlumdur. Bu insan qalıqlarının tədqiqi onların kaspi tipinin xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən müasir Naxçıvan əhalisinə yaxın olduğunu göstərmişdir. Həmin dövrə aid eyni paleoantropoloji tapıntılar Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü yaxınlığındakı Göytəpə yaşayış yerində aşkar edilmişdir. Şimali və Cənubi Azərbaycandan aşkar edilmiş Orta Tunc dövrünə aid antropoloji qalıqlar indiki Ermənistandan aşkar edilmiş həmin dövrə aid analoji tapıntılarla eyni antropoloji xüsusiyyətlərə malikdirlər (8, s. 24-25). Bu da tarixi Azərbaycan ərazilərində Tunc dövründə məskunlaşmış əhalinin ümumi antropoloji xüsusiyyətlərdə birləşdiyinin göstəricisidir.

E.ə. II minilliyin ikinci yarısı- I minilliyin ilk əsrlərində Azərbaycan ərazisində demoqrafik yüksəliş baş vermiş, geniş ərazilər intensiv məskunlaşmışdır. Naxçıvan-Urmiya zonasında Naxçıvan, Muğan və Lənkəran-Astara zonasında Talış-Muğan arxeoloji mədəniyyətləri yayılmışdır. Şimali Azərbaycanın qalan ərazisində, Göyçə gölü hövzəsində, Zəngəzurda, Borçalı mahalında Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti yayılmışdır. Hər üç mədəniyyət arasında intensiv mədəni-iqtisadi əlaqələr olmuşdur. Bu əlaqələr kütləvi istehsalın məhsulu olan keramika məmulatında və tunc silahların bəzi ümumi cəhətlərində özünü göstərir.

Bu mədəniyyətlərə aid yüzrlər kurganlar, torpaq və daş qutu qəbirlər tədqiq edilmişdir. Qəbir tiplərində və dəfn adətlərində Tunc dövrünün əvvəlki mərhələləri ilə varislik saxlanmışdır. Müvafiq olaraq bu dövrə aid paleoantropoloji tapıntılar da çoxsaylıdır. Həm keçən əsrdə, həm də son 20 ildə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmiş insan skeletləri antropoloji baxımdan araşdırılmışdır. Qarabağ, Mingəçevir, Gəncə-Qazax (Daşkəsən, Tovuz, Şəmkir) bölgələrində bu mədəniyyətə aid qəbir abidələrindən aşkar edilmiş onlarla antropoloji qalıqların tədqiqatı onların kaspi antropoloji tipinə məxsusluğunu göstərmişdir. Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şimaldan gəlmə skiflərə məxsus, e.ə. VII-V əsrlərə aid qəbirlər aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərdə dəfnlər yerli adətlərdən fərqli olaraq arxası üstə düz uzadılmış vəziyyətdə icra edilmişdir. Məhdud zaman və məkanda mövcud olmuş bu dəfn adəti bölgədə geniş yayılmamış, tarixən formalaşmış yerli adətlərə təsir göstərə bilməmişdir (8, s. 25-30; 18; 19, c. 144-146).

Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün inkişafı ilə tədricən e.ə. I minilliyin birinci yarısında növbəti, Antik dövrə tədrici keçid baş vermişdir. Bu dövrlər arasında irsi bağlılıq qəbir abidələrində və dəfn adətlərində (əsasən torpaq qəbirlər, qismən daş qutu tipli qəbirlər), kütləvi istehsalın məhsulu olan keramika məmulatında, silahlarda, bəzək əşyalarında və maddi mədəniyyətin digər sahələrində əyani şəkildə müşahidə edilir (6, s. 22-29). Tarixi-arxeoloji tədqiqatlar Qafqaz Albaniyası dövlətinin e.ə. I minilliyin əvvəlində, ən azı e.ə. VIII əsrdə artıq mövcud olduğunu göstərir. Urartu yazılı mənbələrindəki məlumatlar və həmin dövr abidələrinin arxeoloji araşdırmaları belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir (7). Aydın ki, vahid siyasi qurumda cəmlənmə burada eyni ənənələrin, maddi və mənəvi mədəniyyətin, ümumi ünsiyyət dilinin yayılmasını şərtləndirirdi.

E.ə. I minilliyin ortalarından başlayaraq Antik və Orta əsrlər dövrlərində tarixi Azərbaycan ərazilərinə yadellilərin miqrasiyaları, intensiv hərbi yürüşləri baş versə də ərazidə qalıb məskunlaşan gəlmə elementlərin sayı yerli əhali ilə müqayisədə çox cüzi olmuş və bu proseslər ölkə ərazisində hələ qədim zamanlardan başlayaraq davam edən etnogenetik fasiləsizliyi poza bilməmişdir (24).

Antik dövr (e.ə. V əsr - b.e. III əsri) və Erkən Orta əsrlərin (b.e. IV-VIII əsrləri) tədqiq edilmiş paleoantropologiyası əsasən Mingəçevirdə, qismən Şamaxı, İsmayılı, Qəbələ, Qazax, Qusar, Salyan rayonlarında və Abşeronda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş tapıntılarla təmsil olunmuşdur. Yerli alban tayfaları azərbaycanlıların mənşəyini təşkil edən əsas əhali kütlələrindən biri olmuşdur. Bu dövrə aid paleoantropoloji tapıntıların aşkar edildiyi qəbirlərin tipləri müxtəlifdir. Belə ki, arxeoloji qazıntılarla qədim Albaniya ərazisində torpaq, küp, katakomba, gil təknə, quyu, taxta qutu, çiy kərpic və daş qutu tipli qəbirlər aşkar edilmişdir. Onlardan torpaq qəbirləri və küp qəbirləri bütün Albaniya ərazisi üçün səciyyəvi olub min ildən artıq bir müddətdə – e.ə. I minilliyin ortalarından islam dininin yayılmasına qədər əsas dəfn adətləri olmuşdur. Bu qəbirlərdə əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi insanlar yanı üstə, sıx və ya zəif bükülü vəziyyətdə dəfn edilmişlər. Qeyd edilən digər qəbir tipləri Albaniyanın ayrı-ayrı yerlərində daha məhdud xronoloji çərçivədə məhəlli, lokal dəfn adətləri kimi mövcud olmuşlar. Dəfn adətlərindəki bu müxtəliflik dini ideologiyadakı lokal fərqlərlə bağlı idi. Tiplərindən asılı olmayaraq bütün qəbirlərdə aşkar

edilən arxeoloji materiallar eyniyyət təşkil edib ümumalban mədəniyyətinə aiddir. Eyni zamanda Antik dövrdə Albaniya ərazisinə şimaldan və cənubdan kiçik miqrasiyaları və dini-ideoloji təsirləri də qeyd etmək lazımdır. Qeyd edildiyi kimi, torpaq və küp qəbirləri bütün Albaniya ərazisində yayılmışdı və başlıca etnik prosesləri müəyyən edən əhali kütləsinə mənsub idi (13, c.152-157; 23, c. 50-106; 14, c. 91-120).

Göstərilən qəbirlərin tip müxtəlifliyinə baxmayaraq bu abidələrdə aşkar edilən arxeoloji materiallar – zəngin keramika, metal məmulatı, çoxsaylı bəzək əşyaları və s. tapıntılar bütün ölkə üzrə vahid maddi mədəniyyəti əks etdirir. Həmin qəbirlərdən aşkar edilmiş paleoantropoloji qalıqların da eyni tipə – qədim azərbaycanlılara məxsus kaspi antropoloji tipinə aid olması müəyyən edilmişdir. Sonrakı tarixi mərhələdə – Orta əsrlərdə də Azərbaycan ərazisində bu antropoloji tip mütləq üstünlüyə malik olmuşdur və müasir dövrdə də azərbaycanlılar məhz kaspi antropoloji tipi ilə təmsil olunurlar. Azərbaycanlıların əsas antropoloji tipi olan kaspi tipi yerli zəmində meydana çıxmışdır və bu tipin daşıyıcılarının Cənubi Qafqaza gəlmə olmaları barədə heç bir fakt yoxdur (8, s. 11, 33-47).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar eyni zamanda sübut edir ki, bu ərazidə ən qədim zamanlardan başlayaraq həyat fasiləsiz davam etmişdir. Tarixi mərhələlər biri-birini əvəz etdikcə arxeoloji mədəniyyətlərdə qruplaşan yeni maddi istehsal üsulları və bundan irəli gələn fərqli ictimai həyat tərzləri yaranmışdır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dəfn adətlərindəki bəzi qaydalar hətta min illər ərzində davam etmişdir. Belə ki, Mezolit və Neolit dövrlərindən başlayaraq islamaqədərki mərhələyə qədər qəbir tiplərindən asılı olmayaraq əksər hallarda kişilər sağ, qadınlar isə sol yanı üstə, qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə dəfn edilirdilər. Bütün bu dövrlərdə tarixi Azərbaycan ərazilərində iqtisadi inkişaf, istehsal ənənələrinin dəyişməsi ilə bağlı arxeoloji mədəniyyətlər biri-birini əvəz etsə də əhalinin əsas etnik göstəricilərindən olan fiziki antropoloji quruluşu ümumən dəyişməz olaraq qalmışdır.

Hələ sovet dövründən başlayaraq erməni və ermənipərəst müəlliflərin yazılarında ermənilərin Cənubi Qafqazda yerli, köklü xalq olduqları, azərbaycanlıların isə Orta Asiyadan Orta əsrlərdə gəlmə olduqları barədə qeyri-elmi fikirlər yer almışdı. Lakin aparılan bütün arxeoloji, antropoloji və tarixi tədqiqatlar bu fikirlərin tam əsassız olduğunu qəti olaraq sübut etmişdir. Bütün araşdırmalar göstərir ki, “türkdilli azərbaycan xalqı Azərbaycanın yerli mühitində meydana çıxıb formalaşmışdır. Ermənilər isə işğal etdikləri və ya yayıldıkları ərazilərə artıq erməni kimi gəlmiş, özləri ilə erməni dilini və antropoloji tipini gətirmişlər” (12, s. 15).

Azərbaycan dili isə öz kökləri ilə müəyyən mənada tarixin qədim qatlarına bağlıdır. Müasir Azərbaycan dilindəki bəzi arxaik sözlər tarixi Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş qədim dillərdə, qədim Elam (İrandillilərə qədərki İranın qərbində, tarixi Azərbaycan əraziləri ilə bilavasitə qonşuluqda e.ə. III-I minilliklərdə mövcud olmuş ölkə, dövlət, mədəniyyət) dilində və ya ona yaxın dillərdə şərh edilə bilər (11, c. 57-59).

Bu mövzu ilə əlaqədar bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, görkəmli arxeoloq İ.Nərimanovun İlk Tunc dövrünə aid arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik materialların uyğunluğunu təsdiq edən bir faktı şərh etməsi maraqlıdır. Məlumdur ki, gildən hazırlanmış nehrələr Cənubi Qafqazda Tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid abidələrdən aşkar edilmişdir. İ.Nərimanov Naxçıvanda (I Kültəpə), Qazaxda (Babadərviş) Qobustanda, Qusarda (Qəflətəpələri), eyni zamanda indiki Ermənistan (Şenqavit) və şərqİ Gürcüstanda Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən arxeoloji qazıntılarla aşkar edilmiş gil nehrələrdən və “nehrə” sözünün mənasından bəhs etmişdir. Müəllif ilk növbədə qeyd etmişdir ki, yağ alınması üçün sitifadə edilən nehrə tipli etnoqrafik vasitələr erməni dilində “xnotsi”, gürcü dilində “sadqvebela”, saxur dilində “beləkan”, udin dilində “buykal”, avar dilində “dad”, lak dilində “urşa”, ləzgi dilində “kkvar” adlanmışdır ki, bunların da “nehrə” sözünə heç bir yaxınlığı yoxdur. Azərbaycan dilindəki yağ, süd, ayran sözləri Dağıstan dillərində “nərx”, “nəx”, “nah”, “nak” kimi səslənir. Lakin bu sözlərin heç birinin nehrə və onun funksiyası ilə birbaşa bağlılığı yoxdur. Həmin dillərdə nehrə funksiyalı alətlər tam başqa adlanır. Azərbaycan termini olan “nehrə”nin etimologiyası həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanda Azərbaycan dilində məhz bu əsasda müəyyən edilir. Farslar da “nehrə” sözündən istifadə edirlər. Lakin “nehrə”nin fars dilində etimologiyası yoxdur və bu söz fars dilinə keçmədir. Elmi ədəbiyyatda Tunc dövründə Qafqaz xalqlarının qohum dillərdə danışdığı barədə fikirləri əsas götürən İ.Nərimanov “nehrə” sözünün mənşəyini də ilk nehrələrin

istehsal edildiyi e.ə. III minilliyə aid edir. Eyni zamanda tədqiqatçı Dağıstanın bu dövrə aid abidələrindən nehrələrin məlum olmadığını, onların yalnız Cənubi Qafqazda aşkar edildiyini xüsusi vurğulayır. Bununla da İ.Nərimanov “nehrə” sözünün qədim Azərbaycan mühitində yarandığını və sonradan müxtəlif mənalarla başqa dillərə keçdiyini qeyd etmişdir (20, c. 59-64).

Beləliklə, etnogenez tarixinin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malik arxeoloji və paleoantropoloji faktlar bütün dövrlər üzrə biri-birini tamamlayır, Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində Mezolit və Neolit dövrlərindən başlayaraq etnogenetik proseslərin fasiləsizliyini və azərbaycanlıların, eyni zamanda digər köklü xalqların bütün tarixi Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisində yerli, avtoxton əhali olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2023. 372 s.
2. Cəlilov B.M. Göygöl-Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar - 2012. Bakı 2013. S. 128-137.
3. Hüseynov M.M. Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının yeni dəfn adəti // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2011, № 2. S. 36-42.
4. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı: “Nafta-Press”, 2014. 140 s.
5. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020. 576 s.
6. Müseyibli N. Axundova G. Albaniya dövlətinin tarixi kökləri məsələsinə dair // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu), № 3, Bakı: 2022. S. 22-29.
7. Müseyibli N. Axundova G. Qədim Albaniya dövlətinin yaranma tarixinə dair // “Antik dövrdə Qafqaz və ətrafında urbanizasiya prosesləri”. Görkəmli arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü, professor İlyas Babayevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans. Tezislər toplusu. Bakı: 2025. S. 71-72.
8. Qasimova R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında. T.e.d. dissertasiyası. Əlyazması hüququnda. Bakı, 1997. 55 s.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: «Элм», 1982, 314 с.
10. Агаларзаде А.М. Подкурганные захоронения раннего бронзового века горной зоны юго-восточного Азербайджана // История, археология и этнография Кавказа. Т.17. № 2. 2021. С. 387-402.
11. Алиев И. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана // Очерки по древней истории Азербайджана. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1956. С. 31-135.
12. Алиев И. Лжеистория – попытка оправдать агрессию. Баку: «Нурлан», 2003. 48 с.
13. Геюшев Р.Б. Традиции и инновации в погребальных памятниках Кавказской Албании // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: «Элм», 1984. С. 152-157.
14. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: «Элм», 2012. 248 с.
15. Дебец Г.Ф. Антропологические исследования в Дагестана. Антропологический сборник, вып. I. Труды Института этнографии, т. XXXIII, 1956. С. 204-237.
16. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку: «Элм», 1975. 98 с.
17. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: «Элм», 1984. С. 69-101.
18. Кириченко Д.А. Палеоантропология Азербайджана эпохи бронзы // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: 2012, № 2. С.77-89.
19. Кириченко Д.А. Палеоантропология Азербайджана (Неолит - эпоха бронзы) // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит-поздняя бронза. Сборник к 90-летию

- И.Г.Нариманова. Баку: «АФполигрАФ», 2017. С. 141-158.
20. Нариманов И.Г. Архаические керамические маслобойки и этимология азербайджанского слова «нехре» (маслобойка) // Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва: «Наука», 1973. С. 59-64.
21. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: «ЭЛМ», 1987. 260 с.
22. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М. Полевые работы в Гобустане // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку: «ЭЛМ», 1975. С. 6-10.
23. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку: «ЭЛМ», 1985. 236 с.
24. Ямпольский З.И. Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана // Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1962. С. 32-43.

ELMİRA MURADƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru,
tarix elmləri doktoru

TARİXİN AKTUAL PROBLEMLƏRİNİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ƏKSİ: ƏLİYARLI TARİX MƏKTƏBİNİN TƏCRÜBƏSİ

Günümüzdə dərsliklərlə bağlı geniş mübahisələr davam edir, xüsusilə tarix dərslikləri ilə bağlı. Müxtəlif fikirlər səslənir:

- dünya təcrübəsindən faydalanmaq;
- milli tarix dərsliklərinin inklüziv olmaması, pafoslu tonda yazılması;
- tarixin şüarlaşma aqibəti: əgər biz tarixi doğru öyrənməsək, gələcək bizi cəzalandıracaq və s. fikirlər səslənir.

Tariximizin tədrisi məsələsi hələ müstəqilliyimizin ilk çağlarında akademik səviyyədə qoyulmuşdu. Milli tarix dərslikləri üzərində iş 1992-ci ildən başlamış və 1990-cı illərin ortalarında “Azərbaycan tarixi” başa çatmışdı [1]. Sovet dövründə olduğu kimi müstəqilliyin ilk illərində də orta təhsil məktəbləri üçün dərsliklərin yazılmasına professional tarixçilər cəlb olunmuşdu. Tarixçilər ixtisaslaşdıqları dövrləri şərh edirdilər.

1995-ci ildə Xəzər Universitetinin Tarix departamentinin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi” adlı konfrans keçirildi [2]. Çıxışların əksəriyyətində qeyd olunurdu ki, lokal araşdırmalardan ümumiləşdirici fundamental əsərin hazırlanması labüddür, bu isə böyük təcrübə və zəhmət tələb edən bir işdir. Bu iş ilk olaraq BDU-nun “Azərbaycan tarixi” kafedrasında professor S.Əliyarlının rəhbərliyi ilə görüldü.

Oxucunun düşüncəsinə yük vermiş “Azərbaycan tarixi” Bakı Dövlət Universitetində hazırlanmış ilk dərslik idi. 1996-cı ildə çap olunmuş bu dərslik, onun yaşamı günümüzədək davam edir [3].

Hələ Sovet dönəmində yeganə universitet olan –ADU-nun auditoriyalarında “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə oxunulan mühazirələrin problem məsələlər üstündə qurulması məsuliyyətli və çox zəhmət tələb edən iş idi. Belə ki, təcrübəli mühazirəçi auditoriyada tariximizin məhz köklü problem məsələlərinə üstünlük verirdi.

“Azərbaycan tarixi” kafedrasına 20 ildən artıq (1978-2001) rəhbərlik etmiş prof.Süleyman Əliyarlı kafedranın elmi araşdırma və öyrətmə istiqamətini müəyyənləşdirmişdi. 50 ildən artıq bu kafedranın müəllimi olduğum tədris-metodiki təcrübəsilə bölüşmək istərdim.

Hələ 1984-cü il “Azərbaycan tarixi” üzrə problem səciyyəli mühazirələrin və seminar məşğələlərinin keçirmə təcrübəsinə aid metodiki göstəriş”də [4] qeyd olunurdu ki, müəllimlərimizin bir qismi müha-

zirələrində böyüklü-küçüklü hərbi-siyasi hadisələrin (məs., feodal ara çəkişmələrinin, bir sülalənin o birini devirməsinin və s.) sadalanmasına çox yer verirlər. Bu növ təsvirçilik nə qədər çox fakt üzərində qurulsada, tələbənin, yəni gələcək tarixçi-mütəxəssisin elmi hazırlığını təmin etməyə əsla qadir deyil. Çünki elmi hazırlığın əsas şərti tələbə yaddaşına bütün tarixi hadisələri aşılamaq deyil, tarixi qaynaqların və onlardakı məlumatın mahiyyətini müstəqil dərk etməyi, məntiqi düşünməyi öyrətməkdir [4, s.3].

Deməli, hələ Sovet dönməsində – tarixin siyasətə xidmət edən çağında ali məktəblərdə mühazirələrin səviyyəsini yüksəltmək, tələbələrə elmi təfəkkürünün və dünyagörüşünün formalaşmasını təmin etmək məqsədilə mühazirələrin problem səviyyədə oxunmasına nail olmaq vəzifələri irəli sürülmüşdü.

Seminar dərslərinin keçirilməsilə bağlı “Metodik göstəriş”də qeyd olunurdu ki, bu məşğələlər “sual-cavab” (repetitorçuluq) meydanı olmamalı. Seminar qaynaqlar və ədəbiyyat üzərində müstəqil iş məktəbinə çevrilməsi üçün başlıca şərt olmalıdır [4, s.5]. Bu işi yoluna salmaq üçün bütün tədris işini kompleks şəkildə yenidən qurmaq, xüsusilə kitabxana fondlarını avadanlıq, elmi ədəbiyyat hesabına gücləndirmək vacib hesab olunurdu. Çünki elmi ədəbiyyat qıtlığı olan yerdə tələbənin müstəqil işləməsi təmin edilə bilməz.

Bu “Metodik göstəriş”dən sonra “Azərbaycan tarixi” kafedrasının sonrakı addımı qaynaqların toplanması və çapa hazırlanması mərhələsi başladı və iş başa çataraq 1989-cu ildə “Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar” [5] toplusu çap olundu. Burada verilən qaynaqlar Azərbaycan tarixinin qədim çağlarından başlamış 1870-ci ilədək böyük bir dövrü əhatə edir. Ön söz, tərcümə, elmi qeyd və izahların çoxu S.Əliyərli tərəfindən hazırlanmışdı.

Kitabda verilən qaynaqlar bir-birindən istər mənşəcə, istərsə də mahiyyətcə seçilir. Onların yalnız bir qismi Azərbaycanın mədəni mühitinin yetişdirməsidir. Böyük bir hissəsi isə ayrı-ayrı ölkələrdə, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində yazılmış tarixi-coğrafi əsərlər, gündəliklərdir. Kitabda verilən qeyd və izahların çoxu tarix elminin o dövrün son nəticələrinə arxalanıb, yəni akademik elm və tarixin tədrisi vəhdəti qorunub saxlanmışdı.

Hər sənəd (qaynaqdan götürülən parça) üzrə kiçik giriş verilmişdi. Burada bütövlükdə qaynaq haqqında, onun əlyazması, saxlandığı yer, çapları və çevrilməsi haqda arayış verilir.

Sonrakı mərhələdə kafedrada dərslər üzərində çalışma başladı. Və bu gərgin çalışmanın nəticəsi kimi 1996-cı ildə Bakı Dövlət Universitetində hazırlanmış ilk “Azərbaycan tarixi” dərsləri çap olundu [3].

2008, 2009-cu illərdə bu kitabın rus dilində nəşri onun yayılma imkanlarını daha da genişləndirdi [6].

“Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar” kitabında olduğu kimi, dərslərin birinci cildində tariximizin izlənməsi 1870-ci ildə dayandırılmışdır. Çünki XIX yüzilin 70-ci illərindən başlayaraq çağdaş fabrik sənayesi yarandı və sənaye çevrilişi baş verdi. Azərbaycan kəndi yeni sosial özlə üzərində irəliləmə yoluna çıxdı. Yenilikçi bir mədəni yüksəliş başlandı. “Yeni üsul” (“Üsuli-cədid”) məktəbləri, ilk demokratik milli qəzet, milli dram teatri, demokratik ziyalılar təbəqəsi yaradıcı bir tarixi qüvvə olmaqla milli sənayeçilər zümərəsi yarandı. Milli hərəkət başlandı. Bununla da ölkə öz tarixinin yeni dönməsinə keçmiş oldu.

870 səhifəlik fundamental bu kitabda Azərbaycan tarixinin böyük xronoloji mərhələsi müstəqillik dövrünün azad dəyərləri baxımından ümumiləşdirilirdi. Belə ki, tariximizin konseptual məsələləri önə çəkilmiş, xalqımızın yaranışı və etnoqrafiyası ilə bağlı mövzulara geniş yer verilmişdir.

Kitabın çəkisini dərk etmək üçün nəzərə almalıyıq ki, Sovet dövrü tarixi bilikləri kütləvi şəkildə əks etdirən dərslər Sovet imperiyasının nəzarəti altında sifarişlə hazırlanırdı. Bu yolla ictimai fikir əsil həqiqətdən uzaqlaşdırılırdı. Bu sifarişin icraçıları olan bir para yerli alimlər Mərkəzin (Moskva və Sankt-Peterburq) konsepsiyası ilə yüklənirdi. Azərbaycan tarixi üzrə akademik ümumiləşdirici nəşrlərin [7] əsas götürülən konsepsiyasının başlıca tezisləri bunlar olmuşdur: azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri deyil) özünün türk kökündən qoparılib, İran-Qafqaz söykökündən törəyib doğulduğu, Midiya tarixi və midiyalılar ilə “qohumluğu” inandırılırdı. Guya azərbaycanlılar türk dillərinin birində (“türkdilli xalq”) danışan xalq kimi bu torpaqlara XI yüzildə gəlmişlər, onların tarixi islama, monqollara, türklərə qarşı mübarizədən ibarətdir; rus xalqı azərbaycanlıları qırğınlardan qurtardı; millətçi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı rus inqilabçı-demokratların mübarizəsi və xilasedici rolu, çiçəklənən Azərbaycan, Sovet xalqlarının qardaşlıq ailəsinə mənsubluq, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq Azərbaycan xalqını geniş inkişaf yoluna çıxartmış, xarici və iç

düşmənlərə qalib gəlməyə imkan vermişdir.

Ancaq Azərbaycanın bağımsızlıq qazanması nəticəsində tarixçilər üçün elmi əsaslara söykənən əsərlər yazmağa geniş imkan yarandı.

“Azadlıq” qəzetində (26.11.1996) S.Əliyarlı ilə çap olunmuş müsahibədə müxbirin “bu kitabın əvvəlki “Azərbaycan tarixi” kitablarından əsas fərqi nədədir?” sualına o, belə cavab vermişdi: “Hər hansı yeni kitabın yeni qaynaqları olmalıdır. Biz kitabın yeni faktlarla zəngin olmasına çalışmışıq. Amma bunu daha çox məram kimi götürməmişik. Biz Azərbaycan tarixinin konseptual məsələlərinin qoyulmasına fikir verməyə çalışmışıq. Oxucunun qafasını çoxlu faktlarla yükləməyə yox, onun tariximizin ən ümdə problemləri barədə düşüncəsinə daha çox yük verməyə çalışmışıq”. Müxbirin “sizcə, tariximizin ən şərəfli səhifəsi hansıdır?” sualına Süleyman müəllim belə cavab vermişdi: “Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifəsi 1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövrüdür”.

Kitabda yenilik çoxdur. Bunlardan biri – tariximizin dönüş məqamlarının müəyyənləşdirilməsidir. Hər hansı problem işıqlandırılarkən onun tarixi qaynaqları təhlil olunur, faktlar müqayisəli şəkildə verilir. Bu üsuldən dərsliyin bütün fəsiləri (XX bölüm) yazılarkən, xüsusilə XVIII-XIX yüzilliklərin problemləri təhlil edilərkən istifadə olunmuşdur. Çünki bu dövrə aid bir çox qaynaqlar uzun illər boyu ortaya çıxarılmamış, ya da saxtalaşdırılmışdır. S.Əliyarlı tərəfindən Azərbaycan tarixçiliyinə türkçülük və “sovet tarixçilik imperializmi” (VII bölüm) anlayışı gətirilmişdir. Bu anlamın mahiyyətini S.Əliyarlı nəzəri cəhətdən belə açıqlayır: türkçülük problemi sovet imperiyasının yarandığı ilk gündən sonuna qədər qüvvədə olmuşdur. “Sovet tarixçilik imperializmi” isə termin olaraq bütöv bir tarixşünaslıq sistemidir və tarixçilik görüşləridir. Bu görüşlərin tarixi yaddaşını silib yox etmək və bununla da onları öz söykökündən ayırmaqdır. Və tarix bu siyasi konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün başlıca vəzifə idi.

Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biri idi. Ancaq bir sıra tarixçilər bu mövzuya elmi baxımdan deyil, ənənəvi imperatorluq siyasəti “baxımından” yanaşmaqdayırlar. “Azərbaycan tarixi” kitabında S.Əliyarlı yazır: “Kimin hər hansı kökdən yaranıb dünyaya gəlməsi Mərkəz – Moskva və Sankt Peterburq – elm adamlarını sanki bu xalqların özlərindən daha çox rahatsız edirdi. Bu heç də təsadüfi deyildi. Öz “böyük siyasətini” bütün sahələrdə yaymaq istəyən Mərkəz üzərində ağalıq etdiyi xalqların keçmişinə yalnız özünün “ölçüb-biçdiyi” bir qəlib vurmağa çalışırdı” [3, s.156].

Belə bir manqurdluq qəlibindən sonra hər bir azərbaycanlı yeniyetməsi özünün türk söykökündən deyil, İran-Qafqaz söykökündən törəyib doğulduğuna inanmalı idi. Qan yaddaşını, etnik varlığını itirərək söykökündən dönmüş, özgələşmiş bir toplumun oğlu olduğunu düşünməli idi [3, s.156].

Tarixşünaslıqda ən siyasiləşdirilmiş problemlərdən biri də XIX yüzilliyin əvvəllərində xalqımızın taleyində baş vermiş siyasi sarsıntı idi. Hələ XX yüzilliyin 60-cı illərində S.Əliyarlının “Quzey Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və iqtisadi və iqtisadi vəziyyəti” adlı doktorluq dissertasiyası (bu onun birinci doktorluq dissertasiyası idi) milli zəmində yazılmış dolğun, ciddi araşdırma olub. Azərbaycan tarixçiliyi üçün prinsipcə yeni elmi nəticə verilmişdi: çarlıq Rusiyası Quzey torpaqlarımızı milli qırğın hesabına, hərbi müdaxilə yolu ilə işğal etmişdir, Rusiya müstəmləkəçidir. Yalnız Gəncə müdafiəsində iştirak edənlərin sayı 18 mindən çox idi (1500 öldürülmüş, 17222 nəfər isə əsir alınmışdı). Döyüş bitən günü, 1804-cü il yanvarın 3-də İmperatorluq zərxbanasında “Gəncənin alınmasında iştirakına görə döş medalı” təsis edildi [8]. Əslində bu əsər SSRİ-də rəsmi konsepsiyaya qarşı idi, “partiyalılıq prinsiplərindən kənara çıxmış” araşdırma olub. Çünki o dövr Azərbaycan tarixçiliyində qaynaqların məlumatları inkar edilərək, bu hadisə könüllü bir akt, mütərəqqi tarixi hadisə kimi verilirdi. Belə bir dəyərləndirmə hətta kitabların başlığına çıxarılırdı [9].

O zaman SSRİ EA Tarix institutunun başqanı prof.P.V.Volobuyev S.Əliyarlının bu konsepsiyasına mənfi baxanların çox olacağını bildirmişdi, ancaq tanınmış tarixçi elmi polemikanın açılmasını alqışlayırdı. Lakin elmi polemika əvəzinə S.Əliyarlıya qarşı mətbuatda və hətta yüksək partiya kürsüsündən kampaniya başlandı, “birləşmənin” rəsmi ideologiya əsasında mütərəqqi əhəmiyyəti müdafiə olundu [10].

S.Əliyarlı Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaqda ittiham edildi. S.Əliyarlının konsepsiyasının düzgün olduğunu tarix təsdiqlədi.

1971-ci ilin oktyabr plenumunda geniş məruzə ilə çıxış etmiş Heydər Əliyev, sonralar 1994-cü ildə

Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyindəki çıxışında demişdi: “1968-ci ildə mən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri idim. Universitetdə bir neçə alim Azərbaycan tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü surətdə girmişdir, ya da məcburi girmişdir... O vaxt isə ümumi qərar belə idi ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü daxil olmuş, özü bunu xahiş etmişdir. Amma bir neçə alim o vaxt bunu şübhə altına alaraq öz fikirlərini söyləmişdi. Bu böyük bir iğtişas yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, dövlət mövqeyindən kənar fikirlə yaşayırlar və s. Bundan ötrü o vaxtlar bəzi adamları xırdaca cəzalandırdılar”[11].

Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin təcrübəsində əsil dönüş klassik irsimizlə – “Kitabi-Dədəm Qorqud”la bağlıdır. S.Əliyərli ilk dəfə olaraq eposun tarixi mənbəşünaslıq problemlərini qaldıraraq bu mövzu üzrə tarix fakültəsində xüsusi kurs hazırladı [12].

O, eposun məhz tarixi səpgidə araşdırılma perspektivlərini müəyyənləşdirdi və “Kitabi-Dədəm Qorqud” Azərbaycan xalqının etnogenezisi səpgisində “Azərbaycan tarixi” kitabının VII bölməsinə daxil oldu [3, s.156-203].

“Azərbaycan tarixini”nin çapı tarixçiliyimizdə uğurlu bir hadisə oldu. Kitabın ön sözündə S.Əliyərli təvazökarlıqla yazır: “Kitab artıq yazılmışdır. Bundan sonra onun müəlliflərdən asılı olmayan yaşamı başlayır. Bu yaşamın çox ya az olacağını artıq bir kimsə söyləyə bilməz. Bunu yalnız zaman göstərəcəkdir”. BDU-da “Azərbaycan tarixi” fənnini tədris edən müəllim kimi təsdiqləyirəm ki, bugündə bu kitab tələbə auditoriyalarının masaüstü kitabıdır.

Təhsildə akademik elmin və tarixin tədrisinin vəhdətini qura bilmiş professor Süleyman Əliyərlinin (1930-2014) 2025-ci il doğumunun 95 illiyidir. O, 18 dekabr 1930-cu ildə Karqagın (indiki Beyləqan) rayonunun Şahsevən kəndində dünyaya gəlib. 1954-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə Moskva Dövlət Universitetinin bitirib. 5 il Azərbaycan EA Tarix institutunda çalışıb. 1956-59-cu illərdə aspiranturada təhsil alıb. Aspiranturanın son kursunda Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasına müəllim vəzifəsinə dəvət edilib. 1978-2001-ci illərdə kafedranın müdiri olub, 1962-ci ildə tarix elmləri üzrə namizədlik, 1976-cı ildə doktorluq dissertasiyaları müdafiə edib.

1989-2000-ci illər Azərbaycan Milli Məclisinin Yer adları (Toponimiya) komissiyasına başçılıq edib. 1992-2001-ci illərdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin üzvü olub. 1990-cı ildə Azərbaycan Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görüldü. 2000-ci ildə Türk Tarix Kurumuna fəxri üzv seçilib.

Hazırladığı “Azərbaycan tarixi” dərsliyini Süleyman müəllim “Mənim həyat kitabım” adlandırmışdı!

Günümüzdə də auditoriyalarda tələbələrin masaüstü kitabı olan bu dərslik prof. Süleyman Əliyərliyə ucaldılmış ən layiqli abidədir. Sözlünüz xalqa qaldı.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. 6-cı sinif. Bakı. “Öyrətmən”.-1994; Azərbaycan tarixi. 7-ci sinif. Bakı. “Öyrətmən”.-1994; Azərbaycan tarixi. 8-ci sinif. Bakı. “Təhsil”.-1999; Azərbaycan tarixi. 9-cu sinif. Bakı. “Təhsil”.-2001; Azərbaycan tarixi. 10-cu sinif. Bakı. “Maarif”.-1996; Azərbaycan tarixi. 11-ci sinif. Bakı. “Öyrətmən”.-1995
2. Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi. Xəzər Universiteti. Bakı. -1995
3. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Prof. S.Əliyərlinin redaktəsilə. Bakı, “Azərbaycan” nəşri. – 1996
4. Azərbaycan tarixi üzrə problem səciyyəli mühazirələrin və seminar məşğələlərinin keçirmə təcrübəsi. Metodik göstəriş. Giriş və ümumi redaktə: prof. S.Əliyərli. Bakı. -1984
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat. Prof. S.Əliyərli və dos.Y.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı. “Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı”. -1989; II nəşr. 2007
6. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XIX в. 2-е. Ред. Сулейман Алиярлы, профессор, Заслуженный деятель науки. Баку. Изд.-во «Çıraq», -2009
7. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. Azərb. SSR Elmlər Akademiyası. Bakı. -1958, 1960, 1969; История

Азербайджана. Азәрб. SSR EA. Bakı. -1979

8. «Наградная медаль за участие во взятии Гянджи 3 января 1804 года». adlanan bu medalın bir nüsxəsi Bakıda, Milli Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır, inv. № 19840
9. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində mütərəqqi nəticələri. Az. SSR EA. Bakı.- 1955
10. Sov. İKP XXIV qurultayının qərarları ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında materiallar. 29-30 oktyabr, 1971. Bakı.-1972
11. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəz., 29 noyabr 1994
12. “Kitabi-Dədəm Qorqud”un tarixi mənbəşünaslıq problemləri” adlı ixtisaslaşma fənninin proqramı. Bakı. -1988

İRADƏ HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor

“QAFQAZ MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR VƏ YENİ TƏHDİDLƏR ŞƏRAİTİNDƏ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Giriş. Qafqaz regionu tarixən geosiyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olmuş, müxtəlif sivilizasiyaların və maraq dairələrinin kəsişdiyi strateji bir məkan kimi formalaşmışdır. Müasir dövrdə global və regional səviyyədə baş verən siyasi proseslər, enerji və nəqliyyat layihələrinin genişlənməsi, eləcə də böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşmaları bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

XXI əsrin yeni reallıqları - informasiya müharibələri, hibrid təhdidlər, ekoloji və enerji təhlükəsizliyi problemləri, etnik və dini zəmində gərginliklər Qafqazda sabitliyin təmin edilməsini strateji prioritetə çevirməkdədir. Belə şəraitdə region dövlətlərinin milli maraqlarının qorunması, qarşılıqlı əməkdaşlıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşdırılması zərurəti meydana gəlmişdir.

Bu baxımdan, Bakı Dövlət Universitetində Tarix fakültəsinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasında tədris olunan bu fənn tədris və metodoloji aspektdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bu fənnin tədrisi, elmi təhlili həm nəzəri, həm də praktik baxımdan böyük aktuallığa malikdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Qafqaz regionunda müasir dövrdə yaranan siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik çağırışlarını, habelə yeni təhdidlərin xarakterini müəyyənləşdirmək, onların regional sabitlik və inkişaf proseslərinə təsirini elmi əsaslarla təhlil etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə araşdırmada regiondakı dövlətlərarası münasibətlərin dinamikası, beynəlxalq aktorların rolu, münaqişə risklərinin dəyişən formaları və təhlükəsizlik mühitinin transformasiyası nəzərdən keçirilir. Nəticədə, Qafqazda dayanıqlı təhlükəsizlik və əməkdaşlıq modelinin formalaşdırılması üçün elmi əsaslandırılmış təkliflərin irəli sürülməsi nəzərdə tutulur.

Eləcə də Qafqaz regionunun müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində fənninin tədris prosesində tədqiqi kompleks və çoxsahəli yanaşma tələb edir. Bu baxımdan, mövzunun metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək tədqiqatın elmi dəyərini və nəticələrinin obyektivliyini təmin edən əsas amillərdəndir.

Tədris zamanı Qafqaz regionunun müasir geosiyasi reallıqlarını izah etmək, tələbələrdə analitik düşüncə və tənqidi yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirmək, yeni təhdidlərin (kibertəhlükəsizlik, informasiya manipulyasiyası, hibrid müharibə) mahiyyətini dərk etdirmək, regiondakı proseslərə dair proqnozlar verə bilmək bacarığı formalaşdırmaq mühüm məsələlərdən biridir.

Müasir çağırışlar dedikdə regional münaqişələr və sülh prosesi, geosiyasi rəqabət (Rusiya, Türkiyə,

İran, Qərb dövlətləri), enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat dəhlizləri, etnokonfessional münasibətlər və miqrasiya, ekoloji və informasiya təhlükəsizliyi problemləri nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın metodoloji əsası sistemli yanaşma, tarixi-analitik, müqayisəli və geopolitik təhlil prinsiplərinə əsaslanır. Bu metodlar regionda baş verən siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik və sosial proseslərin qarşılıqlı asılılığını və dinamik inkişaf tendensiyalarını anlamağa imkan verir. Qafqazı ayrıca dövlətlər toplusu kimi deyil, vahid geosiyasi və mədəni sistem kimi nəzərdən keçirmək üçün tədrisdə sistemli yanaşma metodunun tətbiqi vacibdir. Sistemli yanaşma regionda baş verən prosesləri – etnik, dini, siyasi və iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri kontekstində – bütöv şəkildə öyrənməyə imkan verir. Regionda formalaşmış müasir çağırışların köklərini aşkar etmək üçün tarixi-analitik metoddan istifadə etməklə postsovet transformasiyaları və regional münaqişələri təhlil etmək mümkündür. Regiondakı dövlətlərin – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, eləcə də Şimali Qafqaz subyektlərinin – siyasi və təhlükəsizlik strategiyalarının müqayisəli öyrənilməsi oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Bu mövzunun tədrisində ən səmərəli metodlar interaktiv və tədqiqat yönümlü üsullardır. Belə ki, Qarabağ münaqişəsi, Gürcüstan-Rusiya münasibətləri, 2020 və 2023-cü il hadisələri kimi konkret nümunələr üzərində təhlil aparmaqla tədris prosesini daha da təkmilləşdirmək olar.

Digər bir nümunə “Qafqazda sülh təşəbbüsləri”, “Yeni nəqliyyat dəhlizləri və təhlükəsizlik” kimi mini-tədqiqat layihələri hazırlamaqla tələbələrə dərslər müzakirəsində tədris prosesinin və tədqiqat layihələrinin tələblərinə cəlb etmək, onların dünyagörüşünə, analitik düşüncə tərzinə müsbət təsir göstərməkdir [12].

Bu tədris metodikası tələbələrə Qafqaz regionunun reallıqlarını yalnız nəzəri deyil, həm də praktik müstəvidə dərk etməyə imkan verir. Müasir çağırışların çoxşaxəli olması səbəbindən tədris prosesində fənlərarası yanaşma (tarix, siyasət, iqtisadiyyat, hüquq) tədrisin səmərəliliyinə xidmət edir.

Tələbələrdə Qafqaz regionunun müasir geosiyasi vəziyyətini, yeni təhdidləri və təhlükəsizlik çağırışlarını təhlil etmək bacarığını formalaşdırmaq üçün regionun tarixi və siyasi kontekstini anlamaq, müasir geosiyasi qüvvələr balansını təhlil etmək, yeni təhlükələr (kibertəhlükəsizlik, informasiya müharibəsi, hibrid təhdidlər) barədə biliklər artırmaq lazımdır.

Qloballaşma dövründə beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb xarakter alması regional münaqişələrin və separatizm meyillərinin aktuallığını daha da artırması şəraitində Qafqazda münaqişələr mövzusunun tədrisi vacib məsələlərdəndir. Regionda baş verən münaqişələr yalnız müəyyən regionun daxili sabitliyini deyil, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik sistemini ciddi şəkildə sarsıdır. Etnik, dini, siyasi və iqtisadi zəmində münaqişələr yeni geosiyasi reallıqlar yaradıb, regional integrasiya proseslərini çətinləşdirib.

Uğurlu siyasəti nəticəsində Azərbaycan dövləti qloballaşan dünyada münaqişələr və separatizm meyillərinin qarşısını alır. Prezident İlham Əliyev yalnız hərbi və siyasi tədbirlərlə deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişaf, etnik tolerantlıq, hüquq bərabərliyi və mədəni integrasiya siyasəti ilə bu cür münaqişələrin regional təsirini aradan qaldırmağa nail olmuşdur. Müzəffər Ali Baş Komandanın sərkərdəlik məharəti və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş əzmi və rəşadəti, hərbi-texniki və mənəvi-psixoloji hazırlığı 2020-ci ilin payızında 44 günlük Vətən müharibəsində və 2023-cü ilin sentyabrında bir günlük antiterror əməliyyatında tarixi qələbələr əldə etməyə imkan verdi. Azərbaycan torpaqlarının 30 illik işğalına son qoyuldu, dövlətimizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi, tarixi ədalət bərpa olundu. 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış Birgə bəyanata əsasən, Azərbaycanın Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonları bircə güllə belə, atılmadan azad edildi. Antiterror əməliyyatından sonra düşmən məcbur oldu ki, Qazax rayonunun 1990-cı illərin əvvəllərində işğal etdiyi 4 kəndi Azərbaycana qaytarsın.

2021-ci il iyunun 15-də “Şuşa Bəyannaməsi” adlanan mühüm sənəd Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları arasında ikitərəfli münasibətlərin ən yüksək həddə çatdırılacağını ehtiva etdi. Belə ki, Bəyannamədə göstərilmişdir ki, Türkiyə və Azərbaycana hər hansı birinə üçüncü ölkə tərəfindən təhlükə olacağı təqdirdə bu ölkələr bir-birini qorumaq üçün birgə addımlar atacaqlar.

Qeyd edək ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi Qars müqaviləsindən düz 100 il sonra imzalanmışdır. 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanan bu müqavilə bəyan edirdi ki, Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qarantı Türkiyədir. Şuşa Bəyannaməsi isə Qarabağın qarantının Türkiyə olduğunu təsbit etdi. Bu Bəyannamə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ikili standartlar mövqeyindən yanaşan, regionda siyasi maraq və nüfuz uğrunda mübarizə

aparan dövlətlərə dərin mənalı bir ismarıcdır. Bəyannamədə bir çox önəmli məsələlər- beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, siyasi, iqtisadi-ticarət əlaqələri, mədəniyyət, təhsil, idman, gənclər siyasəti və demək olar ki, bütün sahələr əhatə olunub. Cənub Qaz Dəhlizinin Türkiyə, Azərbaycan, dünya üçün önəmi göstərilmişdir [18].

Azərbaycan Respublikasının nüfuzu dünya müstəvisində günü-gündən artmaqdadır. 8 avqust 2025-ci ildə ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqton şəhərində Azərbaycan və Ermənistan arasında Sülh sazişinin paraflanması həyata keçirildi. Bu bütövlükdə Qafqaz bölgəsində sülhün, sabitliyin, əməkdaşlığın, gələcək inkişafının etibarlı və möhkəm təminatıdır [4].

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda dini və etnik həmrəylik siyasəti uğurla həyata keçirilir. Müxtəlif xalqlar və dinlərin nümayəndələri ölkədə sülh və qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşayır. Bu siyasət separatizmə qarşı ən mühüm sosial dayaqlardan biridir, çünki vətəndaşlar milli və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq özlərini dövlətin bərabər üzvü kimi hiss edirlər. Azərbaycanın bu modeli beynəlxalq miqyasda da “Azərbaycan multikulturalizmi” kimi tanınır. Dövlət başçısının: *“Biz Azərbaycanda multikulturalizmi bir həyat tərzii olaraq qoruyur və dəstəkləyirik. Azərbaycan dünyada tolerantlığın, müxtəlif dini və etnik qrupların nümayəndələrinin dinc birgəyaşayışının nümunəsi sayılır”* fikirləri dövlət siyasətində multikulturalizmin yüksək səviyyədə təbliğinin göstəricisidir.

Azərbaycanın balanslı və müstəqil xarici siyasəti Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəni regionda sabitlik adasına çevirib. Ermənistanla normallaşma prosesi məhz Azərbaycanın diktə etdiyi şərtlərlə aparılır. Qoşulmama Hərəkatında, BMT-də, Avropa Şurasında Azərbaycanın mövqeləri separatizmə qarşı müstəqillik və suverenlik prinsipinin müdafiəsi ilə səslənir.

Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə azad edilmiş ərazilərdə “Böyük Qayıdış” proqramı həyata keçirilir. Yeni şəhərlər, kəndlər, yollar, hava limanları inşa olunur. Bu siyasət həm iqtisadi inkişafı təmin edir, həm də separatizmə zəmin yaranan sosial narazılıqları aradan qaldırır. Əhalinin dövlətə bağlılığını gücləndirən sosial ədalət və rifah siyasəti regionda sabitliyi möhkəmləndirir.

“Böyük Qayıdış” proqramı haqqında danışarkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin AMEA-nın yaranmasının 80 illik yubileyindəki çıxışına toxunmaq istəyirdim. O, dərin məzmunlu məruzəsində Azərbaycan tarixinin tədqiq və təbliğ edilməsinin zəruriliyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir: *“Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan gəncləri bizim zəngin tariximizi bilməlidirlər... azərbaycanlıların indiki Ermənistanə qayıtması Ermənistan xalqını və dövlətini qorxutmamalıdır... Biz öz tarixi torpaqlarımıza qayıtmalıyıq, tanklarla yox, avtomobillərlə qayıtmalıyıq. Bunu etmək üçün, əlbəttə ki, əsas vəzifə dövlətin üzərinə düşür. İctimai təşkilatlar və eyni zamanda, Azərbaycan alimləri, mən bilirəm və izləyirəm ki, bu istiqamətdə bir çox elmi əsərlər yaradıb. Onların sayı daha çox olmalıdır. Həm elmi əsərlər, sərgilər, təqdimatlar, tarixi xəritələrin dərc edilməsi. Təkcə XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən dərc edilmiş xəritələrə baxmaq kifayətdir hər kəs görsün ki, indiki Ermənistan ərazisində toponimlərin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan mənşəlidir. O xəritələrdə Sevan gölü adlı göl yoxdur. O xəritələrdə Göyçə gölüdür və bütün digər bizim istifadə etdiyimiz tarixi toponimlərimiz orada öz əksini tapıb. O xəritələri biz tərtib etməmişik ki, kimsə desin biz burada saxtakarlıq eləyirik. Bunu çar Rusiyası edib. Həmin o çar Rusiyası ki, vaxtilə erməniləri İrandan və Şərqi Anadoludan gətirərək bizim Qarabağ torpağında yerləşdirib ki, burada etnik və dini tərkib dəyişsin. Yəni, bu xəritələr tamamilə tarixi həqiqətə əsaslanan xəritələrdir. Ona görə biz bunu təbliğ etməliyik, tədqiq etməliyik. Daha çox elmi əsərlər, daha çox hətta kiçikhəcmli bukletlər hazırlanmalıdır ki, həm Azərbaycan gəncləri öz tarixini yaxından bilsinlər, həm dünya ictimaiyyəti bilsin və eyni zamanda, indiki Ermənistanə bizim qayıdışımız da tamamilə məntiqli və ədalətli səslənsin. Ona görə Azərbaycan tarixi ilə bağlı bax, bu istiqamətdə əlbəttə ki, əlavə addımlara ehtiyac var. Bütövlükdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixi ilə bağlı sanballı elmi əsərlərə də böyük ehtiyac var. Artıq 30 ildən çoxdur ki, biz müstəqil dövlət kimi yaşayırıq və Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik tarixində Azərbaycan bugünkü qədər güclü olmamışdır. Ona görə müstəqil Azərbaycanın tarixini tədqiq edən, təbliğ edən bir çox əsərlərə ehtiyac var.”* [3]

Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsi yalnız dövlətlərin daxili sabitliyi ilə məhdudlaşmır. Transmilli cinayətkarlıq, terrorizm və qeyri-leqal fəaliyyətlər, xüsusilə də insan alveri dövlətlərin sərhəd təhlükəsiz-

liyinə ciddi təhdid yaradır. İnsan alveri təkcə sosial və humanitar problem deyil, həm də iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik aspektlərində beynəlxalq sabitliyi pozan amildir. Bu baxımdan, terrorizm və insan alveri fenomenləri arasında əlaqələrin öyrənilməsi müasir təhlükəsizlik elminin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Bölgədə bu sahənin inkişafı qlobal biotexnoloji yeniliklərin, o cümlədən, regionun spesifik sosial-mədəni xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır. Müasir çağırışlar fonunda bioetikanın rolu yalnız tibbi praktikalarda məhdudlaşmır, həm də hüquqi, dini və siyasi diskurslara sirayət edir.

Regionda bioetikanın formalaşması və institusional əsaslarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə biotexnologiyaların, gen mühəndisliyinin, tibbi müdaxilələrin və ekoloji dəyişikliklərin sürətli inkişafı insan həyatının etik sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirir. Bu proseslər xüsusilə Qafqazda sosial, siyasi və dini müxtəlifliklərin kəsişdiyi bir məkanda bioetikanın aktuallığını daha da artırır. Burada bioetika anlayışı 1990-cı illərdən etibarən post-sovet məkanında tibbi etik komitələrin yaradılması, universitet proqramlarının genişlənməsi və beynəlxalq təşkilatların (məsələn, UNESCO, WHO) təşəbbüsləri ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycanda Bioetika Komissiyasının yaradılması, Gürcüstanda tibbi etika üzrə qanunvericilik islahatları bu prosesin mühüm mərhələlərini təşkil edir [30].

COVID-19 pandemiyası bioetikanın praktiki əhəmiyyətini açıq şəkildə göstərdi. Qafqaz ölkələrində vaksin paylanması, ictimai sağlamlıqla fərdi azadlıqlar arasında tarazlıq, tibbi resursların ədalətli bölüşdürülməsi kimi suallar bioetik prinsiplərin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri etdi.

XXI əsrin əvvəli dünya tibb elminin tarixinə koronavirusların ekoloji xüsusiyyətlərinin və epidemik potensialının yenidən nəzərdən keçirilməsi dövrü kimi daxil oldu. Koronavirus epidemiyası bəşəriyyət tarixində potensial nəzarətə alınmış ilk pandemiya. Hazırda dünyada yaranmış epidemik vəziyyət Yer kürəsinin hər bir regionu üçün ciddi bir sınaqdır, belə ki koronavirus infeksiyası hər gün cins, yaş və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, minlərlə insanın həyatına təhlükə yaratmaqda davam edir. Koronavirusların yeni növü olan COVID-19 qlobal pandemiya səbəb olmaqla dünya elminə, bəşəriyyətə, müasir dövrə bir sıra problemlər, suallar, müzakirələr və yeniliklər gətirdi [2].

Müasir zamanımızın çağırışlarından biri olan regional təhlükəsizliyin və bölgənin ekoloji bioetikasının tədqiq olunması olduqca vacibdir. Qafqazda ekoloji problemlər su resurslarının azalması, sənaye tullantıları və iqlim dəyişikliyi bioetikanın təkcə tibbi deyil, həm də ekoloji ölçülərini gündəmə gətirir. Ekoloji bioetika burada insan və təbiət münasibətlərinin etik məsuliyyətini vurğulayır.

Qafqazda sərhəd təhlükəsizliyinin zəifləməsi və insan alverinin artması kimi təhlükələr qalmaqdadır. Sərhədlərin zəif idarə olunması insan alverinin genişlənməsi üçün münbit şərait yaradır. Qeyri-leqal miqrasiya axınları, münəfiqə zonalarından köçlər və humanitar böhranlar sərhəd nəzarət mexanizmlərini zəiflədir. Bu zəifliklərdən istifadə edən cinayətkar qruplar insan alverini asanlıqla həyata keçirə bilirlər. Xüsusilə, müharibə və silahlı qarşıdurma bölgələrində qadınlar və uşaqlar daha çox risk altındadır. Bu baxımdan, sərhəd təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi təkcə dövlət suverenliyinin qorunması üçün deyil, həm də insan alveri ilə mübarizədə əsas strateji element hesab olunur.

İnsan alveri, xüsusilə də əmək və cinsi istismar məqsədli formaları, terror təşkilatlarının maliyyə mənbələri arasında önəmli yer tutur. “İŞİD”, “Boko Haram” və digər radikal qruplar 2010-cu illərdə qadın və uşaqların alveri yolu ilə milyonlarla dollar gəlir əldə etmişlər. Bu hadisələr göstərir ki, insan alveri yalnız cinayətkar fəaliyyət deyil, həm də terrorizmin davamlılığını təmin edən iqtisadi mexanizmdir [24].

İnsan alveri ilə mübarizə istiqamətində bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı konvensiyası”na əlavə “İnsan alverinin qarşısının alınması, onunla mübarizə və qurbanların müdafiəsi haqqında Protokol” (2000) bu sahədə əsas hüquqi baza hesab olunur. Regional səviyyədə Avropa Şurası, ATƏT və MDB çərçivəsində də müvafiq əməkdaşlıq mexanizmləri mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında isə “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Qanun” (2005) və milli fəaliyyət proqramları bu istiqamətdə mühüm addımlardır.

Qafqazda beynəlxalq və regional dövlətlərin geosiyasi rəqabət məsələsi bu günün aktualıq kəsb edən məsələlərindəndir. Türkiyə Qafqaz siyasətində “Orta Dəhliz” konsepsiyası və Türk Dövlətləri Təşkilatı vasitəsilə fəal rol oynayır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan və Bakı–Tbilisi–Qars kimi layihələr onun regional nüfuzunu artırmışdır. Türkiyə üçün Qafqaz həm enerji təhlükəsizliyi, həm də türk dünyasının integrasiyası baxımın-

dan strateji əhəmiyyət daşıyır.

İran Cənubi Qafqazda öz geosiyasi maraqlarını qorumağa çalışır. O, Qərb və Türkiyənin artan təsirindən narahat olaraq alternativ nəqliyyat yolları (Şimal–Cənub dəhlizi) üzərində dayanır. İran üçün region sərhəd təhlükəsizliyi və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi baxımından vacibdir.

Qərb ölkələri də həm öz iqtisadi-siyasi, həm də Avrasiyada Rusiya və İran təsirini balanslaşdırmaq üçün maraqlarını Qafqazda cəmləşdiriblər. “Cənub Qaz Dəhlizi” və “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramları bu siyasətin əsas vasitələrindəndir. Avropa üçün Azərbaycan qazı enerji diversifikasiyasının mühüm mənbəyidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın son dərəcə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi keçmişdən müxtəlif mədəniyyətləri, sivilizasiyaları və xalqları birləşdirən nəqliyyat magistrallarının ölkəmizin ərazisindən keçməsinə təmin etmişdir. Avropa ölkələrini Yaxın və Orta Şərqdə birləşdirən başlıca nəqliyyat dəhlizi olan Böyük İpək Yolu qədim zamanlardan indiyə qədər Azərbaycanı logistik, kommunikasiya mərkəzinə çevirmişdir [29].

Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatları regionun iqtisadi əhəmiyyətini yüksəldir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum və Trans-Adriatik qaz kəməri kimi layihələr Qafqazı Avropanın enerji təhlükəsizliyində əsas amilə çevirib.

Qafqaz üzərindən keçən “Orta Dəhliz” Çin–Avropa ticarət əlaqələrinin mühüm hissəsinə çevrilir. Zəngəzur dəhlizi və Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryolu regionun geoiqtisadi çəkisini artırır. Bu infrastruktur layihələri regional rəqabəti daha da intensivləşdirir.

Qarabağ münaqişəsinin son mərhələsi (2020 və 2023-cü illər) regionda yeni reallıq formalaşdırdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası Cənubi Qafqazda güc balansını dəyişdi. Türkiyə və Rusiyanın eyni zamanda aktivləşməsi Qafqazı çoxqütblü təsir zonasına çevirdi. Ermənistan–Azərbaycan sülh prosesi regionun gələcək sabitliyinin əsas şərtidir.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda Qafqazda geosiyasi tarazlıq yenidən formalaşır. Rusiya, Türkiyə və İranın regional maraqları toqquşur, Qərbin artan diplomatik fəallığı isə güc balansını dəyişir. Ermənistan–Azərbaycan münasibətlərində post-müharibə dövrü yeni təhlükəsizlik reallıqları ilə müşayiət olunur. Bu şəraitdə kollektiv təhlükəsizlik mexanizmlərinin effektivliyi sual altına düşür.

Xəzər hövzəsinin enerji resursları və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr Qafqazın geoiqtisadi rolunu artırır. Lakin enerji infrastrukturlarının kibertəhlükələrə və hərbi risklərə qarşı zəifliyi regionun strateji sabitliyinə birbaşa təsir göstərir.

İqlim dəyişikliyi, su resurslarının azalması və transsərhəd çaylardan istifadədə yaranan gərginliklər ekoloji təhlükəsizliyə yeni təhdidlər yaradır. Eyni zamanda, miqrasiya, urbanizasiya və sosial bərabərsizliklər daxili sabitlik üçün risk amillərinə çevrilməkdədir.

Regionda təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşması beynəlxalq güclərin – xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya, Türkiyə və Çinin maraqları ilə sıx bağlıdır. “3+3” formatı kimi platformalar dialoq üçün potensial yaratsa da, dərin etimad böhranı və sanksiya siyasəti bu təşəbbüslərin effektivliyini məhdudlaşdırır.

Burada kiberməkanda aparılan fəaliyyətlər yalnız texnoloji deyil, həm də siyasi məqsədlər daşıyır. Regionda yerləşən enerji infrastrukturları, nəqliyyat şəbəkələri və dövlət informasiya sistemləri mütəmadi olaraq kiberhücumların hədəfinə çevrilir. Məsələn, 2008-ci il Rusiya–Gürcüstan müharibəsi zamanı baş verən kiberhücumlar informasiya müharibəsinin ilk genişmiqyaslı nümunələrindən biri kimi tarixə düşdü. Bu hadisə göstərdi ki, hərbi əməliyyatlarla paralel aparılan kiberhücumlar real döyüş meydanında strateji üstünlük qazana bilər.

Region ölkələri kibertəhlükəsizlik məsələsini milli təhlükəsizlik siyasətlərinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul etmişlər.

- **Azərbaycan** 2017-ci ildə “Kibertəhlükəsizlik Strategiyası”nı qəbul etmiş, dövlət orqanlarında informasiya sistemlərinin müdafiəsini gücləndirmək və kritik infrastrukturun qorunmasını təmin etmək üçün kibertəhlükələrə qarşı cavab mexanizmini yaratmışdır [17].

- **Gürcüstan** NATO və Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində kibertəhlükəsizlik mərkəzləri yaradaraq regional təcrübə mübadiləsinə genişləndirmişdir.

- **Ermənistan** isə əsasən daxili sistemlərinin müdafiəsinə fokuslanmış, lakin resurs və koordinasiya

baxımından məhdud imkanlara malikdir [13].

Bu strategiyalar arasında əsas fərq Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq əməkdaşlıq və texnoloji integrasiyaya daha açıq yanaşmalarıdır [10].

Qafqazda informasiya müharibəsi yalnız texniki kiberhücumlarla məhdudlaşmır. Sosial media, onlayn platformalar və saxta xəbər kampaniyaları vasitəsilə ictimai rəyin formalaşdırılması, siyasi proseslərə təsir göstərilməsi kimi hibrid metodlar geniş tətbiq olunur.

Qafqaz regionu, o cümlədən Azərbaycan, iqlim dəyişikliyinə həssas bölgələrdən biridir. Su ehtiyatlarının azalması, Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının enməsi və torpaq deqradasiyası kimi problemlər müşahidə olunur. Bu, həm ekoloji, həm də sosial sabitliyə mənfi təsir göstərir. İqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün aşağıdakı tədbirlər vacibdir:

- Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi;
- Meşələrin bərpası və torpaq resurslarının mühafizəsi;
- Su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması;
- Şəhər infrastrukturunun iqlim dayanıqlılığına uyğunlaşdırılması;
- Elmi tədqiqatların və ekoloji təhsilin gücləndirilməsi.

Yuxarıda göstərilənlər kimi Qafqaz olduqca rəngarəng, tarixən böyük dövlətlərin marağında olan, geo-siyasi və strateji əhəmiyyətə malik olan bir regiondur. Müasir dövrdə həm qlobal, həm də regional güclərin iqtisadi, siyasi maraqlarının toqquşduğu, enerji resursları, nəqliyyat-kommunikasiya xətləri və təhlükəsizlik məsələləri baxımından da xüsusi diqqət mərkəzində olan bir bölgədir.

Aparılmış təhlillər təsdiq edir ki, Qafqazda sabitliyin qorunması, inkişafın təmin olunması üçün əsas çağırışlar, siyasi ziddiyyətlər, etnik və dini gərginliklər, xarici təsir mərkəzlərinin müdaxiləsi, həmçinin yeni texnoloji və informasiya təhdidləri, iqlim dəyişiklikləri, miqrasiya axınları və enerji təhlükəsizliyi kimi amillər regionda yeni risklər yaradır [31].

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın regional siyasətdəki mövqeləri, o cümlədən Rusiya, Türkiyə, İran və Qərb dövlətlərinin maraqları Qafqazın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas faktorlar sırasındadır. Bu şəraitdə əməkdaşlıq, qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi və çoxtərəfli diplomatik təşəbbüslərin genişləndirilməsi regionun sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda regionun sosial-iqtisadi integrasiyası, nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin genişlənməsi, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq imkanları Qafqazın sülh və sabitlik məkanı kimi inkişafı üçün mühüm potensial yaradır. Buna görə də, Qafqazda müasir çağırışlara qarşı effektiv cavab yalnız siyasi iradə, qarşılıqlı etimad və inklüziv təhlükəsizlik yanaşması əsasında mümkündür.

Nəticə etibarilə, Qafqazın gələcəyi onun xalqlarının birgə sülh və təhlükəsizlik naminə atacağı addımlardan, eləcə də beynəlxalq ictimaiyyətin bu proseslərə ədalətli və balanslı yanaşmasından asılı olacaqdır. Müasir çağırışlara adekvat cavab vermək, yeni təhdidləri vaxtında müəyyənləşdirmək və onlara qarşı dayanıqlı mexanizmlər formalaşdırmaq regionun davamlı inkişafının əsas təminatıdır.

Qafqazın gələcəyi təkcə siyasi və iqtisadi sabitlikdən deyil, həm də ictimai şəüurun, düşüncənin yenilənməsindən asılıdır. Müasir çağırışlar fonunda regionda sülh, əməkdaşlıq və humanist dəyərlər üzərində qurulan yeni dünyagörüş nizamının gücləndirilməsi vacibdir. Bu, yalnız regional sabitliyi deyil, həm də ümumbəşəri inkişafı təmin edən əsas istiqamətlərdən biridir.

Təhsilin, elmin inkişafı cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına cavab verməli, dövlətin qüdrətlənməsi üçün yüksək intellektə malik olan, Vətən təəssübkeşliyini düşünən, milli məfkurə, ümumbəşəri, multikultural dəyərlər ruhunda gənclərin formalaşmasıdır. Qafqazda baş verən çağırışlar — etnik münaqişələr, miqrasiya, informasiya müharibələri, ekoloji və sosial problemlər — tədris prosesinin məzmununa yeni yanaşmalar tələb edir.

Bu baxımdan məqsəd yalnız bilik ötürmək deyil, həm də regional, qlobal təhlükələri gənclərə anlatmaq, vətəndaş mövqeyini, milli təəssübkeşliyi, tolerantlıq, sülh və əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırmaq deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Dövlət Universiteti Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının magistratura səviyyəsində ixtisaslaşma kursunda tədris edilən “Qafqaz müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində”

fənni özündə aşağıda göstərilən mövzuları əks etdirir:

1. Kursun əsas məqsəd və vəzifələri, öyrənilmə səviyyəsi.
2. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Qafqaz regionunda yeni güc mərkəzlərinin formalaşması və təhlükəsizlik arxitekturası.
3. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi layihələrinin regional və beynəlxalq əhəmiyyəti.
4. Qafqazda geosiyasi rəqabət: regional dövlətlərin maraqlarının kəşşməsi.
5. Qərb dövlətlərinin Qafqazda ikili standartlar siyasətinin mahiyyəti.
6. Cənubi Qafqazda logistik layihələr: Şimal-Cənub (Rusiya-Cənubi Qafqaz- İran) və Orta Dəhliz Şərq-Qərb (Çin, Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz, Avropa) oxları.
7. Cənubi Qafqaz dövlətləri beynəlxalq münasibətlər sistemində.
8. Qərb ölkələri və Çinin Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları.
9. Qafqazın enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq təhlükəsizliyin bir sistemi kimi.
10. Dünyada baş verən qloballaşma prosesləri və onların Qafqaza təsiri.
11. Müasir dövrdə Qafqazda təhdidlər: kibertəhlükəsizlik, dezinformasiya və terrorizm.
12. Yaşıl dünya naminə hərəkət müasir dövrün çağırışı kimi.
13. Zəngəzur dəhlizi və Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar.
14. II Qarabağ müharibəsindən sonra Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar.
15. Azərbaycan Cənubi Qafqazda etibarlı və strateji tərəfdaş, sülhün və sabitliyin qarantı kimi

Aparılan təhlillər göstərir ki, Qafqazda formalaşan yeni güc mərkəzləri, təhlükəsizlik modeli regional və global sistemin dəyişməsinə şərtləndirir. Regionun müasir siyasi, sosial-iqtisadi durumunu, gələcək prioritetlərini elmi əsaslarla öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, qiymətləndirilməsi müasir tədqiqatların, o cümlədən tədris, elmi-pedaqoji sahənin prioritet istiqamətlərindəndir.

“ Qafqaz müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində” fənninin öyrənilməsi yalnız nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsi deyil, həm də praktiki təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılması, strateji düşüncə tərzinin inkişafı və müasir regional proseslərin dərinlən anlaşılması baxımından mühüm rol oynayır. Bu fənn tələbələrə regionun siyasi reallıqlarını, risklərini və perspektivlərini obyektiv qiymətləndirmə imkanı verərək, gələcəkdə analitik, diplomatik və idarəetmə sahələrində peşəkar fəaliyyət üçün zəruri elmi baza yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov F. Azərbaycanın xarici siyasəti və regional təhlükəsizlik. Bakı, 2019.
2. Allahverdiyeva L.İ. Covid-19. Əsrin xəstəliyi. Bakı, 2023. s. 5-10, 256 s.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda İlham Əliyevin çıxışı. <https://president.az/az/articles/view/70464>
4. Bakıda Vətən müharibəsində Qələbənin beşinci ildönümünə həsr olunmuş Hərbi paradda İlham Əliyevin çıxışı. <https://president.az/az/articles/view/70546>
5. BMT Baş Assambleyasının 80-ci sessiyasında İlham Əliyevin çıxışı <https://president.az/az/articles/view/70214>
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997-2013. 46 cildə.
7. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər. Bakı, 2004-2025, 143 cildə.
8. Əliyev İ.H. Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar və təhlükəsizlik problemləri. Bakı, 2020.
9. Haqverdiyev M. Müasir dövrdə ümumavropa təhlükəsizliyi və Azərbaycan. Bakı, 2011.
10. Həsənov A. Qafqaz regionunda geosiyasi proseslər və Azərbaycanın milli maraqları. Bakı, 2018.
11. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011.
12. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, 2015.
13. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.
14. Hüseynova İ.M. Dövlətçilik naminə. Bakı, 2001.

15. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003.
 16. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004.
 17. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, 2008.
 18. Hüseynova İ.M. *İlham Əliyev və Zəfər tariximizin şanlı səhifələri*. Bakı, 2021.
 19. Leyla V. 1991–2008-ci illərdə Cənubi Qafqaz–Avropa İttifaqı əməkdaşlığı. Bakı, 2025.
 20. Məmmədov M. Nəqliyyatın dinamik inkişaf strategiyası. I cild, Bakı, 2015.
 21. Məhərrəmov E. Cənubi Qafqazda münaqişələr və regional sabitlik. Bakı, 2021.
 22. Nəsimov E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqlar. Bakı, 2006.
 23. Qasımlı M. Güney Kafkasya'daki Çatışmalara Rusya, Türkiyə və İran'ın Yaklaşımı... Tbilisi, 2021.
 24. Qələndərli S. İnsan alverinə qarşı mübarizənin beynəlxalq və milli-hüquqi problemləri. Bakı, 2019.
 25. Qonaqov R. Xəzər hövzəsi və enerji təhlükəsizliyi. Bakı, 2018.
 26. Quliyev R. Postmünaqişə dövründə Qafqazda yeni çağırışlar və təhlükələr. Bakı, 2022.
 27. Гусейнова И.М. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005.
 28. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. Баку, 2018.
 29. Каландарли Н.Г. Права пациентов в Азербайджанском законодательстве. Баку, 2016.
 30. Galandarli N.H. To the Legal Support of the Solution of Bioethical Problems in the Republic of Azerbaijan. 2024.
- İnformasiya təhlükəsizliyi və şəxsi həyatın toxunulmazlığı <https://dim.gov.az/storage/iblock/5aa/5aa-1da6cb782f1c2e19e8a901ad703a7.pdf>

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsinin baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, dosent

TARİXİMİZİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ ARXEOLÖJİ MƏNBƏLƏR İŞİĞİNDƏ

Giriş. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, eləcədə dövrələşdirilməsində yazılı mənbələr qədər maddi mənbələr, xüsusilə arxeoloji abidələr və onlardan aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarixin maddi sübutları olan belə mənbələr arxeoloji ədəbiyyatlarda başlıca tədqiqat obyektləri olaraq əsas yer tutsalar da, tarixi baxımdan yazılan əsərlərdə yazılı mənbələrlə müqayisədə arxa planda qalır. Təqdim olunan məqalədə məhz belə mənbələrin yazıyaqədərki tariximizin öyrənilməsi və dövrələşdirilməsində əhəmiyyət dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi başlıca vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə zaman oxunun eramızdan əvvəlki dövrünü sonrakı dövrə birləşdirən (e.ə. XII - b.e. VII) və arxeoloji ədəbiyyatlarda “Dəmir dövrü” kimi xarakterizə edilən bir zaman dilimini əks etdirən arxeoloji mənbələr seçilmişdir. Bu dövr dövlətlərin hərbi hərəkətliliyinin artdığı, işğalçı müharibələrin intensivləşdiyi mürəkkəb bir zaman konteksti olaraq, tarixin ən çox araşdırılmaya gərək duyulan qaranlıq səhifələrindən olmuşdur. Onun dərinədən araşdırılması və maddi sübutlarla əsaslandırılması problemi aktuallığını hər zaman saxlayır.

Arxeoloji mənbələr bu dövrü Aşşur, Babil, Şumer qaynaqlarından öyrənməklə məhdudlaşdırmamaqla, yerli maddi mədəniyyət nümunələri əsasında, daha etibarlı faktlara söykənərək araşdırmağa imkan verir. Bu baxımdan Azərbaycanı qeyd edilən mənbələrin mənsub olduğu Yaxın Şərq regionu ilə birləşdirən coğrafiyadakı abidələr daha çox əhəmiyyətə malikdir. Uzun müddət tariximizə dair yazılı faktların həmin mənbələrdə axtarılması coğrafi yaxınlıqla əlaqədar olaraq, həmin regionlarda mövcud olmuş dövlətlərin yürüşləri ilə bağlı qaynaqlarda Azərbaycanın adına da rast gəlinəcəyi ehtimalı ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın Naxçıvan diyarında 2024-cü ildə aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri tariximizin bu qədim və mürəkkəb dövrünü lokal arxeoloji faktlar işığında nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Yeni arxeoloji mənbələrin qədim artefaktları. Yeni tapıntılar 2024-cü ildə

AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılan “Xələc arxeoloji ekspedisiyası” tərəfindən I və II Xələc abidələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Yerli sakinlər arasında “Köhnə qəbiristanlıq” kimi tanınan I Xələc yaşayış yeri Şərur rayonunun Xələc kəndinin dağlıq ərazisini əhatə edir. Bu ərazi kəndin cənub-qərb hissəsini təşkil edir. Üç tərəfdən kənd yolları ilə kəsilmişdir. Bu yollardan biri yaşayış sahəsini ikiye ayırmışdır: əsas hissəni təşkil edən dağlıq hissənin şərq yamacı Orta əsrlər dövründən qəbiristanlıq kimi istifadə edildiyindən mədəni təbəqə dağılmışdır. Bu ərazidən Sovet dövründə Daş karxanası üçün istifadə edildiyindən dağın qərb hissəsi partladılarkən müxtəlif dövrlərə aid maddi mədəniyyət qalıntıları ətrafa səpələnmişdir. Bu səbəbdəndir ki, yerüstü materiallar içərisində Neolit, Eneolit dövrünə aid keramikalar toplansa da, onların aid olduqları mədəni təbəqələri tapmaq mümkün olmamışdır. Yaşayış yerinin üçdə biri kənd yolu ilə Araz çayı arasındakı ərazidir. Lakin, bu ərazi də tədricən əkin sahələri hesabına kiçilmişdir.

II Xələc yaşayış yeri yerli sakinlər arasında “Köhnə poçt” kimi tanınan düzənlik ərazidə yerləşir. Bu ərazi Arpaçayın sol sahilində, Xələc kəndinin Araz çayı ilə sərhəddindədir. Üç tərəfdən əkin sahələri ilə kəsilmişdir. Şimal-şərq tərəfindən yol keçir. Bu ərazi strateji baxımdan əhəmiyyətli coğrafi mövqeyə malik olmuşdur: cənubda Arazın sağ sahilindəki Qaradağ silsiləsi, şərqdə Ağrı dağı, şimal-qərbdə isə tarlalarla çevrilənmişdir. Mühüm strateji mövqeyə sahib olması çarizm dövründə də diqqətdən qaçmamış, burada poçt məntəqəsi, sonralar sərhəd gözetçi məntəqəsi tikilmişdir. Yerli sakinlər Poçt məntəqəsinin yerüstü əlamətlərinin ötən əsrin 80-ci illərində qaldığını qeyd edirlər. Hazırda yerüstü heç bir əlaməti qalmasa da qazıntılar zamanı onun tikintisində istifadə edilmiş iri daş parçaları üzə çıxarılmışdır. Onlar yaşayış yerində mədəni təbəqələrə zərər vermiş, bəzi yerlərdə tamamilə dağıtmışdır. II Xələc yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar üçün 4 qazıntı sahəsi (A, B, C, D) açılmış və şurf qoyulmuşdur. Qazıntı sahələri bir-birindən arxeoloji materiallarının çoxluğuna görə, mədəni təbəqənin saxlanma dərəcəsinə görə fərqlənir. Bəzisinin tapıntıları yalnız Orta əsrlərlə məhdudlaşır, bəzində Antik, qismən də Erkən Dəmir dövrünə aid tapıntılar izlənilmişdir. Yeni tapıntılar mədəniyyətlərarası keçidi, həmçinin tarixi dövrləşməni arxeoloji mədəniyyətlərin bir-birini əvəzləməsi təmsalında Tunc, Dəmir dövrü, Antik və Erkən Orta əsrləri xronoloji ardıcılıqla izləməyə imkan verir.

Arxeoloji abidələrin stratigrafiyasının xronoloji dövrləşdirmədə yeri. Xronoloji dövrləşdirmənin aparılmasında tədqiq edilən abidələrin stratigrafik ardıcılığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Biz bu ardıcılığı I Xələc yaşayış yerində 4,2 metr dərinliyədək davam etdirdiyimiz şurfdakı təbəqələrin izlərində aydın görə bildirik. Şurfdə təbəqələrin bir-birini əvəz etməsi torpağın rənginin dəyişməsi şəklində aydın izlənirdi.

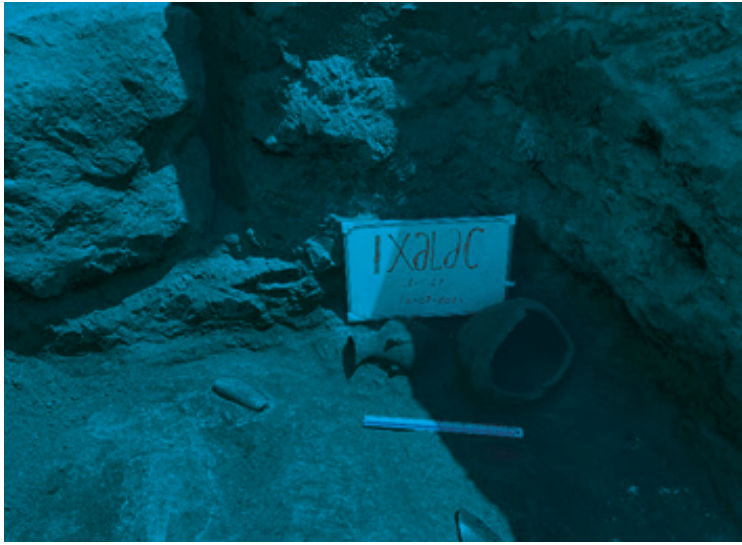
I təbəqə yer səthindən 95 sm dərinliyə qədər yalnız qumlu torpaqdan ibarət idi və tək-tək keramika ilə təmsil olunurdu. Onların içərisində Kür-Araz, Boyalı qablar, Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinə aid nümunələrə təsadüf edilirdi. Lakin az sayda Antik dövrə aid çəhrayı rəngli keramika fragmentləri əldə edilməsi həmin dövrdə abidədə yaşayışın olmasını göstərirdi. II təbəqədə keramikanın miqdarı artsa da, müxtəlif dövrləri əks etdirməsi mədəni təbəqənin qarışdığından xəbər verirdi. Ehtimal ki, Orta əsrlər dövründə buradan qəbiristanlıq kimi istifadə edilmiş və məhz bu səbəbdən təbəqələr dağıdılmışdı. Bu fikir qarışıq halda üzə çıxarılan skelet qalıqları ilə də təsdiqlənirdi. Qarışıq təbəqə çox da qalın deyildi və 1,5 metrədən sonra qırmızı rəngli təbəqə ilə əvəz olundu.

III təbəqə Dəmir dövrünə aid tapıntılarla fərqlənirdi (Şəkil 1).

Qazıntı sahəsinin şərq hissəsində üzə çıxarılan divar qalığı cənub-şərqdən şimal-qərbə doğru uzanan ikicərgəli daş düzümləri ilə təmsil olunurdu. Onun ətrafında aid olduğu dövrün xüsusiyyətlərini daşıyan boz-qara keramika fragmentləri aşkar olunmuşdur. Bu torpaq layının altında - yer səthindən 230 sm dərinlikdə daş qutu qəbir kamerasının qalıqları qeydə alınmışdır. Onun cənub-qərb divarı iri ölçülü daş düzümlərinin hamar tərəflərinin içəriyə tərəf qoyulması üsulu ilə hörülmüşdür. Uzunlu 1.85 m, eni 90 sm, dərinliyi 50 sm olan qəbirin içərisinə 0,3-0,4 sm qalınlıqda çəkilmiş boz rəngli gil suvaq çox yerdə qopsa da, az miqdarda qalmışdı. Digər hissələr kvadratin kəsiyindən kənara çıxdığından qəbirin ölçüsü döşəməni çevrələyən sərt təbəqəyə əsasən müəyyənləşdirildi. Qəbir cənub-şərqdən şimal-qərbə doğru istiqamətdədir. İçərisində xeyli kül qalıqları və 6 ədəd qab aşkar edilmişdir. Bu qəbirdə insan skeleti aşkarlanmamışdır. Bu dövrə aid skeletsiz daş qutu qəbirlər Talış-Muğan abidələrindən də aşkar olunmuşdur [1, s. 42-43] Bəziləri

belə qəbirləri qarət edilmiş olaraq xarakterizə etmiş [18, s. 14], digərləri isə xatirat qəbirləri [15, s. 44] olaraq dəyərləndirilmişdir. I Xələcin III təbəqəsində qeydə alınan qəbir ikinci qrupa aid olanlarla uyğun gəlir.

Dəmir dövrünə aid təbəqə ilə müqayisədə IV və V təbəqələr daha incədir, tapıntıları da azdır. IV təbəqə 2,8-3,5 metr dərinlikdə yerləşir və torpağın rənginin açıq yaxud solğun yaşıl rəngə doğru dəyişməsi ilə fərqlənirdi. Bu təbəqədən boyalı qab çeşidləri üzə çıxarılmışdır. V təbəqədə Kür-Araz mədəniyyətin

Şəkil 1. Erkən Dəmir dövrünə aid III təbəqədə aşkar olunmuş daş qutu qəbir və inventarları (I Xələc-2024).

boz rəngli, dairəvi batıqlı və digər əlamətlərini daşıyan keramika fraqmentləri üzə çıxarılmışdır. Onlardan alt təbəqədə keramika miqdarı azalmış, küllü təbəqə nəm torpaq qatı ilə əvəz olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü ildə I Xələc yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar onun yaxınlığındakı II Xələc abidəsində davam etdirilmiş və nəticə olaraq burada Son Antik dövr-dən Erkən Orta əsrlərə keçidi izləməyə imkan verən 2 mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur.

Diskussiya. Yuxarıda təqdim edilən abidələrin mədəni təbəqələrinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi onların arxeoloji materiallarının sinxronları ilə müqayisəli təhlili və C14 analizlərinin nəticələrinə əsaslanır. Onları geniş şəkildə bir məqalədə müzakirə etmək imkansızdır. Bu səbəbdən onlardan yalnız birinin stratiqrafik ardıcılığına diqqət çəkmək

daha məqsədəuyğun olar.

I Xələc yaşayış yerində qazılmış şurfun üstündən 80 sm-ə qədər qalınlıqda olan təbəqəsi qarışıq olsa da həmin təbəqənin xüsusiyyətini müəyyən etməyə mane olmur. Bu təbəqənin sadəcə qumlu torpaqdan ibarət olması onun sonradan doldurulma torpaq olması ilə izah oluna bilər. Onun altındakı II təbəqədə qeydə alınan qəbirlərdən bu sualın cavabı aydın olur. Orta əsrlərdə buranın qəbristanlıq kimi istifadə olunması bir tərəfdən lokal mədəni təbəqənin dağılmasına səbəb olmuş, digər tərəfdən qəbirlərin üzərinin ətrafdan gətirilən torpaq qatları ilə doldurulması mədəni təbəqələrin qarışmasına səbəb olmuşdur. Yəni yer səthinin təqribən 2 metr dərinliyində olan mədəni təbəqələr (II təbəqə) qəbirlərin qazılması prosesində dağılmış, çuxurların üstünün doldurulması ilə I təbəqə tamamilə qarışmış hala gəlmişdir. Hər iki təbəqədə müxtəlif dövrlərə aid keramikanın olması həmin əraziyə süni müdaxilədən qaynaqlanmışdır.

III təbəqə daha toxunulmaz qaldığından Erkən Dəmir dövrünə aid tikili, daş qutu qəbir qalıqları və qablarla təmsil olunan bütöv bir təbəqəni kompleks halda üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Bu təbəqə qalınlığı ilə də digər dövrlərə aid təbəqələrdən fərqlənir. Təqribən 2 metrə yaxın qalınlıqda olan bu təbəqədən aşkar olunan daş qutu qəbir quruluşuna görə Qızılburundan aşkar edilən nümunələrlə oxşarlıq təşkil edir. Naxçıvan ərazisində daş qutu qəbirlər Qızılburun [8, s. 18], Paya dərəsi [3, s. 91-100], Plovdağdan [7, şəkil 6] aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçılar Qızılburundan tapılmış qəbirləri e.ə. IX-VIII əsrlərə aid edirlər [8, s. 23-24]. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsindən - Lənkəran yaxınlığında, Divəlonə adlanan yerdən üzə çıxarılan bu tip qəbirlərin bəzən bir, bəzən də iki divarı sağlam şəkildə üzə çıxarılmışdır [13, s. 48]. Bu tapıntıların təsviri və müqayisəli təhlilinə əsasən tədqiqatçılar abidəni İlk Dəmir dövrünə, təxminən e.ə. IX-VII əsrlərə aid edirlər [13, s. 56]. Bəzi müəlliflər bu bölgədə yerli əhalinin Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid daş qutu qəbirlərə oğuz qəbirləri dediklərini qeyd edir, lakin bunu demək üçün daha geniş araşdırmalara ehtiyac olduğu da istisna edilmir [9, s. 149]. XIX əsrin sonlarında Morqan tərəfindən İran ərazisində qeydə alınan çoxlu sayda daş qutu qəbirlər e.ə. II minilliyin ikinci yarısı-I minilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir [17, s. 11]. Daş qutu qəbirlər daha çox Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir [16, s. 137].

Bu dövrə aid keramika qara, qəhvəyi və sarı rəngli gildən hazırlanmışdır. Bütöv halda aşkar olunan

qablar Erkən Dəmir dövrünün mərhələlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Onlardan biri kiçik həcmli küpə ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil 2).

Bu təbəqədən aşkarlanan keramika nümunələri boz-qara rənglilərin üstünlüyü ilə fərqlənir. Belə nümunələr qum tərkibli və yaxşı bilirlmişdir. Əksəriyyətinin səthi parlaq cilalanıb. Hazırlanma texnologiyasına görə oxşar olsalar da, tipoloji və ornamental baxımdan fərqlənirlər. Onların ilkin təhlilindən əldə edilən nəticə I Xələcin Erkən Dəmir dövrü keramikasında müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlərin olduğunu göstərir. Bu, parlaq cilalı qabların səthinin işlənmə texnikasında, bəzi naxış motivlərində özünü biruzə verir (Şəkil 3).

Boyalı qablar mədəniyyətini əks etdirən tapıntılar Erkən Dəmir dövrünə aid qalın təbəqənin altındakı təbəqələrdən aşkar edilmişdir. Bu təbəqə 65 sm-lə 1 metr arasındadır. Bu fərq bəzi yerlərdə Erkən Tunc dövrü təbəqəsi ilə qarışmasından qaynaqlanır. Tapıntılar boyalı qabların fraqmentlərindən ibarətdir. Onlar monoxrom və polixrom naxışlı olmaqla 2 qrupa ayrılır. Monoxrom naxışlı nümunələr qırmızı səthə qara rənglə çəkilən paralel xətlər, maili xətlər, şəvronlarla təmsil olunmuşdur (şəkil 4).

Şəkil 2. 2024-cü ildə I Xələcdən aşkar olunaraq AMEA NB Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin arxeoloji fonduna daxil edilmiş küpə (İnv.№: A-027,1).

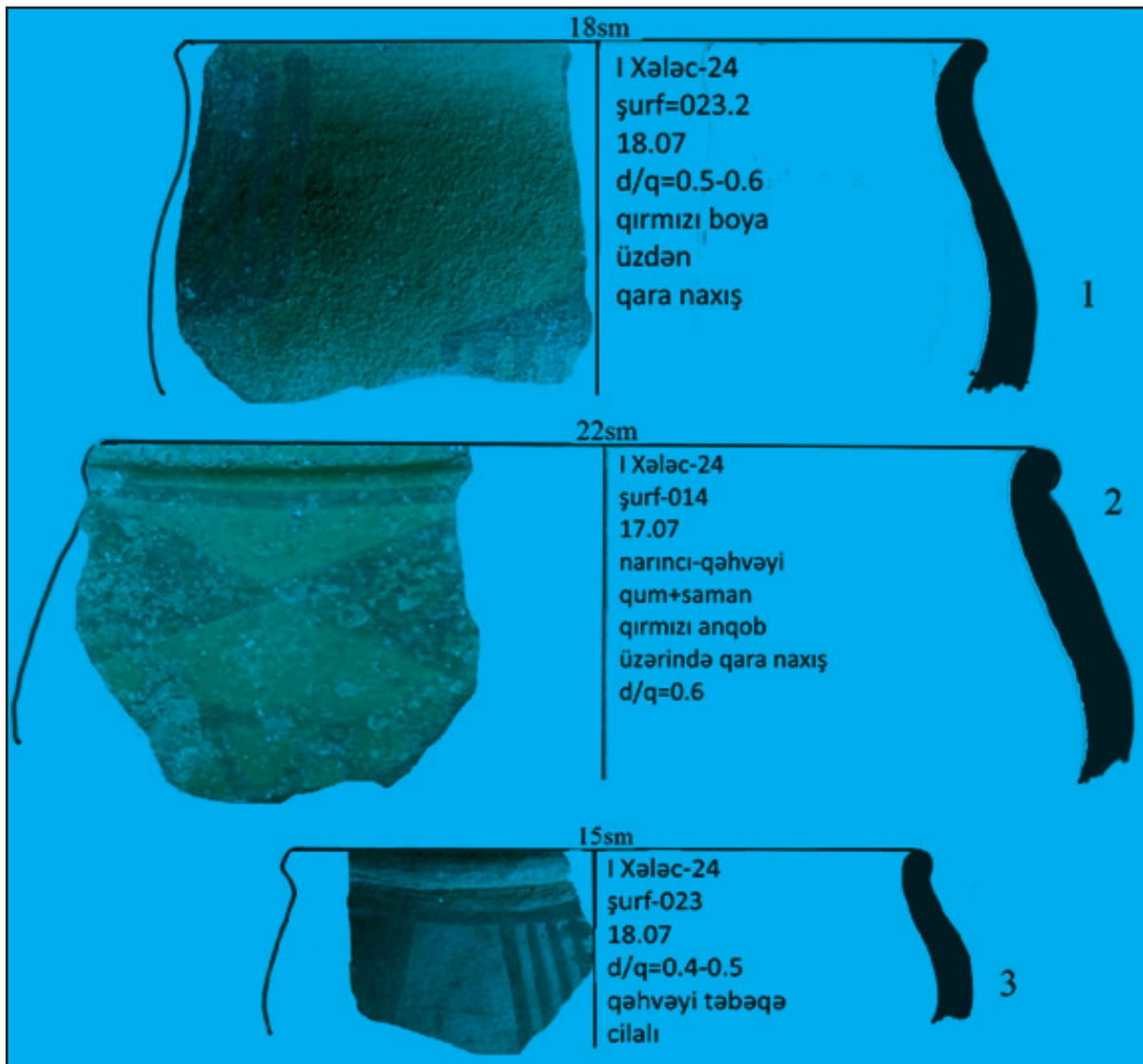
I

Şəkil 3. 2024-cü ildə I Xələcdən aşkar olunaraq AMEA NB Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin arxeoloji fonduna daxil edilmiş ritual məqsədli qab (İnv.№: A-037).

Xələc yaşayış yerində açılan A sahəsinin üst qatlarındakı qarışıq təbəqələrdən aşkar edilən müxtəlif dövrlərə aid keramika kolleksiyası içərisində Kür-Araz mədəniyyətinin boz-sarı rəngli nümunələrinə də rast gəlinmişdir. Onların sayı A sahəsində qazılmış şurfun alt qatlarında qismən artmışdır. I Xələc yaşayış yerində ən qədim keramika nümunələri Neolit dövrünə aiddir. Belə materiallara ərazidən toplanan yerüstü materiallar içərisində rast gəlinmişdir. Saman tərkibli, bəzən də samanüzü olan bu keramika nümunələri bəzi qabların ağız kənarı, oturmaq hissəsi və gövdələrinə aiddir. Xələcin bu dövrə aid tapıntıları hazırlanma

texnologiyası, qabların tipologiyası baxımından I Kültpə yaşayış yerinin həmdövr materialları ilə oxşar olsa da, rəng çaları ilə fərqlənir. Lakin bu dövrə aid təbəqələrin üzə çıxarılması üçün abidədə arxeoloji qazıntıların genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac var.

Şəkil 4. IV təbəqədən aşkar olunmuş Orta Tunc dövrü keramikası (I Xələc-2024).

Nəticə. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, tarix elminin əsas tədqiqat sahələrindən birini təşkil edən arxeoloji mənbələr onun dövrləşdirilməsində də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onlar yazılı mənbələrin elmi-nəzəri nəticələrini maddi sübutlarla əsaslandırmaqla Azərbaycan tarixinin açılmamış səhifələrinin işıqlandırılmasına bələdçilik edir.

2024-cü ildə təkcə bir abidədən aşkar edilən arxeoloji materialların aid olduğu təbəqələrin stratigrafik ardıcılığı burada Daş dövrünün sonundan başlayaraq Orta əsrlər dövrünədək bir-birini əvəz edən arxeoloji mədəniyyətlərin mövcud olduğunu maddi dəlillərlə təsdiq edir. Yeni tapıntıların ilkin təhlili, həmçinin III təbəqədən götürdüyümüz C14 analizləri bu abidədə yaşayışın Erkən Dəmir dövründə daha uzunmüddətli olduğunun mütləq xronologiyasını müəyyən etmişdir. Gələcəkdə burada aparılacaq tədqiqatlar digər təbəqələrlə bağlı nisbi xronoloji dövrləşdirməni mütləq xronoloji çərçivədə müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ağalarzadə A. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü kurqanları və daş qutu qəbirləri (Lerik və Yardımlı rayonlarının materialları əsasında).
2. Aşurov S.H., Bədəlov Ə. Şərun antik dövr abidələri // Bakı: Azərbaycan tarixi problemləri üzrə gənc tədqiqatçıların birinci Respublika konfransının məruzələri, 1991, s. 80-82.
3. Baxşəliyev V., Quliyeva Z. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti ilə bağlı yeni tapıntılar: Paya dərəsi nekropolu / Şərqi qapısı- qədim diyar (14 mart 2024-cü ildə keçirilmiş konfransın materialları. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2024, s. 91-100.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2002, 128 s.
5. Bədəlov. Ə. Antik Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı. AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi arxiv, Bakı: 2016, 81 s.
6. Əliyev T.R., Əliyev V.T. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının Nərgiztəpə dəstəsinin 2015-ci il tədqiqatları / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar -2015-2016. Bakı, 2017, s. 250-254.
7. İbrahimli B. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı. AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi arxiv, Bakı: 2020, 143 s.
8. İsmayilzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 120 s. 18
9. Göyüşova T.N. Gədəbəy rayonunda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar// Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: 2013, s. 145-149.
10. Quliyeva Z. I Xələc yaşayış yerinin Erkən Dəmir dövrü təbəqəsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və Humanitar elmlər. 2024. №2, s. 107-113.
11. Quliyeva Z. Naxçıvanda Antik dövrə aid yeni abidə: II Xələc yaşayış yeri. 2025 (nəşrdədir).
12. Quliyeva Z. Xələc abidələri: yerüstü tapıntıları və perspektivlər // Naxçıvan: tarixi, mədəniyyəti, təbii sərvətləri və müasir inkişafı / 7-8 iyul 2021-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları. II kitab. "Əcəmi" NPB, 2023, s. 58-67.
13. Mahmudov F.R., Kəsəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbiristanlıq haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri – tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №4. Bakı: 1974, s. 47-56.
14. Müseyibli N., Nəcəfov Ş. Ağstafanın Antik dövr abidələri / Qafqaz Albaniyasının etno- mədəni irsi (məqalələr toplusu), №2, Bakı, 2021, s. 46-56.
15. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri // Azərbaycan arxeo-logiyası, buraxılış 12, №2. Bakı: 2009, s. 37-57. s. 44
16. Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа Ходжалы Гедабекская культура Азербайджана (XVII-X вв. до н.э.) Баку: "Бизим китаб", 2011, 200 с.
17. Caucase, Egipte et Perse: Jacques de Morgan (1857-1924) pionnier de l'aventure archeologique // Cahiers de musee d'Archeologie Nationale. Paris: 2009, numero 1, 191 p.
18. Khalatbari M.R. A report in Occasion of the Second Congress for Talish // Culture and civilization. Gilan: 2007, 60 p.

AKİF NAĞI

Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Giriş. Azərbaycan tarixi dünya tarixinin tərkib hissəsi olaraq öyrənilir. Lakin tariximizin fərqli cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə də, Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Dünya tarixinin dövrləşdirilməsi ilk növbədə istehsal və ictimai münasibətlərin xarakteri, sosial təbəqə və siniflərin bir-birini əvəz etməsi, dini və digər ideoloji cərəyanların, sivilizasiyaların meydana gəlməsi,

inqilabların baş verməsi kimi əlamət və xüsusiyyətlərə əsaslanır. Bu yanaşma bəzi ölkələrin, xüsusilə Şərq ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi ilə bağlı özünü doğrultmur. Dünya tarixinin mərkəzinə Avropanın bəzi ölkələrini yerləşdirən avrosentrizm (Avropa mərkəzçiliyi) nəzəriyyəsi kifayət qədər tənqidlərə məruz qalır və reallıqları əks etdirmir. Dünya tarixinin əsas istiqamət və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, hər bir ölkənin tarixinə fərdi yanaşma daha doğru olardı.

Avropa, İran, rus, sovet tarixşünaslığı tərəfindən saxtalaşdırılan, həmçinin erməni yalanları ilə tanınmaz hala salınan, oğurlanan Azərbaycan tarixinin konsepsiyası, o cümlədən dövrləşdirilməsi müəyyən dəqiqləşdirmələr tələb edir. XX əsrin 20-ci illərində ingilislər Pəhləviləri hakimiyyətə gətirdikdən sonra böyük vəsaitlər hesabına regionda Azərbaycan izinin olmadığını “sübut etmək” üçün Azərbaycan tarixini “İran tarixi”, Azərbaycan dövlətini “Persiya dövləti”, “İran dövləti” kimi təqdim etməyə, bu mövzuda kitablar, filmlər yaratmağa, nağıllar uydurmağa başladılar. Bu “konsepsiya” Azərbaycandan başqa hamıya sərf edirdi. Hətta bu günə qədər Türkiyədə də oxşar mövqeni müdafiə edənlər kifayət qədərdir. Ona görə də bu yanaşmaya bir dəfəlik son qoyulmalı, öz tariximizi özümüz yazmalı, yazdıqlarımıza özümüz inanmalı, sonra isə başqalarını da inandırmağı bacarmalıyıq, dövlətimizə, tariximizə sahib çıxmalıyıq.

Əsas hissə. Dövrləşdirmə ilə bağlı dövlətçilik, ərazi-coğrafi yerləşmə, etnik-dil mənsubiyyəti, mədəni-mənəvi dəyərlər kimi prinsiplər əsas götürülməli, dövlətin paytaxtının yerləşdiyi ərazi də nəzərə alınmalıdır.

Aparıcı prinsip olaraq dövlətçilik, dövlətin yaranması, inkişafı, keçdiyi mərhələlər əsas götürülməlidir. Ərazi-coğrafi prinsip dövlətin meydana gəldiyi, mövcud olduğu sərhədləri, etnik-dil mənsubiyyəti aparıcı etnosun müəyyənləşdirilməsini, mədəni-mənəvi dəyərlər düşüncə, həyat tərz, ideoloji-dini baxışların birliyini nəzərdə tutur. Dövlətin paytaxtının xalqın əsrlərlə yaşadığı ərazidə yerləşməsi də nəzərə alınmalıdır. Bu prinsiplərin içərisində həlledici rol dövlətin mövcudluğuna bağlıdır. Dövlət varsa, deməli, xalq da artıq formalaşmış. Çünki dövləti insan sürüsü, qəbilə, tayfa yarada bilməz, yalnız xalq yarada bilər. Xalq isə vahid ərazidə yaşayan, ümumi danışq dilinə sahib olan, vahid mədəni-mənəvi-dini birliyə malik olan insan toplumdur. Bu cür formalaşmış xalq dövlətini yarada bilər. Dövlətin yaranması ilə xalqın, millətin, dövlətin özünün tarixi başlayır. Qərbin böyük filosofu Hegelin fikrinə istinad edə bilərik: Tarix dövlətin yaranması ilə başlayır və “həqiqi” dövlət quruluşunun bərqərar olması ilə “baş çatır” [14, s.272]. Onun digər fikrinə görə, “dövlət quruluşu olmayan xalqın heç bir tarixi yoxdur” [13, s.366].

Deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan tarixini aşağıdakı dövr və mərhələlərə bölürük:

1) İlk dövlətçilik dövrü.

a) Dövlətəqədərki mərhələ və ibtidai insan münasibətlərinin formalaşması.

b) Azərbaycan dövlətinin yaranması və inkişafı (e.ə. III-II minilliklər).

2) Klassik dövlətçilik dövrü (e.ə. I minillik- y.e. III əsr).

a) Azərbaycan dövləti Manna, Maday (Midiya), Oğuz (quz, iskit, skif), Əhəməni sülalələrinin hakimiyyəti illərində (e.ə. X-IV əsrlər).

b) Adərbayqan (Atropatena) və Arran (Albaniya) dövlətləri (e.ə. IV- y.e. III əsrləri).

3) Nisbi müstəqillik və müstəqilliyin bərpa olunması dövrü (III-XII əsrin əvvəli).

a) Azərbaycanın Sasanilər və Ərəb Xilafəti ilə münasibətləri.

b) Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması, yeni sülalələrin hakimiyyətə gəlməsi (IX-XII əsrin əvvəli).

4) Azərbaycan dövlətçiliyinin imperiya dövrü (XII-XVIII əsrin birinci yarısı).

a) Eldənizlər sülaləsinin yüksəlişi və süqutu.

b) Moğolların işğalçı yürüşləri və Hülakülər sülaləsinin hakimiyyəti.

c) Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyəti.

d) Səfəvi və Əfşar sülalələrinin hakimiyyəti.

5) Siyasi pərakəndəlik dövrü (XVIII əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəli).

a) Azərbaycan xanlıqları.

b) Azərbaycanın bölünməsi. Rusiya işğalı və işğala qarşı mübarizə.

6) Müasir dövlətçilik dövrü.

a) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər).

b) Azərbaycan və Sovet imperiyası.

c) Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi və möhkəmləndirilməsi.

Azərbaycan tarixi üzrə burada qeyd etdiyimiz birinci dövr dünya tarixşünaslığı tərəfindən həyata keçirilən dövləşdirmənin ən qədim, ikinci dövr qədim, üçüncü və dördüncü dövrlər orta əsrlər, beşinci dövr yeni tarix, altıncı dövr ən yeni tarix dövrləri ilə eyniləşdirilə bilər. Dövrlər təxminən üst-üstə düşür, fərq ondadır ki, biz dövlətçilik, onlar isə sivilizasiya və istehsal üsulu prinsiplərini əsas götürür.

Bizim dövləşdirmə ona əsaslanır ki, beş min il əvvəl, e.ə. III minilliyin birinci yarısında Azərbaycan dövləti meydana gəlib və fasiləsiz olaraq bu günə qədər mövcudluğunu davam etdirib. Yalnız müəyyən dövrlərdə Azərbaycan işğal olunub, lakin işğal şəraitində də nisbi müstəqilliyini saxlayıb, qısa müddətdən sonra müstəqilliyini bərpa edib. Vacib bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dövləti daim mövcud olub, yalnız hakimiyyətə gələn sülalələr dəyişib. Ona görə də, məsələn, “Aratta dövləti”, “Kuti dövləti” və yaxud “Səfəvi dövləti” kimi ifadələr deyil, “Aratta adlandırılan Azərbaycan dövləti”, “Kutilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu Azərbaycan dövləti”, “Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu Azərbaycan dövləti” və sair ifadələr işlədilməlidir.

Dövlətin sülalə adı ilə adlandırılması Azərbaycan tarixinin təhrif olunmasına xidmət edir. Avropada, Rusiyada müxtəlif sülalələr hakimiyyətdə olub, amma heç kim “Tüdorlar dövləti”, “Stüartlar dövləti”, Burbonlar dövləti”, “Rüriqlər dövləti”, “Romanovlar dövləti” ifadəsini işlətmir. Amma Azərbaycan dövlətini 50-100 ildən bir yeni dövlət kimi təqdim edir və bunu riyakarlıqla xalqın bu qədər dövlət yaratmaq qabiliyyəti olaraq təqdim edirlər. Əslində, bu, Azərbaycan dövlətçiliyinin bəsitləşdirilməsi cəhdidir və mərkəli niyyətlərdən xəbər verir. 50-100 ildən bir dövlət dəyişməmiş, yeni sülalələr hakimiyyətdə bir-birini əvəzləmişdir.

Dövlətlərin adı ilə bağlı da məsələyə aydınlıq gətirilməlidir. Rusiya XVIII əsrə qədər Moskva knyazlığı adlanırdı, “İngiltərə”, “Fransa” kimi dövlət adları XV-XVI əsrlərdən işlənməyə başlayıb, Almaniya və İtaliya XIX əsrin ikinci yarısında siyasi pərakəndəliyə son qoyub dövlət olublar. Məşhur fransız filosofu Ernest Renan 1882-ci ildə Sarbon Universitetində oxuduğu “Millət nədir?” adlı məruzəsində qeyd edirdi: Heç bir fransız bilmir ki, o, burqunddu, alandı, ya vestqotdu... Fransada özünün fransız mənşəyini sübut edə biləcək heç on fəmilə da yoxdur [15, I bölmə]. Müasir ingilis tədqiqatçısı Maykl Billiq (Billinq) bir çox müəlliflərin fikrini ümumiləşdirərək, belə bir müqaisə gətirir ki, “bütün orta əsrlər boyunca indi Fransa və ya İngiltərə adları ilə tanınan ərazilərdə yaşayan çoxsaylı insanlar özlərini “fransız” və ya “ingilis” hesab etmir”, “ərəzi milləti (ölkəsi)” anlayışını demək olar ki, təsəvvür etmirdilər [11, s.68]. Burada “fransız” və ya “ingilis” dedikdə “fransalı” və ya “ingiltərəli” nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə bizim “fransız” və ya “ingilis” dediklərimiz bütün digər dillərdə, o cümlədən, bu ölkələrin öz dillərində “Fransalı” “İngiltərəli” mənalarını verir. Bu izahı bir çox digər millətlərə də aid etmək olar. Fikrimizi daha bir neçə Qərb müəllifinə istinadla möhkəmləndirək. Beynəlxalq münasibətlər üzrə tanınmış kanadalı mütəxəssis, siyasi elmlər doktoru Kalevi Holsti bildirir ki, 1789-cu il Fransa inqilabından çox-çox sonralar da “bu ölkədə yaşayan əhəlinin mütləq çoxluğu fransız (yəni Fransalı olduqlarını, ölkələrinin Fransa olduğunu.- A.N.) olduqlarını dərk etmirdi” [7, s.95]. Amerikalı professor Valker Konnor digər maraqlı faktı diqqətə çatdırır: XIX əsrin ortalarında İtaliyada əhəlinin yalnız 3 faizi ümumi dildə (italyan dilində.- A.N.) danışa bilirdi, yerdə qalanlar müxtəlif əyalət ləhcəsində danışır və “özlərini siciliyalı, romalı və sair hesab edirdilər” [6, s.95]. Bu və digər dövlətlər bunlara baxmayaraq, ən qədim dövrlərdən başlayaraq özlərini “Fransa dövləti”, “Almaniya dövləti”, “Rusiya dövləti” və sair kimi təqdim edirlər. Azərbaycana gəldikdə isə, bu adın az qala paleolit dövründən üstümüzdə olduğunu təsdiq edən möhürlü sənəd tələb edirlər. Əlbəttə, nəyisə sübut

etməyə ehtiyac yoxdur, hər şey göz önündədir. Sadəcə, göz önündə olanları görmək istəməirlər.

Bir daha tariximizin dövrləşdirilməsinin vacibliyini qeyd edir və konkret dövrlər üzrə vəziyyəti qısa şəkildə təqdim edirik. Azərbaycan insanın formalaşdığı, bütün inkişaf mərhələlərini ardıcıl olaraq keçdiyi, qədim insan yaşayış məskənləri ilə zəngin olan dünya boyunca bir neçə ərazidən biridir. Bu proses e.ə. IV minilliyin sonu- III minilliyin əvvəlində qanunauyğun olaraq dövlətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. E.ə. III minilliyin birinci yarısında qonşuların Aratta adlandırdığı Azərbaycan dövləti, yəni mahiyyət etibarı ilə Azərbaycan dövləti yarandı. Arattalılardan sonra hakimiyyətə Lullubi və Kutü sülalələri gəldi. Daha sonra onları Kas və ya Kassi sülaləsi əvəz etdi. Nisbətən qısa müddət ərzində, e.ə. II minilliyin sonlarında Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətə Turukki, Su sülalələri nəzarət etdi.

Müxtəlif xalqların qədim dillərinin formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. Dünya alimləri “ulu dil” nəzəriyyəsini irəli sürür, bütün dillərin bir ilkin, vahid dildən törədiyini qəbul edirlər. Bu nəzəriyyənin əsas müəllifi, XIX əsr alman alimi Avqust Şleyxer hesab edirdi ki, bütün dillər qədim hindavropa, protohindavropa dilindən törəyib [5, s.24]. Prototürk dilinin ulu dil olması versiyası həqiqətə daha uyğundur. Böyük Azərbaycan tarixçiləri Ziya Bünyadov və Yusif Yusifovun fikirlərinə görə, prototürk dilinin formalaşması e.ə. VIII-VII minilliklərdə türkün ilkin vətəni olan Ön Asiyada (indiki Azərbaycan, bütövlükdə Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, İran, İraq və sair) formalaşma mərhələsini başa çatdıraraq prototürk kökənli dillərə parçalanmağa başladı [1, s.83]. Türk dilinin, mədəniyyətinin ən qədim dövrlərdə formalaşması fikrini XX əsr ingilis arxeoloqu Lloyd Seton da təsdiq edərək bildirir ki, Turanlılar, türklər 10-12 min il bundan əvvəl Dəclə-Fərat çayları hövzəsində, İkiçayarasında məskən salıb, qədim bir mədəniyyətin əsasını qoyub [16, s.16].

E.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan dövlətində yerli Manna və ya Mana sülaləsi hakimiyyətə gəldi, onları Maday sülaləsi, qısa müddətə Oğuz (quz, iskit, skif) sülaləsi əvəz etdi. Bu vaxta qədərki sülalələrin hamısı protoazərbaycan (qədim azəri), prototürk (qədim türk), azəri və ya türk dilli olub. Yerli, amma fars dilli Əhəmənilər sülaləsi e.ə. VI əsrdə Maday sülaləsini devirərək hakimiyyəti ələ keçirib. Onlar yeni dövlət yaratmayıblar, Azərbaycan dövlətinin başına keçiblər. Onların yüksəlişi yunanların meydana çıxması ilə eyni vaxta düşüb, aralarında müharibələr olub, yunanlar onları əvvəlki tarixə nəzər salmadan dövlətin qədim sahibi kimi qəbul edib, “Persia”, “perslərin dövləti” ifadələrini ortaya gətiriblər, həmin vaxtdan da yanlış tarixi yanaşma, “İran dövləti” deyilən saxta tarix başlayıb.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə uyğun olaraq bir daha bildiririk ki, “Manna dövləti”, “Midiya dövləti”, “Oğuz (Quz, İskit, Skif) dövləti”, “Əhəməni dövləti” ifadələri yanlışdır. Manna, Maday (Midiya yox, məhz Maday ifadəsi işlədilməlidir. “Midiya” ifadəsi Herodotun ortaya atdığı yanlışlıqdır. Mixi yazılarda “Mada”, “Maday” və digər formalardan istifadə olunur və bu ərazidə yaşayan xalqın adı dini kitablarda türkəsilli Madayın adı ilə bağlanılır), Oğuz (Quz, İskit, Skif), Əhəməni sülalələrinin hakimiyyətdə olduqları Azərbaycan dövləti ifadəsi işlədilməlidir. E.ə. VII əsrdə Azərbaycana qayıdan türk tayfalarının “skif” adlandırılması bir yanlışlıq olmuşdur. Tanınmış ingilis tədqiqatçısı Ellis Minns və Azərbaycan tarixçisi Zaur Həsənov aydın şəkildə göstərirlər ki, həmin gələn tayfalar özlərini “quz” adlandırırdılar. Onların bu adı Assur mixi yazılarında “aşquz”, “işquz” şəklində əks olundu. Herodot isə yunan dilində həmin adı “skuz” (squz) şəklində verdi. Sonralar Herodotun kitabı ingilis dilinə tərcümə olunarkən həmin ifadə “scyth” şəklini aldı, ingilislər onu “skiz”, Türkiyə tarixçiləri “iskit”, ruslar isə “skif” kimi tələffüz etdilər. “Skif” yanlışlığı da buradan yarandı [8, s.42, 115; 12, s.53, 124]. Tanınmış rus-sovet tarixçisi Mixail Artamonov isə məsələyə tam aydınlıq gətirdi: “uz, quz, oğuz eyni etnosun adının müxtəlif variantlarından başqa bir şey deyil” [9, s.499]. Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd edək ki, qədim mənbələrin hüç birində “Əhəməni dövləti” ifadəsi yoxdur. Hətta saxtakarlığı ilə tanınan I Dara özünü “Parsa və Madanın hökmdarı” adlandırırdı.

Makedoniyalı İsgəndərin zərbələri altında Əhəmənilər süqut edib, hakimiyyətdən gedib. Yadellilərin təxminən 10 il davam edən hakimiyyətindən sonra yerli, türk-azəri dilli Adərbayqanın Aturpatilər sülaləsi hakimiyyətə gəlib, Azərbaycanın cənubunda dövlətçiliyi davam etdiriblər. Arazdan şimala doğru torpaqlarımızda isə Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu türk Aranlılar sülaləsi tərəfindən davam etdirilib. Türk-Oğuz (quz, iskit, skif) soyundan olan Parfların Arsaklılar sülaləsi Parfiya imperiyasını qurub. Bu qohum sülalənin bir qolu Azərbaycanın cənubunda, digəri isə şimalında hakimiyyətə gəlib.

Y.e. III əsrində fars mənşəli Sasanilər sülaləsi Parfiyada arsaklıları məğlub edərək hakimiyyətə gəlib və işğalçı kimi Azərbaycana daxil olub. Sasanilərin vaxtında Azərbaycanın şimal hissəsi nisbi müstəqilliyini qoruyub, yerli arsaklı, mehrani sülalələri əsasən hakimiyyətlərini saxlayıblar. Azərbaycanın cənub hissəsi dini-ideoloji mərkəz olaraq xüsusi statusa, nisbi müstəqilliyə malik olub, yerli nümayəndələr tərəfindən idarə olunub, bölgənin dini rəhbərləri müəyyən məsələlərdə şahlardan üstün mövqedə olublar. Həmin dövr mənbələrində “Sasani dövləti” və ya “Sasani imperiyası” ifadələri işlədilmir. “Əhəməni dövləti”, “Əhəməni imperiyası” ifadəsi kimi, bu ifadələr sonralar Qərb və Rusiya tarixşünaslığı tərəfindən konyuktur maraqlarla ortaya atılıb. Bu dövr üçün adətən “Parfiya dövləti”, “Midiya dövləti”, bəzən də “fars dövləti” ifadələri işlədilir. Ərəb müəllifləri bu dövrə aid hadisələrlə bağlı şimalı-cənublu tarixi torpaqlarımızı artıq “Azərbaycan” adlandırırlar. Məsələn, Ət-Təbəri göstərir ki, Sasanilərin ilk hökmdarı Ərdəşir (224-241) “Həmədana, oradan... Azərbaycana doğru hərəkət etdi” [10, paraqraf I], Sasani hökmdarı Bəhram (531-579) “türklərlə döyüşmək üçün... Azərbaycana yola düşdü” [10, paraqraf X], “Kəsranın (Xosrov Ənuşirəvan (531-579)) vaxtında Azərbaycan və ona qonşu torpaqlar... canişin tərəfindən idarə olunurdu” [3, s.74; 1, s.215]. Sasani işğalı Ərəb dövlətinin hərbi təcavüzü ilə əvəz olunub, Azərbaycan əraziləri Xilafətin tərkibinə daxil edilib. Azərbaycan dərhal təslim olmayıb, təxminən 70 il ərəb hücumlarına müqavimət göstərib. Ərəb hakimiyyətinin bərqərar olmasından cəmi 50 il sonra isə güclü azadlıq mübarizəsi, Xürrəmilər hərəkatı başlayıb, IX əsrin əvvəllərində Babəkin rəhbərlik etdiyi hərbi-siyasi birlik Azərbaycan dövlətini bərpa edib.

Babəkin başçılıq etdiyi hərəkatın məğlubiyyətindən az sonra Azərbaycanda azadlıq mübarizəsi yenidən geniş vüsət alıb, yerli sülalələrin hakimiyyəti bərqərar olub, Azərbaycan dövləti mövcudluğunu davam etdirib. Məzyədilər sülaləsi əsasən Azərbaycanın şimalında hakimiyyətini bərqərar edib, 861-ci ildən 1538-ci ilə qədər burada Məzyədlər, onlara qohum olan Kəsranilər və Dərbəndilər sülalələri hökmranlıq edib. Azərbaycanın cənub torpaqlarında Cacilər, Salarilər, Rəvvadilər bir-birini əvəz edib, Rəvvadilərin vaxtında Kür-Araz çayları arasında yerləşən ərazidə Şəddadilər (Şadlılar) sülaləsi yüksəlib. Bu sülalələrin bəziləri müəyyən vaxtlarda cənub və şimal torpaqlarımızı birləşdirərək, Vahid Azərbaycan dövlətini idarə ediblər. Bu dövrə aid mənbələrdə heç bir dövlət sülalənin adı ilə adlandırılmır, Azərbaycan dövlətinin öz mövcudluğunu davam etdirdiyi göstərilir, “Azərbaycan dövləti”, “Azərbaycan hökmdarları” ifadələri işlədilir. İbn Havqəl ən Nəsibi (X əsr) Azərbaycan, Arran, Ərməniyyə əyalətlərindən ibarət vahid Azərbaycan dövlətini təsvir edir, bu dövlətin “hökmdar saraylarının Bərdə, Ərdəbil, Dəbildə yerləşdiyini”, dağlarda yerləşən “Xəzəran ölkəsinin hakimlərinin Azərbaycan hökmdarlarından” asılı olduqlarını, “Azərbaycan hökmdarı Mərzban ibn Məhəmmədin böyük işlər gördüyünü” qeyd edir [4, s.285, 286, 291, 295]. Ət-Təbəri (IX-X əsrlər) göstərdi ki, “Azərbaycan böyük ölkə olaraq, cənubda Həmədanı, şimalda Dərbəndi” əhatə edir [10, paraqraf X]. Yaqut əl-Həməvi (XII-XIII əsrlər) isə dövlətin ünvanını tam dəqiqliyi ilə göstərir: “Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir” [2, s.151].

Səlcuqların regiona gəlişi eyni türk soylarının birləşməsi kimi dəyərləndirilməlidir. Səlcuqlar yerli Rəvvadilər, Şəddadilər, Kəsranilər sülalələrinin hakimiyyətinə dərhal son qoymadılar, əslində Səlcuq dövləti mərkəzi bölgəsi Azərbaycan olmaqla quruldu, Azərbaycan-Səlcuq birliyi müştərək dövləti kimi fəaliyyət göstərdi. Təsədüfi deyil ki, Səlcuq sultanlarının varisləri Azərbaycanın Gəncə şəhərində otururdu.

Azərbaycan dövlətinin imperiyaya çevrilməsi prosesi də Səlcuq dövlətinin içərisindən başladı. Eldənizlər sülaləsi Səlcuq dövlətindəki dayaqlarına söykənərək, Azərbaycanın bütün ərazilərini birləşdirdi, Azərbaycan imperiyasına doğru ilk addımı atdı. Bu xətt Hülakü, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin vaxtında davam etdirildi, ciddi uğurlar əldə olundu. Bu proses Səfəvilərin dövründə yüksək nöqtəsinə çatdı, dünyanın ən böyük və güclü imperiyalarından biri yarandı. Azərbaycan imperiyası uzun müddət mövcud oldu, son illərində zəiflədi və yeni sülalənin- Əfşarların hakimiyyətə gəlməsi ilə sonuçlandı, qısa müddətə olsa da, Azərbaycan imperiyasının Səfəvilər dönməsindəki mövqeyi bərpa olundu, hətta xeyli irəliləyiş əldə edildi. Bu dövrü “Persia, Persiya dövləti, imperiyası” kimi təqdim etməyə çalışan Qərb, rus, sovet, İran tarixşünaslığı həqiqətdən çox uzaqdır. Türk sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu, türk dilinin rəsmi dil elan edildiyi, fars dilinin, faktiki olaraq, qadağan olunduğu bir ölkəni “Persia”, “Persiya” adlandırmaq heç bir məntiqə sığmır. Moğolların, Hülakülərin vaxtında “İran” ifadəsinin ortaya gəlməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hülakülər “İranzəmin” (İran torpağı) ifadəsini işlətdilər, bununla əfsanəvi “İran” ərazilərinə

sahib olduqlarını göstərmək istəyirdilər. Hülakülərin bu təşəbbüsü sonrakı Azərbaycan sülalələri üçün də cəlbədicə göründü və onlar da bu ifadədən ərəzi mənasında istifadə etdilər. Bu ifadənin dövlət anlayışına aid edilməsinin heç bir əsası yoxdur.

Əfşarların devrilməsindən sonra ölkə siyasi pərakəndəlik dönməsinə daxil oldu, xırda dövlətlərə- xanlıqlara parçalandı. Bu vəziyyət qonşu ölkələrin işğalçılıq hərəkətlərinə təkan verdi. Yerli sülalələr vəziyyətdən çıxmaq, mərkəzləşmiş dövləti bərpa etmək üçün təşəbbüslər etdi. Bu prosesdə Şimalda və Cənubda bir neçə sülalənin təşəbbüsü ilə güc mərkəzləri yarandı. Sonda Qacarlar sülaləsi üstün oldu, Azərbaycanın cənub torpaqlarını və digər ərəziləri öz hakimiyyəti altında birləşdirdi, Şimal torpaqlarını da birləşdirmək cəhdi Rusiyanın müdaxiləsi ilə üzləşdi və Rusiya Azərbaycanın Şimal torpaqlarını işğal etdi. Həmin vaxtdan Azərbaycan dövlətçiliyi Cənub torpaqlarımızda davam etdirildi. Lakin Qərb, rus rəsmiləri, eyni zamanda tarixçiləri əvvəlki illərdəki saxtakarlığı davam etdirərək, qeyri-rəsmi qaydada həmin ərəziləri “İran” dövləti kimi təqdim etməyə başladılar. Əslində, türk Qacarlar sülaləsi tərəfindən idarə olunan Azərbaycan dövləti idi. Azərbaycanın Şimal torpaqları isə Rusiyanın tərkibində ərəzi-inzibati, etnik tərkib əlahiddəliyini saxlamaqla mövcudluğunu davam etdirdi. Tarixin ironiyasıdır ki, əsrlərlə “Azərbaycan” adlandırılan Cənub torpaqlarımıza “İran” damğası vuruldu, daha çox “Arran” adı ilə tanınan Şimal torpaqlarımıza münasibətdə isə “Azərbaycan” adı möhkəmləndi. Bu dövrlə bağlı Azərbaycanın “bölüşdürülməsi” deyil, “bölünməsi” ifadəsi qeyd olunmalıdır. Biz Rusiya işğalına qarşı cənublu-şimalı bir yerdə mübarizə apardıq, şimal torpaqlarımız işğal olundu, cənubda dövlətçiliyimiz davam etdirildi. Bununla tarixi torpaqlarımız ikiye bölündü.

Şimali Azərbaycanda dərhal başlayan azadlıq mübarizəsi 100 ildən sonra qələbə ilə nəticələndi, Azərbaycan dövləti bərpa edildi, yeni tipli, parlamentli dövlət- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. AXC az vaxt ərzində ciddi uğurlara imza atdı, lakin rus irticasının yeni dalğası qarşısında dayana bilmədi. Rəngini dəyişərək Sovet imperiyasına çevrilən Rusiya yenidən Şimali Azərbaycanı işğal etdi. Əvvəlki birbaşa işğaldan fərqli olaraq, bu dəfə imperiyanı “respublikaların könüllü ittifaqı” kimi təqdim etməyə çalışdılar. Digər ərəzilər kimi, Azərbaycanın da formal müstəqilliyi saxlanıldı. Ona görə də bu illəri Şimali Azərbaycanın nisbi müstəqillik və İkinci Respublika mərhələsi kimi qəbul etmək olar. Cənubda hadisələr daha bədbin məcrada davam etdi. Babilərin, Səttarxanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin mütləqiyyətə, şah rejiminə qarşı mübarizəsi müəyyən müsbət dəyişikliklərə səbəb oldu, lakin eyni zamanda türk Qacarların hakimiyyətdən getməsi, onların fars Pəhləvilərlə əvəzlənməsinə gətirib çıxardı. Ölkə 1925-ci ildən rəsmi qaydada fars-İran dövlətinə çevrildi. Pişəvərinin milli hüquqları təmin etmək, Müssəddiqin dövlətin xarakterini dəyişdirmək, Şəriətmədarinin İslam inqilabından yararlanmaq cəhdləri nəticə vermədi, həmçinin müasir dövrdə aparılan mübarizənin də hərəkət birliyi yoxdur, lakin müasir dövrdə “İran” deyilən dövlətin Azərbaycan mahiyyətinin özünə qaytarılması istiqamətində müəyyən əlamətlər müşahidə olunur.

Şimali Azərbaycanda azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə nəticəsini verdi, Sovet imperiyası dağıldı, Azərbaycan dövləti bərpa olundu, beş min illik dövlətçiliyimiz davam etdirildi. Ermənistanın təcavüzünə qarşı azadlıq müharibəsi aparıldı, düşmən məğlub edildi, ərəzi bütövlüyümüz, suverenliyimiz bərpa olundu. Azərbaycan müasir dünyanın tələblərinə uyğun olaraq siyasi, iqtisadi, sosial münasibətlər sistemini qurdu və bu yolda uğurlu fəaliyyətini davam etdirir.

Beləliklə, bu dövrləşdirilmə, digər metodoloji, konseptual məsələlər nəzərə alınmalı, tədqiqat, tədris, təbliğat işlərində əsas götürülməlidir.

Nəticə. Deyilənlərə uyğun olaraq bəzi nəticələri qeyd edə bilərik. **Birincisi**, dövrləşdirilmə üçün ilk növbədə dövlətçilik prinsipi əsas götürülməlidir. Azərbaycan tarixi dövlətçiliyimizin, dövlətin yaranması, inkişafı və bu gününü əks etdirən tarixdir. İkincisi, beş minillik tariximizi altı dövrə və onlara uyğun 15 mərhələyə bölürük. Hər dövrün və mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dövləti beş min il ərzində fasiləsiz olaraq mövcudluğunu davam etdirib. Heç bir dövrdə, mərhələdə Azərbaycan dövlətinin mövcudluğuna son qoyulmayıb. Sasanilərin, Ərəb Xilafətinin, Moğolların, rusların dünyanın xeyli hissəsini zəbt etdikləri dövrlərdə də Azərbaycan dövləti nisbi müstəqilliyini və ya xüsusi statusunu qoruyub saxlayıb. Üçüncüsü, Azərbaycanda sülalə adı ilə dövlət adlandırılması praktikasına son qoyulmalıdır. Bütün dövrlər üçün “Azərbaycan dövləti” ifadəsi tətbiq edilməli, bu dövlətdə müxtəlif sülalələrin

bir-birini əvəz etməsi qeyd olunmalıdır. **Dördüncüsü**, Azərbaycan dövləti bütün dövrlərdə türk sülalələri tərəfindən idarə olunmuş, yalnız iki dəfə fars sülalələri – Əhəmənilər və Pəhləvilər burada zor və çevrilişlə hakimiyyətə gətirilib. Sasanilər Parfiya dövlətində hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ keçirib və bu sülalənin hakimiyyəti ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin xüsusi forması mövcud olub. **Beşincisi**, tarixşünaslığımızda “Azərbaycan dövləti”, Azərbaycan imperiyası” ifadələrindən geniş istifadə olunmalıdır. Azərbaycan tarixinin yeni konsepsiyası bu və digər yeni terminlər, yuxarıda təklif olunan dövrləşdirilmə əsasında işlənib hazırlanmalıdır. **Altıncısı**, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan-Rusiya müharibələrinə düzgün mövqedən yanaşılmalı, bunun “Rusiya-İran müharibələri” kimi təqdim olunmasından imtina edilməlidir. Müharibə Azərbaycan xanları ilə Rusiya arasında gedirdi, Azərbaycanın şimalı Rusiya qarşısında məğlub oldu və işğala məruz qaldı, cənubunda isə Qacarların başçılığı altında Azərbaycan dövlətçiliyi davam etdirildi. **Yeddincisi**, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixdə yeri düzgün müəyyənəşdirilməli, konyuktur və tarixilik prinsipinin ziddinə olan yanaşmalardan imtina edilməlidir. **Səkkizinci**, Sovet imperiyası dövrünə Rusiya imperiyasının aldadıcı adla bərpa olunması cəhdi kimi yanaşılmalı, Rusiyanın bu gün də imperiya iddialarından əl çəkmədiyi qeyd olunmalıdır. **Doqquzuncu**, Dövlət müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, suveren hüquqlarımızın bərpa olunması çoxminillik Azərbaycan dövlətçiliyinin qanunauyğun davamı, əbədi dövlətçiliyimizin zəmini kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycan dövlətçiliyi ilə bağlı “çoxəsrirlik” ifadəsindən deyil, “çoxminillik” ifadəsindən istifadə olunmalıdır. **Onuncusu**, Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə aid böyük şəxsiyyətlərə xüsusi önəm verilməli, onların yeri və rolu ətraflı əks etdirilməli, onlara qarşı qərəzli, nadan, cahil münasibət cəhdləri birmənalı şəkildə rədd edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi, I cild (Z. Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1994.
2. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, “Çıraq”, 2007.
3. Ət-Təbəri. Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
4. İbn Havqəl ən Nəsibi (X əsr). Dünyanın təsviri kitabı.- Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, “Təhsil”, 2003.
6. Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding.- New Jersey, Princeton University Press: 1996.
7. Holsti K.J. International politics: A Framework for Analysis. New Jersey, Prentice-Hall: 1995.
8. Minns E.H. Scythians and Greeks : a survey of ancient history and archaeology on the Euxine from the Danube to the Caucasus/ Ellis Minns. Cambridge University Press, 1913.- archive.org/details/scythiansgreekss00minn/page/n7/mode/2up.
9. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, «Наука», 1962.
10. Ат-Табари. История пророков и царей.- vostlit.info/Texts/rus5/Tabary/ frametext. htm.
11. Биллиг М. Нации и языки. Журнал «Логос», 4 (49), 2005.- ruthenia.ru/logos/ number/49/03.pdf.
12. Гасанов З. Царские скифы: этноязыковая идентификация “царских скифов” и древних огузов. Нью-Йорк, Liberty Publishing House, 2002.- academia.edu/33040011/ Царские_скифы_pdf.
13. Гегель Г.В.Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук. Т.3, Москва, «Мысль», 1977.
14. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. Москва, «Айрис-Пресс», 2001.
15. Ренан Э. Что такое нация?- az.lib.ru/r/renan_z_e/text_1882_ chto_ takoe_ natzia. shtml.
16. Сетон Л. Реки-близнецы. Москва, «Наука», 1972.

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİ: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK MƏSƏLƏLƏR

XX əsrin 90-cı illərində dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər, soyuq müharibənin başa çatması, yeni müstəqil dövlətlərin, yeni sosial-iqtisadi və siyasi sistemlərin formalaşması cəmiyyət həyatının bütün sahələrində münasibətlərin yeni məzmununun yaranması zərurətini doğurdu. Belə bir dövrdə təhsilin məzmunu, tədris prosesinə yanaşmalar da köklü şəkildə dəyişildi və yeni tarixi şəraitə uyğun innovasiyaların tətbiq sahəsi tədricən genişləndirilməyə başladı. Aydın məsələdir ki, əgər təhsilin məzmunu dəyişirsə, deməli həm də ayrı-ayrı fənlər üzrə standartların, proqram və dərsliklərin dəyişməsi nəzərdə tutulur. İlk növbədə məzmun baxımından köklü şəkildə dəyişən fənlər sırasında tarix fənnini xüsusi qeyd etməliyik. Çünki bilavasitə cəmiyyətdəki hadisə və proseslərlə bağlı olan tarix fənninin o zamankı məzmunu sinfi mübarizə, ehkamçılıq və formalizm prinsipləri üzrə qurulmuş və real gerçəkliyi əks etdirmirdi.

Xalqımızın Ümummilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı” 1999-cu ildə təsdiq edildikdən sonra ölkəmizdə təhsilin bütün istiqamətləri üzrə geniş islahatlar həyata keçirilməyə başlandı [1]. Bu islahatlar bu gün də ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Qeyd edək ki, ötən illər ərzində mütəmadi olaraq təhsilin, o cümlədən tarixin tədrisinin məzmunu təkmilləşdirilmiş və bu gün də məzmun, təlim texnologiyaları daha da müasirləşir, innovativ yanaşmalar öyrənilir, tədqiq və tətbiq olunur.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının bəzi ali məktəblərində tarix, tarix müəllimliyi, tarix və coğrafiya müəllimliyi, eləcə də bəzi qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində ayrı-ayrılıqda tarix ixtisası və tarix müəllimliyi ixtisası üzrə kadrlar hazırlanır. Qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrindən Azərbaycan Universiteti və Qərbi Kaspi Universitetində tarix ixtisası, Xəzər Universiteti, Naxçıvan Universiteti və Bakı Qızlar Universitetində isə tarix və tarix müəllimliyi ixtisasları üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə tarix müəllimliyi ixtisası üzrə kadrların hazırlanmasında Tarixin tədrisi metodikası fənni xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fənnin məzmunu Tarixin tədrisi metodikasının bir elm kimi formalaşması tarixini, eyni zamanda ümumtəhsil məktəblərində tarixin tədrisi məqsədi, vəzifələri, tarixi bilik və bacarıqların formalaşdırılması, yeni təlim texnologiyalarının, standartların, strategiyaların mahiyyəti və tətbiqi, şagirdlərin tarixi şüurunun, dövlətçilik təfəkkürünün, şəxsiyyətinin formalaşdırılması, mənəvi tərbiyəsi və digər məsələləri əhatə edir. Ciddi əhəmiyyətliyi ilə həmişə seçilən belə bir elm sahəsi üzrə respublikamızda elmi-pedaqoji kadr hazırlığının genişləndirilməsi vacib məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Bu, həm də ali məktəblərdə kadr potensialının lazımi səviyyədə təmin olunmasına zəmin yaradır. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində tarixin tədrisi sistemli şəkildə həyata keçirilir.

V siniflərdə Azərbaycan tarixi fənni tədris olunur və onun məzmunu epizodik hekayələr üzərində formalaşdırılmışdır [15]. VI sinifdən XI sinfə qədər isə Azərbaycan tarixi və ümumi tarix (dünya tarixi) ayrı-ayrı fənn olmaqla konsentrik prinsiplə tədris olunur. Bu, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində təmayülləşmənin tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, IX sinifdə ümumi orta təhsil başa çatdığından tarixin sistemlik tədrisinin birinci konsentri VI-IX sinifləri, XI sinifdə isə tam orta təhsil başa çatdığına görə tarixin sistemlik tədrisinin ikinci konsentri X-XI sinifləri əhatə edir.

Hər iki konsentrdə tarix siniflər üzrə müvafiq dövrlərə uyğun tədris olunur. Belə ki, VI sinifdə ən qədim dövrdən başlayaraq eramızın III-V əsrlərinədək [21], VII sinifdə III-V əsrlərdən XVI əsrin ikinci yarısınaqədər [22], VIII sinifdə XVI əsrin ikinci yarısından XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərinədək [16], IX sinifdə isə XIX əsrin əvvəllərindən bu günümüzədək olan tarixi hadisə və proseslər fənnin məzmununa daxil edilmişdir [17].

X-XI siniflərdə tədris prosesi təmayülləşmə əsasında həyata keçirildiyindən burada tədrisin təşkili, o

cümlədən Azərbaycan tarixi və ümumi tarixin tədris xüsusiyyətləri fərqlidir. Belə ki, X sinifdə ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinədək, XI sinifdə isə yeni və ən yeni dövrün hadisə və prosesləri öyrənilir [18;19].

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi və ümumi tarix fənləri ilə bərabər fakültativ fənn kimi Zəfər tarixi (IX siniflərdə, həftədə 1 saat) və Ortaq türk tarixi (VIII siniflərdə, həftədə 1 saat) fənləri də tədris olunur.

Qeyd edək ki, hazırda ümumtəhsil məktəbləri üçün tarix fənn kurikulumunun yeni məzmunu işlənir. Yeni tələblərə görə tarix fənninin (həm Azərbaycan tarixi, həm də Ümumi tarix) xətti prinsiplə tədrisi nəzərdə tutulur. Bu prinsipə görə tarix VI-XI siniflərdə bir konsentrdə tədris olunacaq, yəni Tarixin sisteməlik tədrisi təkrarlanmadan qədim dövrdən başlayaraq XI sinifdə başa çatacaq. Fikrimizcə, bu yanaşma indiki zamanda təlimin məzmununun yüngülləşdirilməsi, təlim materiallarının siniflər üzrə paylanması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Təcrübə göstərir ki, ümumiyyətlə, tarix fənni ümumtəhsil fənləri içərisində özünün məqsədi, vəzifələri və şəxsiyyətin formalaşdırılmasına təsir gücü baxımından xüsusilə fərqlənir. Tarix fənninin məzmunu ilk növbədə tarix elminin əldə etdiyi nailiyyətləri əks etdirir. Tarix elmi isə cəmiyyətin, bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yolu öyrənməklə siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahədə inkişafın dinamikasını, xüsusiyyətlərini, tarixi zaman və məkan əlaqələrini, dövlətlərin, şəxsiyyətlərin münasibətlər sistemindəki rolunu, mövqeyini, onların xalqa, millətə verdikləri töhfələri üzə çıxarır, bəzi hadisə və proseslərin acı nəticələrini göstərməklə keçmişdən dərs almaq və gələcək perspektivləri müəyyənləşdirmək imkanları yaradır. Bu baxımdan tarix fənni ümumtəhsil fənləri sırasında aparıcı yer tutur.

Bir qayda olaraq hər sinifdə ilk dəfə tarixin tədrisinə başlayarkən əvvəlcə, şagirdlərə fənn haqqında ümumi məlumat verilməli, nəyin öyrəniləcəyi, hansı xronoloji çərçivədən bəhs olunacağı nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda nə məqsədlə, hansı yollarla öyrədilmə, sonda hansı təlim nəticələrinin əldə olunması məsələləri də daim diqqətdə saxlanılmalıdır.

Diqqət çəkən vacib məqamlardan biri budur ki, indi sovet dövründən fərqli olaraq tarixin obyektiv, elmi əsaslarla, demokratik, humanist məzmununda tədrisi üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Müasir dövrdə milli və ümumbəşəri dəyərləri nəzərə alan yeni təhsil standartları dərsliklərin, digər tədris resurslarının hazırlanması, təlim prosesində müstəqil yanaşmaların tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır, fənn müəlliminin azad, sərbəst fəaliyyətinə təminat verir.

Müasir yanaşmalar imkan verir ki, şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqlar formalaşdırılsın:

- mühüm hadisə və proseslərin xronoloji çərçivəsini müəyyənləşdirərək cədvəllər hazırlamaq;
- tarixi hadisə və prosesləri öyrənmək üçün müvafiq mənbələri seçməklə müxtəlif baxışları dəyərləndirmək;
- insanların həyat təzindəki dəyişiklikləri dövrə aid yazılı və maddi mənbələr əsasında müəyyən etməklə referatlar, təqdimatlar hazırlamaq;
- xalqların formalaşması tarixini, inkişafının xarakterik cəhətlərini dəyərləndirmək;
- sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və zaman və məkan baxımından əlaqələndirmək;
- dövlətlərin yaranması, dövlətçilik ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək;
- dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini əsaslandırmaq;
- cəmiyyətin, dövlətin inkişafında tarixi şəxsiyyətlərin rolunu dəyərləndirmək;
- mədəniyyətin inkişafına təsir edən amilləri şərh etmək, Azərbaycan və dünya mədəniyyətlərini xarakterik əlamətlərinə görə müqayisə etmək və sair.

Bu gün ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin tarixi bilik və bacarıqları dərsliklə bərabər digər tədris resurslarından da əldə etmək imkanları xeyli genişlənmişdir. Xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin bu sahədə daha geniş imkanları vardır. Lakin istər dərslik, istərsə də əlavə təlim materialları ənənəvi qaydada öyrənilir. Tarixi faktları əzbərləmək hələ tarixi bilik və bacarıqlara yiyələnmək anlamına gəlmir. Vaxtilə böyük Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov tarixi mədəniyyət elmi adlandırmışdı. Yəni bu elmi, bu fənni öyrənmək insana yüksək mədəni keyfiyyətlər bəxş edir. Ona görə də fakt, hadisə və

prosesləri dərk edərək, tarixilik, müasirlik və gələcək perspektivlər kontekstində öyrənmək, tarixi mədəni dəyər kimi qiymətləndirmək, onu sevmək, yüksək insani hisslər kimi yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək və ondan nəticə çıxarmaq lazımdır. Tarix bizim ata-babalarımızın keçdiyi həyat yoludur. Bu həyat yolunun tarixi izləri, şanlı tarixi səhifələri, faciəli anları, bu yolda zülmə, müstəmləkəçiliyə qarşı, azadlıq uğrunda mübarizə əzmi unudula bilməz. Ona görə də tarixin obyektiv öyrənilməsi vacibdir. M.K. Atatürkün təbirincə desək, tarix yazmaq tarix yaratmaq qədər mühümdür, tarix yazan tarix yaradana sadıq qalmalıdır, əgər belə olmasa, onda məqsəd bəşəriyyəti çaşdırmaqdan başqa bir şey olmaz. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev də tarixin olduğu kimi, obyektiv öyrənilməsinin çox əhəmiyyətli olduğunu tövsiyə edir, tarixi həm də dəyər kimi yüksək qiymətləndirirdi. Ona görə də təlim prosesində hər bir mövzu üzərində şagirdlərin ciddi təhlillər aparması, tədqiqatçıya müstəqil işlərinin təşkili, bu və ya digər məsələ ilə bağlı geniş müzakirələrə cəlb edilməsi, problemə münasibətdə onların öz mövqeyinin öyrənilməsi və s. tələb olunur. Dərsin təşkilinə belə yanaşma təlim prosesində şagirdlərin fəallığının təmin olunmasına, dərk etmə qabiliyyətlərinin inkişafına, tarix fənninə marağının artırılmasına, vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Tarix və onun tədrisi problemləri hər bir mütəxəssisdən, fənn müəllimindən bu məsələlərə çox diqqətli, həssas yanaşma tələb edir. Dünyanın bütün ölkələrində həm milli tarix (vətən tarixi-ayrı-ayrılıqda hər bir ölkənin tarixi), həm də dünya tarixinin öyrənilməsində millilik və bəşəriyyət aspekti vəhdətdə nəzərə alınmalı, tədrisdə sinxronluğa, əlaqələliyə ciddi əhəmiyyət verilməlidir. Ölkə tarixi də dünya tarixinin tərkib hissəsi olduğundan Vətən tarixinin dünya tarixində yeri, rolu, bəşəriyyətə verdiyi töhfələr və s. qeyd edilməlidir.

Elmi araşdırmalardan aydın olur ki, milli birliyin yaradılmasına milli tarixin-Vətən tarixinin tədrisi güclü təsir göstərir. Deməli, tədris prosesində millilik amili vacibdir. Burada bir anlayış kimi diqqət çəkən millilik ifadəsi hər bir kəsin millət, vətən, dövlət qarşısında borcunun tələb olunan səviyyədə dərk olunması ilə bağlı şəkildə izah edilə bilər [2;3]. Təcrübə göstərir ki, tarixin milli məzmununda elmi əsaslarla tədrisi şagirdlərdə milli dəyərlərə, milli mədəniyyətə hörmət hissi formalaşdırmaqla həm də onlarda bəşəri dəyərləri obyektiv qiymətləndirmək imkanları yaradır. Beləliklə, şagirdlər həm də dünya xalqlarının mədəni irsinə hörmətlə yanaşır, onların bəşər tarixində rolu və yerini aydın dərk edir və dəyərləndirirlər. Lakin dünya ölkələrində tarixin tədrisi təcrübəsi göstərir ki, heç də bütün ölkələrdə məsələyə belə yanaşılmır. Çox təəssüf ki, bəzi ölkələrdə tarix tədrisinin məzmunu elmi prinsiplər əsasında formalaşdırılmayıb. Məsələn, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılmış Ermənistan Respublikasında tarixin məzmunu başqa xalqlara nifrət ruhunda formalaşdırılıb. O ölkədə tarixin tədrisi məzmunu saxta ideyalar əsasında müəyyən olunub. Dünya xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan və digər türk xalqlarının milli irsini mənimsəməyə cəhd edən ermənilər saxta tarix yazır, şagirdlərini şovinst ruhda böyüdürlər. Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi, XIX yüzillikdən etibarən burada məskunlaşmaları və 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpaqlarının kiçik bir hissəsində dövlət yaratmaları üçün onlara güzəştə gedilməsi barədə danılmaz faktlar mövcuddur. Çox təəssüf ki, tarixi həqiqətləri dilə gətirməyən ermənilər həmişə işğalçı mövqedən çıxış etmiş, türk-müsəlman əhalisinə, azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törətmiş, Azərbaycana məxsus digər əraziləri də tədricən işğal etmiş, işğal etdiyi ərazilərdə Azərbaycan adlarını, o cümlədən toponimlərini dəyişdirmiş, milli-mədəni, mədəni dəyərlərimizə böyük zərbə vurmuşdur.

Azərbaycan XX yüzilliyin sonlarında müstəqilliyə qədəm qoyarkən Ermənistan yenə də işğalçılıq planlarına uyğun olaraq torpaqlarımızı işğal etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizini işğal etdi. Azərbaycan xalqına qarşı Xocalıda (26 fevral 1992) və digər bölgələrimizdə soyqırımlar törətdi. Xocalıda baş verən hadisələr nəinki Azərbaycan, bütövlükdə dünya tarixinə XX yüzilliyin faciəsi kimi yazıldı. Bu soyqırım hadisəsi o zaman da, bu gün də dünya mətbuatının diqqət mərkəzində olub. Lakin bu və ya digər tarixi faktlar Ermənistanda saxtalaşdırılır, erməni şagirdlərə ədalətdən, həqiqətdən uzaq, yalan, saxta tarix öyrədilir, erməni terroru və təcavüzünə haqq qazandırılır. Təhsilin, o cümlədən tarixin tədrisinin elmdən kənar, belə bir antihumanist məzmununda formalaşdırılması yolverilməzdir.

Bu baxımdan tarix fənninin tədrisində elmlilik prinsipinə əməl olunması olduqca vacib şərtidir. Tarixi şərait səbəb-nəticə əlaqələri əsasında, zəngin informasiya mənbələrindən istifadə etməklə ciddi araşdırılmalıdır. Bu mənbələr müqayisə edilməli, nə zaman, nə məqsədlə, kim tərəfindən yazıldığı müəyyənləşdi-

rilməli, ciddi təhlil olunmalı, həmçinin əhəmiyyəti aydınlaşdırılmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan tarixinin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsində ən mühüm amillərdən biri Ulu Öndər Heydər Əliyev və Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin irsinə, tarixi hadisə və proseslərlə bağlı fikirlərinə xüsusi əhəmiyyət verilməsi vacibdir. Bu zəngin mənbələrdə Vətən tarixinin ən aktual məsələləri əksini tapmış, milli, tarixi dəyərlər təqdirəlayiq qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan təlim prosesində şagirdlərin tarixi biliklərinin dərinləşdirilməsi, onlarda vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu qiymətli mənbələrə müraciət olunması olduqca vacibdir. Bu istiqamətdə bir sıra dəyərli araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, son illərdə professor K.K.Şükürovun Prezident İlham Əliyevin hakimiyyət dövründə tarixi proseslərin inkişaf dinamikası ilə bağlı apardığı tədqiqatlar maraq doğurur. Onun tədqiqatlarında 2003-cü ildən bu günədək olan tarixi hadisə və proseslərin aşağıdakı bölgüyə əsaslanaraq öyrənilməsinin əhəmiyyətliyi diqqəti cəlb edir:

“– 2003–2020-ci illər – Ermənistanın işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi üçün siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi potensialın yaradılması;

– 2020-ci il (27 sentyabr–10 noyabr) – 44 günlük Vətən müharibəsi;

– 2020-ci il (10 noyabr–10 dekabr) – 10 noyabr bəyanatından Zəfər paradınadək;

– 2020-ci il (10 dekabr 2020 – 19 sentyabr 2023) – Zəfər paradından lokal antiterror əməliyyatınadək;

– 2023-cü il (19–20 sentyabr–8 noyabr) – lokal antiterror əməliyyatı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, Xankəndidə parad;

– 2023-cü il 7 dekabr növbədənəkar prezident seçkilərinin (Zəfər seçkilərinin) elan edilməsi, İlham Əliyevin qələbəsi, Azərbaycan tarixində yeni mərhələnin başlanması”[14].

Fikrimizcə, bu yanaşma real tarixi həqiqətləri əks etdirir və tədris prosesində nəzərə alınması əhəmiyyətlidir.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, proqram və dərsliklər nə qədər təkmilləşsə də təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəllim amili də əsasdır [2;3]. Ona görə də tarix fənninin tədrisində müəllimin mövqeyi, onun fəaliyyət istiqamətləri şagirdlərin bilik və bacarıqlara yiyələnməsində, eyni zamanda onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müəllim təlim prosesində şagirdlərin tarixi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün tədqiqatyönlü müstəqil tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, dərstdə geniş müzakirələrin aparılmasına, müvafiq tarixi fakt və hadisələrin izahı ilə bağlı şagird mövqeyinin əsaslandırılmasına və s. yaratmalıdır. Bu münasibətlərdə demokratiklik, humanistlik, tolerantlıq prinsipləri nəzərə alınmalıdır. İnnovasiyalara əsaslanan belə bir metodika, tarixin tədrisi texnologiyası şagirdlərdə özünəinam hissi yaradaraq onları tarixi keçmişi daha dərinləndirən öyrənməyə, vətən, millət və bəşəriyyət anlayışlarını, vətəndaşlıq mövqeyini dərk etməyə, milli və bəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyələnməyə istiqamətləndirir.

Qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik:

1. Azərbaycanda tarix fənninin məzmunu elmi obyektivlik, demokratiklik, humanistlik prinsipləri əsasında formalaşdırılmışdır.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində tarixin məzmun komponenti kimi milli və bəşəri dəyərlərin vəhdətdə öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir.
3. Tarixin tədrisi prosesində müasir pedaqoji-metodik yanaşmalara üstünlük verilir.
4. Müəllim hazırlığı, o cümlədən tarix müəllimi hazırlığı beynəlxalq standartlara uyğun olan milli standartlar əsasında həyata keçirilir və səmərəli nəticələr verir.
5. Bütün dünya ölkələrində tarixin tədrisi məzmununun elmi prinsiplər əsasında formalaşdırılması yaxşı olardı.
6. Bütün dünya ölkələrində tarix fənninin məzmunca milli , eyni zamanda demokratik, humanist dəyərlər əsasında müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

Aşağıda problem xarakterli mövzuların tədqiqat kimi araşdırılması məqsədəuyğun olardı:

1. Tarixin tədrisinin tərbiyə imkanları

2. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində tarixi şəxsiyyətlərin rolu və onların həyat və fəaliyyətinin təhsilalanlara öyrədilməsi
3. Ümummilli Lider Heydər Əliyev irsi Azərbaycan tarixinin tədrisinin metodoloji əsası kimi
4. İnteraktivlik tarixin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi
5. Azərbaycan tarixinin tədrisində Əli bəy Hüseynzadə irsindən istifadə üzrə işin sistemi
6. Prezident İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründə (2020-ci il 27 sentyabr- 10 noyabr) tarixi çıxışları (nitqləri) yeniyetmə gənclərin vətənpərlilik tərbiyəsinin vasitəsi kimi
7. Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin tam bərpası tarixinin mənbələr əsasında öyrənilməsi yeniyetmə və gənclərin dövlətçilik şüurunun inkişafına təsiri
8. Azərbaycan tarixinin tədrisində təhsilalanlarda vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması
9. Şagirdlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının (təfəkkürünün) formalaşdırılması
10. Tarixi biliyin məzmunu və şagirdlərdə milli mənlilik şüurunun (dövlətçilik şüurunun) formalaşdırılması problemi
11. Tarixin tədrisində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması
12. Zəfər tarixi şagirdlərin milli ruhda tərbiyəsi vasitəsi kimi
13. Yeni təlim texnologiyalarından istifadənin tarix təlimi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri
14. Şagirdlərin müstəqil işinin təşkilində İKT-dən istifadə imkanları və yolları
15. Əyani metodlardan istifadənin tarixin təlimi keyfiyyətinə təsiri
16. Tarixin tədrisində şagirdlərdə tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması
17. Tarixin tədrisində şagirdlərdə dəyərləndirmə (qiymətləndirmə) bacarıqlarının formalaşdırılması
18. Tarixin tədrisində azərbaycanlıların soyqırımına dair mənbələrdən istifadənin elmi-pedaqoji əsasları
19. Azərbaycan tarixinin tədrisində milli mənəvi dəyərlər vasitəsilə şagirdlərin dövlətçiliyə sdaqət ruhunda tərbiyə olunması imkanları və yolları.

Qeyd olunan nəzəri və praktik məsələlərə diqqətlə yanaşılması Azərbaycan tarixinin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, eyni zamanda fənnin tədrisi metodikası elminin məqsədəuyğun şəkildə inkişaf etdirilməsinə ciddi təsir göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı. <https://e-qanun.az/framework/5363>
2. Cəbrayıllov İ.H. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 236 s.
3. Cəbrayıllov İ.H. Şuşanın tarixi abidələri və onların Azərbaycan tarixi dərslərində öyrədilməsi imkanları. Azərbaycan məktəbi jurnalı. 2024. № 1 (706), səh. 9-16
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: on səkkizinci kitab: oktyabr, 1998 - dekabr, 1998, Bakı: Azər-nəşr,2006, 552 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: qırx üçüncü kitab: noyabr, 2002 - fevral, 2003, Bakı: Azər-nəşr,2013, 464 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: qırx dördüncü kitab: fevral, 2003 - may, 2003, Bakı: Azər-nəşr,2013, 376 s.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: birinci kitab: iyun, 1993 - may, 1994, Bakı: Azər-nəşr,1997, 615 s.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: qırx beşinci kitab: may, 2003 - dekabr, 2003, Bakı: Azər-nəşr,384 s.
9. Əliyev İ. H. İnkişaf - məqsədimizdir: yüz iyirmi doqquzuncu kitab: may 2023-iyul 2023, 2023, 392 s.
10. Əliyev İ. H. İnkişaf - məqsədimizdir: yüz otuzuncu kitab: iyul 2023-sentyabr 2023, Bakı: 2023, 392 s.
11. Əliyev İ. H. İnkişaf - məqsədimizdir: yüz otuz birinci kitab: sentyabr 2023-noyabr 2023,Bakı: Azər-nəşr, 392 s.
12. Əliyev İ. H. İnkişaf - məqsədimizdir: Zəfər: xüsusi buraxılış: 27 sentyabr-10 noyabr, Bakı: 2024, 432 s.
13. Əliyev İ. H. İnkişaf - məqsədimizdir: yüz qırx üçüncü kitab: fevral 2025-aprel 2025,392 s.
14. Şükürov, K. Azərbaycan tarixində İlham Əliyev epoxası. Xalq qəzeti. <https://xalqqazeti.az/az/siya->

- [set/168953-azerbaycan-tarixinde-ilham-eliyev-epoxasi](https://science.gov.az/az/news/open/28269). <https://science.gov.az/az/news/open/28269>
15. Şükürov, K., Ağalarov P., Quliyev N., Hüseynov E. Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2024. 168 s.
 16. Ümumi təhsil müəssisələrinin 8-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / Y.M. Mahmudlu (və b.). Bakı: Təhsil, 2023. 200 s.
 17. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / Y.M. Mahmudlu, Q.Ə.Əliyev, M.Q.Abdullayev (və b.). Bakı: Şərq-Qərb, 2020. 192 s.
 18. Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / T.R.Əliyev, P.H. Ağalarov, N.Ə.Quliyev (və b.). Bakı: Şərq-Qərb, 2022. 200 s.
 19. Ümumi təhsil müəssisələrinin 11-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / P.H. Ağalarov, N.Ə.Quliyev, R.Hətəmov (və b.). Bakı: Şərq-Qərb, 2023. 224 s.
 20. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün Zəfər tarixi fənni üzrə dərs vəsaiti / P.H. Ağalarov, N.Ə.Quliyev, H.Ə.Cabbarov (və b.). Bakı: Şərq-Qərb, 2023. 112 s.
 21. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / K.Şükürov, P.H. Ağalarov, N.Ə.Quliyev, H.Ə.Cabbarov, R.Əlizadə (və b.). Bakı: Şərq-Qərb, 2025. 144 s. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcggleclfindmkaj/https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-azarbaycan-tarixi-quot-fanni-uzra-6-ci-sinif-ucun-darslik-1758009130-577.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcggleclfindmkaj/https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-azarbaycan-tarixi-quot-fanni-uzra-6-ci-sinif-ucun-darslik-1758009130-577.pdf)
 22. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / Y.M. Mahmudlu, Q.Ə.Əliyev, L.Ə.Hüseynova, S.Ə.Ağayev, S.Ş.Bəhramova (və b.). Bakı: Təhsil, 2023. 128 s.

BƏXTİYAR TUNCAY

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Türk xalqlarının tarixi və etnologiyası şöbəsinin elmi işçisi

PALEOGENETİK VƏ GENETİK TƏDQİQATLARIN ETNOGENEZİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏKİ ROLU

Giriş

Türk xalqının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixinin ən qədim və qədim dövrlərinin, etno-lingvistik özəlliklərinin, folklorunun, etnoqrafiyasının və etnogenezinin öyrənilməsi tarix və etnologiya elmləri qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Bir fikirdə hamı yekdildir ki, ayrı-ayrı Türk soy, boy və xalqlarının mənşəyi ilə bağlı problemin elmi həlli mətnşünaslıq, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, folklor, dilçilik, antropologiya, genetik kimi müxtəlif elm sahələri üzrə aparılmış araşdırmaların nəticələri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmədən mümkün deyil. Buna baxmayaraq, tədqiqatçıların bir qismi hələ də bu və ya digər xalqın etnogenezinin tədqiqində arxeologiya, genetik və paleogenetika elmlərinə daha çox yardımçı vasitə kimi yanaşır, üstünlüyü bir qayda olaraq yazılı mənbələrə, dil faktoruna, etnoqrafik məlumatlara və folklor materiallarına verirlər. Bununla belə, son dövrlərin tədqiqat əsərlərində bu elm sahələrindən də yan keçilmədiyini görməkdəyik. Xüsusən də riyazi dəqiqliyi ilə fərqlənən genetik araşdırmaların nəticələrinin cəlb və tətbiq edildiyi tədqiqat əsərlərinin sayının durmadan artdığı müşahidə edilir.

Konkret olaraq Azərbaycan xalqının etnogenezinə həsr edilmiş tədqiqat əsərlərinin heç birində genetik və paleogenetik tədqiqatların nəticələrinə müraciət edilməyib. Edilməsi isə çox vacibdir. Belə ki, xalqımızın təşəkkülündə birbaşa iştirak etmiş subarlar, kutilər, kumanlar, kasaqlar, qarqarlar, skiflər, saklar, hunlar və s. soy və boyların əksəriyyətinin genomları üzə çıxarılıb və onların genetik əcdadlarımız olduğu barədə yazılı mənbələr əsasında indiyə qədər söylənməmiş bütün fikirlər öz təsdiqini tapır. Bu məqalədə onlardan üçünün - adlarına mixi kitabələrdə rast gəlinən subarlar, kutilər və kasaqların etnogenemizdəki rolu genetik və paleogenetika elmlərinin işığında nəzərdən keçirilir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan türklərinin, eləcə də digər Türk xalqlarının mənşəyi ilə bağlı alim-

lər arasında hələ də yekdil fikir yoxdur. Bu da tarix dərslərinin yazılışı zamanı müəyyən problemlərə səbəb olur. Halbuki genetik və paleogenetik tədqiqatların nəticələrinin tutuşdurulması ortaya çıxan bütün ziddiyətli məsələlərə çözüm gətirə bilər və gətirmək iqtidarındadır. Cənubi Qafqaz ərazisində aşkar edilən, Eneolit, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid kurqanlardan əldə edilən kurqanlardan tapılan insan skeleti qalıqlarından götürülmüş DNT nümunələrinin analizləri onların, istisnasız olaraq, hamısının eyni genomların (haploqrupların) daşıyıcısı olduğunu bu göstəricilərin bugünkü Azərbaycan xalqında dominantlıq təşkil edən haploqruplarla (R1a və R1b) bütünlüklə üst-üstə düşdüyünü göstərməkdədir.

Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid kurqanlar və paleogenetik tədqiqatlar

Hazırda Kür-Araz və onun uzantısı olan Maykop mədəniyyətlərinin Şimali Məssopatamiya mənşəli olduğu məsələsində arxeoloqlar arasında yekdil fikir formalaşıb. Belə hesab edilir ki, “kurqan etnosunun”, başqa sözlə, R1a və R1b haploqruplarının daşıyıcısı (Lazaridis) olan tayfa və qəbilələrin Yaxın Şərqdən şimala doğru köçünün əsas duraqlarından biri də Şərqi Anadolu, Şimal-qərbi İran (Cənubi Azərbaycan), Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şimali Azərbaycan ərazisi olub. Bunu Azərbaycandakı Leylatəpə (e. ə. 4350-4000 - ci illər), Poylu, Böyük Kəsik I və II, Gürcüstandakı Beriklbedi (V təbəqə) mədəniyyətlərinə xas keramika sübut etməkdədir. Bənzər keramikaya Sioni - Tsopi - Qinçi dairəsi yaşayış məskənlərində də rast gəlinib. Bu sıraya Fələstindəki Vadi-TeXun məskəni də aid etmək olar.

Maykop kurqanından əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinin bənzərinə ölkəmizdəki Soyuqbulaq, Üçtəpə, Cənubi Azərbaycanın Urmiyə şəhəri yaxınlığında aşkar edilmiş Se Girdan və Şərqi Anadoluda üzə çıxarılan Arslantəpə kurqanlarından çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə müqayisəsi də eyni fikri təsdiqləməkdədir. Buradan onlar daha sonra Volqa boyuna (Orta və Aşağı Volqa) qədər geniş ərazilə yayılmışlar (50, s. 164-173.).

Bütün bu kurqanlardan, o cümlədən Maykop kurqanından çıxan kəllə sümükləri ilk nəsil “kurqan etnosunun” antropoloji tipinin cənubi avropoid irqinin Aralıq dənizi-əfqan qrupunun kaspi yarımqrupuna aid olduğunu göstərməkdədir. Hərçənd ki, qarışıq tiplərə də rast gəlinirdi söylənilir (39, s. 98).

Mütəxəssislər Eneolit dövründə Qafqaza Yaxın Şərqdən miqrasiya edən Əl-Übeyd mədəniyyəti təmsilçilərindən söz açarkən onların köçüb gəldikləri ərazilər sırasında Şərqi Anadoludakı Arslantəpənin də adını xüsusi çəkirlər (49, s. 212, 219). Məsələn, 18 №-li Soyuqbulaq kurqanında aşkar edilmiş “Coba bowl” tipli kasadan söz açan N. Müseyibli onun paralellərinin Şərqi Anadolu-Şimali Məssopotamiyanın Uruka qədərki Eneolit abidələrindən Arslantəpə, Oylum Höyük (19, s. 2012), Hammam ət-Türkman (10, s. 312-313) və s. abidələrdən məlum olduğunu diqqətə çatdırır (6, s. 45).

Sözgedən kurqanlardan çıxan skeletlərin antropoloji tədqiqi onların çağdaş Azərbaycan və Şərqi Anadolu türklərinin antropoloji tipi (1; 2; 7; 46, s. 239) ilə eynilik təşkil etdiyini göstərir. Eyni sözləri həmin sümüklərdən əldə edilmiş DNT nümunələrinin analizlərinin nəticələrinin Azərbaycan türkləri arasında aparılmış genetik analizlərin nəticələri ilə üst-üstə düşməsi barədə də söyləmək olar,

Genetik analizlər Azərbaycan türklərində R1b və R1a haploqruplarının dominantlıq təşkil etdiklərini göstərməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan türklərinin etnogenezində Kür-Araz tayfaları birbaşa rol oynamışlar, başqa sözlə, Azərbaycan türkləri onların birbaşa genetik varisləridir.

Azərbaycan və ümumilikdə Qafqaz türklərinin genetik yapısının öyrənilməsi işində bir çox alimin böyük xidmətləri olub. Onların apardıqları autosom DNT və klassik markerlər (11; 12; 45; 36; 15), mitoxondrial DNT markerləri (34; 35; 24; 25; 45; 40); Y-xromosomlar (24; 25; 29; 30; 31 11; 15; 23; 36; 41) istiqamətində tədqiqatlar türklərin Qafqazdakı yazıya qədərki və yazı sonrası genetik tarixini və miqrasiyalarını öyrənmək baxımından çox böyük önəm daşıyır. Azərbaycan Respublikasında hələlik tam sistemli və əsaslı genetik analizlər aparılmadığından bizim genetik yapıımız haqqında məlumatları daha çox Rusiya alimlərinin Dağıstan (Dərbənd) azərbaycanlıları üzərində apardıqları tədqiqatlardan öyrənmiş oluruq. Həmin tədqiqatlardan belə məlum olur ki, bu gün də Azərbaycan türklərinin genetik yapısında, Eneolit və Erkən Tunc (Kür-Araz mədəniyyəti) dövründə olduğu (20) kimi, R1b Y-xromosomu aparıcı yer tutur (47, s. 4).

R. Cxalyaxonun Qafqaz türkləri üzərində apardığı tədqiqatlardan belə aydın olur ki, qaraçay və bəlkərinin genetik kodları onların Çuxur mədəniyyəti – Döyüş baltaları mədəniyyəti – Kərtmə mədəniyyət – İskit, sak, sarmat və alan mədəniyyəti – xəzər mədəniyyəti xətti ilə Qərbi Avrasiyanın Eneolit mədəniyyətinin

birbaşa varisləri olduqlarını və ən azı həmin dövrdən, yəni Eneolit dövründən Şimali Qafqazda yaşadıklarını sübut edir və bu nəticə heç bir şübhə doğurmur.

Eyni sözləri genetik baxımdan “Kür-Araz Eneoliti”nin birbaşa varisləri (20) olan Azərbaycan türkləri üçün də söyləmək mümkündür. Biz də bu ərazilərdə ən azı Eneolit dövründən məskunuq. Arxeoloqlara inansa, əcdadlarımız bu ərazilərə “Kür-Araz Eneoliti” dövründə Şimali Mesopatamiyadan köç etmişlər. Onların fikrincə, elm aləmində “Leylatəpə mədəniyyəti” adı ilə tanınan mədəniyyət bilavasitə həmin köçün nəticəsində peyda olmuşdur. Alimlərin bu fikri genetiklərin fikri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan və qumuq türklərində dominant olan R1b haploqrupunun R1b1a2a-L23 və R1b1a2-M269 variantları (haplotipləri) Ön Asiya (Şərqi Anadolu) mənşəlidir. Qaranoqaylarda müşahidə edilən R1b1a1-M73 haplotipi isə Azərbaycan və qumuq türklərində dominantlıq təşkil edən R1b1a2a-L23 və R1b1a2-M269 haplotiplərindən fərqli olaraq, Ön Asiya mənşəli deyil, Şərqi Avrasiya mənşəlidir (47, s. 13-15).

Keçən dövr ərzində DNT analizinə cəlb edilmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı artdığından hazırda daha çox informasiyaya sahibik. Aparılan bütün analizlərin nəticələri “Family Tree DNA” saytına yerləşdirilir, bu da mütəxəssislərin işini daha da asanlaşdırır. Azərbaycanlı tədqiqatçılar A. Əliyev, A. İbrahimov və İ. Xəlilovanın genetik sahəsində tanınmış və ad qazanmış mütəxəssislərin əsərlərinə, eləcə də “Family Tree DNA” saytında dərc edilmiş məlumatlara istinad edərək, qələmə aldıkları “Azərbaycanlılar arasında Y-DNT - nin müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi” adlı məqalə (32) Azərbaycan xalqının genetik özəllikləri barədə təsəvvürləri bir qədər də genişləndirməkdədir.

Bu dəfə Azərbaycandan, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan (Təbrizdən) üst-üstə daha 176 nəfərin, o cümlədən 100 nəfər Təbrizlinin DNT məlumatları əsas götürülüb, ortaya qoyulan nəticələrə də məhz həmin məlumatlar əsasında gəlinib. Fikrlərini daha çox J1*-M267 və J2-M172 haploqrupları üzərində yürüdən, digər haploqruplara nisbətən az diqqət yetirən R. Saxalyaxodan fərqli olaraq məqalə müəllifləri daha obyektiv olmağa çalışıblar.

Əgər R. Saxalyaxonun tədqiqata cəlb etdiyi 125 nəfərin 55 faizinin R1b və R1a haploqruplarının daşıyıcısı olduğu müəyyən edilibsə, A. Əliyev, A. İbrahimov və İ. Xəlilovanın tədqiqata cəlb etdikləri 176 nəfərin yalnız 35,2 faizinin sözügedən haploqruplara, daha doğrusu R1a və R1b haploqruplarının reliktd forması kimi çıxış edən R-Y482 əcdad haploqrupuna və onun sonrakı minilliklərin məhsulu olan şaxələrinə sahib olduğu məlum olub. Sözügedən 176 DNT Y xromosom nümunələrinin faiz dağılımı aşağıdakı kimidir:

1. R-Y482 - 35,2% (R-Z2103 - 12,8%, R-Z93 - 11,7%, R-Y4364 - 5,3%, R-PF7562 - 2,1%, R-F1092 - 1,1%, R-L2 - 1,1%, R-M478 - 1.1%);
2. J-P209 - 30,8% (J-PF4610 - 13,8%, J-Z1828 - 7,4% və s.);
3. G-P15 - 10,7% (G-L1259 - 6,4%, G-Z6552 - 4,3%);
4. E-M35 - 7,5% (E-M78 - 4,3%, E-M34 - 3,2%);
5. L-L95 - 3,3%;
6. C-M 217 2,2%;
7. N-P43 - 2.1%;
8. İ-P78 -1,1%;
9. Q-F238 -1,1% (32, s. 51).

Subarların və Manna əhalisinin (kutilərini) etnogenezimizdə oynadıqları rol

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, genetik analizlərin nəticələri göstərir ki, Azərbaycan türklərinin etnogenezinə Kür-Araz tayfaları birbaşa rol oynamışlar, yəni Azərbaycan türkləri onların birbaşa genetik varisləridir. Eyni sözləri tam əminliklə subarlar və qədim Manna sakinləri, başqa sözlə, kutilər barədə də söyləmək olar. Paleogenetik tədqiqatların nəticələri belə deməyə tam əsas verir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qədim Subar ərazisində yerləşən Arslantəpədə e.ə. 3600-3500-ci illərə aid bir məbədin qalıqlarına, eləcə də e.ə. 3300-3000-ci illərə aid saray kompleksinə rast gəlinmişdir. Buradan xeyli miqdarda möhür, mis, gümüş və qızıldan hazırlanmış müxtəlif təyinatlı əşyalar tapılmışdır. Bütün bunlar arxeoloqlara həmin dövrdə Arslantəpənin önəmli bir siyasi, dini və mədəni mərkəzə çevrildiyini söyləməyə əsas verir (14, s. 311-317; 15).

Şübhəsiz ki, bütün bu tapıntılar içərisində 2015-ci ildə Arslantəpə sarayından üzə çıxan, e.ə. IV minilliyin sonlarına aid edilən kərpicdən hörülmüş hökmdar taxtı daha böyük önəm daşıyır.

Maraqlıdır ki, taxtın arxasında, divarda iki pəncərəyə, daha doğrusu onların qalıqlarına rast gəlinib ki, bu da çox maraqlı tapıntılardan biri hesab edilir (18, s. 169 -182). Mövzumuz baxımından ən maraqlı tapıntı isə Sarayın yaxınlığında aşkar edilən, e.ə. 2900-cü ilə aid olan kurqandır. Alimlər onun hökmdarlardan birinin məzarı olduğu fikrindədirlər. O da maraqlıdır ki, kurqanın qəbir kamerasının daş örtüyü üzərində oturulmuş vəziyyətdə dəfn edilmiş dörd gənc yaşlarında insan skeletinə də rast gəlinmişdir ki, onların qurban edildikləri sanılır (26; 27, s. 101-119).

Ərazidə uzun illərdən bəri arxeoloji qazıntılar aparmış arxeoloqların dediklərindən belə aydın olur ki, Arslantəpəyə təqribən e.ə. 3400-cü illərdə Güney Qafqazdan gələn Kür-Araz mədəniyyəti (R1b) daşıyıcıları hakim olmuş, təqribən e.ə. 3300-cü ildə burada dövlət qurulmuş və hökmdar sarayı mövcud olmuşdur.

Sarayda oturan hökmdarlar kurqanlarda dəfn edilərdi və dövrümüzədək e.ə. 2900-cu illərə aid belə kurqanlardan, yəni hökmdar kurqanlarından biri gəlib çıxmışdır. Bu isə o deməkdir ki, artıq ən azı e.ə. 3300-3200-ci illərdə burada bir prototürk dövləti mövcud idi. Daha doğrusu bu şəhər bütün “Kür-Arazlı”-ların bir növ paytaxtı, mədəni və siyasi mərkəzi yerləşirdi.

Kür-Araz, Maykop və Arslantəpə mədəniyyətlərinə aid kurqanlardan əldə edilən haploqruplar, yəni Maykopda aşkarlanmış R1b(R1b-L23) və R1a1-M459 (16), eləcə də Arslantəpədə aşkar edilmiş R1b-V1636 (R1b1a2) və R1b-Z2103 kimi (17) haploqruplar Mesopatamiya, Şərqi Anadolu və Qafqazın, eləcə də Azərbaycan türklərinin paleogenetik mənzərəsinə xeyli işıq salır.

Bundan başqa, Anadoludakı “Aççana Höyük” və ya “Alalah” adlı qədim yaşayış yerindən R1b-L2 və R1b-L595 haploqruplarının aşkar edildiyini, həmin arxeoloji abidələrin də məhz qədim Subar ərazisində yerləşdiyini xüsusi qeyd etməmiz lazımdır.

Aççana Höyük veya Alalah, (Tell Atchana; het dilində: Alalakh) Türkiyənin Xətay (Hatay) eli ilə Reyhanlı ilçəsi sınırları içərisində yer almaqdadır. Təpənin (Höyünün) yerləşdiyi yerin tapınaqlar bölgəsində bulunması bu yaşayış məskəninin tarixini e. ə. 4000-3000-ci illərdən daha qədim dövrlərə qədər uzatmağa imkan versə də, onun tarixi ortalama olaraq e. ə. IV-III minilliklərə aid edilir. Bölgədə aparılan qazıntılar həmin bölgənin qədim inanç, mədəniyyət və ticarət yollarının kəsişməsi kimi xarakterizə etməyə əsas verir.

Abidənin orta Tunc dövrünə aid edilən birinci, yəni üst təbəqəsindən hetlərə aid mixi yazılar aşkarlanıb. İkinci, alt təbəqədə isə insan qalıqlarına rast gəlinib (9, s. 37-40). Həmin qalıqların DNT analizi burada hetlərdən öncə R1b-L595 (R1b-L2) haploqrupunun, (17, s. 1158–1175) başqa sözlə, Kür-Araz və Maykop mədəniyyətləri daşıyıcılarının məskun olduqlarını, yaşayış yerini də təqribən e. ə. 3500-cü ildə məhz onların qurduqlarını üzə çıxartmışdır.

R1b-L595 haploqrupuna aşağıdakı mədəniyyətlərin qurucularında da rast gəlinib:

-Şimali Qafqaz. Maykop nümunələri: MK5001, MK5004, I11131 (e.ə. 3400-3000)

-Şimal-Qərbi İran (Tehran). Təpə Hissar: 2923 (e.ə. 2900-2600)

-Türkiyə (Batman). Kuriki Hoyuk: (e.ə. 1000-100)

-Türkiyə, Bodrum: 3225, (e.ə. 500-400) (21).

Bu sıraya Cənubi Azərbaycanda, qədim Manna ərazisində aşkar edilmiş Həsənlu abidəsini də aid etmək lazımdır. Buradan əldə edilən, e. ə. X əsrə aid edilən insan sümüklərinin DNT analizləri Manna əhalisinin, başqa sözlə, bu ölkənin əsas sakinləri olmuş kutilərin də R1b, daha dəqiq desək, R1b-M12149 Y-xromosomunun (haploqrupunun) daşıyıcı olduqlarını üzə çıxartmışdır. Bu nəticə, altında İ. Lazaridis başda olmaqla 150-dən artıq genetik və arxeoloqun imzası olan elmi əsərdə öz əksini tapıb (22).

Eyni haploqrupa Maykop nümunələrində (MK5001, MK5004, I11131 - e. ə. 3400-3000), Türkiyədəki (Xətay) Aççana Höyük (Alalah) nümunələrində (MLBA, ALA084 - e. ə. 3500-3300) və Kuriki Hoyuk (Batman) nümunəsində (14734 - e. ə. 1000-100) və başqa nümunədə də rast gəlinib (21). Bu fakt kutilərin mənşəyinə və ayrı-ayrı dövrlərdə yayılma arealına aydınlıq gətirmək baxımından müstəsna önəmə sahibdir.

Beləliklə, kutilərin də eynən qədim subarlar kimi çağdaş Azərbaycan türklərinin genetik əcdadları olduğuna heç bir şübhə yeri qalmır.

Kezeklər (kasoqlar // kasaqlar // qazaxlar)

Maraqlıdır ki, Borçalı ərazisində orta Tunc dövrünə aid kurqanlarda aşkarlanmış sümük qalıqları üzərində aparılan paleogenetik tədqiqatlar onların da eyni haploqruplara sahib olduqlarını üzə çıxartmışdır ki, bu da qarapaqların ən azı orta Tunc dövründən bu bölgədə məskun olduğunu sübut edir. Söhbət türklərin orta Tunc dövründə, daha dəqiq desək, e.ə. II minillikdə Cənubi Qafqazda qurduqları ən önəmli mədəniyyətlərdən biri olan Trialeti (Borçalı) mədəniyyətindən gedir. Bu mədəniyyətin izlərinə ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərində Tsalki yaylasında rast gəlinmiş və onu kəşf edən B. Kuftin bu mədəniyyəti “Böyük Trialeti kurqanlarının parlaq mədəniyyəti” deyə vəsf etmişdir. Sözügedən mədəniyyət hazırda Cənubi Qafqazın mərkəzi, şərq və cənubunu, eləcə də Araz çayının sağ sahilinin müəyyən hissələrini əhatə edir (42, s. 100-101).

Qeyd edək ki, paleogenetik araşdırmalar nəticəsində Trialeti (Borçalı) mədəniyyətinin daşıyıcılarının da R1b-Z2103 (R1b1) haploqrupuna sahib olduqları (22), yəni Azərbaycan və Şərqi Anadolunun erkən Tunc dövrü əhalisinin soyundan olduqları məlum olmuşdur. Bu sıraya, təbii ki, Borçalının Türk əhalisini də aid etmək lazımdır.

Türkiyəli arxeoloqlar Gürcüstanla həmərhəd bölgələrdə, daha dəqiq desək, Şimal-Şərqi Anadolu ərazisində, qarapapaq türklərinin sıx yaşadığı ərazilərdə aşkarlanmış Kurtkale və Akçakale kurqanlarını Borçalı – Axalkələk kurqanları (Trialeti-Mesxeti) ilə eyni tipə aid edir və beləcə, Trialeti (Borçalı) mədəniyyətinin yayılma arealının düşünüldüyündən daha geniş olduğunu bildirirlər (4, s. 6-7; 3, s. 3503).

Bu kurqanlar 1995-ci ildə K. Köroğlu tərəfindən aşkar edilərək tədqiq edilmişdir. Bunlardan Kurtkale kurqanları Kür çayının sol sahilində, Türkiyə-Gürcüstan sərhədinə yaxın yerdə yerləşirlər. K. Köroğlunun yazdığına görə, ətraf ərazilərdə onlarca kurqanın səpələndiyi diqqət çəkməkdədir.

Maraqlıdır ki, dövrün yazılı mənbələri Türkiyə ərazisində aşkar edilmiş sözügedən kurqanlarda dəfn edilmiş xalqın adını dövrümüzədək qoruyub saxlaya bilmişdir. Söhbət qədim yazılı mənbələrdə, o cümlədən mixi yazılı kitabələrdə “kəşkə”, “kaska”, “kəskə”, “qa-as-qa”, sonrakı əsrlərdə “kasoq”, “kaşoq” və “kazakiya” kimi çəkilən qədim Türk boyundan gedir. Əldə olan mənbələrdən bu xalqın e.ə. II minillikdə Anadolunun şimal-şərqində, Qara dəniz sahillərində yaşadıkları, ərazilərinin qərbdə Qızıl İrmaq çayına, cənubda isə Fərat çayının mənsəbinə qədər uzandığı məlum olur (38).

Qədim het (hithit) mənbələrindən belə aydın olur ki, het şahı II Tudhaliyanın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 1430-cu illər) kezeklər hetlərin müqəddəs saydıqları Nerik şəhərini ələ keçirirlər. II Tudhaliyanın yerinə şah olan I Arnuvanda Nerik şəhərini qaytarmaq üçün Tanrıya dua edir. Duanın mətnindən belə məlum olur ki, həmin dövrdə artıq Kammama və Tsalpuva şəhərləri də kezeklərin əlinə keçmişdi. I Arnavundanın bu Türk boyuna qarşı apardığı mübarizə heç bir nəticə vermir.

Maşat-Höyük yazılarından isə məlum olur ki, kezeklərin əkin sahələrinə çəyirtkə sürüləri ziyan vurur, elə bu da onları het torpaqlarına hücumə keçməyə təhrik edir. Onlar hetlərin paytaxtı Hattuş şəhərini ələ keçirərək yandırırlar.

Kezeklər haqqında qədim Misir yazılarında, daha dəqiq desək, firon III Amenxotepin kitabəsində də məlumat var. Bu məlumatlardan aydın olduğu kimi, ku-kezeklər het dövlətinə son qoymuş və hetlərə qarşı döyüşdə 800 döyüş arabasından istifadə etmişdilər (43).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kezeklər sonrakı qaynaqlarda “kəşək”, kasax” “kasoq” adlandırılır. Məsələn, Əl-Məsudi 943-cü ildə qələmə aldığı “Qızıl mədənlər və qiymətli daşların tökülmələri” adlı kitabında (44) “kəşəklər ölkəsindən olan adamlar” ifadəsini işlədərək yazır ki, Alanların sərhədindən kənarda, Qafqaz ilə Rum (Qara) dənizi arasında kəşəklər yaşayır (37).

Sözügedən xalqın ölkəsini “Kasaxia” (Κασαχία) adlandıran Bizans imperatoru Konstantin Baqryarod-nı 957-ci ildə onlardan “kasax” kimi bəhs etmişdir: “Ziqlərdən (abxaz-adıqlardan - B. T.) yuxarıda Papagiya ölkəsi yerləşir. Papagiyadan üstə “Kasaxiya” adlı ölkə gəlir. Kasaxiya üzərində Qafqaz dağları ucalır. Onlardan da üstə Alaniya ölkəsi gəlir (33).

Saint-Martinin Klaprota istinadən yazdığına görə, Ktsia (Xıram) və İncə çayları boyunca qələbəlik şəkildə qazaxlar yaşayırlar, onlar Türk dilinin qazax-qarapapaq şivəsində danışarlar və bu qazaxlar Abxaz kralı II Georginin (1072-1089) hakimiyyəti dövründə Kür boyuna yerləşdikləri bilinən başqa bir tatar (Türk - B. T.) boyundandırılar (5, s. 11). Bu fikirlə razılaşmaq, əlbəttə ki, mümkün deyil. Yuxarıda haqqında söz

açdığımız Trialeti, Kurtkale və Akçakale kurqanları və qədim mixi yazılar sözügedən boyun ən azı e. ə. II minillikdən Şimal-Şərqi Anadoludan Azərbaycan (o cümlədən Qərbi Azərbaycan) və Gürcüstana qədər uzanan geniş bir ərazidə məskun olduqlarını sübut edir.

Topkapı sarayında qorunan əlyazmaların birində də qazaxlardan ayrıca bir oymaq kimi bəhs edilir:

“Şimalda Damən-i Kuh-i Əlburuz (Elbrus dağı - B. T.), cənubda Şərabxana və Çuxursəəd (İrəvan ətrafı - B. T.), Gəncədəki Qarabağ və Göycədəniz (Göycə gölü B. T.) yörələrində qazaxlar oymağı yayılmışdır, onlar “qaraçadırılı” köçəbələr ilə, sürülər ilə, ilxılarıyla dolaşarlar; bu oymağın padşahzadələrinə Nəzər Xan deyirlər. Sünnü əhli və parsayi-ruzigar olub, Hənəfi məzhəbinə bağlı olduqlarından camaatla Cümə namazı qılardılar. Fərz-ü qifayeti, qəza və məvacibi cihdədi pişniyadi himmət edüb, gürcü kəfəresinə axın salıb, aznavurların (gürcü zadəganlarından ibarət ordunun) güdaştəyi şəmşir-i tədbir və əzvac-ü ətfəllərin, əsir etməklə maaş edər bahadur və pəhlivan taifə idi. Çün gürcü kəfərəsi qazaxların dəst-i tədavüllərindən dərmanda və nəşəkib qalmaqla Şah Təhmasibə hər sənə on səkkiz min tümən (180 milyon qızılbaş pulu B. T.) hər sal irsal eyləyələr, ol şərtlə ki, qazaxları sürgün eyləyib, əmlakını baidəyə ilətə, Şah dəxi bu kaviü qərar-dad üzrə qazaxları sürgün eləyib, ordu gücüylə hamılıqla yurdlarından çıxardaraq, Xorasandakı boş yerlərə yerləşdirməyə aparırdı. Beləcə, sürgün qolları Qəzvin bölgəsinə yaxınlaşdıqları zaman qazaxların xanı və şahzadələri olan Bədrəddin bəyin, müridi Ləkzistanda (Dağıstanda B. T.) Şeyx Əmir, nam-i əziz yüz min muhib və müridə malik idi, bu sürgünü eşidərək, şaha iki sətirlik bir “şöqqə” yazıb, qazaxları yurdlarına göndərməsini dilədiyi kimi, o gecə də onun röyasına girincə Şah Təhmasib şeyxin əbi-ruyuna əfv eyləyib, geri qazaxları məvatini əsliyyə və əmlakını vəsliyyələrinə rüxsati ricat verm işdi” (8, vərəq 19b-20a).

Sonrakı dövrlərdə, daha dəqiq desək, XV əsrdə Kasaxiyanın Qazaxın bir hissəsində Qazax sultanlığı yaranmışdır. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə bu sultanlıq Qarabağ bəylərbəyliyiinin tərkibində olmuş, 1605-ci ildə Qazax sultanları nəslindən Şəmsəddinə şah Abbas tərəfindən xan titulu bəxş edilmişdir (8, vərəq 19b-20a).

XVII əsrdə sözügedən sultanlığın ərazisində Şəmsəddin sultanlığı ilə yanaşı ayrıca Borçalı sultanlığı da yaranıb.

Ədəbiyyat:

1. Antropoloji tiplər. Qafqaz xalqları. 2017-09-01 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. Müraciət tarixi: 2017-08-29.
2. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. Antropologiya. 2021-10-28 tarixində arxivləşdirilib. Müraciət tarixi: 2021-10-28.
3. Biber H. Demir Çağları'nda, Süphan Dağı eteklerinde yaşam ve ölümün mekânsal ilişkileri // Journal of Human Sciences, Volume: 13 Issue: 2 Year: 2016, s. 3503.
4. Köroğlu K. Çıldır Kurğanları // Arkeoloji və Sanat. 2000, 96, s. 2-11.
5. Məmmədli Ş., Kırzioğlu M. F., «Qarapapaqlar».-2010.-№ 1(31) , s. 8-16.
6. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı, 2014. 140 s.
7. Qafqazda yaşayan xalqların antropologiyası və genetikası”. 2021-10-28 tarixində arxivləşdirilib. Müraciət tarixi: 2017-08-31.
8. Sübhi. Tarixçə, Topkapı sarayı-Revan köşkü, K ü t ü p h a n e, sayı 1300.
9. Yener K. A. Aççana Höyüğü 2004 Yılı Kazı Sonuçları (PDF). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:115 1. 2004, s. 37-40.
10. Akkermans P.M. M.G. The period V pottery. In M.N. van Loon (ed.) // Hammam et-Turkman I. Report on the University of Amsterdams 1981-84 Excavations in Syria I. Netherlands HistorischArcheologisch Institut te İstanbul. 1988.
11. Bulaeva K. B., Jorde L., Ostler C, et al. (6 co-authors). STR polymorphism in populations of indigenous Daghestan ethnic groups. Genetika. 40. 2004, p. 691-703.
12. Bulaeva K. B., Jorde L., Watkins S., et al. (9 co-authors). Ethnogenomic diversity of Caucasus, Daghestan. Am. J. Hum. Biol. 18. 2006, p. 610-620.
13. Burney C., Lang D. M. The peorles of the Hills Ancient Ararat and Caucasus. London, 1971.

14. Burney C. Arslantepe as a gateway to the highland: a note on periods VI A-VI D. In: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae & M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicata*, Rom, 1993, s. 311-317.
15. Caciagli L., Bulayeva K., Bulayev O., et al. (8 co-authors). The key role of patrilineal inheritance in shaping the genetic variation of Dagestan highlanders. *J. Hum. Genet.* 54. 2009, s. 689-694.
16. David W. Anthony. *Ancient DNA, Mating Networks, and the Anatolian Split // Dispersals and Diversification. Linguistic and Archaeological Perspectives on the Early Stages of Indo-European*, 2019.
17. Eirini Skourtanioti, et al. Genomic History of Neolithic to Bronze Age Anatolia, Northern Levant, and Southern Caucasus // *Cell* 181, 1158–1175, May 28, 2020.
18. Frangipane M. Continuity and Disruption in the settlement by Kura-Araxes-linked pastoral groups at Arslantepe-Malatya (Turkey). *New data // Paléorient*, vol. 40.2, 2014, s. 169 -182.
19. Helwing B. The Oylum Höyük western terrace Post-Ubaid assemblage and its place within the late Chalcolithic of Western Asia // *Varia Anatolica XXVII. After the Ubaid: interpreting change from the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 BC)*. Ed. by C.Marro. Paris 2012.
20. İosif Lazaridis, et al., A genetic probe into the ancient and medieval history of Southern Europe and West Asia // *Science*. 2022 Aug 25.
21. L-L595 is Anatolian ? // *Genoplot*, 29 may, 2023.
22. Lazaridis, I. et al. “The genetic history of the Southern Arc: A bridge between West Asia and Europe.” *Science*, Vol. 377, Issue 6609, 2022.
23. Mirabal S., Regueiro M., Cadenas A. M., Cavalli-Sforza L. L., Underhill P. A., Verbenko D. A., Limborska A. A. and Herrera R. J. YChromosome distribution within the geo-linguistic landscape of northwestern Russia. *European Journal of Human Genetics* 17. 2009.
24. Nasidze I., Sarkisian T., Kerimov A., Stoneking M. Testing hypotheses of language replacement in the Caucasus: Evidence from the Y-chromosome // *Hum Genet* 112, 2003, s. 255-261.
25. Nasidze I, Ling EY, Quinque D, Dupanloup I, Cordaux R, Rychkov S, Naumova O, Zhukova O, Sarraf-Zadegan N, Naderi GA, Asgary S, Sardas S, Farhud DD, Sarkisian T, Asadov C, Kerimov A, Stoneking M. Mitochondrial DNA and Y-chromosome variation in the Caucasus. *Annals of Human Genetics* 68, 2004, s. 205-221.
26. Palmieri A. Scavi nell'Area Sud-Occidentale di Arslantepe // *Origini*, vol. VII. 1973. s. 36-44.
27. Palmieri A. Excavations at Arslantepe (Malatya), *Anatolian Studies*, vol. 31, 1981, s.101-119.
28. Peter de Barros Damgaard, Rui Martiniano, Jack Kamm, J. Víctor Moreno-Mayar, Guus Kroonen. The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia (англ.) // *Science*. 2018-05-09.
29. Underhill, P. A.; Myres, Natalie M; Rootsi, Siiri; Metspalu, Mait; Zhivotovsky, Lev A; King, Roy J; Lin, Alice A; Chow, CherylEmiliane T; et al. “Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes within haplogroup R1a”, *European Journal of Human Genetics*, 2009. 18 (4): 479-484.
30. Underhill P. A., Myres N. M., Rootsi S, Metspalu M, Zhivotovsky LA, King RJ, Lin AA, Chow CE, Semino O, Battaglia V, Kutuev I, Järve M, Chaubey G, Ayub Q, Mohyuddin A, Mehdi SQ, Sengupta S, Rogaev EI, Khusnutdinova EK, Pshenichnov A, Balanovsky O, Balanovska E, Jeran N, Augustin DH, Baldovic M, Herrera RJ, Thangaraj K, Singh V, Singh L, Majumder P, Rudan P, Primorac D, Villems R, Kivisild T. Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes within haplogroup R1a // *Eur J Hum Genet*. 2010. Vol. 18. P. 479-484.
31. Underhill Peter A. “The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a”, *European Journal of Human Genetics*, 2015, 23: s. 124-131.
32. Алиев А. А., Ибрагимов А. Ш., Халилова И. С. Оценка разнообразия Y-ДНК среди азербайджанцев // *Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология*. № 4. 2018, s 49-55.
33. Багрянородный К. Сайт Восточная литература. Дата обращения: 21 июня 2012. *Arxivləşdirilib: 5 noyabr 2013 (Wayback Machine)*.

34. Бермишева М.А., Кутуев И.А., Хуснутдинова Э. К. Полиморфизм митохондриальной ДНК в популяции ногойцев В кн. «Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа», выпуск IV «Антропология ногойцев». Издательство «Памятники исторической мысли». Москва, 2003. s. 197-203.
35. Бермишева М.А., Кутуев И.А., Коршунова Т.Ю., Дубова Н.А., Виллемс Р., Хуснутдинова Э.К. Филогенетический анализ мтДНК ногойцев: высокий уровень смешения материнских линий из восточной и западной Евразии. // Молекулярная биология. 2004. Т.38. №4. С. 617-624.
36. Боготова З. И., Кутуев И. А., Хусаинова Р. И., Валиев Р. Р., Кереева М. К., Хуснутдинова Э. К. Анализ ALU-инсерционного полиморфизма в популяциях кабардинцев и балкарцев // Медицинская генетика. 2009. Т.8. №1. s.19-24.
37. Дюбуа де Монпере Ф. «Путешествие вокруг Кавказа...» 29 noyabr 2011 tarixli kopiya (Wayback Machine).
38. Иванов В. В. Каскайские племена // Советская историческая энциклопедия (<http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/7645/КАСКАЙСКИЕ/>).
39. Кореневский С. Н. Современные проблемы изучения майкопской культуры // Археология Кавказа и Ближнего Востока: сб. к 80-летию члена-корреспондента РАН, профессора Р. М. Мунчаева. М.: ТАУС, 2008.
40. Кутуев И. А., Боготова З. И., Хусаинова Р. И., Валиев Р. Р., Виллемс Р., Хуснутдинова Э. К. Изучение линий мтДНК в популяциях кабардинцев и балкарцев. // Медицинская генетика. 2009. №11. s. 10-15.
41. Кутуев И. А., Литвинов С. С., Юнусбаев Б. Б., Хусаинова Р. И., Валиев Р. Р., Виллемс Р., Хуснутдинова Э. К. Генетическая структура популяций Кавказа по данным Y-хромосомы // Медицинская генетика. 2010. Т.9. №3. s 18-25.
42. Кушнарева К. Х. Южный Кавказ в IX–II тыс. до н. э. СПб. 1993.
43. Малая Азия и Закавказье. Малая Азия: Страна и население. Источники и историография. Древнейший период его истории (Глава 15) // История Древнего Востока (<http://www.bibliotekar.ru/polk-17/19.htm>).
44. Масуди о Кавказе // Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X—XI веков. М., 1963.
45. Почешхова Э. А. Оценка межэтнических различий народов Западного Кавказа (по мультиаллельным аутосомным ДНК маркерам) /Э.А.Почешхова // Медицинская генетика. 2008. Т.7, 2. s. 3-9.
46. Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы, этногенез и формирование народа. — «Элм», 1990.
47. Схалыхо Р. А. Генеография тюркоязычных народов Кавказа: Анализ изменчивости Y-хромосомы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Москва, 2013.
48. Схалыхо Р. А., и другие. Вестник Московского Университета. Серия XXIII, Антропология №5(2016), s. 86-96.
49. Черных Е. Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур / Е. Н. Черных. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 622 s.
50. Шишлина Н. И. Майкопские погребения Южных Ергеней // Нижневолжский археологический сборник. Волгоград, 2002. Вып. 5. s. 164-173.

AMEA akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi,
tarix elmləri doktoru, professor

**ÜZEYİR HACIBƏYOVUN CEYHUN HACIBƏYLİYƏ SON MƏKTUBU. TARİXİ MƏNBƏ
VƏ ŞƏXSİYYƏTƏ YANAŞMA BUCAĞINDAN**

Azərbaycanın XX əsr mədəniyyət və musiqi tarixində Üzeyir Hacıbəyli (Hacıbəyov) qədər hələ öz sağlığında geniş şöhrət qazanaraq tanınan və sonralar da adı və xatirəsi daim əziz tutulan ikinci bir şəxs təsəvvür etmək çətindir. İlahi istedad, böyük zəhmət, təhsil və qiraətlə daim artırılan bilik, yeniliyə açıqlıq, maraq, müşahidə, ünsiyyət, xeyirxahlıq, nəhayət qayğı və məhəbbət kimi keyfiyyətlərin təcəssümü olan bu insan nəinki ki, öz zamanında, bəlkə də Zamanın fəvqündə doğulmuşdu. Belə ki, yaşadığı bütün üç fərqli siyasi quruluş, üç dövlət – Çar Rusiyası, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR – şəraitində bütün sarsıntı və təlatümlərə, maneə və çətinliklərə baxmayaraq özünü təsdiqin bütün sınaqlarından keçərək baş vurduğu hər sahədə peşə, həyatda isə şəxsi Kimliyini saxlaya bilmişdi: Bəstəkar, Dirijor, Musiqişünas, Pedaqoq, Jurnalist, Publisist, Redaktor, Naşir, Dramaturq, Alim, İctimai-Siyasi xadim!

Bu Kimliyində Üzeyir bəy Hacıbəylinin yaratdığı çox zəngin yazılı və səsli (musiqi) irs, eyni zamanda geniş təşkilatçılıq fəaliyyəti Azərbaycanın ədəbi-mədəni tarixində bir çox “İlk”lərin əsasını qoymuş, onun istedad və qələminin məhsulu olan əsərlər – ən kiçik felyetonlarından tutmuş operalarının partituralarına qədər – yaradıldığı vaxtdan başlayaraq mütəmadi olaraq nəşr edilmiş, tədricən artıq yalnız müəllifinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan xalqının milli-mədəni və ədəbi-yazılı mirasına çevrilmişdir. Bu Kimliyində Üzeyir bəy Hacıbəylinin yaratdığı çox zəngin yazılı və səsli (musiqi) irs, eyni zamanda geniş təşkilatçılıq fəaliyyəti Azərbaycanın ədəbi-mədəni tarixində bir çox “İlk”lərin əsasını qoymuş, onun istedad və qələminin məhsulu olan əsərlər – ən kiçik felyetonlarından tutmuş operalarının partituralarına qədər – yaradıldığı vaxtdan başlayaraq mütəmadi olaraq nəşr edilmiş, tədricən artıq yalnız müəllifinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan xalqının milli-mədəni və ədəbi-yazılı mirasına çevrilmişdir.

Lakin Üzeyir bəyə dair respublikanın elmi, mədəni müəssisələri və arxiv idarələrinin fondlarında saxlanılan sənədlərə diqqət yetirilərsə onun Azərbaycan ədəbiyyatında az qala daha bir yeni, əslində geniş yayılmamış epistolyar janrın da əsasını qoyduğunu iddia etmək olar. Belə ki, bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Üzeyir Hacıbəyli arxiv sənədlərində adı keçən tanınmış şəxsiyyətlər arasında ən yüksək yerlərdən birini, bəlkə də birincisini tutur. Hələ tam bitməmiş axtarışlara əsasən 17 müxtəlif arxiv fondundan yığılan materiallar ən azı 4-6 cildlik kitablara əsas verir. Müxtəlif xarakterli bu sənədlərin mühüm hissəsini Üzeyir Hacıbəyovla onun ailəsi, yaxınları, dostları, həmkarları ilə yazışmalar, eləcə də bəstəkar, musiqişünas, Azərbaycan Dövlət konservatoriyasının rektoru və tutduğu digər vəzifələrdə, o cümlədən SSRİ və Azərb.SSR Ali Sovetinin deputatı kimi ona ünvanlanmış ən müxtəlif məktublar təşkil edir.

Birmənalı demək olar ki, Üzeyir Hacıbəyov hələ yaşadığı üç fərqli ictimai-siyasi quruluşlu tarixi zaman kəsiklərində – Çar Rusiyası, Cümhuriyyət, Sovet Azərbaycanı – dövrün tanınmış və görkəmli şəxsiyyətləri ilə sıx ünsiyyətdə olmuş və bu ünsiyyət müəyyən mənada onun yazışmalarında öz əksini tapmışdır. Bu sıradan Üzeyir bəyin hələ yalnız öz yaxın ətrafı – ailə üzvləri, qohumları, dostları ilə yazışmalarının sayı yüzlərlə ölçülür və özlüyündə böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ömür-gün yoldaşı Məleykə xanım Terequlova-Hacıbəyovadan başlamış Ceyhun, Zülfüqar, Niyazi və digər Hacıbəyovlar, Bədəlbəylilər, Maqoməvələr, Paşayevlər, Terequlovlar, Akmayevlər, Qasimovlar, İbrahimovlar, eləcə də Qarabağda və Azərbaycanın başqa bölgələrdə yaşayan nəsillərlə çox geniş qohumluq əlaqələrini göstərən böyük bir yazılı irs məzmun etibarilə yalnız məktublaşan şəxslər arasında münasibətlərin inikasını olmayıb, yaşanan dövrün səciyyəsinə, ictimai mühitini, fərqli xüsusiyyətlərini və əxlaqını əks etdirir, eyni zamanda Üzeyir bəy özü də daxil olmaqla bir çox şəxsiyyətlər və konkret tarixi hadisələr haqqında yeni, maraqlı və bəzən məlum həqiqətləri təkzib edən bir çox məlumatlar daşıyır. Son nəticədə bu amil özlüyündə həmin məktub-sənədləri Azər-

baycan yazılı irsində elə də geniş yayılmamış və dərin əsasları olmayan epistoliar ədəbiyyatın ən yüksək nümunəsi sayılmaqla qiymətli mənbəyə çevirir, istər yazışan insanların şəxsiyyətlərini, istərsə də yazıldığı dövrün ictimai məzmunu ifadə etmək baxımından dəyər alaraq tədqiqata cəlb olunmalarını zəruri edir.

Təqdim olunan məqalə məhz bucaqdan yazılmışdır.

Üzeyir bəyin öz ailə üzvləri və yaxınları ilə yazışmaları sırasında onun kiçik qardaşı Ceyhun Hacıbəyli ilə məktublaşma xüsusi yer tutur. Ümumilikdə 1909-1942-ci illəri əhatə edən bu yazışma bir çox məqamları ilə səciyyəvidir. Belə ki, 30 ildən artıq, siyasi quruluşuna görə isə 3 müxtəlif zaman kəsiklərində yazılmış həmin məktublar istər bioqrafik, istərsə şəxsi-qohumluq, ailə-qardaş münasibətləri çərçivəsindən çox-çox kənara çıxaraq, şəxsiyyətlərlə bərabər həm də hər bir dövrün dəyişkən abu-havasını və siyasi mənzərəsini canlandırır. Xüsusilə Üzeyir bəyin məktublarında Azərbaycan Cümhuriyyəti, Sovet Azərbaycanı və SSRİ-nin ən ali mənəb – vəzifə sahiblərinin, tanınmış siyasi-ictimai və dövlət xadimlərinin adları çəkilir, Hacıbəyov qardaşlarının bu siyasi elitalar arasında nüfuz sahibi olduğu, kifayət qədər yüksək mövqelər tutduğu, eyni zamanda olduqca gərgin, təzadlı, bəzən təhlükəli hadisələrlə üzləşdiyi, böyük seçimlər qarşısında durduğu, faciələrlə yaşadığı və s. kimi çox mürəkkəb və keşməkeşli bir həyat sürdükləri bütün çılpalığı ilə əks olunur.

Mahiyyət etibarilə 3 dövrə bölünən və ümumilikdə 61 məktubdan ibarət olan bu yazışmada əsas “yük” Üzeyir bəyin üzərinə düşür. Belə ki, Ceyhun Hacıbəylinin hələ Çar Rusiyası zamanında – 1912-1913-cü illərdə qardaşına yazdığı 13 məktub istisna olmaqla, qalan 48 məktubdan 44-ü Üzeyir bəy tərəfindən yazılmışdır və aydındır ki, burada söhbət yalnız əlimizdə olan məktublardan gedir. Ceyhun bəylə bağlı bu yazışmada daha 2 məktub - Məleykə xanıma, Parisdən göndərilən 2 məktub isə Zeynəb xanıma, Zöhrə Hacıbəyovaya məxsusdur.

Ceyhun bəyin nə Cümhuriyyət, nə də Sovet dövrü Üzeyir bəyə, eləcə də böyük qardaşı Zülfüqar bəyə və bacısı oğlu Camal Paşayevə yazdığı məktubların heç biri hifz olunmamışdır və bunun da səbəbi anlaşılandır. 1930-cu illərin əvvəllərindən sərtləşməyə başlayan Sovet rejimi daxilində, xüsusilə 1937-1938-ci illər Stalin repressiyaları fonunda Bakıdakı Hacıbəyovların Parisdən, siyasi mühacir Ceyhun Hacıbəyliyən məktublar alması artıq qeyri-mümkün idi. Hətta 1920-ci illərdə açıq şəkildə Parisdən Bakıya gələn məktublar aşkarlanacağı təqdirdə belə onların ünvanlandığı insanların taleyinə ən ağır şəkildə təsir edə bilərdi. Odur ki, Ceyhun bəyin 1919-1920 və 1930-cu illər ailəsinə, o cümlədən Üzeyir bəyə göndərdiyi məktubların elə ailə üzvləri tərəfindən tələf edildiyi şübhə doğurmur.

Üzeyir bəyin, eləcə də Camal Paşayevin həmin illərdə Parisə, Ceyhuna və ailəsinə yazdıqları məktubların bu gün əlimizdə olmasına görə isə biz ilk növbədə onları hifz etmiş Ceyhun bəy və onun övladları ilə yanaşı, həm də, bəlkə də daha artıq Fransada, beynəlxalq “Yunesko” təşkilatında SSRİ-nin təmsilçisi işləmiş fədakar bir soydaşımıza – tanınmış diplomat, Böyük Azərbaycanlı və Vətəndaş, görkəmli ictimai xadim Ramiz Abutalıbova borcluyuq. Hələ Sovet hakimiyyətinin “oğlan çağlarında” özünün diplomat karyerası, bəlkə də həyatı üçün real təhlükələrə baxmayaraq gizli surətdə 1920-ci illər Azərbaycan mühacirətinin sağ qalmış üzvləri və varisləri ilə görüşən, xüsusilə Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Nümayəndə Heyətinin xadimlərinin övladları ilə sıx təmas quran Ramiz müəllim qazandığı etimad nəticəsində onlardan öz ata və babalarına məxsus sənədləri Vətənə göndərmək razılığını almağa müvəffəq olmuşdur. Daha sonra Ceyhun Hacıbəyli də daxil, bir çox siyasi mühacirlərə aid sənədlərin orijinallarını müxtəlif yollarla hissə-hissə Bakıya gətirərək arxivlərə vermiş və beləliklə bu zəngin tarixi-yazılı irsin öz ölkəsinə qayıtmasında və qorunmasında əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Ramiz Abutalıbovun Ruhu şad olsun. Bu sənədlər neçə-neçə kitabların, əsərlərin, xatirələrin yazılmasına və nəşrinə rəvac vermişdir və hələ də verəcək.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun 1919-cu ildən başlayaraq, 1920-1930-cu illər daxil olmaqla demək olar ki, 15 il müddətində Parisə, qardaşına göndərdiyi məktublar bu sıradandır və onların daha bir dəyəri ondadır ki, məhz bu məktublara səbəb Ceyhun bəyin əlimizdə olmayan məktublarının da ümumi məzmunu aydınlaşır və bir çox mühüm mətləblərin üstü açılır.

1940-cı illərə aid əldə olan cəmi 3 məktub isə – Fransadan gələn 2 və cavab verilən 1 – öz mənə yükünə görə nəinki əvvəlki məktublardan az əhəmiyyət kəsb etmir, əksinə Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyov qardaşla-

rının münasibətlərini əks etdirən yazışmada bir növ “Son nöqtə” funksiyası daşıyır. Əslində Üzeyir bəyin xüsusi şərtlər daxilində 1942-ci ildə qardaşına yazdığı və yaqin ki, həqiqətən sonuncu olmuş bu məktub birmənalı olaraq Üzeyir bəyin yalnız qardaşı Ceyhuna deyil, bəlkə də ümumiyyətlə həyatında yazdığı, məzmun etibarilə ən faciəvi, mahiyyət etibarilə ilə ən ağır məktub sayıla bilər.

Lakin məqalədə tədqiqat obyektini kimi bu məktubun seçilməsi onun yalnız sırf insani, mənəvi-psixoloji baxımdan deyil, eyni zamanda, bəlkə də daha çox dövrün son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli mənzərəsini yaratması ilə şərtlənir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, 1930-cu illərdə ölkədə Stalin rejiminin getdikcə sərtləşməsi xaricə şəxsi-ailəvi əlaqələrə də öz təsirini qoymuşdur. Bütün bu illər ərzində ailəsi ilə birlikdə Parisdə yaşayan Ceyhuna maddi yardım göndərən Üzeyir bəy tədricən nəinki bu imkandan, ümumiyyətlə qardaşı ilə hər hansı təmasdan çəkinməli olmuşdur.

1940-cı ilin 24 sentyabrında Üzeyir bəyə Parisdən, Zeynəb adlı bir qadınlardan məktub gəlir. Artıq neçə illərdir əlaqə saxlaya bilmədiyi Ceyhunun ailəsində baş vermiş fəlakətdən bəhs edilən bu məktubdan aydın olur ki, yaxınları tərəfindən əzizləyici tərzdə “Ceyçik” çağırılan, Ceyhun bəyin öz adını verdiyi 22 yaşlı böyük oğlu Fransa ordusunda Fontenblo artilleriya məktəbinin kursantı kimi xidmət edərkən almanların Puatye şəhərinə hava hücumu nəticəsində həlak olub.

Ceyhun bəyin yoldaşı Zöhrə xanımdan aldığı iki məktub əsasında yazdığı, baş vermiş hadisəni və Ceyhun Hacıbəylinin özünün və ailə üzvlərinin çox ağır fiziki-mənəvi durumunu təfəssilatı ilə təsvir etdiyi məktubun sonunda Zeynəb xanım Üzeyir bəyə başsağlığı verməklə, ona həm də Zöhrə xanımın xahişini çatdırır: “Vətənə yazmağa səy edin, Bizə təcili kömək lazımdır, sonra gec olacaq...”

Üzeyir bəyin Fransadan aldığı ikinci – 25 sentyabr tarixində yazılmış və “sizin bədbəxt Zorya” kimi imzalanmış – məktubda həmin ağır xəbər təsdiqlənir. Zöhrə xanım özü baş verən faciədən ətraflı söz açır, “nə qədər əziyyətlə böyütdükləri”, hüquq fakültəsini bitirən, doktorluq işini hazırlayan oğlunun fransız olmadığı halda, yerli qanunlara görə hərbi xidmətə çağırıldığını və 1940-cı il iyunun 19-da Puatye şəhərində səngər qazarkən – “bizim üçün dəhşətli olan bu qırğında günahsız yerə həlak olduğunu” bildirir. Məlum olur ki, Sarbon universitetinin fəlsəfə fakültəsini bitirən və eyni zamanda heykəltaraşlıq üzrə İncəsənət məktəbində oxuyan kiçik oğlu Timuçini də eyni aqibətdən Fransa ilə Almaniya arasında 22 iyun 1940-cı il tarixdə Barışıq sazişinin imzalanması xilas etmişdir. Zöhrə xanım Ceyhunun indiki vəziyyətində ona ümid bağlamağın qeyri mümkünliyünü vurğulamaqla, Üzeyir bəydən “buraya gəlib bizi Vətənə aparana qədər” maddi köməklik istəyir və çox mühüm bir etiraf edir: “Vətəni tərk etdiyimizə görə çox peşmanıq”.

Üzeyir bəy bu məktuba düz bir il yarım sonra cavab verir! Və 4 mart 1942-ci il tarixli bu cavab məktubunun bütün məzmunundan göründüyü kimi, aradakı bu uzun fasilə heç də Üzeyir bəyin özündən asılı deyilmiş. Həmin məktubun mətninin iki - Azərbaycan (ərəb əlifbası ilə) və rus dillərində, bir neçə nüsxədə yazılması, əlyazmalarda xeyli düzəlişlər, ixtisarlardan edilməsi, mümkündür ki, onun hətta ilkin variantının da kənar şəxslər tərəfindən redaktə olunması açıq-aydın bu “cavab” üçün uzun müddət razılıq gözləndiyi və onun nəzarət altında yazıldığından xəbər verir. Əslində Üzeyir bəy özü də hakimiyyətin bu işə qarışdığını gizlətmir.

Üzeyir bəy və Məleykə xanım (Parisdən gələn məktublardan yalnız o xəbərdar edilib) 9 aylığında vidalaşdıqları, lakin məktublar vasitəsilə daim xəbər tutub çox sevdikləri “Ceyçikin” – “gələcəyinə böyük ümidlər bəslədikləri” gənc Ceyhunun – faciəli ölümündən həqiqətən bərk sarsılmışlar. Lakin bu sarsıntı təbii ki, həmin ağır xəbəri il yarım ərzində qohum-qardaşa bildirməmək üçün, Üzeyir bəyin göstərdiyi kimi, əsas “səbəb” ola bilməzdi. Adəti üzrə “Nuri didə” adlandırdığı Ceyhuna il yarım sonra yazdığı cavabın və maddi köməkinin gecikməyini də Üzeyir bəy “beynəlmiləl vəziyyət” və öz məktubu ilə qardaşına “bir ziyan” dəyəcəyindən ehtiyatlandığı ilə izah etsə də, sonrakı sətirlər bu məsələ ilə bağlı əsil həqiqəti açıqlayır.

Təbii ki, uzun illər sərt totalitar rejimin hakim olduğu bir ölkədə, həm də müharibə şəraitində Üzeyir bəy müvafiq rəsmi orqanlardan xəbərsiz xaricdən məktub ala, ona cavab yazsa, xüsusilə siyasi mühacir olan qardaşına hər hansı maddi köməklik edə bilməzdi. Odur ki, nəhayət il yarım sonra, Üzeyir bəyin qar-

daşına “təsəlli vermək üçün” axtardığı “ələcin tapıldığını” qeyd etməsi başa düşüləndir, hərçənd məktubda sonradan bu sətirlərin üstündən xətt çəkilib. Və özlüyündə aydındır ki, bu “ələci” də Üzeyir bəy üçün rəsmi dövlət orqanları “tapıb” və əslində onun neçə illər nigarançılığına son qoyaraq həqiqətən hədsiz sevindirib: “fəqət dünən sənin sağ və salamat olmaq xəbərin mənə yetişib son dərəcə şad oldum. Və xoşbəxtliyim onda oldu ki, sənə bir müfəssəl məktub yazıb maddi kömək yetirmək yolu dəxi mənə göstərildi: o şey ki, poçta vasitəsilə heç vaxtla mümkün degil idi, hökumətimizin köməgi ilə mümkün oldu”.

Üzeyir bəyin hər iki dildə yazdığı cavab məktublarının bir neçə nüsxələri arasında ən mükəmməli sayılan Azərbaycan dilində böyük ixtisarlar və düzəlişlər edilmiş əlyazmasının məhz üstündən xətt çəkilmiş hissəsindən məlum olur ki, Üzeyir bəyin məktubu və göstərdiyi maddi kömək Ceyhuna diplomatik kuryer vasitəsilə çatdırılacaq. Məktubun son, düzəliş-ixtisarlarsız variantında sadəcə “dost” adlandırılan bu şəxsin Ceyhuna onun istədiyi qədər maddi kömək edəcəyi bildirilir. Üstü qaralanan digər sətirlərdən isə bu pulun əvəzinin Üzeyir bəy tərəfindən Bakıda ödəniləcəyi və onun istənilən məbləği ödəməyə “gücü çatacağı” bildirilir, həmin köməyin birdəfəlik olmadığı da vurğulanır: “Sən onunla əlaqə saxla və dost ol, maddi cəhətdən korluq çəkmə”.

Üzeyir bəyin Azərbaycan dilində cavab məktubunun bu ilkin nüsxəsində sonrakı variantlarda bütünlüklə ixtisar edilmiş, rus dili nüsxələrində isə ümumiyyətlə yer almamış, lakin dərin məna və informasiya yükü daşıyan bütöv bir abzas var. Üzeyir bəy qardaşının övlad itkisinə görə çəkdiyi əzabı özünün də bütün varlığı ilə hiss etdiyini bildirmək üçün ilk dəfə və heç bir başqa məktubunda söz açmadığı çox zərif bir nöqtəyə toxunur: “... hərçənd mən və Məleykə bala dərdi çəkməmişik, fəqət qohum-əqrəbanın balaları eyni bizim balalarımız yerindədir”. Və bu sətirlərin ardınca Kamaldan – bacısı Sayadın nəvəsi, Camal Paşayevin böyük oğlundan, anadan olduğu vaxtdan Ceyhuna bütün məktublarında daim istəklə xatırladığı oğlandan söz açır: “Kamalı mən çox sevərdim və öz övladım kimi özümlə hər yərə aparardım”.

Məlum olur ki, 1941-ci ilin əvvəllərində Kamalı əsgərliyə çağırıblar və müharibə başlamazdan bir ay əvvəl hətta Üzeyir bəy Məleykə xanımın birlikdə onun xidmət etdiyi “uzaq yerə” gedərək onunla görüşüblər. Müharibə başlandıqdan sonra isə artıq “səkkiz aydır” ki, Kamaldan xəbər yoxdur. (Xidmət etdiyi Litvanın alman qoşunarı tərəfindən işğalından sonra Kamalın əsir düşdüyü və Üzeyir bəyin onun xilasını üçün göstərdiyi səylər Camal Paşayevlə yazışmada açıqlanır.) Üzeyir bəy hal-hazırda bütün ailənin Kamaldan çox nigaran olduğunu vurğulamaqla bərabər bu iki gənc arasında çox ağırlı bir müqayisə aparır: “Ancaq burasını da nəzərə alırıq ki, Kamalın başına bir iş gəlmişsə də öz vətəninə müdafiəsi yolunda gəlmiş olur, halbuki, bədbəxt Ceyçik özünü bu yolda tələf elədi... Qərəz ki, səbir və mətanəti əldən buraxmayın.”

Burada bir haşiyə çıxaraq, Üzeyir bəyin bu məktubunun məhz mənbə funksiyasının daşıyıcısı kimi oxunuşuna və nəşri üsuluna diqqət yetirək. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, iki dildə bir neçə variantda yazılmış bu məktubun müəllifin özü tərəfindən redaktə edilmiş, mümkündür ki, kənar şəxs tərəfindən də silinmiş hissələrini bərpa etmək sırf mənbəşünaslıq maraqları ilə izah olunur. Belə ki, göründüyü kimi, məhz redaktə edilmiş, xüsusilə silinmiş hissələrdə bəhs olunan bu və ya digər məsələlərə dair Üzeyir bəyin münasibəti, Sovet hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar, atdığı addımlar və s. haqqında daha mühüm və ətraflı məlumatlar verilir, maraqlı detallar gətirilir. Bunun nəticəsində Üzeyir bəyin məktubunun arxasından Sovet orqanlarının “siması” açıq - aydın görünür.

Bu məqam, məktubun “ikinci hissəsi” sayıla biləcək səhifələrdə xüsusilə nəzərə çarpır.

Özünün və Məleykə xanımın adından Ceyhuna, Zöhrəyə və Timuçinə “yazıq Ceyçikin vəfatı münasibətilə başsağlığı verib, səbirli və mətanətli olmağı” arzu edən və “mümkün olduğu qədər Timuçini böylə fəlakətlərdən” qorumağı tapşırıq Üzeyir bəyin məktubunun bundan sonrakı səhifələri ilk baxışda öz məzmunu ilə ən azı heyranə doğurur. Belə ki, açıq-aydın rəsmi təbliğati və ideoloji ruhu ilə fərqlənən, dövlətə və hakim partiya sədaqət ifadə edilən, özünün bütün nailiyyətləri maddə-maddə sadalanan sətirlər sanki tamam başqa məqsəd daşıyır və qardaşının hər cəhətdən ağır vaxtında ona dəstək olmaq istəyindən çox-çox kənara çıxır.

Beləliklə, “Nuri didə Ceyhun! Səninlə bir qədər söhbət edib vətənimiz barəsində danışmaq istəyirəm” müraciəti ilə başlanan və şərti olaraq məktubun “ikinci” sayıla biləcək hissəsində

Üzeyir bəy özünün Azərbaycan və ümumən Sovet İttifaqında tutduğu yüksək mövqedən söz açır, “Le-

nin-Stalin partiyasının üzvü” olduğunu ayrıca vurğulayır. Maraqlıdır ki, əvvəlki dövrlərdə hər hansı siyasi təşkilata üzv olmadığına və olmaq da istəmədiyinə diqqət çəkən Üzeyir bəy bunun səbəbini o dövrün partiyalarında “nə nəzəriyyə, nə də vətənpərvərlik və insanpərvərlik olmadığı” ilə izah edir. Onların müqabilində, Üzeyir bəyə görə, bolşeviklər partiyasının nailiyyətləri, xüsusilə “Lenin-Stalin milli siyasətinin” uğurları göz qabağındadır. Nümunə olaraq “Özbək, tacik, qırğız və sair “vəhşi” hesab edilən tayfaların Moskvada verilən incəsənət dekadalarını” - ictimaiyyətlərini göstərən Üzeyir bəy bu xalqların, eləcə də Rusiyanın ən geridə qalmış millətlərinin qabağa gəlib mədəni və qabaqcıl millətlər cərgəsinə keçməsində, bu “bədbəxt millətlərin xoşbəxt olmasında” böyük rəhbər Stalinin xidmətlərini ən bəlağətli ifadələrlə tərənnüm edir.

“Əziz Vətənim olan Azərbaycana gələndə” Üzeyir bəy qardaşına onun görmüş olduğu “qoçular Bakısından, lotu-yutular Azərbaycanından indi bir əsər də qalmadığını bildirir: “Bu günün Sovet Azərbaycanı tam mənası ilə mədəni bir məmləkətdir və bu mədəniyyət milli forma və sosialist məzmunu ilə xarakterizə edilir ki, bu xüsusiyyət CCCP-dəki bütün millətlərin mədəniyyətinə aiddir”. Məktubda SSRİ sözünü Üzeyir bəy rus abreviaturasında yazır.

Dediklərinə sübut kimi, Üzeyir bəy əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadın təhsilinin vəziyyətinə toxunur, Bakıda “Tağıyev qız məktəbinin” nümunəsində tək-tək açılan və məhdud sayda qızlara təhsil verən məktəblərin fonunda hazırda qızlara sərbəst olaraq istədikləri təhsili almaq üçün ölkədə hər cür şərait yaradıldığı, hətta ali təhsil almış qadınlarının sayının minlərlə ölçüldüyü və onların bir çox sahələrdə mütəxəssis olduqları vurğulanır. “Cavan oğlanlarımızdan isə uşaq vaxtlarından tanış olanların bir çoxusu adlı-sanlı professorlardır”.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, mədəni quruculuq, incəsənət sahələrində də uğurlarını təsvir edən, “Bu gün balaca da olsa bir kənd yoxdur ki, orada məktəb, klub, radio və bu kimi mədəni təsislər olmasın” – deyən Üzeyir bəy burada çox mühüm bir məqama da toxunur: “Burası da təbiidir ki, məmləkət idarəsi namus və qeyrətlə işləyən və vətənlərini olduqca sevən azərbaycanlılara tapşırılmışdır”.

Məktubun bu hissəsində diqqətləyiq bir məqam var. Məmləkətin idarəsi tapşırılan azərbaycanlı rəhbərlər arasında Üzeyir bəy Mir Cəfər Bağırovun adını çəkir, onun partiyanın siyasi xəttini uğurla yeritdiyini, Stalinin yanında böyük hörməti olduğunu, hamının, o cümlədən Üzeyir bəyin özünün də “Mir Cəfərə həərətli məhəbbət bəslədiyini” və hətta “qardaşlarından da artıq sevdiyini” vurğulayır. Lakin Azərbaycan dilindəki ilkin nüsxədə yer alan bütün bu abzasın üstündən Üzeyir bəyin öz əli və yazdığı mürəkkəblə deyil, qalın qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir və həmin sətirlərə nə redaktə olunmuş ikinci nüsxədə, nə də rus dilində yazılmış nüsxələrdə artıq rast gəlinmir. Bu və eyni şəkildə ixtisar edilmiş digər hissələr məktubun hansısa kənar şəxs tərəfindən redaktə edildiyi ehtimalına əsas verir.

Məktubun sonrakı vərəqlərində Sovetlər ölkəsinin və o cümlədən, Azərbaycanın görünməmiş inkişafa çatdığı bir zamanda faşist Almaniyasının qəfil və xəyanətkar hücumu nəticəsində ölkənin müharibəyə sürükləndiyi bildirilir. “Biz bu müharibəyə “Vətən müharibəsi” deyirik” – yazan Üzeyir bəy burada Qırmızı Ordunun cəbhədəki qəhrəmanlıqlarından söz açır, özü də daxil olmaqla “bütün vətən övladlarının, pionerdən tutmuş 80 yaşlı qocalara qədər son damla qanımıza qədər vətənimizin müdafiəsi yolunda” düşməne qarşı vuruşacağına əminliyini bildirir.

Burada Üzeyir bəyin maraqlı bir “müşahidəsi” diqqəti cəlb edir: “Öz texnika və diri qüvvəsinə güvənən Hitler belə xam xəyalda idi ki, Sovet ölkəsində “beşinci kolonna”ya dəxi istinad edəcəkdir. Fəqət təbiidir ki, Sovet ölkələrində “beşinci kolonna” tapılmadı.”

Beləliklə, ölkədə xəyanətkar qüvvələrin olmadığını nəzərə çatdırmaqla Üzeyir bəyin yavaş-yavaş mətləb üstünə gəldiyi aydınlaşmağa başlayır: “Bunu da sənə deməliyəm ki, Sovet hökuməti öz düşmənlərini amansız bir surətdə məhv etmək əzmində olduğu kimi öz dostlarını və məmləkətə xidmət göstərənləri olduqca əzizləyir”. Bu dediklərinə nümunə olaraq özünün “vətənə cüzi bir xidmət olmaq üzrə” bəstələdiyi “Koroğlu” operası Moskvada Azərbaycan incəsənətinin ictimaiyyətyündə (1938-ci il aprel) nümayiş etdiriləndən sonra şəxsən yoldaş Stalin və Sovet dövləti tərəfindən nə qədər yüksək qiymətləndirildiyini Üzeyir bəy artıq bir-bir sadalayır.

Göstərdikləri Üzeyir bəyin həqiqətən nail və layiq olduğu mükafatlardır: Dekada günlərində Azərbaycanlı nümayəndələrin şərafinə Kremldə verilən qəbulda Stalinin Üzeyir bəyi öz yanında

oturduq 5 saat onunla söhbət etməsindən tutmuş, ona Lenin ordeni, SSRİ xalq artisti və “Stalin Mükafatı laureatı” adları, pul mükafatları verilməsi, SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilməsi, şəxsən Stalinin göstərişi ilə Sov.İKP sıralarına qəbul edilməsi (namizədlik stajı keçmədən, zamanətlər verilmədən), Professor adı alması, nəhayət yeni tikilidə geniş mənzil və minik avtomobili ilə mükafatlanması – kimi məlumatlar əslində Üzeyir Hacıbəyovun uzun illər musiqi təhsilinin təşkili və inkişafı, özünün bəstəkar yaradıcılığı, ölkədə mədəni quruculuq sahəsində yorulmadan çəkdiyi zəhmətin və qazandığı uğurların, ictimai və dövlət xadimi olaraq göstərdiyi xidmətin nəticəsi idi.

Lakin özünün yüksək şöhrətə yetişdiyi Vətəninə uğurlu həyatının bütün bu göstəricilərini hazırda qürbət bir ölkədə, ağır fiziki, maddi və psixoloji durumda olan, ailəsi ilə birlikdə böyük şəxsi faciə yaşayan sevimli qardaşına yazmaqda məqsəd nə idi?

10 maddədən ibarət “uğurlar” siyahısından dərhal sonra gələn sətirlər Üzeyir bəyin bu məktubunun ən pafoslu hissələrindən tutmuş bütün sətirləti, üstüörtülü, eyham dolu məqamlarına qədər əslində geniş mənada xəbərdarlıq mahiyyəti daşdığını göstərir.

“Burada əcnəbi məmləkətdə qohumları olanların hamısına **etibar** cəhətcə bir nəzərdən baxmırlar” – deyər Üzeyir bəy “yeni mövzuya” keçir. Xüsusilə müharibə zamanı belə məsələlərin daha ciddi “heysiyyət” kəsb etdiyi vurğulanandan sonra: “Sən mənim qardaşım olub da əcnəbi məmləkətdə yaşadığını burada hər kəs biliyor” – cümləsi qardaşına mətləbi artıq açıq anlatmalıdır. Bununla belə, Üzeyir bəy məsələni başqa cür qoyur: “Fəqət, bunu da yaxşı bilənlər vardır ki, Üzeyirin qardaşı Ceyhun əcnəbi məmləkətdə olsa da heç vaxt öz vətəninə xəyanət etməz. Və heç bir vaxt istəməz ki, bu xoşbəxt vətən özgələrin ayağı altında əzilib, bədbəxt olub azadlığını itirsin və yadlara qul olsun. Çünki Ceyhunun qeyrət və namusu Üzeyirinkindən az deyildir”.

Üzeyir bəyin bu sətirləri yazmasına bir səbəb, daha dəqiq deyilsə, ona qardaşına məktub və maddi dəstək göndərməyə izn verənlərin bu narahatlığına əsas varmı?

Təbii ki, vardı. Rusiya monarxiyasının süqutundan sonra öz milli dövlətlərini qurmuş, daha sonra bolşevik Rusiyasının işğalı nəticəsində xaticə mühacirət etmiş və burada yenidən təşkilatlanmış keçmiş imperiyanın qeyri-rus xalqlarının siyasi qüvvələri, azərbaycanlılar da daxil, öz milli dövlətçiliyinin bərpası uğrunda davamlı mübarizə aparırdılar. Avropanın rəsmi-siyasi dairələri tərəfindən dəstəklənən siyasi mühacirlər 1930-cu illərin ortalarından başlayaraq Sovet İttifaqına qarşı gözlənilən müharibə ərəfəsində xüsusilə fəallaşmışdılar. M.Ə.Rəsulzadənin sədr olduğu Azərbaycan Milli Mərkəzinə daxil olan qüvvələr, Parisdəki “Azərbaycan nümayəndəliyi”, İstanbuldakı Azərbaycan mühacir təşkilatları rəhbərləri və digər tanınmış siyasi xadimlər Polşa, daha sonra Almaniya rəsmi dairələrinin hazırladıqları plan və layihələrə cəlb olunur və “düşmənimin düşməni” prinsipi ilə SSRİ-yə qarşı çıxış edən qüvvələrin yanında yer alaraq bolşevik hakimiyyətinin süqutu ilə öz dövlətçiliklərinin bərpasına ümid bəsləyirdilər.

Ceyhun Hacıbəyli də digər azərbaycanlı siyasi mühacirlərlə bərabər Avropada düzənlənən müxtəlif təşkilatlarda və tədbirlərdə bu və ya digər dərəcədə iştirak edirdi. Üzeyir bəy təbii ki, onun bu fəaliyyətindən xəbərdar ola bilməzdi. Amma xaricdəki siyasi mühacirəti diqqətlə izləyən Sovet əks-kəşfiyyat orqanları sözsüz ki, Ceyhun Hacıbəylinin 1927-1933-cü illərdə Sovet İttifaqına qarşı geniş və çoxşaxəli mübarizə aparan məşhur “Prometey” hərəkatında fəal iştirakı, 1934-1939-cı illərdə “Qafqaz” qrupunun tərkibində çalışması, xüsusilə eyniadlı jurnalın fransız versiyasının redaktoru, 1940-cı ildən başlayaraq isə Parisdə “Qafqaz Mühacirlərinin İşləri üzrə İdarədə” Azərbaycan bölməsinin rəisi olduğu kimi məlumatlara malik idilər. Ceyhun bəyin 1920-30-cu illərdə Sovet İttifaqında ictimai, elmi, ədəbi mühitin, ziyalıların vəziyyətinə dair Avropa mətbuatında kəskin siyasi tənqidi publisistik yazılarından da xəbərsiz deyildilər.

Aydın idi ki, faşist Almaniya ilə ölüm-dirim müharibəsi aparan Sovet dövlətinin xüsusi orqanları bu qüvvələri hər vasitə ilə zərərsizləşdirmək üçün bütün mövcud imkanlardan istifadə edirdilər və 1942-ci ildə Hacıbəyov qardaşlarının əlaqələrinin məqsədyönlü bərpası da ilk növbədə bu maraqlardan irəli gəlirdi.

Üzeyir bəyin Ceyhuna yazdığı məktubun son abzasları onun özünün və qardaşının bu məsələlərə məhz bu niyyətlə cəlb olunduğundan xəbər verirdi: “Bu gün əcnəbi ölkələrdə sülənən bir para qor-qoduqlar bu müharibə dövründən istifadə edib də vətən satmaq kimi rəzil işə qoşulub özlərinə kampaniya düzəltmək istəyirlər. Bu cür alçaq və xainanə xəbərləri eşidəndə adamın başında tükləri biz-biz durur. Biz burada

tarixdə misli görünməmiş sellərcə qan axıdıb əziz və azad vətənimizi canavar düşməndən müdafiə etmək-lə məşğul olduğumuz bir zamanda, bir para insan adı daşımağa ləyaqəti olmayanların gündə bizə hür-məyi işimizə təfavüt eləməz, fəqət könül bulandırılır. Zərər yoxdur: dost və düşmən böylə məqamlarda aşkar olur.

Mən arxayınam, sən o xainləri tanıyıb onlara yaxın durmazsan.”

Bu sonuncu “arxayınlıq” - “əminlik” artıq Üzeyir bəy tərəfindən Ceyhuna birbaşa xahiş, xəbərdarlıq, tapşırıq, yaxud “diplomatik kuryerin” məktub və pulla bərabər həm də əmr çatdırılması kimi qəbul edilə bilər.

Beləliklə, Ceyhunun sağ olması xəbərindən tutmuş, onunla ünsiyyət yaratmağın və maddi köməklik etməyin qiyməti məlum olur.

Bütün bunlarla bərabər Üzeyir Hacıbəyovun 1942-ci ildə qardaşına yazdığı bu məktubu heç bir və-chlə birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Təbii ki, Cümhuriyyət dövrünü yaşamış, Azərbaycan milli döv-lətçilik quruculuğunda qardaşı ilə birlikdə iştirak etmiş, Aprel işğalı ərəfəsində “qırmızı Əliheydləri”, “daşnakdan dönmə mikoyanları” ifşa etmiş Üzeyir bəy yeni hökumətin siyasi-ideoloji xislətinə yaxından bələd idi. 1920-ci illərin təhlükəli dövrlərinin təşvişlərini adlamış, 1937-ci ilin represiyaları ilə şəxsən üzləşmiş, özü labüd ölümdən qurtulsa da yaxın dostu Hüseyn Caviddən tutmuş bacanağı Pənah Qasımova qədər neçə-neçə ünsiyyətdə olduğu tanışlarının, həmkarlarının həbs, sürgün və güllələnməsinin şahidi ol-muş Üzeyir Hacıbəylinin Sovet dövlətinin, Lenin-Stalin partiyasının uğurlu siyasətinə dair yazdıqlarında və bu qəbildən digər təriflərində səmimi olduğunu, əlbəttə, iddia etmək olmaz. Hətta gördüyü bütün hörmət və ən yüksək mükafatlar müqabilində belə hakimiyyətin özünə qarşı daim ehtiyatlı münasibətini hiss edən Üzeyir bəy, əslində “ikili” həyat yaşamağa məhkum olunmuşdu. Bu məhkumiyyət və məcburiyyət altında yaşamağa sövq səbəblər də aydın idi: İlk növbədə özünün və böyük ailəsinin salamatlığını və təhlükəsiz-liyini təmin etmək, tələbələrindən və dostlarından tutmuş, sonralar “seçiciləri” olacaq tanıdığı-tanımadığı insanlara bütün imkanları daxilində köməklik göstərmək.

Bununla belə, Üzeyir Hacıbəylinin Sovet dövlətinin milli siyasətinin uğurlarından danışarkən də qey-ri-səmimi olduğunu demək düzgün olmazdı. Sovet Azərbaycanında dövlət quruculuğu, xüsusilə maarif, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində nailiyyətlərini görməmək mümkün deyildi. Üzeyir bəyin özünün də yaxından iştirak etdiyi bu prosesləri xalqın çar Rusiyası dönməsindəki ümumi vəziyyəti ilə müqayisə etməsi və üstünlüklərini vurğulaması da bu baxımdan anlaşılan idi. Lakin Ceyhuna çatdırılacaq məktubun yalnız bu məqsədlə yazılmadığı da aydın idi.

Üzeyir bəy 1940-cı ildə Fransadan aldığı, əslində ona çatdırılan və kömək istəyən doğmalarının mək-tubunu cavabsız qoya bilərdimi? Əlbəttə, yox.

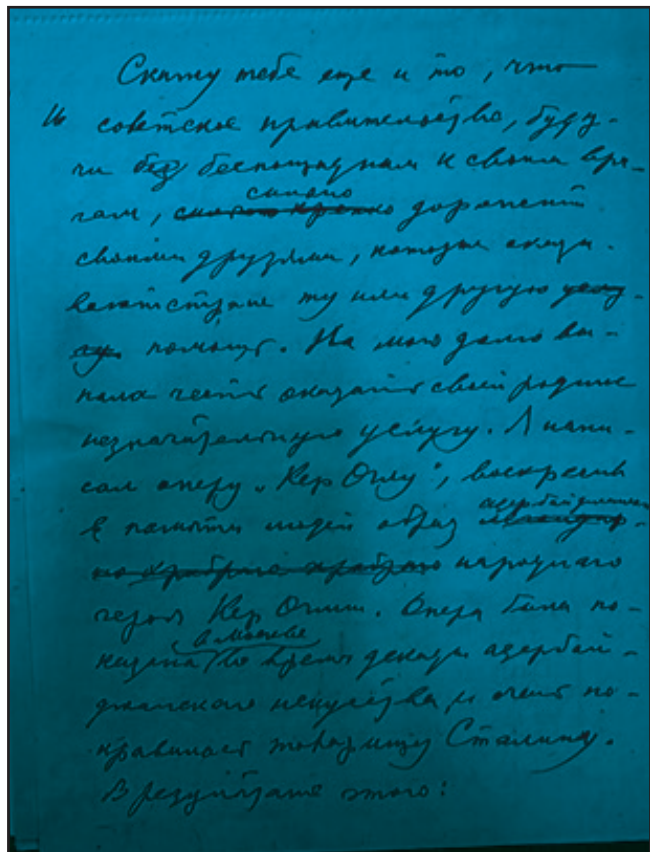
“Gözünün işığı” adlandırdığı və uzun illər nigaran qaldığı qardaşının gərgin psixoloji və maddi duru-munda göstəriləcək kömək müqabilində, ona edilən “təklifləri” yazmamaq üçün ümumiyyətlə cavab ver-məkdən imtina edə bilərdimi? Təbii ki, yenə də yox!

Üzeyir bəyin Azərbaycan dilində yazdığı məktubun əlyazmasının ikinci, “təmiz” nüsxəsinin, eləcə də rus dilindəki nüsxələrin başlığında 3 dəfə “Məxfi, Məxfi, Məxfi” qıfı qoyması, sonunda isə “Səni sevən qardaşın Üzeyir” imzasından sonra “Mənim məktubum haqqında heç kimə demə və oxuyandan sonra onu məhv et və yandır» xəbərdarlığı Üzeyir bəyin bütün bu işlərin fərqi nə olduğunu və “məsləhətlərə” əməl etdiyini göstərirdi.

Bu sonuncu məktub əvvəllər də açıq görünməyən nəzarət altında yaşayan Üzeyir bəyin Bakıda, Cey-hun bəyin isə Parisdə Sovet orqanları tərəfindən girov vəziyyətinə salındığına heç bir şübhə qoymur.

Beləliklə, Üzeyir Hacıbəylinin 1919-cu ildə Bakını tərk etmiş qardaşı ilə elə həmin ildə başlanan və 22 ilə yaxın müddətdə fasilələrlə davam edən yazışması məhz bu sonuncu – 4 mart 1942-ci il tarixli məktubla – özünün ən yüksək dramatik həddinə çatır.

Ceyhun Hacıbəylinin qardaşının göndərdiyi bu məktubu, eləcə də vəd edilən “istənilən məbləğdə” mad-di köməyi alıb-almadığına dair açıq mənbələrdə təbii ki, heç bir məlumat yoxdur. Üzeyir bəy tərəfindən də bu məsələyə açıqlıq gətirəcək hər hansı sənədə, yaxud sonrakı tarixlərdə Ceyhuna ünvanlanan məktublara

Mənbələr:

1. **Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi, ДК – 7357.** (Zeynəb xanımın Üzeyir Hacıbəyova məktubu, 24 sentyabr 1940-cı il, rus dilində).
2. **Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi, ДК – 7356** (Zöhrə Hacıbəyovanın Üzeyir Hacıbəyova məktubu. 25 sentyabr 1940-cı il, rus dilində).
3. **Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi, ДК – 7351** (Üzeyir Hacıbəyovun Ceyhun Hacıbəyliyə məktubu, 4 mart 1942-ci il, Azərbaycan dilində ərəb əlifbasında).
4. **Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyi, ДК – 7355;** (Üzeyir Hacıbəyovun Ceyhun Hacıbəyliyə məktubu, 4 mart 1942-ci il, rus dilində).

NƏRGİZ ƏLİYEVƏ

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin müdiri,
tarix elmləri doktoru

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ EPIQRAFÇI ALİM ƏJDƏR ƏLƏSGƏRZADƏNİN ROLU

Azərbaycan tarixinin bir qolu olan epigrafika sahəsi yazılı mənbələrin öyrənilməsi qədər qiymətlidir. Lakin, hələ XVIII-XIX əsrlərdə ərəbşünaslıq şərqşünaslığın bir qolu kimi ərəbdilli xalqların tarix və mədəniyyətini öyrənən bir elm kimi hələ dar çərçivədə qalmaqda idi. Azərbaycan ərəbdilli xalqlardan olmasa da orta əsrlərdə Xilafət tərkibində ərəbdilli xalqları bir müstəvidə birləşdirmiş Xilafətin mədəni həyatında böyük rola malik idi. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələri üzərindəki yazılar, o cümlədən, müsəlman memarlığına aid materiallar XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq şərqşünas alimlər tərəfindən öyrənilməyə başlamışdır. Artıq bu dövrdə Azərbaycan abidələrinin öyrənilməsi Xristian Fren (1782-1851), Nikolay Xanikov(1822-1878), Bernqart Dorn (1805-1881), İlya Berezin (1818-1896), İvan Bartolomey (1813-1870), Leonid Lavrov (1909-1982) kimi xarici şərqşünas və epigrafçı alimlər vasitəsilə araşdırılmağa başlamışdır. Bu alimlərin fəaliyyəti Azərbaycan epigrafikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, hələ bu dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcudluğunu saxlamış kitabəsi olan abidələrdən bəzisi sonradan itib getmişdir.

Görkəmli numizmat, arxeoloq və epigrafçı alim Y Paxomovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi, Sovet dövrünə qədər ərəbdilli kitabələrin oxunması ilə yerli Qafqaz mühitində az məşğul olurdular, bəzi gəlmə tədqiqatçıların da aşkar edərək təyinatını verdikləri abidənin sayı isə 20-30-dan çox deyildi. Artıq XX əsrin əvvəllərində Y.Paxomovla birlikdə İ.Əzimzadə Azərbaycanda epigrafik abidələri tədqiq edən ilk yerli tədqiqatçılar sırasına daxil oldu. İ.Əzimbəyov XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan ərazisində yerləşən bir neçə

MATM SMF inv. №2690. Əjdər Ələsgərzadənin yağlı boya ilə çəkilmiş portretinin fotosurəti. Şüşə çərçivəyə salınmışdır.

abidəyə baxış keçirmiş, onlardan bir neçəsinin kitabəsi ilə tanış olmuş və oxumuşdur (9, s. 295-311).

Artq XX əsrin ortalarında Milli tarixşünaslıqda orta əsrlər Azərbaycanının sosial-iqtisadi və mədəni həyatında rol oynamış görkəmli şəxslər, dini təsisatlar və qəbir abidələri haqqında məlumatların əldə edilərək tədqiq olunmasında mənbəşünaslarda birgə Azərbaycanın yerli epiqrafçıları yetişməyə başladı. Lakin, 1940-50-ci illərdə bu sahəyə gələn mütəxəssisləri barmaqla saymaq olar. Kitabələrin oxunması üzrə qarşıya çıxan çətinliklər həmin sahəyə gələn şərqşünasların sayının az olmasına təsir edirdi. Milli tarixşünaslığın böyük əmək tələb edən bu sahəsinin tədqiqində Azərbaycanın görkəmli epiqrafçı alimi Əjdər Ələsgərzadənin (1895- 18 sentyabr 1964) rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan tarixşünaslığının aktual problemlərdən olan orta əsr şəhər mədəniyyətinin, o cümlədən Azərbaycanın memarlıq abidələri və ayrı-ayrı tarixi şəxslərinin fəaliyyət göstərdikləri dövr haqqında məlumatların əldə olunmasında və, eləcə də Azərbaycan tarixinin açılmamış səhifələrinin öyrənilməsi sahəsində Ələjdər Ələsgərzadənin (1895- 18 sentyabr 1964) araşdırmalarının xüsusi yeri vardır. Onun verdiyi məlumatlar Orta əsrlər Azərbaycan tarixinin tədqiqində mənbəşünas alimlərin verdikləri məlumatları bir növ tamamlamış və mənbələrin verdiyi məlumatın mötəbərliyinin üzə çıxarılmasına kömək etmişdir. Tədqiqatçının oxuduğu kitabələr məlumatlarının dəqiqliyi ilə seçilir. Təsədüfi deyil ki, alimlər onun kitabələri dəqiq oxumasını yüksək qiymətləndirirdi. Tanınmış alim Məşədixanım Nemətə görə tarix elmləri namizədi Ələjdər Ələsgərzadə Azərbaycanda epiqrafika sahəsində işləyən yeganə alim idi ki, onun kitabələrin oxunmasında səhvini tapmaq mümkün deyildi” (8, s. 140). Lakin çox təəssüf ki, Ələsgərzadə kimi qiymətli alimin həyatı və tərcümeyi-halı haqqında çox az məlumat əldə edə bilmişik. Əldə edilən epizodik məlumatları isə onun qızı uzun illər Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı olmuş Zümrüd xanım vasitəsilə əldə etmişik. Ondan eşitdiklərimiz və Zümrüd xanımın Muzeyə təqdim etdiyi bəzi materiallar bu zəhmətkeş alimin həyatının öyrənilməsində bizə yardımçı oldu.

Qızı Zümrüd xanımın atası haqqındakı xatirəsindən :

“Maştağa kəndində dünyaya göz açan atam haqqında hər dəfə evimizdə söhbət düşəndə, gözümin qabağına iki mənzərə gəlir. Maştağa kəndində yerləşən mənzilimizin otağında yazılı kağızları masanın üstünə sərib, yorulmadan nəsə axtaran, üz-gözündən yorğunluq yağan zəhmətkeş tədqiqatçı alim. Bir də hər gün işdən qayıdarkən dünyanın ən dadlı, ən faydalı naz-nemətini əlində gətirən qayğıkeş ata, mehriban ailə başçısı. Bir bədəndə iki insanı birləşdirən o kişi mənim atam Əjdər Ələsgərzadə idi. Sonradan, böyüyəndə bildim ki atamın masaya düzdüyü kağızlar, sirri bugünəcən açılmayan Səbayıl daşlarının əksidir. Atam onları müxtəlif variantlarda yan-yanı düzərək, suya qərq olmuş Səbayıl şəhərinin sirrini açmağa çalışmış. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının

MATM SMF inv.2692. Fotoşəkil. Ə.Ələsgərzadə iş yoldaşları ilə. Orta-da Ə.Ələsgərzadə, soldan mənbəşünas alimlər Sara Aşurbərli, Ə.Əlizadə.

Şərqşünaslıq şöbəsinə rəhbərlik edən atam, ilin bütün fəsillərində, şaxtada, qızmar günəş altında ölkəni qarış-qarış gəzərək, daş kitabələri oxuyur, onların mətnini ana dilimizə tərcümə edirdi. O, ərəb, fars, rus, fransız dillərini mükəmməl bilirdi. Ağır zəhmət tələb edən tədqiqatçı işi bu elm fədasinin sağlamlığını əlindən almışdı – ürəyində ciddi problem yaratmışdı. Bununla belə, atam bir gün də işdən qalmırdı. Hər səhər sübh tezdən evdən çıxır, elektrik qatırı ilə Bakıya gedir, axşamlar da evə dönürdü. Qayıdan kimi də otağa çəkilib, kağızlarla əlləşir, yeni kitablar oxuyurdu. Öz canını unudub, biz dörd bacının üstündə əsirdi. Atam olduqca gözütox insan idi. Akademiyanın mənzil komitəsi ona dəniz kənarında, funikulyorun yanında tikilən yaraşıqlı binada mənzil verəndə, atam ondan imtina etdi. Demişdi: “Mənim başımın üstə tavanım var. Onu verin mənzili olmayan cavan elmi işçilərə”.

Maddi vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq alimin gənc elmi işçilərə etdiyi yardım onun mənəvi ucalığını göstərir. Digər dünya şöhrətli alimimiz Ə.Əlizadə isə onun ailə vəziyyətinin ağır olmasını nəzərə alaraq öz tərəfindən kömək məqsədilə ona çatası qonorarı Ə.Ələsgərzadənin ailəsinə verilməsini rəsmi surətdə bəyan etmişdi. Bu isə xeyirxah, halallığın və haqqın tərəfdarı, hamını düşünən hər iki alimin mənəvi keyfiyyətini göstərirdi.

Ə.Ələsgərzadə öz biliyini də gənclərdən əsirgəməirdi. Zümrüd xanım deyirdi:

Atam öz biliyini cavanlara verməkdən dərin həzz alırdı. Aspirantlar Əlibala Hacıadə və Məşədixanım Nemətova tez-tez evimizə gəlir, atamın əlyazmalarını oxuyur, onlardan istifadə edirdilər. Sonradan yazıçı nasir Ə. Hacıadə atama hədiyyə verdiyi kitabın üstündə bu sözləri yazır: “Cəfəkeş müəllimə nankor tələbəsi”.

Elm adamlarının yığısaraq etdikləri elmi söhbətləri haqqında Zümrüd xanım deyirdi: *“Evimiz heç vaxt qonaqsız olmurdu. Əbdülkərim Əlizadə, Sara Aşurbəyli, Məşədixanım Nemətova, Tahir müəllim, Əbülfəz müəllim kimi elm adamları atamın yanına tez-tez gəlirdilər. Onların başladığı elmi söhbətlər bəzən o qədər uzun çəkirdi ki, hərdən bizdə gecələməli olurdular. Ziya Bünyadov kimi böyük alimin elmi əsərlərində “istifadə olunmuş ədəbiyyatlar” qrafasında 5-19 dəfə “Əjdər Ələsgərzadə” adına rast gəlmək olur. Mənim qəlbimdə isə Əjdər Ələsgərzadə qayğıkeş ata, hamıya əl tutmağa hazır olan fədakar insan kimi yaşayır”.*

Ə.Ələsgərzadə tədqiqatlarında kitabələrin oxunmasında qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs edərək onlara aydınlıq gətirir. Müəllifə görə, hər bir xəttatın özünə məxsus bir xətti və hər bir həkkakın şəxsinə aid bir stili olduğu kitabələrin oxunmasında ortaya çıxan çətinliklərdəndir. Odur ki, orta əsrlərə aid abidələrin üzərindəki kitabənin oxunmasında ortaya çıxan çətinliklərin nəticəsidir ki, 373 il əvvəl tikilmiş olan bir abidənin-Bakı Şirvanşahlar sarayı şərq darvazasının banisi və onu yaradan ustanın adı uzun zaman naməlum qalmışdı. Ələsgərzadə özündən əvvəlki epigraflar kimi, onun özü də belə çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Onun özü də etiraf edirdi ki, darvaza üzərindəki kitabələrdən birini, birinci dəfə natamam şəkildə nəşr etmişik. O,

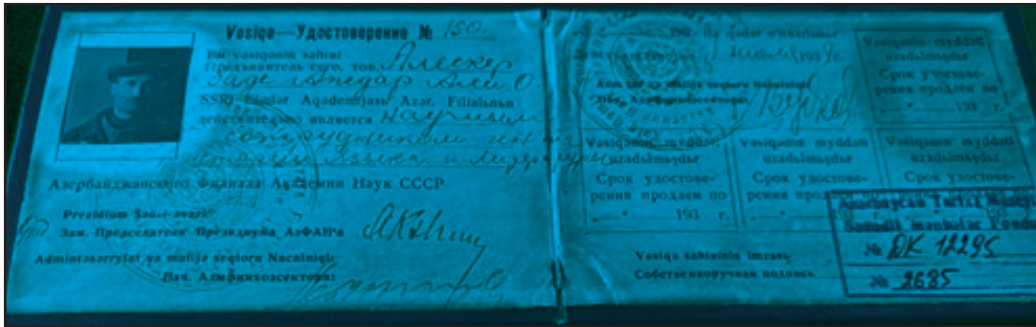
bu haqda 1944-cü ildə yazdığı məqaləsini misal gətirir (1, s. 110).

*MATM SMF inv.№2291.
Fotışəkil. Ə.Ələsgərzadə
həmkarları arasında*

Ə.Ələsgərzadənin memarlıq abidələri üzərindəki yazıları oxuyaraq tədqiq etməsi nəticəsində abidələrin yaşları, kim tərəfindən tikilməsi və hansı ustalar tərəfindən həyata keçirilməsi haqqında verdiyi məlumat (13) yazılı mənbələrin dəqiqləşdirilməsində böyük rol oynamışdır. Ə. Ələsgərzadə Azərbaycan ərazisində saray, məscid, xanəgah, türbə və qəbir abidələrinin öyrənilməsində də böyük rol oynamışdır. Orta əsr memarlıq abidələri və qəbir abidələri üzərindəki kitabələrin tədqiqi də alimin maraq dairəsində olmuşdur.

Memarlıq abidələri üzərində kitabələrin tədqiqi də Azərbaycan tarixinin az öyrənilmiş sahəsinə aydınlıq gətirilməsi üçün əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə Ə.Ələsgərzadənin xidməti böyükdür. Onun yaradıcılığının ən məhsuldar illəri XX əsrin 1940-50-ci illərinə düşür.

MATM SMF inv.2685 .Vəsiqə № 150. Ələsgərzadə Əjdər Əli oğluna. 1 iyul 1939-cu ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının Dil tarixi və ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi olması haqqındadır.

MATM SMF inv.2685 .Vəsiqə № 150. Ələsgərzadə Əjdər Əli oğluna. 1 iyul 1939-cu ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının Dil tarixi və ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi olması haqqındadır.

Keçən əsrin 40-cı illərdə Ə. Ələsgərzadənin gərgin əməyi sayəsində daha bir neçə epigraфик abidənin kitabəsi oxunaraq nəşr edilmişdir (12, s. 151-168; 4, s. 109-118). XII əsr şəhər qalasının tikilməsi haqqında məlumatın əks olunduğu kitabə (18, s. 136) də bu abidələr arasındadır. Nizami meydanı yaxınlığında 300 kvadrat metr sahədə ararılan bərpa işləri zamanı tapılmış iri daş plitələrdən birinin yazısı tarixçilər arasında xüsusilə böyük elmi maraq doğurmuşdu. Uzunluğu 205, eni 72, qalınlığı 14 santimetr olan daş plitə üzərindəki üç sətirlik naxışlı yazının Tarix institutunun böyük elmi işçisi Ə.Ələsgərzadə tərəfindən oxunması elmi mübahisələrə son qoydu: Kitabədə yazılmışdı: Qalanın tikilməsinə... oğlu... əzəmətli, elmlı, ədalətli Şirvanşah ... Əbülhəycə Mənuçöhr əmr etmişdir.

Ələsgərzadə Bakı qalasının daş kitabəsini oxuyarkən

Məlumdur ki, Şirvanşah Kəsrənilər nəslindən olan I Mənuçöhr XII əsrdə hakimiyyətdə olmuşdur .Beləliklə. Ə.Ələsgərzadə tərəfindən bu kitabənin oxunması şübhələrə son qoymuş, şəhər qalasının əsasının qoyulması tarixi daha dəqiq müəyyən edilə bilmişdir. Memarlıq abidələri üzərindəki kitabələr tarixi bir vəsiqə olmaqla bərabər, eyni zamanda onlardan bir bəzək kimi istifadə edirdilər. Kitabələri yazan katiblər-xəttatlar və ya daş üzərinə köçürən həkkaklar çox vaxt bu yazıların asan oxunub oxunmamasına deyil, bəzək kimi onların bədii cəhətinə fikir verirdilər. Bu məqsədlə onlar istədikləri zaman kitabələri nəbatı və həndəsi ünsürlərlə bəzəyirdilər (5, s. 51-64). Xəttat və həkkaklar abidə üzərinə qoyulacaq kitabə lövhəsindən maksimal surətdə istifadə edərək,

mətnə görə kiçik bir sahədə çox söz yazmağa çalışırdılar.

Orta əsr Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində saray abidəsi önəmli yer tutur. Həmin abidələr üzərində müntəzəm olaraq çalışan Ə.Ələsgərzadə tərəfindən bir sıra kitabələr oxunaraq təyinatı verilmişdir. Onların arasında Bakı Şirvanşahlar sarayının öyrənilməsi xüsusi yer tutur.

Alimin qızı Zümrüd xanımın dediklərindən:

Şirvanşahlar sarayındakı məqbərənin yazısını uzun illər heç kəs oxuya bilmirdi. Hamı onu medalyon hesab edirdi. Lakin atam hiss edirdi ki, şahın anası yatan məqbərənin qapısındakı şəkil medalyon deyil, yazıdır. Amma normal qaydada oxuyanda, heç bir məna vermir. Atam çox baş sındırmalı olur. Birdən ağına gəlir ki, bu cür məqbərələri tikən bənnalar, çox vaxt təhlükəsizlik naminə, adlarını daşa gizli formada həkk edirlər. baxan onu bəzək elementi hesab edir. Atamın ağına gəlir ki, “bəzəyi” güzgülə, tərsinə oxusun. Orada Allah və peyğəmbər sözlərindən sonra bənnanın adı gəlir.

Şirvanşahlar sülaləsi Dərbəndi qolunun ilk nümayəndələri qala, saray, məscid və digər tikintiləri intensiv şəkildə aparılmasına xüsusi fikir verirdilər. XV əsrdə Şirvanşahlar üçün Abşeronun Nardaran kəndində tikilmiş yay sarayı ilə bərabər Şirvanşah Xəlilullahın dövründə tikilmiş və Şirvanşahın adı, tikintinin tarixi h. (841/1478-ci il) yazılmış Cümə Məscidinin minarəsi bu qəbildəndir. Üzəri Quran ayələri ilə əhatələnmiş Məscidin minarəsində böyük olmayan müəzzin üçün dairəvi eyvanı vardır. Bakı qalasından Xacə Əmirşah məscidinə keçidin girəcəyində olan kitabə də Ə.Ələsgərzadə tərəfindən tədqiq edilmişdir. Müəllifə görə kitabə aşağıdakı məzmunadadır: “Sultan oğlu sultan Şeyx İbrahimin zamanında bu işıqlı məscidi hörmətli sədr mərhum Xacə Hacı Yaqubun oğlu Xacə Əmirşah 818 (1415-16-N.Ə.) -ci ildə Allaha xatir tikilməsini əmr etmişdir (11, s. 92-93).

Ələsgərzadə kitabənin özündəki mətnə olan tarixi bir səhvi də ortaya çıxarmışdır. Bu səhv ondan ibarət idi ki, I Şah Səfi (1037-1052/1628-1642) kitabədə Şah Abbasın (995-1037-/1587-1628) oğlu kimi göstərilmişdir. Məlum olduğu kimi, I Şah Səfi I Şah Abbasın oğlu deyil, bəlkə onun nəvəsidir.

Məscid kitabələri arasında Məhəmməd məscidinin kufi xətlə yazılmış kitabəsi xüsusi yer tutur. Üzərində tarixi göstərilən qədim abidələrdən biri Bakının Qədim Qala binasında XI əsrdə tikilmiş Məhəmməd ibn Əbu Bəkr məscididir. Qalanın dəniz sahilinin cənub-qərb hissəsində yerləşən və xalq arasında “Sınıx qala” adlanan məscidin şimal səmtindəki divarın giriş qapısından solda dördkünc daş lövhə üzərində yarı-kufi şriftlə yazılmış dörd sətirlik kitabə Ə.Ələsgərzadə tərəfindən oxunmuşdur: “ Rəhimli və mərhəmətli Allahın adı ilə. Ustad, rəis Məhəmməd ibn Əbu Bəkr 471-ci ildə bu binanın tikilməsinə əmr vermişdir” (10, s. 370). Digər görkəmli mənbəşünas alim S.Aşurbəyli isə həmin kitabə haqqında öz mülahizələrini yürütmüşdür. Alimə görə bu tarix, yəni h.471(1078-79)-ci il Şirvanşah I Fəridun hakimiyyəti illəri idi. Və bu məscid çox güman ki, sənətkar sexinin rəisi tərəfindən tikilmişdir (19, s. 147).

Bakı Şirvanşahlar sarayı kompleksinə daxil olan Şərq darvazası abidəsi Ə.Ələsgərzadəyə qədər az öyrənilmiş bir abidə idi. Bu darvaza yanlış olaraq “Murad darvazası” adı ilə şöhrət tapmışdır. Bu yanlışlığa ilk dəfə V.Sisoyevin əsərində (21, s. 5) rast gələn Ə.Ələsgərzadə elmi məqaləsində bunun səbəbini qeyd edirdi. Ələsgərzadəyə görə, darvazanın “Murad darvazası” adlanması kitabədə Sultan Muradın adının çəkilməsindən irəli gəlirdi. Bu barədə tədqiqatçı məlumat verərək göstərirdi ki, memarlıq abidələri üzərindəki kitabələrdə əvvəlcə o zaman hökmranlıq edən padşahın, sultanın, əmirin və ya hakimin, sonra da abidənin banisi olan şəxsin adı yazılırdı. Alim qeyd edirdi ki, bir çoxları bunu nəzərə almayaraq kitabədə adı birinci çəkilən şəxsi abidənin banisi kimi qəbul edərək, abidəni tikdirən şəxsi unudurlar. Bu isə bir sıra yanlışlığa səbəb olur. Ələsgərzadəyə görə darvaza portalı üzərindəki bir sətirdən ibarət olan kitabənin tərcüməsi belədir: “ Ən ədalətli və böyük sultan Sultan Murad xan dövründə Ulu Rəcəb baba Bakuyi 994-cü ildə bu mübarək imarətin tikilməsinə əmr verdi”. Tədqiqatçı məlumatı dəqiqləşdirmək üçün Həmdullah Qəzvinini və Katib Çələbinin əsərlərinə müraciət edərək tarixi faktları araşdıraraq belə nəticəyə gəlir ki, darvaza Sultan III Murad tərəfindən 989-cu ildə (1581) təmir etdirilmişdir. Bununla da Ələsgərzadə tərəfindən bu kitabənin öyrənilməsi Şirvanşahlar sarayı kompleksinin tədqiqi sahəsindəki boşluğu doldura bilər.

Saray və məscidlərlə yanaşı xatirə tikintiləri –xanəgah və türbələr memarlıq abidələri arasında xüsusi yer tutur. Belə abidələr dini institutların öyrənilməsində xüsusi rol oynamışdır. Məscid, xanəgah, qəbir abidələri və dövrünün görkəmli şəxslərinin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə yaradılan türbələr həm də

möhtəşəm monumental abidələr kimi yaddaşlarda qalmışdır. XI əsrin ikinci yarısından etibarən yaranmağa başlayan türbələr artıq XII əsrin ikinci yarısından başlayaraq daha geniş şəkildə yayılmağa başlayır. Keçən yüzilliklər zamanı onlardan bəziləri dağılaraq məhv olmaya düçar olmuş, bəziləri isə dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Əsasən iki hissədən-yeraltı sərdabə və onun üstündə ucaldılan yerüstü qülləvari abidələr olan türbələr Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Zaman keçdikcə görkəmli şəxslərin qəbirləri üzərində ucaldılaraq kitabə motivləri ilə zینətlənmiş belə türbələr Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ucaldılmışdır. Bir memarlıq abidəsi kimi onların öyrənilməsi memarların fəaliyyət dairəsinə daxil olursa, bu abidələrin kimə məxsus olması, neçənci illərdə fəaliyyət göstərilməsi və s. məsələlər epigrafların zəhməti nəticəsində ərsəyə gəlir.

Abşerondakı Xəlifə Əli və Məhəmməd türbəsindən bəhs edən Ələsgərzadə türbənin kitabəsinin oxunmasına keçməzdən əvvəl türbənin yerləşdiyi ərazi, türbənin planı və türbənin kim üçün tikildiyi barədə oxucunu məlumatlandırır. Tədqiqatçıya görə, Abşeronun Buzovna kəndinin köhnə qəbristanlığında olan bu türbənin planı sadə uzunsov düzbucaqlı şəkildədir. Türbənin qapısı cənub tərəfdəndir. Abidəni yerli sakinlər “Seyid Qasım piri” adlandırırdı. Qapısı cənub tərəfdə olan türbənin görünüşü sadə olsa da, çox diqqətlə işlənmişdir. Ə.Ələsgərzadə bu türbəni Abşeronda olan digər türbələrlə müqayisə edərək qeyd edirdi ki, həmin abidənin divarları yaxşı yonulmuş yerli ağdaşdan-əhəng daşından tikilmiş və yuxarı hissəsi də Abşeron abidələri üçün səciyyəvi olan sadə bir karnizlə tamamlanmışdır (6, s. 33-50). Tədqiqatçı alim üzərində araşdırma apardığı həmin türbənin digər xüsusiyyətlərini də üzə çıxarmışdır. Alimə görə, türbənin qapısı tərəfdən alçaq divarla əhatə edilmiş bir həyəti var idi. Həyətdə cənub tərəfdən daxil olunurdu. Alimə görə belə bir quruluşa XVII əsrə aid bəzi Azərbaycan abidələrində də təsadüf edilir. Alim türbənin ümumi təsvirini verəndən sonra türbənin bayırdan, qapısından xeyli yuxarıda, bütöv bir ağdaş-əhəng daşı üzərində yazılmış kitabə haqqında məlumat verir. Kitabənin oxunmasına görə məlum olur ki, abidə 164-42-ci illərdə böyük sultan Əbül müzəffər Şah Səfi Bahadır xanın hökuməti zamanında qadınların seçilmiş Bəkişan tərəfindən öz səy və himmətilə tikilmişdir. Burada türbəni tikən ustanın adı da qeydiyyata keçmişdir. Şeyx Mirzənin qulamı ustad Pərvaz. Ə.Ələsgərzadəyə görə, Xəlifə Əli və Məhəmməd Mömin türbəsindən birinci dəfə bəhs edən və qapısı üzərindəki iki sətirlik kitabəni nəşr edən İ. Berezin olmuşdur (20, s. 70). Ələsgərzadə onun yanlış olaraq səyahətnaməsində türbənin məscid kimi qeyd etdiyini göstərir. Əjdər müəllimə görə türbənin qapısı üzərindəki iki sətirlik kitabəni də Berezin bir sıra səhv və təhriflərə yol verərək nəşr etmişdir. Müəllif elmi məqaləsində hər bir səfvi əsaslandıraraq qeyd edirdi. Türbədən əlavə müəllif türbədə olan qəbirlərin də təsvirini verərək Xəlifə Əli və Məhəmməd Möminin də kimliklərini təyin edə bilmişdir. Hər iki şəxsiyyətin kimliyi barədə məlumat əldə etmək üçün müəllif kitabənin özünə müraciət edir. Əjdər müəllimə görə “xəlifə” sözü göstərir ki, Xəlifə Əli və onun atası Xəlifə Qoca Əli öz vaxtlarında Abşeronda müəyyən bir təriqətə mənsub və müəyyən bir vəzifə sahibləri olmuşlar. XVII əsrdə, bundan əvvəl və sonrakı dövrlərdə “xəlifə” və “şeyx” ləqəbləri Şərqdə müəyyən təriqət başçılarına və təriqətə mənsub olanlara verilirdi. Bu kimi şəxslər eyni zamanda “mütəvəllilik və başqa vəzifələr də daşıyırdı. Vəqf işlərinə baxan və çox zəngin olan bu kimi adamlar, özləri də dini və memorial abidələri təmin etdirir və bəzən həmin tiptə yeni binalar da tikdirirdilər. Bu xüsusda onun tərəfindən tikilmiş bir məscidin kitabəsi tədqiqatçıya dəyərli məlumat vermişdi. Ramana kəndindəki qalanın cənub tərəfindəki məscidin kitabəsi sayəsində Əjdər müəllim Xəlifə Əlinin genealogiyası haqqında əlavə məlumat- yəni Onun babasının Xəlifə Şeyx Kamal olduğu təsdiq edilmişdir.

Bakının gözəl qədim və dövrümüzdə qədər gəlib çatmış abidələrdən biri “Qız qalası” adıdır. Bir memarlıq abidəsi kimi “Qız qalası”nın özü kimi kitabəsi də hər zaman maraq dairəsində olmuşdur. Qalanın cənub-qərb tərəfində yerdən 14m. yuxarıda yerləşdirilmiş abidənin kitabəsi Ə.Ələsgərzadə tərəfindən oxunmuşdur. Qısa şəkildə kufi xətlə yazılmış kitabədə deyilir: “Davud oğlu Məsudun qalası”. Kitabədə qalanı tikən feodalın titulları və tarix göstərilməmişdir. Bu isə tədqiqatçıya belə bir əsas verir bildirsən ki, Davud oğlu Məsud adı binanın tikilməsinə əmr yerənin yox, XII əsrin ikinci yarısında yaşamış və Mərdəkan dairəvi qalasını tikən Davud oğlu Məsud ola bilərdi (16, s. 375). Əlavə olaraq digər bir məqaləsində alim “Qız qalası” haqqında mühahizələrini davam etdirərək yazır: “Çox güman ki, “Qız qalası” Şirvanşah və ya digər feodal tərəfindən tikilmiş Qala divarları ilə əhatə olunmuşdu”. Tədqiqatçı əlavə olaraq göstərir

ki, belə kitabələr Mərdəkanın dördbucaq formalı qalası üzərində də var. “Qız qalası” yaxınlığındakı qazıntılardan aşkar olunmuş Qala divarları qalıqları da bunu sübut edir. Bu kitabədəki tipik kufi yazısı forması da onu XI-XII əsrlərə aid etməyə imkan verir (10, s. 370).

Azərbaycan bölgələri, o cümlədən Naxçıvan və Qarabağ ərazilərindəki abidələrin kitabələri də Ə.Ələsgərzadənin tədqiqat obyektinə daxil idi. Epiqrafçı alim Azərbaycanın Naxçıvan diyarı ərazisində salamat qalaraq günümüzdə qədər gəlib çatmış Yusif ibn Qüseyr və Möminə xatun, Qarabağlar və Əlincəçay üzərində tikilmiş türbələrin kitabələrini oxumuşdur. Ələsgərzadə tədqiqata başlayarkən ilk növbədə diyarın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı haqqında bilgiləri oxucuya çatdırır. Alimə görə, orta əsrlər dövrü, Naxçıvan sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusilə Atabəylər dövrü olan XII əsrdə Naxçıvan şəhəri Azərbaycanın mühüm elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Heç də təsadüfi deyildi ki, məhz həmin dövrdə Azərbaycan memarlığının möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan məktəbi formalaşmağa başlamışdı. Əbubəkr Naxçıvani, Naxçıvanın Xanəgah kəndində mavzoleyin yaradıcısı Camaləddin və Bərdə mavzoleyini tikən Əhməd ibn Əyyub Azərbaycan memarlığının zirvə həddinə çatmasında böyük rol oynamış naxçıvanlı müəmmarlardır. Əjdər müəllimə görə, bir sıra türbə və xanəgah məşhur Azərbaycan memarı Əbubəkr Naxçıvaninin fəhminin məhsulu olmuşdur. Epiqrafçı alim Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilk ziyalı alimləri haqqında məlumat verərkən onlardan birinin üzərində xüsusi olaraq dayanır. Tədqiqatçıya görə, həmin alim məktəbin təməl daşını qoymuş h.VI əsrdə yaşamış görkəmli memarlar arasında xüsusi çəkisi olan Əmirəddin Məsud Naxçıvani idi. “Əcaib əd-Dunya”nın verdiyi məlumata görə, bu memar Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə yaşamışdır. Ələsgərzadə təəssüflə qeyd edir ki, onun yaratdığı abidə dövrümüzə qədər bizə gəlib çatmamışdır.

Bəzən tarixi bir hadisənin gedişatı barədə tarixçi alimlərin apardıqları tədqiqatı epiqrafçı alimlər tamamlaya bilir. Məs.,Ə.Ələsgərzadə X.Fren, N.Xanikov və bir sıra səyyahların Orta Şərqi ən gözəl incilərindən biri sayılan Atabəy və Möminə xatun türbələri haqqındakı məlumatlarını dəqiqləşdirərək türbənin Şəmsəddin Eldəgizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən arvadı Möminə xatunun şərəfinə tikdirdiyini (3, s. 81-81), mənbəşünas tarixçi alim R.Məmmədov isə qaynaqlar vasitəsilə Möminə xatunun kimliyini üzə çıxarmış, onun Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı olduğunu tarixi qaynaqların təsdiq etdiyini göstərmişdir (7, s. 17).

Ə.Ələsgərzadənin araşdırdığı dörd türbədən ikisi, o cümlədən “Yusif ibn Kəsəyyir” və “Möminəxatun” türbələrindən istər Şərq, istər Qərb səyyah və alimləri, o cümlədən yerli tədqiqatçılardan İsa Əzimbəyov, xarici şərqşünas tədqiqatçılardan M.Xanikov, V.Minorski, M.Hartman bəhs etmiş və onların üzərində olan kitabələr haqqında yazmışlar. Lakin, onlardan heç biri bu abidələr üzərindəki kitabələri tam və tənqidi bir surətdə nəşr etməmişdir. Məhz Ə.Ələsgərzadə elmi əsərində bu cəhəti nəzərə alaraq çox dərin, detallı və gərgin bir əmək sərf etdikdən sonra bu işin öhdəsindən gələ bilmiş, dolğun məlumat verməyi bacarmışdır.

Beləliklə, Ələsgərzadə tərəfindən Xəlifə Əli və Məhəmməd Mömin türbəsinin, Rəmanadakı məscid və Bülbülə kəndindəki pirin darvazası üzərindəki kitabələrin, qəbirləri üzərində həkk edilmiş ayə, hədis, dua, mersiye və elegiyalar, qəbirlərin forması və üzərindəki nəqşlərin tədqiqi alimi belə nəticəyə gətirir ki, Azərbaycanın XVII əsr tarixini, memarlığını, həkkaklıq və xəttatlığını, əlyazılarının paleoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ən dəyərli vasitələrdir.

Naxçıvan diyarı ilə yanaşı Ə.Ələsgərzadə Azərbaycanın digər bölgələrinə də səfərlər etmişdir. Onun 1945-ci il may ayında Ağdam, Bərdə və Şuşa şəhərlərinə səfər etməkdə məqsədi həmin şəhərlərdə olan abidələri öyrənərək üzərlərindəki kitabələri toplamaq və bu yerlərdə yetişmiş dövlət adamlarının, ictimai xadimlərin, musiqişünasların, alim və şairlərin həyat və yaradıcılıqları haqqında məlumat toplamaqdan ibarət idi. O, özünün bu qismüddətli səfərində Şuşadakı binalar içərisində Natavanın, İbrahim xanın qızı Gövhər ağanın, Cəfərqulu xanın, Nəvvabın, Qasım bəy Zakirin, Fatı xanım Kəminənin, şahzadə Böhmən Mirzənin və s. bu kimi məşhur şəxslərin evləri də vardır. Epiqrafikaya görə zəngin olan Şuşa qəbristanlığında dəfn edilən məşhur şəxslərin qəbirləri üzərində olan kitabələr də tədqiqatçı tərəfindən toplanmışdır. Alimə görə Qarabağ çox zəngin tarixi abidələrə malikdir. Odur ki, burada kiçik səfərlər deyil, bəlkə uzunmüddətli böyük ekspedisiyalar keçirilməli, dərindən öyrənilməlidir (2, s. 162-161).

Alimin tövsiyəsi müasir dövrdə həyata keçirilməyə başlamışdır. Vətənimizin dilbər guşəsi olan Qara-

bağ azad olunduqdan sonra Ə.Ələsgərzadə tərəfindən başlanmış Qarabağın epigrafiq abidələrinin toplanması və tədqiqi işi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin epigrafiq alimi Həbibə Əliyeva tərəfindən davam edilir.

Ədəbiyyat:

1. Ələsgərzadə Ə.Ə. Şirvanşahlar türbəsinin memarı haqqında // SSRİ EA Az.Filialı Xəbərləri. Bakı, 1944, № 5, s.110.
2. Ələsgərzadə Ə. Şuşa, Ağdam-Bərdə səfəri // Azərbaycan SSR EA-nın 1945-ci il ekspedisiyaları. Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı. Bakı, 1947, s. 161-162
3. Ələsgərzadə Ə.Ə. Yusif bin Kəsəyr və Möminə xatun türbələrinin kitabələri // A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əsərləri, I c., Bakı, 1947 s. 81-82.
4. Ələsgərzadə Ə. Tübə Şahı məscidinin kitabələri (XIV-XV əsrlər) // Azərb.SSR Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri, c. I, 1951 s. 109-118.
5. Ələsgərzadə Ə.Ə. Bakı Şirvanşahlar sarayının şərqi darvazasının banisi və memarı haqqında // Şərqişünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, Azərb.SSR EA-nın nəşriyyatı, 1959, s.51-64.
6. Ələsgərzadə Ə. Xəlifə Əli və Məhəmməd Mömin Türbəsinin kitabələri // Şərqişünaslıq İnstitutunun Elmi Əsərləri. I cild, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1959, s. 33-50.
7. Məmmədov R.A. Yaxın Şərqi və Qərbi Avropa səyahətləri Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Az.SSR EA Xəbərləri, 1962, № 4, s.17.
8. Nəmətova M. Akademik Əbdülkərim Əlizadə haqqında xatirələr // Azərbaycan Şərqişünaslıq elminin banisi akademik Əbdülkərim Əlizadə /sənədlər, məktublar, xatirələr/ red. Prof. Y.M.Yaqubov, tərtib edən Z.Ə.Əlizadə, Təhsil, 2005, səh.140.
9. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. МССР // Известия «Азкомстарис»а, вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 295-311.
10. Алескер-заде А.А. Надписи архитектурных памятников эпохи Низами, Москва, 1947, с. 370.
11. Алескер-заде А.А. Две строительные надписи эпохи ширваншаха Ибрагима Дербенди // Труды Института истории им.А.Бакиханова, т. I, Баку, 1947, с.92-93.
12. Алескерзаде А.А. Надписи старинных архитектурных памятников Нахичеванского края // Изв. АН Азерб. ССР, 1949, № 5, с.151-168.
13. Алескер-заде А. Надписи Агбильских мавзолеев // Докл.АН Азерб.ССР, № 10, 1956.
14. Алескер-заде А.А. Надписи мавзолея Халифа Али и Мухаммед Момина // Ученые записки Института Востоковедения АН Аз.ССР., т. I, 1959.
15. Алескер-заде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджанской ССР // НАИИ АН Азербайджана, инв.№ 1061.
16. Алескер-заде А.А., Саламзаде А.В. О надписи на «Девичьей башне» // ДАН Азерб.ССР, т. XI, № 5, Баку, 1955, с. 375.
17. Алескер-заде А.А., Саламзаде А.В. О надписи «Девичьей башне» // Доклады АН Азерб.ССР , 1955, т. XI, № 5.
18. Ашурбейли С. Очерки истории средневеково Баку. Баку: 1964, с. 136.
19. Ашурбейли С.Б. История города Баку период средневековья. Баку: Азербайджанское Государственное Издательско-полиграфическое объединение, 1992, с.147.
20. Березин И. Путешествие по востоку. т. II. Приложения. Казан, 1862. 340 с.
21. Сысоев, В. Краткий путеводитель по древностям города Баку и его районов. Баку: Изд-во Наркомпросс АССР, Азерб. археол. Ком., 1925, 24 с.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NEMƏTULLAH NAXÇIVANI, HƏYATI, ƏSƏRLƏRİ VƏ QURAN TƏFSİRİ

Azərbaycan və ümumilikdə türk-islam düşüncə tarixində mühüm bir şəxsiyyət olan və Şeyx Əlvan kimi də tanınan Baba Nemətullah Naxçıvani (1452–1514), XVI əsrin əvvəllərində şəriət elmlərini və təsəvvüfi düşüncəni özündə birləşdirən nadir mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur. Onun fundamental əsəri olan «əl-Fəvatiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qeybiyyə» (“İlahi fəthlər və qeybin açarları”) adlı üçcildlik ərəbcə Quran təfsiri, İslam dünyasında təfsir elminin yalnız zahiri-fiqhi aspektlərlə məhdudlaşmadığını, həm də batini-metafizik dərinliklərə malik olduğunu nümayiş etdirən klassik bir nümunədir. Bu təfsir, Quran ayələrini başdan sona qədər işari (təsəvvüfi rəmzlərlə-Ə.F.) təfsir edən, onun daxili sirlərini və simvolik mənalərini vəhdəti-vücut (varlığın birliyi) fəlsəfəsi prizmasından təhlil edən sistemli bir əsərdir. Bu məqalənin əsas qayəsi, N.Naxçıvanının «əl-Fəvatiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qeybiyyə» təfsirinin metodoloji və təsəvvüfi xüsusiyyətlərini ortaya qoymaqdır. Məqalə aşağıdakı məqsədləri həyata keçirməyi hədəfləyir: 1. N. Naxçıvanının təfsirinin təsəvvüfi və fəlsəfi metodologiyasını, yəni kəşf (ilham) və işari təfsir üsullarını araşdırmaq. 2. Təfsirin əsasını təşkil edən İbn Ərəbi irsinin və vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinin Quran ayələri ilə necə əlaqələndirildiyini təhlil etmək. 3. Təfsirin uzun illər səhvən Əbdülqadir Gilaniyə aid edilməsi kimi elmi problemi müasir ədəbiyyata əsaslanaraq aydınlaşdırmaq. 4. N.Naxçıvanının əsərinin türk-İslam intellektual ənənəsindəki yerini və bu irsin İslam fəlsəfəsinə və təsəvvüfünə verdiyi töhfələri qiymətləndirmək. Bu təhlil, N.Naxçıvanının təkcə bir ilahiyyatçı deyil, həm də dini radikalizmə qarşı mübarizə aparan öz dövrünün ən qabaqcıl təsəvvüfi-fəlsəfi cərəyanlarından təsirlənən və onlara yeni töhfələr verən bir mütəfəkkir olduğunu ortaya qoyur.

N.Naxçıvani Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini doğulduğu diyarda almış, dövrünün şəriət, təfsir, hədis, fiqh və kəlam elmlərini dərinlən mənimsəmişdir. Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə, Uzun Həsənin və Sultan Yaqubun himayəsi ilə Təbrizdə yaşayıb yaratmış [14, s.132-133], elmi, təsəvvüfi, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Mütəfəkkir burada Seyid Yəhya Bakuvinin məşhur müridi Dədə Ömər Rövşəni ilə də görüşmüşdü [20, s.426]. Mütəfəkkir öz təfsirini Təbrizdə yazıb tamamlamışdır və müəllif əlyazmasının II cildi Topqapı Sarayı Muzeyinin kitabxanasında qorunur [14, s.132-133]. O, alimlərin himayədarı olan Sultan Yaqubun ölümündən sonra dağılmağa başlayan Ağqoyunlu dövlətinin süqutu ərəfəsində, təxminən 1498-ci ildə Anadoluya, Konyanın bir rayonu olan Akşehir şəhərinə köç etmişdir. Bu köç onun elmi fəaliyyətinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Sultan II Bəyazidin hakimiyyəti dövründə Akşehir Ağqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı gərgin siyasi mühitdə intellektual və mənəvi fəaliyyət mərkəzlərindən biri idi. N.Naxçıvani burada öz təsəvvüfi müridlərini yetişdirmiş, elmi əsərlərini qələmə almış və dövrünün intellektual elitası ilə sıx əlaqələr qurmuşdur. Onun həm zahiri elmlərdə (şəriət), həm də batini elmlərdə (təsəvvüf) yüksək səviyyədə bilik sahibi olması, onu həm fiqh alimi, həm də irfan əhli kimi tanınan nadir şəxsiyyətlərdən biri etmişdir.

Bu təfsir əsərinin məhz N.Naxçıvaniyə aid olmasının əsas dəlillərindən biri XVI-XVII əsr Osmanlı alimləri – Əhməd Taşköprülüzadənin “Əş-Şəqaiq-un-nu'maniyyə” və Katib Çələbinin “Kəşf-üz-zünun” əsərində bu faktın qeyd olunmasıdır [16, s.8]. Əsər Osmanlı alimlərinin böyük marağına səbəb olmuş və 1908-ci ildə Şəriət Əlyazmaları Məclsinin icazəsi ilə İstanbulda nəşr edilmişdi [15, s.83]. Ə. Taşköprülüzadə şeyxin haqqında belə yazırdı: “Şeyx Baba Nemətullah rəbbani (ilahi-Ə.F.) elmlərdə bir dərəcə idi. Hər hansı bir təfsir kitabına müraciət etmədən, ifadə gücü baxımından son dərəcə gözəl və qısa şəkildə yazdığı təfsirdə, bir çox insanın anlamaqda çətinlik çəkəcəyi həqiqət və incəliklərə yer vermişdir. Allah qəbrini nurla doldursun” [20, s.566].

N.Naxçıvanının zəngin intellektual irsi təkcə Quran təfsiri ilə məhdudlaşmır. Onun elmi və təsəvvüfi

düşüncələrini əks etdirən bir sıra başqa əsərləri də mövcuddur. Bu əsərlər əsasən fars və ərəb dillərində qələmə alınmış və sufi etikasından tutmuş varlıq fəlsəfəsinə qədər müxtəlif mövzuları əhatə etmişdir. Müəllifin əsas əsərlərinə nümunə olaraq bunları göstərə bilərik: 1. “İxvan” (“Qardaşlar”): Bu əsər N.Naxçıvanının təsəvvüf, sufi etikası və mənəvi tərbiyəyə dair fikirlərini ehtiva edir. O, bu kitabda müridlərə və ümumilikdə müsəlmanlara əxlaqi kamilliyə necə çatmaq lazım olduğunu izah edir. Əsər, insanın mənəvi inkişafının mərhələlərini, daxili təmizlənmə yollarını və doğru ibadət qaydalarını sadə dildə təqdim edir. Bu əsər “Hidayət-ül-ixvan” (“Qardaşlara hidayət”) adı ilə də tanınır [16, s.17-18]; 2. “Şərhi-Gülşəni-raz”. Bu, sufi mütəfəkkir şair Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə fars dilində yazılmış mənzum şərhdir. Əsərin əlyazması Süleymaniyyə Kitabxanasında saxlanılır; 3. “Haşiyə əla təfsir-ül-Beyzavi”. Bu, Beyzavinin “Ənvar-üt-tənzil” adlı təfsirinə yazılmış bir haşiyədir. Bundan başqa mütəfəkkirin digər əsərlərini ehtiva edən bəzi risalələri də vardır [14, s.132-133]; 4. “Tərcümeyi-nəqşi-Füsus” və ya “Haşiyə əla Füsus-ül-hikəm”. Bu, Muhyiddin ibn Ərəbinin “Füsus-ül-hikəm” əsərinin tərcüməsi və ona fars dilində yazılmış bir haşiyədir, yəni şərhdir. Bu əsərin XIV-XV əsrlərin ərəb sufi şairi Nemətullahi-Vəliyə aid olduğu da idda edilmişdir [16, s.19]. N.Naxçıvanının başqa bəzi xırda risalələri də vardır.

Bu əsərlər N.Naxçıvanının çoxşaxəli elmi şəxsiyyətini, onun həm bir ilahiyyatçı, həm də dərin bir sufi mütəfəkkiri kimi irsini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Bu əsərlər, onun Quran təfsirindəki fikirlərini daha geniş kontekstdə anlamaq üçün vacib mənbələrdir. Orta əsrlər islam dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda həm İbn Ərəbinin əsərlərinin radikal din xadimləri tərəfindən yandırıldığı, həm də ona inananların “füsusi” (İbn Ərəbinin “Füsus-ül-hikəm” əsərinə tabe olan-Ə.F.) adlandırılıb kafir sayıldığı bir dövrdə N.Naxçıvani İbn Ərəbini “müvəhhidlərin (tövhid əhlinin-Ə.F.) başçısı” adlandırmışdı [21, s.62]. “Füsus-ül-hikəm” əsərini tərcümə etmək, onu şərh etmək, İbn Ərəbinin vəhdəti-vücut düşüncəsinə əsaslanan kitablar, xüsusilə işarı Quran təfsirini yazmaq N.Naxçıvanının şəriət üstü bir təsəvvüf anlayışına bağlı cəsarətli bir mütəfəkkir olduğuna dəlildir [11, s.58]. Müəllif özü də belə bir təfsir yazdığı üçün tənqidlərə məruz qalmışdır [14, s.132-133].

Təbii ki, islamşünaslıq baxımından N.Naxçıvanının ən önəmli əsəri “əl-Fəvatiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qeybiyyə” adlı təfsiridir. Onun təfsiri unikal metodologiyası ilə seçilir. Bu əsər, sadəcə dilçilik və ya fiqh qaydalarına əsaslanan şərhlərdən fərqli olaraq, özünəməxsus orijinal bir yanaşmaya malikdir. Müəllif digər təfsir əsərlərinə müraciət edib onları təqlid etmir və onun öz ifadəsi ilə desək – “Allahın fəzli və rəhməti ilə” Quranı Allahdan gələn ilham (kəşf) ilə şərh edir [21, s.67-68]. O, özünü sufi kimi göstərən saxtakarlardan olmadığını və təfsirdəki izahları Allahın bəxş etməsilə yazdığını bildirir [6, s.42]. Təfsirdə ayələrin zahiri və batini anlamları vəhdət şəklində verilir. N.Naxçıvani hər ayənin həm zahiri (sözbəsöz), həm də batini (rəmzi, simvolik) mənasını eyni anda təhlil edir. O, bu iki mənanı bir-birindən ayırmadan, onların bir-birini tamamlayan vahid bir həqiqətin iki üzünü olduğunu göstərir. Bu təfsir Quranın hər ayəsinin ayrı-ayrılıqda mükəmməl izah olunması və təsəvvüfi fikirlərin şərh edilməsi ilə fərqlənir.

Təfsir vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə əsaslanır. N.Naxçıvanının təfsirinin əsas elmi sütunu İbn Ərəbi düşüncəsinə söykənən vəhdəti-vücut nəzəriyyəsidir və o, bunu Quran ayələri ilə əsaslandırmışdır [11, s.30; 14, s.132-133]. N.Naxçıvani İbn Ərəbinin bu sözlərini nümunə gətirir ki, Allahu Təala özünü nəfsani istək və arzulardan təmizləyən kamil insanın qəlbində təcəlli edər [7, s.14-15]. Bu nəzəriyyə təbiəti tanrılaşdıran panteizmdən fərqli olaraq, bütün mövcudatı bir və yeganə həqiqi varlığın – Allahın təcəllisi olaraq görür. Bu düşüncə türk-islam fəlsəfəsində mühüm yer tutur. N.Naxçıvani bu fəlsəfəni Quran ayələrini şərh edərkən tətbiq edir. Təfsirdə varlıq və yoxluq problemi tədqiq olunur. N.Naxçıvani, varlıq (vücut) və yoxluq (zölmət) arasındakı ontoloji əlaqəni şərh edir. O, vacib-ül-vücut (vacib varlıq, yəni Allah) və mümkün-ül-vücut (mümkün varlıqlar, yəni kainat) terminlərini işlədərək, bütün mövcudatın Allahın varlığından asılı və nisbi olduğunu göstərir. N.Naxçıvani Quranın “Nur” surəsinin 35-ci - “Allah göylərin və yerin nurudur” ayəsini şərh edərkən, aləmdəki bütün varlıqların nurunun mənbəyinin Allah olduğunu, onların hamısının ilahi varlığın bir təcəllisi olduğunu izah edir və belə deyir: “O, bütün gözəl adları və uca sifətləri ilə daima hər varlıqda görünür” [18, s.405]. Bu yanaşma ilə o, maddi dünyanın varlığını inkar etmir, sadəcə onun həqiqiliyinin Allahın varlığı ilə müqayisədə nisbi olduğunu vurğulayır. Aləmin nisbi varlığı təfsirdə əks olunur. Quranın “Qəsəs” surəsinin 88-ci - “Hər şey həlak olacaq, yalnız Onun üzü qalacaq” ayəsinin

təfsiri də bu fəlsəfi çərçivədə aparılır, aləmin fani olması onun varlığının yeganə və əbədi olan Allaha aid olmasıdır. Mütəfəkkirin öz sözü ilə nəql etsək, “Həqiqi varlıqdan başqa varlıq yoxdur. Haqq olan Varlıq sadəcə Odur” [18, s.618]. Təfsir həm də sufizmin “Kamil insan” nəzəriyyəsinə əsaslanır. Müəllif öz təfsirində oxucularına mənəvi kamilliyə çatmaq, kamil insan olmaq üçün dini, əxlaqi və təsəvvüfi tövsiyələr və nümunələr verir ki, bu da əsərin elmi mətnlə yanaşı, mənəvi tərbiyə vasitəsi olduğunu vurğulayır. N.Naxçıvaniyə görə kamil insan ilahi zətin və onun sifətlərinin təcəlli etdiyi ən gözəl varlıqdır. O, ilahi və dünyəvi aləmləri ehtiva edir, Allahın vəkildir və qütb adlanır. O, qüdsi hədisdə - “sən ancaq gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndəridin” deyilən Məhəmməd peyğəmbər kimi ən gözəl əxlaq üzərinədir. Allahda fani və Allahla bəqidir (var olandır-Ə.F.). Mütəfəkkir burada Quranın Bəqərə surəsinin 31-ci “Allah Adəmə bütün adları öyrətdi” ayəsinə işarə edir [15, s.230-233].

N.Naxçıvani Allaha yaxınlaşmaq üçün Məhəmməd peyğəmbərin, onun əhli-beytinin və onların yolunda olan arif və övliyaların vasitəçiliyinə inanır və filosofların dəlillərinin insanı Haqqdan uzaqlaşdıracağını göstərir. Ağıl Allahı tanımada yetərli deyil, ancaq ilahi eşq və Allahın bəxş etdiyi ilahi elmlə bu mümkündür. Bəşəri varlıq Allahın eşqi ilə fəna olub, paklaşmalı və ilahi varlıqda özünü tapmalıdır [5, s.103-104]. Lakin Allahı tam dərk etmək qeyri-mümkündür. N.Naxçıvani “Kim nəfsini (özünü) bilsə, Rəbbini həqiqətən bilər” hədisini nümunə verir və göstərir ki, nəfs və ruh ilahi əmrəndir və buna görə də onları əqlə tam idrak etmək insanın xaricindədir [7, s.9]. Buna görə də insanlar Allahın göndərdiyi peyğəmbərlər və övliyalar vasitəsilə qəlbi saflaşdıraraq ilahi həqiqətlərə çata bilər. İlahi əxlaqla əxlaqlanan belə bir insan Allahın xəlifəsi olmağa, Onu söz, əməl, iradə və idarəçi olaraq təmsil etməyə layiqdir [7, s.10-11]. “Mən əxlaqın bütün gözəlliklərini tamamlamaq üçün peyğəmbəriniz olaraq sizlərə Allahu Təala tərəfindən göndərilmişəm” deyən Məhəmməd peyğəmbər kamil insan nümunəsidir və hər kim onun yolunu davam etdirsə kamil insan olmağa layiq olar [7, s.22-23]. N.Naxçıvani peyğəmbər nəslinin davamçısı olan əhli-beyt imamlarının, ilk dörd xəlifənin və onların davamçısı olanların Məhəmməd peyğəmbərin dəvət etdiyi tövhid yolunu daim davam etdirdiklərini vurğulayırdı [7, s.22].

N.Naxçıvani aləmdəki bütün canlıların Allahın ilahi sifətlərinin kölgəsi olduğunu və heç bir kölgənin öz varlığından ayrı qala bilməyəcəyini deyir [18, s.68, 125]. O, Quranın Qaf surəsinin 16-cı - “Biz ona (insana) şah damarından daha yaxınıq” ayəsini şərh edərkən yazır: “Allahu Təala buyurur ki, Biz; Mənəvi Varlığımızdan; onun fani varlığına üfürülən ruh səbəbi ilə insana qanından və canından daha yaxınıq. Bu yaxınlıq məsafə, bir yerə və ya yan-yana gəlmə baxımından deyil, Varlığımızdan təzahür baxımındandır” [19, s.651]. Yəni insan öz ruhu etibarilə fani dünyadan çox Allaha yaxındır. Bu yaxınlıq ilahi təzahür və əks olunma şəklindədir, aləm Allahın təzahürüdür [21, s.63]. N.Naxçıvanının dediyi kimi – bütün kölgələr öz sahibinə, dalğalar dənizə, günəşin şüaları günəşə qovuşacağı kimi insan da Allaha qovuşacaqdır [18, s.212]. Ona görə Allahu Təala haqq və gerçək varlıqdır. Ondan başqa hər şey fani və yox olacaq kölgələrdir. O, varlıq dənizinin mənbəyidir. Varlıqların hamısı Ondan gəldiyi kimi axırda qayıdacağı qiblə də Odur [7, s.5].

N.Naxçıvani eyni zamanda bir islam vəhdətçisidir. O, islam vəhdətini təbliğ edərək yazır ki, “Allaha gedən yollar yaradılmışların sayı qədərdir. Gəlın Allahda var olun” [15, s.73]. N.Naxçıvani bir din maarifçisi və əxlaq təbliğçisidir. N.Naxçıvani öz dövrünün dini, sosial problemlərinə də çıxış yolu göstərir. O, nəinki azad müsəlmanlara, hətta onların qul və cariyələrinə də yaxşı davranmağı, onları dinin və adətlərin qəbul etməyəcəyi işlər görməyə məcbur etməməyi, onların vəziyyətlərinin xoş tutulması və qorunması üçün zülm edilməməsini, hətta ilk fürsətdə onlara azadlıq verməyi Quran ayələri əsasında tövsiyə edir [18, s.403-404]. Mütəfəkkir insanları nəfsinin köləsi olmamağa, Allaha qulluğa çağırır [18, s.39]. O, riyakar din xadimlərini də tənqid edir. N.Naxçıvani Quranın “Əraf” surəsinin 169-cu - “Axirət evi Allahdan qorxanlar üçün daha xeyirlidir. Məgər dərk etmirsiniz?” ayəsini şərh edərək yazırdı: “Zəmanəmizin bəzi şeyxləri özlərinin peyğəmbər varisi olduğunu iddia edir, halal-haram demədən dünya malı toplayırlar. Onlar sultanların qapısında dayanıb hiylə və yalana baş vurur, rüşvət alıb fətvələr verirlər. Özlərini övliya adlandırsalar da, onlar əslində şeytanın varisləridirlər” [21, s.62-63]. Mütəfəkkir bu cür saxta şeyxləri və din adamlarını “dünyanın pisləklərinə bulaşmış azğınlar” adlandırır [15, s.43]. N.Naxçıvani həm də müasir ifadə ilə desək, tolerant bir mütəfəkkirdir. O, radikal din xadimlərinin təqib etdiyi vəhdəti-vücut düşüncəsini müdafiə edərək davam etdirmiş, həm əhli-beyt imamlarına, həm də ilk dörd xəlifəyə öz hörmətini bildirmişdir [7, s.22]. N.Naxçı-

vani Quran ayələrinə əsaslanaraq və Məhəmməd peyğəmbərdən nümunə götürərək kilsələri və digər dini məbədləri qorumağı, onlara hörmət etməyi tövsiyə edir [7, s.13]. Bu ideyalar günümüzün islam həmrəyliyi və multikulturalizm ideyaları ilə həmahəngdir.

Mütəfəkkir Qurana rəmzi, simvolik yanaşaraq ayələrdəki cənnət, cəhənnəm və s. mövzuları maddi olmaqla yanaşı mənəvi olaraq, rəmzlərlə də izah edir. Buna görə də içindən şərab və bal, süd axan cənnət çayları, meyvələr və digər nemətlər əslində ilahi elmlərə, ruhani ləzzətlərə işarə edir [18, s.63, 168, 252, 322, 649, 664]. Cəhənnəm və cəhənnəm odu isə Allahın rəhmətindən uzaqlıq və zillət məkanında ilahi nemətlərdən məhrum qalmaqdır [15, s.13, 765].

N.Naxçıvaninin «əl-Fəvatiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qeybiyyə» adlı təfsirinin səhvən qadiriyyə təriqətinin banisi, hənbəli imamı, iranlı “şeyx-ül-məşayix” (“şeyxlər şeyxi”) Əbdülqadir Gilaniyə (ö. 1166) aid edilməsi islam əlyazmaşünaslığı və təfsir tarixi sahəsində mühüm bir elmi problem olmuşdur. 2002-ci ilə qədər belə bir təfsir əsəri elm aləminə bilinməsə də, Ə.Gilaninin nəslindən olan türkiyəli dinşünas alim Məhəmməd Fədil Ceylani (Geylani) bu təfsir əsərini tapmış [13, s.1] və Ə.Gilaniyə aid zənn edilərək «Tefsiru'l-Ceylani» adı ilə 2009-cu ildə Beyrut və İstanbulda nəşr edilmişdir. Beyrut nəşrini hazırlayan Əhməd Fərid əl-Mezidi əsəri beş cildə çap etdirmişdir. Bu nəşrdə Ə.F. əl-Mezidi əsərin adını «Tefsiru'l-Cilani» kimi yazıb. Əsərin digər nəşri isə yenə həmin il, 2009-cu ildə, İstanbulda Məhəmməd Fədil Ceylani tərəfindən altı cildə çap edilib. Burada da nəşri hazırlayan əsərin adını üz qabığında «Tefsiru'l-Ceylani» şəklində yazıb [17, s.3]. Lakin türkiyəli ilahiyyatçı alim Necdet Tosun və Orxan Musaxanov kimi dinşünas tədqiqatçılar bu əsərin əslində N.Naxçıvaniyə məxsus olduğunu müəyyən etdilər [11, s.33]. Bu təfsir əsəri vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə əsaslansa da, onu Ə.Gilaninin əsəri kimi nəşr etdirən M.F.Geylani özü də etiraf etmişdi ki, Ə.Gilani vəhdəti-vücutçu olmamışdır [16, s.9]. Ə.Gilaniyə məxsus sayılan təfsir əsərinin müqəddiməsində «əl-Fəvatiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qaybiyyə əl-mudihatu li-l-kəlami-l-Qur'aniyyə və-l-hikəmi-l-furqaniyyə» (İlahi fəthlər və qeybin açarları, Quran kəlmələrini və Fırqan (haqqı batildən ayıran ilahi kitab-Ə.F.) hikmətlərini izah edən kitab») adı qeyd olunub [12, s.36]. Bu adla tanınan təfsir əslində nəqşibəndi şeyxi Baba Nemətullah Naxçıvaniyə məxsusdur [17, s.3] və onun öz adı ilə yazılmış təfsir əlyazmalarında əsərin adı olaraq keçir.

Müasir tədqiqatçıların “Geylani təfsiri”nin əsl müəllifini tapmalarına səbəb olan əsas amillər aşağıdakılardır: 1. İranın Gilan vilayətindən olan seyid Ə.Gilani ilə N.Naxçıvani arasında təxminən 350 illik bir zaman fərqi var. Müasir tədqiqatçılar hər iki şəxsin həyatı və əsərləri haqqında mövcud mənbələri araşdırdıqda, N.Naxçıvaninin təfsirinin dili, üslubu və fəlsəfi məzmununun Ə.Gilaninin dövrünə deyil, daha sonrakı dövrə, yəni XVI əsrə xas olduğunu müəyyən etmişlər; 2. N.Naxçıvaninin təfsirinin əsas fəlsəfi sütunu vəhdəti-vücut nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə islam fəlsəfəsinə daxil olaraq sufi mütəfəkkir Mühyiddin ibn Ərəbinin (ö. 1240) əsərləri vasitəsilə geniş yayılmışdır. Ə.Gilani İbn Ərəbidən əvvəl yaşadığı üçün onun əsərlərində vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin bu qədər dərin və sistemli şəkildə təqdim olunması xronoloji cəhətdən qeyri-mümkündür. Bu, tədqiqatçıları təfsirin müəllifinin İbn Ərəbidən sonrakı bir dövrdə yaşamış alim olması qənaətinə gətirmişdir; 3. Əsərin yüzrlə əlyazma nüsxəsi təhlil edildikdə, bəzi nüsxələrin başlığında müəllif olaraq həm N.Naxçıvaninin, həm də Ə.Gilaninin adının qeyd olunduğu, lakin N.Naxçıvani adının daha çox qeyd edildiyi aşkar olunmuşdur. Həmçinin bəzi nüsxələrin xüsusi hissələrində müəllifin öz adını açıq şəkildə qeyd etdiyi, yaxud əsərin üslub və terminologiyasının N.Naxçıvaninin digər əsərləri ilə tamamilə üst-üstə düşdüyü müəyyən edilmişdir. Məhz bu cür filoloji və əlyazma tədqiqatları təfsirin N. Naxçıvaniyə aid olmasını şübhəsiz təsdiqləmişdir; 4. Bəzi mənbələrdə N.Naxçıvaninin özünün Qadiriyyə təriqətinə mənsub olduğu qeyd olunur. Qadiriyyə təriqətinin banisi Ə.Gilani olduğu üçün bu mənsubiyyət N.Naxçıvaninin əsərinin Gilaniyə aid edilməsi üçün əlavə bir səbəb olmuşdur. Təsəvvüfi ənənədə müridlərin əsərlərinin şeyxlərinə mənsub edilməsi hallarına bəzən rast gəlinir. Nəticədə, müasir islam tədqiqatçıları, xüsusən də Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyası kimi etibarlı mənbələr bu məsələyə son qoymuşdur. Onların qənaətinə görə, Ə.Gilaninin «Təfsirül-Cilani» adı ilə tanınan təfsiri əslində N.Naxçıvaniyə məxsusdur və onun adı «əl-Fəvatiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qeybiyyə»dir. Bu, elmi araşdırmaların nəticəsində təfsir elmi tarixində mühüm bir səhvin düzəldilməsi deməkdir. Əslində bu əsərin N.Naxçıvaniyə mənsub olması şübhə yaratmır. Bunun bir dəlili də Ə.Gilaniyə aid sayılan təfsir əsərində İbn Ərəbinin

“Füsus-ül-hikəm” əsərindən sitatların verilməsidir ki, bu da onların arasında bir əsrlik məsafə olduğu üçün xronoloji olaraq qeyri-mümkündür. Eyni sitatlar N.Naxçıvanın təfsir əsərində və onun “Hidayətül-ixvan” əsərində də keçməkdədir [17, s.10].

Azərbaycanda N.Naxçıvanı irsinə maraq böyükdür, əsərləri tərcümə, tədqiq və təqdim edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında N.Naxçıvanının zəngin elmi irsinin öyrənilməsi və tədqiqi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 29 oktyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə əsaslı şəkildə sürətlənmişdir. Bu sərəncamın icrası çərçivəsində AMEA Naxçıvan Bölməsində tədqiqat qrupu yaradılmış, yerli və beynəlxalq səviyyədə silsilə tədbirlər həyata keçirilmişdir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyev sərəncamı türk-islam dünyasının elmi və ictimai fikrinin inkişafına mühüm töhfələr vermiş bir alimin irsinin tanınmasında əsas amil kimi qiymətləndirib. Sərəncamdan sonra aşağıdakı əsas tədqiqat və təqdimat işləri həyata keçirilmişdir: 1. N.Naxçıvanının irsinin öyrənilməsi məqsədilə tədqiqat qrupu yaradılmış və 2019-cu ildə Türkiyənin Konya şəhərinə səfər təşkil edilmişdir. Səfər çərçivəsində “Naxçıvandan Konyaya bir körpü: Nemətullah Naxçıvani” adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir; 2. Naxçıvanda “Görkəmli Azərbaycan müfəkkiri: Nemətullah Naxçıvani” mövzusunda beynəlxalq konfrans təşkil edilmiş, konfransın materialları kitab şəklində nəşr olunmuşdur [3]. Həmçinin, AMEA Naxçıvan Bölməsinin hazırladığı “Nemətullah Naxçıvani: taleyi və sənəti” kitabı işıq üzü görmüşdür [9]; 3. Tədqiqat işlərinin ən mühüm nəticələrindən biri N.Naxçıvanının əsərlərinin tərcümə və nəşridir. Bu istiqamətdəki əsas nəşrlər bunlardır: 1. “əl-Fəvətiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfətiḥ-ül-qeybiyyə”: Türkiyəli dinşünas alim Ali İhsan Türcanın türk dilinə tərcümə etdiyi bu təfsir əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq üç cildə nəşr edilmişdir [7]. Tərcümə işini AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi işçisi, filoloq alim Nərgiz İsmayılova uğurla həyata keçirmişdir [10]; 2. Türkiyəli professor Yaşar Kurtun yazdığı «Baba Nemətullah Naxçıvani: həyatı, elmi şəxsiyyəti və əsərləri» adlı monoqrafiya tədqiqatçı Elxan Məmmədov tərəfindən türk dilindən tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Kitabda N.Naxçıvanının siyasi və elmi mühitdəki yeri, onun bütün əsərləri və əlyazma nüsxələri, eləcə də «Quran»ın təfsir metodları haqqında elmi şərhlər öz əksini tapmışdır [1; 2]. Həmçinin, AMEA Naxçıvan bölməsi tərəfindən “Nemətullah Naxçıvani: taleyi və sənəti” adlı məqalələr toplusu, tədqiqatçı Səbuhi İbrahimovun müəllifliyi ilə “Nemətullah Naxçıvani XV əsrin görkəmli təsəvvüf və təfsir alimi” adlı monoqrafiya nəşr olunub [8]. Türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yazan alimin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan 12 əlyazmasının nüsxəsinin elektron variantı Türkiyənin Naxçıvan şəhərindəki baş konsulu tərəfindən bölməyə təqdim edilib [4, s.5]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında N.Naxçıvanının irsinin media vasitəsilə də təqdimi və təbliği həyata keçirilmişdir. Naxçıvan Dövlət Televiziyası və Radio Verilişləri Komitəsi tərəfindən «Təfsir alimi Nemətullah Naxçıvani» sənədli filmi hazırlanmışdır [2]. Bu tədqiqat və təqdimat işləri N.Naxçıvanının irsinə yeni baxışlar formalaşdırmağa imkan verir. N.Naxçıvanının nəqşibəndilik təriqətinin yayılmasında oynadığı rol, dərin təsəvvüfi biliyi və şəriət elmlərindəki mükəmməl vəqifliyi bir daha vurğulanır. Nəşr edilən kitablar N.Naxçıvani irsinin tədqiqatçıları, tarixçilər, dinşünas alimlər və tələbələr üçün qiymətli mənbə rolunu oynayır, bu sahədə yeni araşdırmalara zəmin yaradır. Bu genişmiqyaslı işlər N.Naxçıvanının zəngin elmi və fəlsəfi irsini təkcə Azərbaycanda deyil, beynəlxalq miqyasda da daha dərinlən tanımaq və öyrənmək üçün mühüm təməl rolunu oynayır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, N.Naxçıvanının əsərləri dinşünaslıq baxımından mühüm elmi, dini əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə onun “əl-Fəvətiḥ-ül-ilahiyyə və-l-məfətiḥ-ül-qeybiyyə” adlı təfsiri, islam elmləri tarixində həm metodoloji, həm də fəlsəfi baxımdan əvəzsiz bir abidədir. Bu əsər dini bilikləri, İslam fəlsəfəsini, dilçilik təhlilini və təsəvvüfi irfanı sintetik bir şəkildə birləşdirir. Bununla da, təfsir elminin klassik tərifindən kənara çıxır. Bu əsər, Quranı mənəvi kamilliyə gedən yolda bir bələdçi, ilahi sirlərin açarı kimi təqdim edir. N.Naxçıvanının təfsirinin təhlili üç əsas elmi nəticəyə gəlməyə imkan verir: 1. N.Naxçıvani, təfsirində yalnız rəvayətlərə və dilçilik qaydalarına əsaslanmamış, heç bir təqlidə əsaslanmadan Allahın lütfü ilə təsəvvüfi kəşf və ilham yolu ilə Quranın batini mənalərini şərh etmişdir. Bu, onu müstəqil bir təfsir məktəbinin nümayəndəsi kimi səciyyələndirir və «Təfsirül-Cilani» kimi səhv adların aradan qalxmasına səbəb olmuşdur; 2. N.Naxçıvani vəhdəti-vücut nəzəriyyəsini Quran ayələri ilə əsaslandırmışdır. O, bu fəlsəfəni sadəcə nəzəri bir konsepsiya deyil, həm də mənəvi təcrübənin əsası kimi təqdim edərək, bu iki sahə arasında möhkəm bir əlaqə qurmuşdur. Bu yanaşma, İslam metafizikasının Quran təfsiri vasitəsilə

necə inkişaf etdiyini nümayiş etdirir; 3. N.Naxçıvaninin yaradıcılığı onun Azərbaycan mühitindən gedərək Türkiyə mədəniyyətində dərin izlər buraxdığını göstərir. Onun irsi coğrafi sərhədləri aşan bir mənəvi-intellektual körpüdür. Bu irs, həm türk-İslam təsəvvüfünün, həm də fəlsəfi düşüncənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. N.Naxçıvaninin əsəri, təkcə dini bir mətn deyil, həm də dövrünün elmi, fəlsəfi və mənəvi düşüncə tərzini əks etdirən zəngin bir mənbədir. Onun elmi və mənəvi irsi Azərbaycanın mədəniyyət və fəlsəfi düşüncə tarixində unikal bir yerə malikdir. N.Naxçıvaninin irsinin daha dərinədən tədqiq edilməsi, türk-İslam sivilizasiyasının intellektual zənginliyini üzə çıxarmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. N.Naxçıvaninin təfsiri rəvayətə (hədislərə) və dilçilik qaydalarına əsaslanan ənənəvi təfsirlərdən fərqli olaraq, işari və batini təfsir üslubunun ən mükəmməl nümunələrindən biridir. Bu əsər, Quranın zahiri mənalara ilə yanaşı, onun mənəvi və simvolik sirlərini də açmaqla, təfsir elminin yalnız fiqhi və lüğəvi çərçivələrlə məhdudlaşmadığını sübut edir. Bu yanaşma, təsəvvüf və irfanın islam elmləri ilə inteqrasiyasını nümayiş etdirən mühüm bir elmi töhfədir. N.Naxçıvaninin təfsiri insanı mənəvi kamilliyə aparan bir əsərdir.

N.Naxçıvaninin təfsirinin uzun müddət Ə.Gilaniyə aid edilməsi səhvinin aradan qaldırılması, təhlil nəticəsində təfsirin N.Naxçıvaniyə aid olduğunu sübut edilməsi, elmi tədqiqat metodologiyasının əhəmiyyətini göstərən bir nümunədir. Bu kəşf, N.Naxçıvaninin türk-İslam intellektual irsindəki rolunun daha düzgün qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. N.Naxçıvaninin Naxçıvanda doğulub təhsil alması və sonra Anadoluya köçərək orada elmi fəaliyyət göstərməsi onun yaradıcılığının coğrafi sərhədləri aşdığını göstərir. Onun əsərləri Azərbaycan və Anadolu mühitinin intellektual və mənəvi əlaqələrini öyrənmək üçün əsas mənbələrdir, özünün Akşehirdəki mezarı isə onu sevənlərin ziyarətəgahıdır [21, s.62]. N.Naxçıvaninin Akşehirdəki təkyəsi onun vəfatından sonra böyüdülmüş və adına vəqflər təsis edilmişdir [22, s.459-461].

N.Naxçıvaninin elmi irsi Türkiyə ilə Azərbaycan, xüsusilə Konya və Naxçıvan arasında mənəvi bir körpüdür və XV - XVI əsrlərin türk-islam düşüncəsinin zənginliyini və dinamikasını əks etdirən əvəzsiz bir xəzinədir. Onun əsərləri və verdiyi nəsihətlər, tövsiyələr N.Naxçıvaninin təkcə nəzəriyyəçi deyil, həm də praktik bir müəllim, əxlaq tərbiyəçisi, mürşid, bir din maarifçisi olduğunu göstərir. Bu əsərlər müridlərinə və oxucularına sufi etikası, mənəvi tərbiyə, əxlaqlı və kamil insan olmaq yolunda əməli tövsiyələr verir. Bu yönündən baxıldıqda, onun əsərləri təsəvvüfün yalnız fəlsəfi deyil, həm də gündəlik həyatı tənzimləyən bir sistem olduğunu ortaya qoyur. Deyə bilərik ki, N.Naxçıvaninin əsərləri, xüsusilə də Quran təfsiri, təkcə bir şəxsin yaradıcılığı deyil, eyni zamanda bir dövrün elmi, fəlsəfi və mədəni dinamikasını əks etdirən dəyərli bir mənbədir. Onun irsinin tədqiqi, islam dünyasındakı mürəkkəb intellektual cərəyanları və onların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. O cümlədən, dövrümüzdə bir çox faciələrə səbəb olan dini radikalizm, islamofobiya kimi problemlərin həllində və islam həmrəyliyinə, multikultural mühitin qorunmasında N.Naxçıvani irsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu səbəbdən də daim tədqiq və təbliğ edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. “Baba Nemətullah Naxçıvani: həyatı, elmi şəxsiyyəti və əsərləri” kitabının təqdimatı olub. – 26 avqust, 2020. URL: https://azertag.az/xeber/baba_nemetullah_naxchivani_heyati_elmi_sexsiyyeti_ve_eserleri_kitabinin_teqdimati_olub-1569403
2. Bəylərli, T. Baba Nemətullah Naxçıvani: həyatı, elmi şəxsiyyəti və əsərləri. – 28 avqust, 2020. URL: <https://ikisahil.az/post/165038-baba-nemetullah-naxchivani-heyati-elmi-shexsiyyeti-ve-eserleri>
3. “Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri: Nemətullah Naxçıvani”. – 8 iyul, 2019. URL: <https://ikisahil.az/post/gorkemli-azerbaycan-mutefekkiri-nemetullah-naxchivani>
4. Hacı Tofiq. Nemətullah Naxçıvani irsi tədqiq olunur // Azad Azərbaycan. – 2019, 12 mart. – s.5.
5. İbrahimov, S. Baba Nemətullah Naxçıvani və fəlsəfi görüşləri // Dövlət və Din, – 2018. № 1 (54), – s.101-109.
6. İsmayılova, N. Naxçıvan ədəbi mühiti Şərq – Qərb kontekstində / N.İsmayılova. – Ankara: Akademisyen kitabevi, – 2020. – 242 s.
7. Naxçıvani, N. Əl-Fəvətihi-ül-ilahiyyə və-l-məfatih-ül-qeybiyyə (“Quranın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan qeybin açarı və ilahi fəth”): [3 cildə] / N.Naxçıvani, tərc. ed. N.İsmayılova. – Naxçıvan:

Əcəmi nəşriyyatı, – c. I. – 2018. – 676 s.

8. “Nemətullah Naxçıvani XV əsrin görkəmli təsəvvüf və təfsir alimi” monoqrafiyası işıq üzü görüb. – 9 fevral, 2018. URL: <https://science.gov.az/az/news/open/7366>
9. “Nemətullah Naxçıvani: taleyi və sənəti” kitabının təqdimatı keçirilib. – 23 fevral, 2019. URL: https://azertag.az/xeber/nemetullah_naxchivani_taleyi_ve_seneti_kitabinin_teqdimati_kechirilib-1250159
10. Üçcildlik təfsirin təqdimatı olub. – 3 fevral, 2021. URL: <https://ikisahil.az/post/195297-uchcildlik-tefsirin-teqdimati-olub>
11. Çoban, A. 16. Yüzyıl Osmanlısında bir müfessir-sufi Baba Nimetullah Nahcuvani / A.Çoban. – Konya: Palet yayınları, – 2021. – 198 s.
12. Geylani, A. Geylani tefsiri: [6 ciltte] / A.Geylani, tərt. ed. M.F.Ceylani. – İstanbul: Ceylani İlmi Araştırma ve Yayın Merkezi, – c.1. – 2012. – 584 s.
13. Kılıç, A. Abdülkadir Geylani ve tefsir metodu: / yüksek lisans tezi / – İzmir, 2012. – 98 s.
14. Kurt, Y. Nimetullah b. Mahmud // Diyanet İslam Ansiklopedisi: [46 ciltte]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, – 2007, – c. 33. – s.132-133.
15. Kurt, Y. Nimetullah Nahcivani ve Kur'an tefsiri: / doktora tezi / – Samsun, 1998. – 274 s.
16. Musakhanov, O. Ni`metullah Nahçıvani`nin Hidayetül-İhvan`ı: / yüksek lisans tezi / – İstanbul, 2011. – 208 s.
17. Musakhanov, O. Tefsîru'l-Ceylanî'nin Abdülkâdir Geylanî'ye Nisbeti Meselesi / O.Musakhanov, N.Tosun // Tasavvuf ilmi ve akademik araştırma dergisi, – İstanbul, 2014. № 33, – s.1-16.
18. Nahcivani, N. El-Fevatih-ul-İlahiyye vel-Mefatih-ul-Ğaybiyye: [3 ciltte] / N.Nahcivani, terc. ed. A.İ.Türçan. – İstanbul: Yasin yayınları, – c. II. – 2020. – 773 s.
19. Nahcivani, N. El-Fevatih-ul-İlahiyye vel-Mefatih-ul-Ğaybiyye: [3 ciltte] / N.Nahcivani, terc. ed. A.İ.Türçan. – İstanbul: Yasin yayınları, – c. IV. – 2020. – 775 s.
20. Taşköprülüzade, A.E. Eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye / A.E.Taşköprülüzade, tert. ed. M.Hekimoğlu. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, – 2019. – 896 s.
21. Turan, A. Baba Nimetullah Nahcivanî ve el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihul-Gaybiyye isimli tefsiri // – Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi, – 1985. – № 1, – s.61-76.
22. Yüce, A. Nahcivanlı ünlü müfessir ve mutasavvıf: Nahcivani // I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu Bildiriler Toplusu, – Kağızman-Kars, – 05 - 08 Temmuz, – 2010. – İstanbul: Atölye Ofset, – 2013. – s.459-461.

KÜBRA ƏLİYƏVA

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu İslam arxeologiyası şöbəsinin baş elmi işçisi
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor

TARİXİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ETNOQRAFİK TƏDQİQATLARIN ROLU

Məqalənin müəllifi mən – Kubra Əliyeva şəxsən Qarabağlıyam. İstər Şuşa, istər Bərdə mənim ata və ana-babalarımın yaşadıkları məkan olmuşdur. Keçən əsrin 70-ci illərində İnstitut təhsilimi bitirdikdən sonra, atamın dostu olmuş Lətif Kərimovun köməyi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun Lətif Kərimovun başçılıq etdiyi dekorativ-tətbiqi sənət şöbəsində əmək fəaliyyətinə başladım. Çox görkəmli alimlərin burda çalışması mənim hər şeyi diqqətlə izləyib-öyrənməyimə həvəsi daha da artırdı. Bir neçə il kiçik laborant işlədikdən sonra kiçik elmi işçi vəzifəsinə keçəndən sonra, rəhbə-

rim mənə ciddi elmi işlə məşğul olmağımı təklif etdi. Və məhz mənim elmi tədqiqatımı xovsuz xalçalara həsr etməyimi məsləhət gördü. Bir neçə gün evdə ailəmlə məsləhətləşəndən sonra, cəsarət edib rəhbərimə söylədim ki, yəni mənim uşaqlıqdan bəri Azərbaycanın çox az şəhərini valideynlərimlə gəzmişəm və bu barədə çox az məlumatlıyam. Rəhbərimin mənə verdiyi ilk sual bu oldu: “İnstitutda tarixdən Azərbaycan haqqında məlumatları keçməmisiz?”, söylədim ki, özüm gəzib-görsəm daha yaxşı olar və gələcək tədqiqatımlarıma da imkan yaradar. Az bir müddətdən sonra şöbə müdirim mənim dediklərimi rəhbərliklə müzakirə etdikdən sonra, qərara gəldi ki, 1968-ci ildə yenidən təşkil olunmuş Xalça muzeyi və İnstitutun dekorativ-təbiqi inəsənət şöbəsinin əməkdaşları ilə bərabər Azərbaycanın rayonlarına səyahət edək.

1969-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun və Azərbaycan Xalça Muzeyinin əməkdaşları ilə birgə Qarabağ ekspedisiyası zamanı. Şəkil Lətif Kərimov tərəfindən çəkilmişdir

8-10 nəfərdən ibarət qrupumuz Qarabağdan, yəni Yevlaxdan başlamış üzü Qarabağa doğru bir-bir – Bərdə və onun kəndləri, Ağcabədinin bəzi kəndləri, Ağdam, Laçın və Laçından sonrakı azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrdə tədqiqat aparmağa başladıq. Kifayət qədər də olmasa, material toplamağa nail olduq. Lakin Ermənistan ərazisində yerləşən Sisyan rayonunun Urud kəndində¹ qəbirüstü abidələr üzərində tədqiqat apararkən, artıq ermənilərin bizim tədqiqatımıza mane olmaları maşınımızın sıradan çıxmağına və özümüzün geri dönməsinə səbəb oldu. İlk səfərimiz az da olsa, material toplamağa imkan yaratdı. Lakin üzümüzə gələn 1969-cu ildə Bərdədə yaşayan qohumlarım və anamla bərabər Bərdə, onun kəndləri və üzü Kəlbəcərə doğru guya ki, istirahətə hazırlaşırıq, təbii ki, Xalça muzeyindən Sədaqət Əfəndiyeva da bizim bu səfərimizə qoşuldu və birlikdə Kəlbəcər və onun kəndlərində bir müddət qalaraq tədqiqat aparmağa başladıq. Mənim üçün aydın olan məsələ bundan ibarət oldu ki, Kəlbəcərin yüksəkdə yerləşən şəhər hissəsində hər həftənin bazar günləri Ermənistandan gələn maşınlar Rusiyanın maşında toxunmuş xalçalarını gətirib yerli camaatdan qədim xalçalar və gümüş əşyalar – toqqalar, mis qablar və s. alırdılar.

Beləliklə, çətin də olsa, raykom işçilərinin köməyi ilə iki ay burda qalıb tədqiqat apardım. Təbii ki, anamın yanımda olması işlərimin asanlaşmasına səbəb oldu. Və əsas məqsədim xalçaçılıqla məşğul olan qadın-

¹ Urud – Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikası) Qarakilsə (Sisyan) rayonu ərazisində kənd. Erməni mənbələrində kəndin başqa adının Orod olduğu göstərilir. Rayon mərkəzindən 8 km cənub-şərqdə, Bazarçay çayının sol sahilində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsindən qeyd edilmişdir ([Urud \(Zəngəzur\) — Vikipediya](#)) [1].

*Qoç at. XVI əsr. Laçının Sümüklü qəbiristanlığı.
İlk tədqiqat səfərimiz zamanı*

diyi üçün, sadəcə “dayalı-döşəli” rahat interyerə malik çadırlarda gündüzlər yorğan-döşək bir tərəfə yığılır, ərzaq məhsulları çadırın içərisində arxa hissəyə toplanır və ön hissəsində isə xalçadan toxunmuş bəzəklərlə zینətlənirdi. Arxada pendir, süd məhsulları, gündüzdən toplanmış dağ göyərtiləri və ev xanımlarının hər gün gündüz sacın üzərində bişirdikləri yaymalardan ibarət idi ki, onlar qurudulub yüzlərlə bir-birinin üzərinə yığılır və yeməkdən öncə su səpilərək süfrəyə qoyulurdu. Bundan əlavə, əvvəlcədən hazırlanmış un yeməkləri də, məsələn xəngəl, ərİştə və yaxud da ki, pendirli dürməklər hazırlanırdı. Hər halda burda ac qalmırdıq, mənim işim bunların yaşayış tərzini çəkmək və gələcək araşdırmalarım üçün kifayət qədər material toplamaq

Kəlbəcərdə Dəlidağda tədqiqat zamanı tərəkəmə düşərgəsində. 1986-cı il

ların özləri və həyat tərzilə tanış olmaq idi. Kəlbəcərin dağlarında, əsasən Murovdağda, Başlıbeldə bir-birinin arxasınca düzülən çadırlara gedəsi olduq və qonaq qismində çadırların birində qalmağı qərara aldığımız. İlk olaraq, burda yaşayıb-çalışan, əsasən qıpçaq tayfalarının həyat şəraiti ilə tanış olduq. Kişilərin işi, əsasən heyvanları otlağa, yəni yüksək dağ ətəklərində yemləmək, axşam isə evə qaytarmaq idi. Əvvəlcədən qurulmuş çadırların içi olduqca rahat idi və çadırlar haqqında danışmaq xüsusi vaxt tələb et-

idi. Yazmaqdan əlavə, ev işləri ilə bərabər, anamla bərabər kömək də edirdik.

Tərəkəmə, söylədiyimiz kənd əhalisinin əsas işi ondan ibarət idi ki, onlar yay müddətində toy mərasimləri keçirir və yalnız mərasimlərdə onlara aid olan oyunlardan istifadə edirdilər. Toydan əvvəl mütləq ətrafda olan toya yığışanlar üçün “kilimarası” deyilən oyunlar keçirilirdi və bundan əlavə qız üçün yeni evlənənlər üçün “gərdək” düzəldilməli idi. Adətənənəyə görə, tərəkəmə əhli bizim bu gün bildiy-

miz, yəni tariximizdə olmuş Zərdüştlük, Xristianlıq, İslam və s. dünyagörüşünü bilmir və öyrənmək belə istəmirdilər. Onlar yalnız ata-baba ruhuna inanır, onu əsas götürürdülər. Və özlərinin gözdən qorunmaq, pis ruhlardan qorunmaq üsulları vardır.

Şəhərdə bu gün bizim üçün Avropalıların geydiyi ağ rəngli geyimlər tərəkamələr arasında qətiyyəni istifadə edilmirdi. Gəlin qırmızı geyim və qırmızı yaylıq istifadə edirdi. Həmçinin, musiqiyə gəldikdə isə, onlar üçün əsas musiqiçilər aşılardan ibarət idilər. Onlar üçün bizdə peyğəmbərə olan münasibətə oxşar bir inam varıydı. Qeyd etmək istərdim ki, həqiqətən aşılaların tərəkamələrin yaşayıb dünyagörüşündə olduqca böyük rolunu da orda öyrəndim. Baş vermiş hadisələri, toqquşmalar, sevinclər, toylar bir kənddən o biri kəndə yalnız aşılqlar vasitəsilə ötürülürdü, məhz ona görə aşılqların rolu təkcə toyun musiqisini ifa etmək deyil, həm də informasiya ötürülməsi kimi mühüm vəzifələri varıydı. Ailədə yaşlı qadınlara böyük hörmət və onların səlahiyyətinə geniş inam mövcud idi. Toy mərasimində bir qayda olaraq, buynuzlu heyvanlar kəsilir və ət yeməkləri bişirilir, demək olar ki, bir neçə gün musiqi çalınır və xüsusi oyunlar qeyd etdiyimiz kimi “Keçi” oyunu [2, səh.63] “Yeddi hünər”, “Maral”, “Çilingağac”, “Kəndirbaz”, “Kilimarası” [3, səh. 215], qadınlar arasında isə corab toxumaq, xörək bişirmək və s. baş verirdi.

Baxmayaraq ki, “Kilimarası” tərəkamə oyunları haqqında teatr xadimləri öz əsərlərində qeyd etmişlər, lakin onun canlı olaraq rəsmini ilk və son dəfə mən çəkmişəm.

Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, toy adət-ənənələrinə görə, qohum-əqrəba, qonum-qonşu gücü çatdığı əşyalar, o cümlədən xalçadan toxuma məmulatları, meyvə, qoyun, toyuq, şirin kökələr bişirib gətirirdilər. Lakin toy adətlərindən başqa, ən çox qadınların məşğul olduqları sahə - arana dönərkən toxuyacaqları xalça, palaz üçün material hazırlamaq idi. Onun üçün may ayında qırılmış yunlar dağ sularında yuyulur, ayrılır, meşə ağaclarından toplanan yarpaq, ağac qabıqları və ya kök boyaqları ilə boyanır və hazır yumaqlar halına salınırdı. Gəlinin cehizinə gəldikdə, əsasən, həyat yoldaşı üçün, qaynana, qaynata üçün toxunma yun corablar və ən azı beş-altı ədəd xalça

*Kəlbəcər rayonu Ağcakənd kəndində aşılqların müşayiəti ilə
“Kilimarası” xalq kukla tamaşası. 1984-cü il*

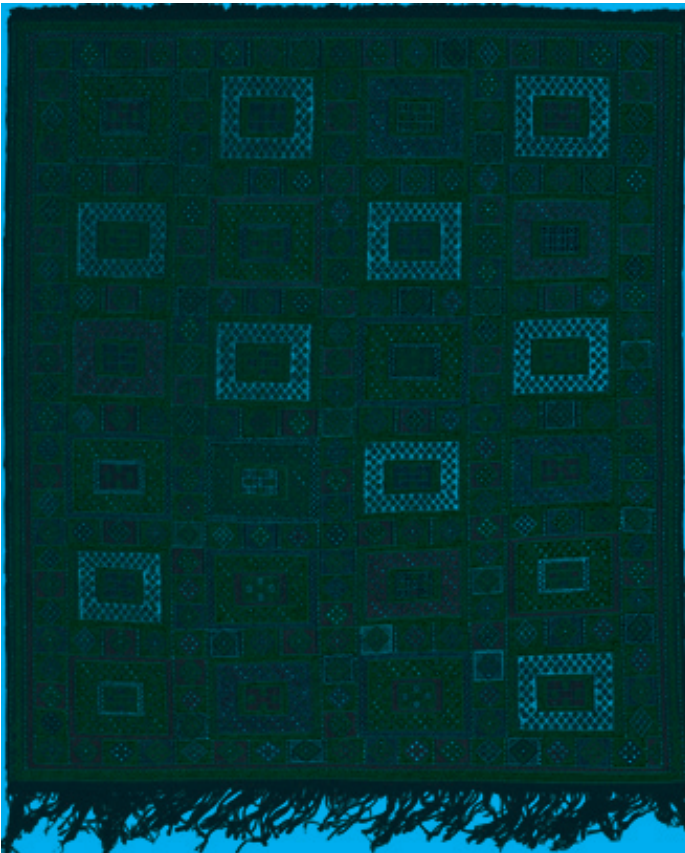
Kəlbəcər rayonunun Çaylı kəndində toy. 1984-cü il

məmulatı ona yorğan-döşək qoymaq üçün məfrəş, pal-paltar qoymaq üçün “başaltı” xurcunu və kilim-palasdan ibarət bir neçə yundan toxunan zili və eyni zamanda beş-on metr uzunsov cecim daxil idi.

Topladığım materiallara əsasən, tərəkəmələr öz xalçalarının rəng koloritində qırmızı rəngin müxtəlif çalarlarından istifadə edirlər və toxuduqları zili, palas, kilimlərdə əsrlər boyu qəbul olunmuş həndəsi

*Tərəkəmə çadırının interyeri. Kəlbəcər rayonu, Ağcakənd kəndi.
1984-cü il*

*Zili (yun). Qarabağ məktəbi. XX əsrin sonu.
Azərbaycan Xalçası və
Xalq Təbii Sənəti Dövlət Muzeyi*

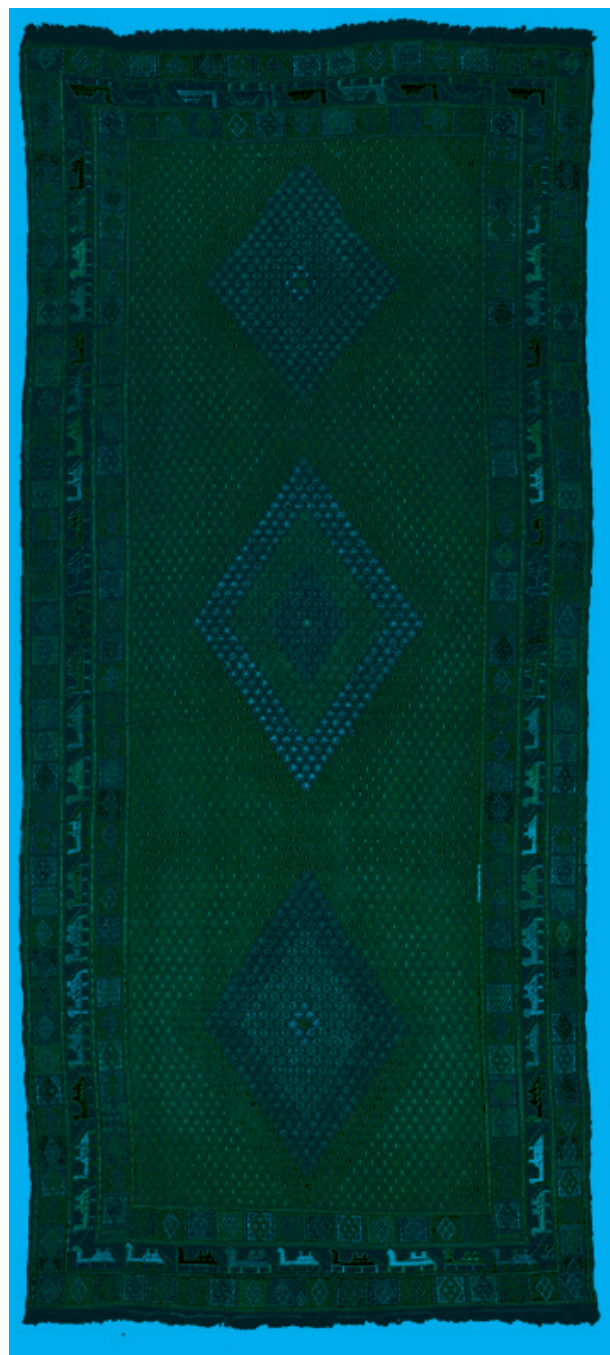
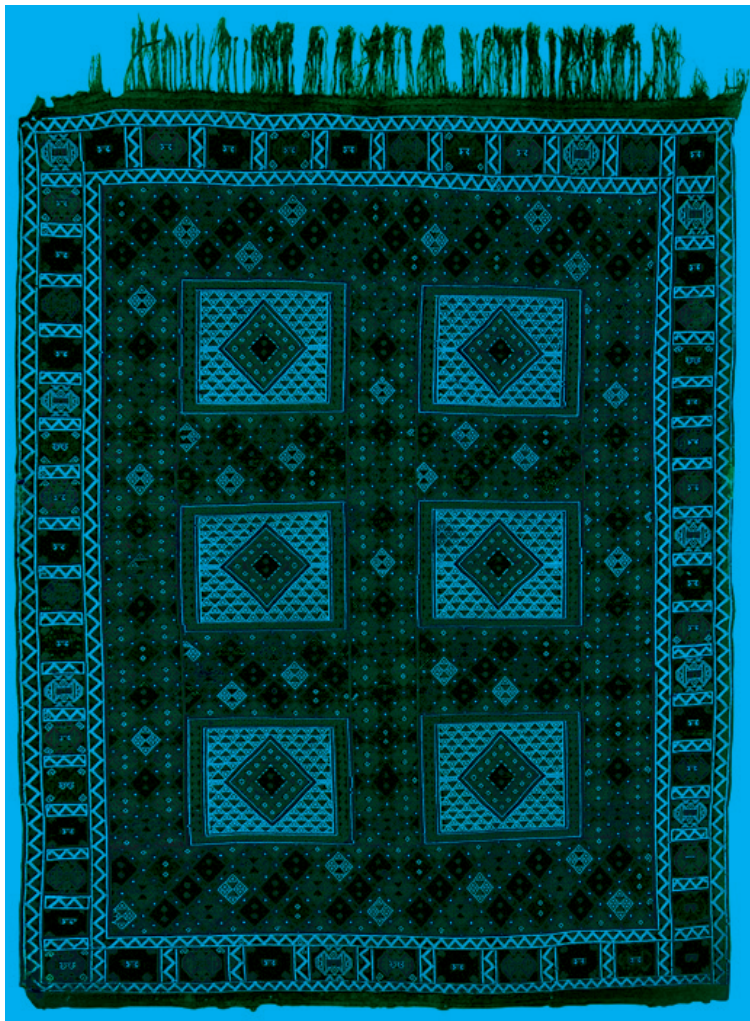
motivlərlə bəzəyirdilər. Tərəkəmələrin kompozisiyalarında yer tutan kanonlaşmış ornamentlər olaraq əsrlər boyu dəyişmədən təkrar edilir. Məsələn, onların xalçalarında kvadrat ən lokal elementdir və bu element Qarabağ xalçalarında işlənir və onun toxunuşu daim diqqət mərkəzində olması əsas yer tutur. Romb elementi aparıcı işarə, yəni gözdənqorunmaq funksiyasını yerinə yetirir. “S” elementi ən çox Qarabağın “Vərni” adlanan xalçalarında yer tutur. Baxmayaraq ki,

kompozisiyalarda naxışlar oxşardı, lakin onların rəng spesifikasiyası daim bir-birindən fərqlənir. Hazırkı həndəsi elementlər, qeyd etdiyimiz kimi, romb, qarmaqlı romb, kvadrat müəyyən mənə daşımaqla bərabər, işarə və rəmz kimi də çıxış edir. “S”vari elementi demək olar ki, tərəkəmə xalçalarının haşiyələrində kifayət qədər yer tutur [4, səh.48-50].

Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, tərəkəmə qadınlarının zənginliyi onların xalçalarının çoxluğundan ibarətdir. Tərəkəmələrinin elə biri yox idi ki, onun evində ən azı 30-40 ədəd xalçası olmasın, yəni onların var-dövlətlərinin əsasını xalçalar təşkil edir.

Kəlbəcər yaylaqlarında tədqiqat apardığım bir neçə il ərzində ayrı-ayrı xalçaçı ustaların evlərinə getdim, onların yaradıcılığı ilə tanış oldum, həyat şəraitini xüsusilə diqqətlə öyrəndim. Belə xalçaçı ustalardan biri də Güləndam adlı 140 yaşlı qadın idi. O Kəlbəcərin Almalıq kəndində yaşayırdı.

Almalıq Kəlbəcərin ucqar kəndlərindən biridir. Kənd sarı, çəhrayı dağ çiçəkləri ilə örtülmüş alp çəmənliyi ilə səs-küylə axıb gedən çayın arasında yerləşir. Çayın sağ sahili boyunca gözəl meşəlik uzanır.

Zili (yun). Qarabağ məktəbi. Qarabağ, Kəlbəcər rayonu. XIX əsrin sonu. Azərbaycan xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi

Bu ucqar kəndə gəlməyimin səbəbi soragını çoxdan aldığım 140 yaşlı xalçaçı Güləndam nənə idi. Rayonun xalçaçılıq məntəqəsində dedilər ki, yaşının çox olmasına baxmayaraq, əməlli-başlı ev-eşikdə dolanır, işləyir. Evin işi qurtaranda hana arxasında oturur, indi axşamlar yamacda əyləşib, corab toxuya-toxuya, örüşdən gələn mal-qaranı qözləyir. Dedilər ki, Güləndam nənənin gözəl hafizəsi var. Çoxlu nağıl, bayatı, oxşama bilir. Dağ rayonlarına qalxdıxqa fikirləşirdim ki, yəqin yerli camaat Güləndam nənənin yaşı barədə mübaliğəyə yol verib, o qədər olmaz. Almalıq kəndinin gözəlliyini, onun havasının saflığını görəndə isə fikirləşdim ki, təbiətin qoynunda yaşayan adam doğrudan da çox ömür sürə bilər.

Güləndam nənənin evini bir uşaqdan soruşdum, göstərdi və dedi ki, evdədir. Səliqə ilə geyinmiş ağ-birçək bir qarı darvazanın ağzında durub gülümsəyirdi. Cəldliyinə, gözlərindəki işığa baxıb düşündüm ki, yəqin səksəndən artıq yaşı olmaz. Bizi aynabəndə dəvət elədi, cəld otağa keçdi, lavaş və bir boşqab bal gətirdi, çay hazırladı. Dedi uzaq yoldan gəlmisiniz, bal həm aclığın, həm yorğunluğun dərmanıdır. Gözaltı

aynabəndi, pəncərəsi aynabəndə açılan otağı nəzərdən keçirdim. Hər yer xalça idi, yer, divar, yük – hamısının da yerliyi qırmızı. Söhbətimizi də elə burdan başladım. Soruşdum ki, bu xalçaları kim toxuyub?

“Özüm, ay qızım, kim toxuyacaq? Görürsənmi, evdə-eşikdə heç kim yoxdu. Hamı gedir mala-qaraya, bağa-bostana. Xalçanı da (gətirdiyi bir cüt qırmızı rəngli, naxışlı corabı göstərərək), corabları da, kilim, palazı da özüm toxuyuram.

Soruşdum ki, doğrudan neçə yaşı var, saya bilirmi? 140 yaşı olduğunu dedi. Elə bu vaxt bir nəfər atdan düşdü, salam verib, içəri keçdi. Yaşlı adam idi. Dedi ki, oğlumdur.

Güləndam nənə gəncliyində gözəl, qoçaq qız imiş (bu o zaman da hiss olunurdu). 18 yaşında olarkən yaxşı bir adama ərə veriblər. Onunla 20 ilə yaxın ömür sürüb. Övladları olmayıb. Yoldaşı dünyadan köçüb və bir neçə ildən sonra Güləndam ikinci dəfə ərə gedib. Övladları olub. Dediynə görə, yanında yaşayan kiçik oğludur.

Zili (yun). Qarabağ məktəbi. XX əsrin sonu. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi

bəti yenə də xalça sənətindən saldıq. Güləndam nənə ev işlərindən vaxt tapanda gündə bir-cə saat da olsa, hana arxasında oturmalıdır. Dedi ki, ipliği yayda, payızda özü rəngləyir, həm də ətrafda olan təbii boyaq bitkilərindən istifadə edir. Boyaq bitkilərini ona nəticələri, kötücləri yığıb gətirir.

Güləndam nənənin toxuduğu xalçanı gözdən keçirdim. Elə bil ətrafdakı əsrarəngiz təbiət mənzərəsi öz gözəlliyi ilə xalçaya əks edilmişdi. Qırmızı yerlik üzərində təzadlı nəbatı motivlər ifadəli görünürdü. Baxmayaraq ki, Güləndam nənənin toxuduğu xalçalar, kilimlər, naxış kompozisiya cəhətdən Qarabağ və Qazax xalça məktəbinin ənənələrini davam etdirir, onlarda ustanın özünəməxsus üslubu da aydın görünür. Bir də Güləndam nənənin xasiyyətindən irəli qələn cəldlik, dəqiqlik, onun xalçalarında da əksini tapmışdır [5, səh.187-192].

Qonşular dedilər ki, yaxın kənd və obalarda bir adət olaraq toy olanda Güləndam nənəni mütləq dəvət edirlər. O özü toxuduğu xalça məmulatlarından (heybə, corab, xurcun) mütləq bir hədiyyə aparıb gənc

Güləndam nənə utana-utana dedi ki, Aşıq Ələsgər ona yaman vurulubmuş. Həyətdəki qocaman bir ağacı göstərib söylədi ki, onun dibində saatlarla çalib-oxuyardı. Ustad aşıq Güləndama çoxlu qoşmalar deyib.

Soruşdum ki, Güləndam nənə nə yeyib, nə içir? Cavab verdi ki, səhər bal-çörək, günorta ağartı – qatıq, şor, meyvə, kəndin alması, kartofu, çoban bozartması... Qeydlərimi edib, başımı yuxarı qaldırdım. Eyvan, həyət adamla dolu idi. Soruşdum ki, qonşulardır? Dedilər yox, hamımız Güləndam nənənin nəvə-nəticələri, kötüclərinin övladları, gəlinləriyik. Çoxu qonşu kənddə yaşayır. Xəbər gedib ki, rayondan qonaq var, yığışıb gəliblər. Güləndam nənənin fotosəklini çəkmək istədiyimi bildirdim. Getdi kürdüsünü geyindi. Xahiş elədim ki, toxuduğu xovlu, özü demişkən, “göllü xalçanın” qarşısında otursun. Gözüm əllərinə sataşdı. Əllər yaşı tez bürüzə verir. Uca, şax və nəcib qamətə malik Güləndam nənənin əlləri bir əsrdən artıq hərəkətdə olan zəhmətkeş əli idi. Əllərinin şəklini ayrıca çəkdim. Həyətdəki atı görüb soruşdum ki, Güləndam nənə ata minə bilirmi? Güləndam nənə cəld ayağa qalxdı, bir göz qırpmında ata yaxınlaşıb, 140 yaşlı qocaya xas olmayan bir yüngüllüklə ata mindi.

Atın üstündə və sonra nəvə-nəticəsi, kötücləri ilə də birlikdə çiçəkli yamacda şəkillərini çəkdim.

Kimsə evdən Güləndam nənənin toxuduğu xalçaların birini gətirdi, yamaca sərdi. Hamımız oturduq. Söhbəti

keçir. İnanıram ki, Kəlbəcər, Şuşa, Ağdam, Laçın və Zəngəzur da daxil olmaqla o keçən günlərdə olduğu kimi olmasa belə, yeni həyata qədəm qoyaraq sənətimizi davam edəcəklər.

1. [Urud \(Zəngəzur\) – Vikipediya](#) [Elektron resurs].
2. Seyidov Mirəli. Yaz bayramları. Bakı: Gənclik, 1990, səh.63.
3. Rəhimli İlham. Azərbaycan teatrı. Xalq oyun tamaşaları. Bakı: “Qappoliqraf” korporasiyası, 2002, səh. 215.
4. Əliyeva K. Azərbaycanın xovsuz xalçaları. Bakı: Mütərcim, 2023, səh.48-50.
5. Əliyeva Kubra. Elmi məqalələr toplusu. Bakı: Bakı mətbəəsi, 2024. səh. 187-192.
6. Həsənov Z., Məmmədov N. “Kəlbəcər Azərbaycanın qala qapısı”. Bakı, Təfəkkür, 2001, səh. 10, 46, 56.
7. Xəlilli F. Tərəkəmə yurdu: folklor turizmi məkanı. – Bakı: AFPoliqrAF, 2023. – 48 s.

**ALBANIYANIN UTİ VƏ ARSAK ƏYALƏTLƏRİNİN İLK ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNƏ
DAİR MƏNBƏLƏR**

Azərbaycanın olduqca əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə və təbii mühitə malik, mühüm strateji əhəmiyyətli ərazilərindən biri olan Qarabağ bölgəsi əcdadımızın ən qədim zamanlardan sıx məskunlaşdığı və davamlı olaraq bütün tarixi dövrlərdə yaşadığı tarixi-etnoqrafik vilayət olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, Qarabağ bölgəsində məskunlaşma Paleolit dövründən başlayaraq çağdaş dövrümüzdə kimi fasiləsiz olaraq davam etmişdir. O cümlədən ilk orta əsrlər dövründə də Qarabağ əcdadımızın ən çox sıx məskun olduğu ərazi idi. Albaniyanın ilk orta əsrlər dövründə mühüm mərkəzi əyalətləri Arsak və Mərkəzi Uti Qarabağ ərazisini əhatə etmiş, ölkə paytaxtı Bərdə şəhəri həm də Qarabağın mərkəzi olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, Qarabağ ərazisində ilk orta əsrlər dövründə çoxlu sayda yaşayış yerləri mövcud olmuş, buradan mühüm ticarət-karvan yolları keçmişdir. Eyni zamanda ilk orta əsrlər dövründə, VI əsrdən etibarən Albaniyanın dini mərkəzi də Qarabağda yerləşmiş, Alban katolikosluğunun ləğv olunmasına kimi onun iqamətgahı da Qarabağ bölgəsində yerləşmişdir. Uzun əsrlər boyu ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi olan Qarabağda ilk orta əsrlər dövründə şəhər mədəniyyəti çiçəklənmiş, qədim şəhərlər daha da inkişaf etmiş, feodalizm ictimai-iqtisadi formasıyının bərqərar olması ilə əlaqədar olaraq əvvəlki yaşayış məntəqələrinin inkişafı zəminində yeni-yeni şəhər tipli yaşayış yerləri, şəhərlər meydana gəlmişdir. Qarabağ bölgəsinin ilk orta əsr şəhərlərinin öyrənilməsi həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Arxeoloji tədqiqatların davam etdirilməsi nəticəsində aşkar edilmiş yeni-yeni arxeoloji materiallar, tədqiqat obyektinə çevrilmiş abidələr Qarabağ bölgəsinin ilk orta əsr şəhərlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır. Digər tərəfdən də etiraf etmək lazımdır ki, vaxtilə burada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bölgənin zəngin abidələrinin öyrənilməsi üçün kifayət etməmişdir. Məlumdur ki, Qarabağ bölgəsində ilk orta əsrlər dövrünə aid olduqca zəngin abidələr mövcuddur. Bundan başqa, aşkar edilməmiş, qeydə alınmamış ilk orta əsr yaşayış yerlərinin, abidələrin mövcud olması da şübhəsizdir. Bu fikri təsdiq etmək üçün yetərinə fakt göstərmək olar.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən ilk orta əsr şəhərləri haqqında məlumatların yer aldığı mənbələri aid olduqları dövr, daha doğrusu yazıldıqları dövr baxımından iki qrupa bölmək olar: 1. İlk orta əsrlər dövrünə aid mənbələr; 2. İnkişaf etmiş orta əsrlər dövrünə aid mənbələr;

Albaniya şəhərlərinin lokallaşdırılması məsələsi ilə bağlı antik dövr mənbələrinin təhlili də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, antik dövr mənbələrində adları çəkilmiş şəhərlər haqqında sonrakı dövr yazılı mənbələrində də bəhs edilməsi faktlarının olması şəhərlərin lokalizasiyası məsələsində bütün mənbə məlumatlarının kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Buna görə də ilk orta əsr şəhərlərindən bəhs edərkən antik dövr mənbə məlumatlarını nəzərdən qaçırmamaq olmaz.

İlk orta əsrlər dövrünə aid yazılı mənbələrdə qədim və antik dövrdən mövcud olan həmin dövrdə də mövcudluğunu qoruyub saxlamış, daha da inkişaf etmiş şəhərlər haqqında məlumatlara rast gəlinir. İnkişaf etmiş orta əsrlər dövrünə aid yazılı mənbələrdə ilk orta əsrlər dövrünə aid tarixi məsələlərdən bəhs olunarkən həmin dövrün yaşayış yerləri haqqında da məlumatlar mənbələrdə öz əksini tapmış, həmin mənbələrdə ilk orta əsr yaşayış yerləri xatırlanmış, onların tarixi, mədəni həyatı, təbii-coğrafi şəraiti ilə bağlı məlumatlar bu mənbələrdə yer almışdır.

Albaniyanın, həmçinin onun indiki Qarabağ ərazisini əhatə edən tarixi Arsak və Uti əyalətlərindəki ilk orta əsr yaşayış yerləri, o cümlədən də şəhərləri haqqında məlumat verən mənbələri ümumilikdə belə də qruplaşdırmaq olar: 1. Yerli mənbələr; 2. İrandilli mənbələr, o cümlədən Qarabardilli mənbələr; 2. Gürcü mənbələri; 3. Ərəbdilli mənbələr; 4. Suriya mənbələri və s.

Şübhəsiz ki, yerli mənbələrin – Alban mənbələrinin məlumatlarının elmi əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilə bilər. Albaniyanın ilk orta əsr yaşayış yerləri, o cümlədən də şəhərləri haqqında məlumatların yer aldığı

ən başlıca mənbə Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəridir. Yerli Alban mənbələri daha çoxsaylı olmuşdur. Zəngin tarixə, minillik dövlətçilik ənənəsinə malik olan Albaniyanın həm də olduqca zəngin ədəbiyyatı olmuşdur. Bu ədəbiyyata salnamələr, kargüzarlıq sənədləri, dini ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat, hüquq sənədləri və s. daxil idi. Lakin bu zəngin ədəbiyyat erməni-qriqoryan kilsəsinin, onun məkirli katolikoslarının niyyətləri və əməlləri nəticəsində məhv edilmiş, dövrümüzə gəlib çatanları isə saxtalaşdırılmışdır. Bir çox Alban dini ədəbiyyatının nümunələri, eləcə də hüquqi sənədlərini erməni kilsəsi öz adlarına çıxarmış, onların albanəsilli bizim soydaşlarımız olan müəllifləri isə qəsdən təhrifləşməyə məruz qalaraq erməniləşdirilmişdir. Bütün bunlar bizim öz ədəbiyyatımıza, xristian mədəniyyətimizə, xristian ədəbiyyatımıza və o cümlədən də bir çox əsərlərin müəllifləri olan xristian soydaşlarımıza varis çıxmamağımızdan irəli gəlmişdir. Həmçinin keçmiş sovet rejimi dövründə Azərbaycan tarixi məsələlərinin məqsədyönlü olaraq yalnız tədqiq edilməsi və yazılması, eləcə də Albaniyanın tarixi məsələlərinin Azərbaycan tarixçilərindən daha çox erməni və gürcü tarixçiləri tərəfindən “tədqiq edilməsi” kimi acı həqiqətlər Alban yazılı ədəbiyyatının öyrənilməsi taleyinin qara səhifələrini təşkil etmişdir. Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmiş və bu torpaqlara erməniləri köçürmüş Rusiya tərəfindən 1836-cı ildə Alban katolikosluğunun ləğv edilməsi və onun bütün əmlakının, o cümlədən də kilsə kitabxanalarındakı ədəbiyyatın erməni-qriqoryan kilsəsinin ixtiyarına verilməsi nəticəsində Alban ədəbiyyatının məhv edilməsi və saxtalaşdırılması tarixi başlamışdı. Az-çox dövrümüzə gəlib çatmış çoxlu sayda Alban ədəbiyyatının nümunələri çox təəssüf ki, erməni kilsəsinin əlindədir və ya Matenadaranda gizlədilməkdədir. O da bir həqiqətdir ki, Matenadaranda saxlanan əlyazmalardan qeyri-erməni tədqiqatçılar nə dərəcədə istifadə edə biliblər? Buranın qapıları qeyri-erməni tədqiqatçılar üçün heç də həmişə açıq olmamışdı.

Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəri tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan tarixinin, təbii ki, Albaniya tarixinin I-X əsrlər dövrünün yeganə mühüm mənbəyidir. “Albaniya tarixi”ndə Albaniyanın tarixindən bəhs edilsə də, əsərin ana xəttini Qarabağ bölgəsində - tarixi Arsak və Mərkəzi Utidə baş vermiş hadisələrin nəqli daha üstünlük təşkil edir. Moisey Kalankatuklunun əsərində Albaniyanın Kürün sağ sahilə ərazisində baş verənlərin nəqlinə üstünlük vermişdir. Bunu müəyyən mənada təbii hesab etmək olar. Çünki müəllif məhz burada, Tərtərçay hövzəsində dünyaya gəlmiş, əsərin məzmunundan da görünür ki, bütün ömrünü Albaniyanın mərkəzi hissəsində, Arsak və Mərkəzi Utidə yaşamışdır. Əsərdə əksini tapmış hadisələrin xronologiyasının təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Moisey (Musa) Kalankatuklu VII əsrin əvvəllərində Tərtərçay vadisində, Uti əyalətində, Kalankatda doğulmuş, buradakı monastırda ilk təhsilini almış, Arsak və Mərkəzi Utidə fəaliyyət göstərmiş, burada yaşamış, VII əsrin sonlarında, Varaz-Trdatın hakimiyyəti dövründə ömrünün son çağlarını yaşadığı Arsak vilayətində vəfat etmişdir. Onun hansı yaşayış məntəqəsində vəfat etməsi haqqında məlumat yoxdur. Belə hesab etmək olar ki, Moisey Kalankatuklu din xadimi olmuşdur. Onun əsərinin məzmunundan aydın olur ki, Moisey Kalankatuklu monofizit təriqətli qatı dindar xristian olmuşdur.

“Albaniya tarixi”nin müəllifləri – Kalankatuklu və Dasxuranlı [Prof. A.M.Məmmədov Daşqoranlı ifadəsinə üstünlük verir. – 11, s.9-10] tarixi yazarkən mənbə olaraq Alban kilsəsinin kitabxanasındakı zəngin ədəbiyyatdan istifadə etmişdir ki, bu ədəbiyyat dövrümüzə gəlib çıxmamışdır.

“Albaniya tarixi”ndə Albaniyanın yaşayış yerləri, eləcə də şəhərləri haqqında çoxlu sayda məlumatlara rast gəlinir ki, onların bir çoxu lokallaşdırılmış, tarixi-arxeoloji cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bununla belə, “Albaniya tarixi”ndə adları çəkilmiş, yerləşdikləri yerin coğrafiyası haqqında məlumatların da öz əksini tapmasına baxmayaraq bir çox ilk orta əsr şəhərlərinin lokalizasiyası məsələsində tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikir ayrılıqları yaranmışdır. Qeyd edək ki, “Albaniya tarixi”ndə haqqında bəhs olunmuş bir çox şəhərlərin Qarabağ ərazisində yerləşməsi qənaətimizdir. Bu məsələ haqqında müvafiq fəsildə təfərratı ilə bəhs etmişik.

“Albaniya tarixi”ndə Arsak əyalətində yerləşən Tsri (Sri/İri) [M.Kalankatuklu, I, 10, 26, 27, 28, 30, 33; II, 2, 16, 17], Amaras [M.Kalankatuklu, I, 10, 28, 29, 30; II, 3, 8], Aluen [M.Kalankatuklu, I, 33], Uti əyalətində yerləşən Bərdəkur (Berdak/Berdakur/Berdakan) [M.Kalankatuklu, III, 5], Kalankat [M.Kalankatuklu, I, 33; II, 9, 50; III, 6], Srxarn (Soqarn) [M.Kalankatuklu, I, 6] kimi şəhərlərin adları çəkilmiş, onlar haqqında məlumatlar verilmişdir. Moisey Kalankatuklunun məlumatlarında bu şəhərlərin yerləşdiyi vilayətlərin

adları çəkilmiş, şəhərlərin yerləşdiyi bölgənin təbii-coğrafi şəraiti haqqında da bu və ya digər dərəcədə məlumatlar “Albaniya tarixi”ndə öz əksini tapmışdır. Təbii ki, Albaniyanın əsas paytaxtı kimi xarakterizə edilən əzəmətli paytaxt Bərdə şəhəri də Qarabağ ərazisində yerləşirdi və Bərdə haqqında Moisey Kalankatuklunun məlumatları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Moisey Kalankatuklu ilk orta əsr Bərdəsinin şəhər strukturu və inşası haqqında bəhs etmişdir. “Albaniya tarixi”ndə Qarabağ ərazisində yerləşən ilk orta əsr şəhərləri haqqında verilmiş məlumatlar müvafiq fəsildə təhlil edilmişdir. “Albaniya tarixi”ndə ölkə paytaxtı Bərdə şəhəri əzəmətli şəhər kimi xarakterizə edilmişdir (M.Kalankatuklu, I, 4, 8). Bərdə şəhəri haqqında bəhs edilən əksər mənbələrdə də Bərdə şəhəri böyük, əzəmətli şəhər olaraq göstərilmişdir.

Albaniyanın şəhərləri haqqında ətraflı məlumatların yer aldığı mənbələr içərisində ərəb coğrafi ədəbiyyatının xüsusi yeri vardır. Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərləri tədqiqatçılardan Z.M.Bünyadov, N.M.Vəlixanlı tərəfindən tədqiq edilmiş, müəyyən hissəsi isə tərcümə edilərək çap olunmuşdur [5, s.19-31; 17, s.14-170]. Ərəb coğrafiyaşünaslarından əl-İdrisi, əl-Müqəddəsi, İbn Havqəl, İbn Xordadbeh, əl-İstəxri Azərbaycanın ilk orta əsr yaşayış yerləri, o cümlədən də Qarabağ ərazisindəki şəhərlər haqqında məlumatlar vermişlər. Ərəb coğrafiyaşünasların Azərbaycanla bağlı yazdıqları məlumatların mətnləri, bu məlumatların elmi təhlili və qeydləri N.M.Vəlixanlı tərəfindən tərtib və tədqiq edilərək çap edilmişdir. Albaniyanın ilk orta əsr şəhərləri, o cümlədən də Qarabağ bölgəsindəki şəhərlər, Albaniyanın, eləcə də bölgənin tarixi coğrafiyası haqqında sonrakı dövrlərdə yaşamış müəlliflərin əsərlərində də məlumatlar yer almaqdadır. Orta əsr müəlliflərindən Əhməd əl-Bəlazurinin “Kitab fütü əl-buldən” əsərində [1, s.67-77], İbn əl-Əsirin “Əl-kamil fi-t-tarix” əsərində [10], Həmdullah Qəzvininin “Nüzhətül-qülub” əsərində [23], Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərində [23], Kirakos Gəncəlinin “Tarix” əsərində [22], Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” əsərində [12, s.237-259], Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” əsərində [6], Təbrizli Arakelin “Tarix” əsərində [24] məlumatlar vardır. Bu məlumatlar ilk orta əsrlər dövründən mövcud olan şəhərlərin bəzilərinin lokallaşdırılması məsələsində əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerləri haqqında maraq doğuran məlumatların yer aldığı mənbələrdən biri də Alman səyyahı, alimi, coğrafiyaşünası, astronomu, riyaziyyatçısı və filosofu Adam Olearinin “Səyahətnaməsi” və çəkmiş olduğu “İran səltənəti” adlı xəritədir ki, bu xəritədə Qarabağ adlı şəhərdən bəhs olunmuş, onu yeri göstərilmişdir [18, s.62-63; 13, s.191]. Tədqiqatçılar bu şəhərin ilk orta əsrlər dövründən, VII əsrdən mövcud olmasını göstərirlər. Qarabağ şəhərinin Qarabağ ərazisində olması mübahisəlidir və şübhə doğurmaqdadır. Belə hesab etmək olar ki, Qarabağ şəhərinin adı bilavistə Qarabağ toponimi ilə əlaqədar olmuşdur.

Bərdə şəhərinin tarixi, onun inşa olunması haqqında yazılı mənbələrdə müxtəlif xarakterli xeyli məlumatlar yer almaqdadır. Moisey Kalankatuklu, İbn Xordadbeh, Yaqut əl-Həməvi, Həmdullah Qəzvin, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi, əl-Bəlazuri, Əbdürrəşid əl-Bakuvi və başqa müəlliflər Albaniyanın paytaxtı, Arranın anası Bərdə şəhəri haqqında təfəsilatı ilə bəhs etmişlər. Həmçinin ilk orta əsrlər dövrünə aid və ya ilk orta əsrlər dövründən mövcud olan yaşayış yerlərindən bəhs edən əksər yazılı mənbələrdə, o cümlədən də gürcü və qrabar dilli mənbələrdə də Bərdə şəhəri haqqında məlumatlar yer almaqdadır. Qədim Bərdə şəhəri və onun yerləşdiyi bölgə (və ya vilayət) haqqında ən qədim yazılı mənbələr Manna dövləti, onun şəhərləri və vilayətləri haqqında bu və ya digər dərəcədə məlumatları özündə əks etdirən Assur və Urartu yazılı mənbələridir ki, bu mənbələr kifayət qədər tədqiqata cəlb edilməmiş və ya onlarda əks olunmuş məlumatlara tədqiqatçılar səthi yanaşmış, yaxud həmin məlumatların hansı məntəqədən bəhs etdiyini dəqiqləşdirməmişlər. Hesab edirik ki, məhz bu sadaladığımız səbəblər üzündən Assur və Urartu mixi yazılı mənbələrində Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı ərazisi və buradakı şəhər və vilayətlər, başqa sözlə Mannanın şimal əyalətləri haqqındakı məlumatlar tədqiq edilməlidir. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın qədim dövləti olan Mannanın ərazisi Azərbaycanın təkcə cənub ərazisini deyil, həm də Araz çayından şimalda yerləşən torpaqlarını da əhatə edirdi. Başqa sözlə, qədim Bərdə şəhərinin tarixi məsələləri Mannanın qədim şəhərlərindən birinin tarixi kimi öyrənilməlidir.

Srxarn (Soqarn) yaşayış yeri haqqında ətraflı məlumatlara Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”ndə rast gəlinir. Moisey Kalankatuklu Albaniyada xristianlığın yayılması hadisələrindən bəhs edərkən bu yaşayış yerinin adını çəkmişdir. Aydın olur ki, Srxarn (Soqarn) Albaniyanın antik dövr yaşayış yerlərindən biri

olmuş, burada yaşayış ilk orta əsrlər dövründə də davam etmişdir.

Srxarn (Soqarn) şəhərinin lokallaşdırılması məsələsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi ortaya çıxmışdır. Moisey Kalankatuklu bu yaşayış yerinin yerləşdiyi vilayətin adını çəkmiş, yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazinin tarixi coğrafiyası haqqında məlumatlar vermişdir. Bunlara baxmayaraq, nədənsə, tədqiqatçılar Moisey Kalankatuklunun verdiyi dəqiq və dolğun məlumatları nəzərə almadan, Srxarn (Soqarn) şəhərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində qeyri-dəqiqliyə yol vermiş, müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Qafqaz Albaniyasının Srxarn-Sirxar (Soqarn) şəhərinin yerləşdiyi bölgə və onun tarixi coğrafiyası haqqında mənbə məlumatlarını təhlil etməzdən əvvəl ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu şəhərin lokallaşdırılması ilə bağlı fikirlərini nəzərdən keçirək. Belə ki, Q.Ə.Qeybullayev Srxarn şəhərinin yeri haqqında iki fikir irəli sürmüşdür. Q.Ə.Qeybullayev daha əvvəl Srxarn yaşayış məntəqəsinin indiki Əsgəran şəhəri ilə eyniliyi haqqında fikir söyləmişdir [20, s.136]. Daha sonra isə Srxarn şəhərinin Qəbələ rayonu ərazisindəki Srxov qalası ilə eyniliyini yazmışdır [21, s.147]. Y.A.Lalayan isə Srxarn şəhərini Qəbələnin Səlbir hissəsi ilə eyniləşdirilməsinə cəhd etmişdir. Tədqiqatçı M.C.Xəlilov Albaniyanın yaşayış yerlərini tədqiq edərək, Srxarn şəhərinin lokallaşdırılması ilə bağlı elmi ədəbiyyatdakı fikirlərin əsassız olduğunu göstərmişdir. M. C.Xəlilov Srxarn (Soqarn) şəhərinin indiki Şəki və Qəbələ rayonları arasındakı ərazidə axtarılmasını daha məqsəduyğun hesab etmişdir [7, s.55]. Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”ni dilimizə tərcümə edərək, çap etdirmiş Z.M.Bünyadov bu əsərin qeydlər və şərhlər hissəsində göstərir ki, Albaniya tarixinin tədqiqatçılarından olan Z.İ.Yampolski Srxarın yaşayış yerini müasir Ağdaşın yanında yerləşdirmişdir [Kalankatuklu M., s.209, qeyd 15]. Albanşünas tədqiqatçı F.C.Məmmədova Albaniyanın Uti əyalətindən bəhs edərkən göstərir ki, antik şəhərlərdən Ayniana, Xani, Anariaka, Xalxal, Bərdə və Soqarn şəhərləri bu vilayətdə yerləşirdi [15, s.90-91]. S.M.Qazıyev Srxab (Srxarn) şəhər yerini Ağdaş rayonunun Külkəl kəndindən şimalda, Türyançay qəsəbəsi yaxınlığında lokalizə edir [14, s.23]. Bu səhifələrin müəllifi Srxarn yaşayış yerindən bəhs edərkən, mənbə məlumatlarına əsaslanmaqla onun tarixi Uti əyalətində, Tərtərçay vadisindəki, keçmiş Ağdərə rayonunun Çardaqlı və Madagis kəndlərinin yaxınlığındakı müqəddəs Yelisey məbədinin yerləşdiyi bölgədə yerləşməsi haqqında fikir irəli sürmüşdür [2, s.79-80]. Göründüyü kimi, Srxarn (Soqarn) şəhərinin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçıların fikirləri arasında ciddi fərqliliklər vardır. Onu da qeyd etmək ki, Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”ndə Srxarndan yaşayış məntəqəsi kimi bəhs edilmişdir [M.Kalankatuklu, I, 6]. Srxarnın şəhər olması haqqında qətiyyətlə danışmaq çox çətindir. Tədqiqatçı M.C.Xəlilov Srxarn yaşayış məntəqəsinin şəhər olduğunu göstərmişdir [7, s.55]. Onu da qeyd etmək ki, M.C.Xəlilovun Srxarnın şəhər kimi xarakterizə etməsi əsassız deyildir. Srxarn (Soqarn) haqqında “Alban tarixi”nin məlumatlarından belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bura böyük yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

Moisey Kalankatuklu “Alban tarixi”ndə müqəddəs Yeliseyin Albaniyada xristianlığı təbliğ etdiyi zaman onun hərəkət məşrutundan bəhs edərkən Srxarn şəhərinin adını çəkir: “Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan ermənilərin gözündən qaçaraq Məsküt elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, xilaskarı (İsanı) andırmağa çalışırdı. Oradan o, üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətində olan Srxarna gedir. Lakin şagirdlərin bəzi qohumları onları izləyib arxalarına düşürlər və şagirdlərin birini şəhid edirlər. Digər ikisi müqəddəs Yeliseyi atıb, qatillərlə çıxıb getdilər. Müqəddəs batrik Gisə gəlir, burada kilisə tikir və qansız qurban verir.” [M.Kalankatuklu, I, 6]. Bu məlumatdan aydın şəkildə görünür ki, Srxarn Uti vilayətində yerləşmişdir. Müqəddəs Yelisey məbədi, eləcə də onun yerləşdiyi məşhur Gis yaşayış məntəqəsinin lokallaşdırılması ilə bağlı bütün mənbə məlumatlarına istinad olunmaqla göstərilmişdir ki, müqəddəs Yelisey məbədi və Gis Ağdərə rayonun Çardaqlı və Madagis kəndlərinin yaxınlığında yerləşir və buradakı müqəddəs Yelisey məbədinin əsası məhz Yelisey tərəfindən qoyulmuşdur. İndiki Şəki rayonunun Kiş kəndindəki məbədin müqəddəs Yelisey məbədi olması və buranın da tarixi Gis olması məsələsi tarixşünaslıqda uzun müddət özünə yer alsada, tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, bu heç də belə deyildir. Əslində Kiş kəndindəki məbədin tarixi-arxeoloji tədqiqi məsələlərinə yenidən baxılmalıdır. Mənbə məlumatlarından aydın görünür ki, Srxarn şəhəri Uti vilayətində, müqəddəs Yelisey məbədinin yaxınlığında, Tərtərçay vadisinin yaxınlığında və ya Tərtərçay hövzəsində mövcud olmuşdur.

Qafqaz Albaniyasının Arsak əyaləti və qismən də Mərkəzi Utidə, müasir Mil – Qarabağ (Ağcabədi,

Ağdam və Beyləqan rayonları ərazisində – C.B.) düzündə məskunlaşmış qarqarlara məxsus abidələr məhz bu bölgədəki son antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid olan abidələrdir. Bu abidələr içərisində mənbələrdə haqqında məlumat verilmiş Qarqar şəhəri xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qarqar şəhərinin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı vardır. XIII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi Qarqar şəhərini Arranda, Beyləqan yaxınlığında yerləşdirir [23, s.30]. IX əsr ərəb-coğrafiyaşünas-səyyahı ibn Xordadbeh və XIII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi verdiyi məlumatlara görə, Qarqar şəhərinin əsası VI əsrdə qoyulmuşdur [25, s.109; 23, s.30].

Tədqiqatçı M.C.Xəlilova görə, Mil düzündə aşkar edilmiş yaşayış yerləri arasında Qarqar şəhərinə daha çox Qalatəpə abidəsi uyğun gəlir. Qalatəpə şəhərgahının Beyləqan yaxınlığında, Qarqar çayı sahilində yerləşməsi Qarqar şəhərinin Qalatəpə ilə eyniləşdirilməsinə müəyyən əsaslar verir [9, s.134]. Tədqiqatçı Əli Rəcəbli İmişli bölgəsində tapılmış sikkə dəfinəsinin tərkibindəki “Qarqar” yazılı bir qrup sikkəni Qarqar çayı sahilindəki Qarqar şəhərinin zərbxanasına aid edir. Belə olduqda, Arrandakı Qarqar şəhərinin son orta əsrlərin başlanğıcında da mövcudluğu güman edilə bilər [16, s.174; 7, s.42].

Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsr yaşayış məntəqələrindən biri olan Matris haqqında ətraflı məlumatlara ərəb müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinmişdir. Bərdə-Dəbil ticarət-karvan yolu və bu yolun üstündə yerləşən yaşayış məntəqələri haqqında məlumatlar verən ərəb müəllifləri bu yolun üstündə yerləşən yaşayış yerlərindən biri olan Matrisin adını çəkmişlər. Bərdə-Dəbil ticarət-karvan yolu, tədqiqatlardan məlumdur ki, Bərdədən başlayaraq Tərtər çayı boyunca cənubi-qərbə doğru istiqamət alaraq Bərdə-Tərtər-Ağdərə-Kəlbəcər istiqamətində uzanaraq, müasir Kəlbəcər rayonu ərazisindən – Keşdək kəndinin yaxınlığında Zod aşırımı vasitəsilə Göyçə mahalına (daha dəqiqi Basarkeçərə), oradan da Alagöz yaylası (ermənilər indi Vardanes yaylası adlandırırlar) boyunca Sisəcana, oradan isə Dəbilə gedib çıxmışdır [4, s.243-251; 3, s.157-160; 19, s.40-42.]. Ərəb müəlliflərindən İbn Havqəl [17, s.115], əl-İstəxri [17, s.91] Bərdədən Kaqankata 9 fərsəx, Kaqankatdan Matrisə (Mayrisə) 13 fərsəx, əl-Müqəddəsi [17, s.136] Bərdədən Kaqankata 1 mərhələ, oradan Matrisə 2 mərhələ, əl-İdrisi [17, s.151] isə Bərdədən Kaqankata 27 mil, oradan Mayrisə 39 mil olduğunu yazmışlar. Beləliklə, mənbə məlumatlarından aydın olur ki, Bərdədən Matrisə 22 fərsəx, 66 mil və ya 3 mərhələ məsafəlik yol vardır. Bu faktlara istinadən məlum olur ki, Matris şəhərinin yerini məhz Kəlbəcər rayonunun ərazisində, Keşdək kəndinin yaxınlığında axtarmaq lazımdır.

Albaniyada xristianlığın təbliği və yayılması ilə əlaqədar olaraq yazılı mənbələrdə adı çəkilən yaşayış yerlərindən biri də Lazarabad şəhəri olmuşdur. Bu şəhər və onun yerləşdiyi ərazi haqqında Mxitar Qoş və Kirakos Gəncəli məlumat verir [12, s.242; 22, s.132-134]. Gəncəli Kirakos Bəqaməcki istehkamlı yer kimi xarakterizə edərək Bərdə ilə Beyləqan şəhərləri arasındakı ərazidə yerləşdirir və Lazarabad haqqında yazır: “Bərdə ilə Beyləqan şəhərlərinin arasında yerləşən meşə və bataqlıqlarda Bəqaməck adlı istehkamlı yerdə”-dir [22, s.132-134, 11-ci fəsil].

Mxitar Qoş Alban kilsəsinə rəhbərlik etmiş şəxslərin – katolikosların siyahısında Lazarın adını çəkir və onun fəaliyyəti haqqında çox qısa məlumat verir. Mxitar Qoş yazır: “Lazar. O, Bəqaməckdə Hazarapatı (yəni Lazarabadı) və müqəddəs Pantaleon kilsəsinə tikdirmişdi. O, bunları Allah-təaladan ona vəhy gələndən sonra bina etmişdir.” [12, s.242]. Mxitar Qoşun bu məlumatına əsaslanan tədqiqatçı M.C.Xəlilov yazır ki, Alban müəllifi Mxitar Qoş (1130-1213-cü illər) belə bir məlumat verir ki, Qriqorisdən əvvəl Alban kilsəsinə rəhbərlik etmiş Lazar xristianlığın Albaniyada hələ dövlət dini elan olunmadığı bir dövrdə Beqamec adlı yerdə öz adına Lazarabad şəhərini salmış və bu şəhərdə müqəddəs Pantaleon kilsəsinə tikdirmişdir [8, s.31].

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ilk orta əsrlər dövründə soydaşlarımızın sıx məskunlaşdığı, çoxlu sayda yaşayış məntəqələrinin mövcud olduğu, şəhər mədəniyyətinin çiçəkləndiyi ərazi olmuşdur. Albaniyanın siyasi, iqtisadi, mədəni və dini mərkəzi bu dövrdə Qarabağ ərazisində yerləşmişdir. Yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlardan da bir daha məlum olur ki, müasir Qarabağ ərazisində antik və ilk orta əsrlər dövründə Albaniyanın şəhərləri mövcud olmuşdur. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində də Qarabağ ərazisində ilk orta əsrlər dövrünə aid çoxlu sayda yaşayış yerləri, o cümlədən də şəhər yerləri müəyyən edilmişdir. Aşkar edilmiş şəhər yerlərinin bir çoxunda Albaniyanın bəzi ilk orta əsr şəhəriləri lokallaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsilə), Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Bağırzadə C.V. Qafqaz Albaniyasının bəzi yaşayış yerlərinin lokallaşdırılması, müqəddəs Yelisey və Urekvəng məbədləri haqqında (mənbə məlumatları və tarixi – arxeoloji tədqiqatlar əsasında). // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universiteti, “Qafqaz tarixinin aktual məsələləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 15–16 oktyabr 2015-ci il, Gəncə, GDU-nun nəşriyyatı, I hissə, 2015, s.75-87.
3. Bağırzadə C.V. Kəlbəcər bölgəsinin ilk orta əsr qalaları. // GDU-nun Elmi Xəbərləri 2010, №3, s. 157-160.
4. Bağırzadə C.V. Kəlbəcər bölgəsinin ilk orta əsr abidələri. // Tarix və onun problemləri, Bakı 2010, №2, s.243-251.
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. Bakı, Şərq – Qərb Nəşriyyatı, 2007, 424 s.
6. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. (ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri akademik Z.M.Bünyadovundur.) Bakı, Şur nəşriyyatı, 1992, 176 s.
7. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər), Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 284 s.
8. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər), Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
9. Xəlilov M.C. Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsr arxeologiyası problemləri üzrə tədqiqatların yekun və perspektivləri. // Azərbaycanşünaslar Müstəqil Birliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş Azərbaycanşünasların beynəlxalq elmi-nəzəri yubley konfransı məruzələr məcmuəsi. Bakı 2004, s.132-136.
10. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix. (Tərcümə Muxtar Əfəndizadəninidir.) Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 216 s.
11. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə, Bakı, Təknur nəşriyyatı, 2014
12. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur.), Bakı, Elm, 1993, 270 s.
13. Qarabağnamələr (3 kitabda), III kitab, (tərtibçi və son sözün müəllifi N.F.Axundovdur.) Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006, 248 s.
14. Quliyeva S.A. Şirvanın orta əsr müdafiə tikililəri (arxeoloji tədqiqatlar əsasında). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, AMEA-nın mətbəəsi, 2016, 28 s.
15. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 262 s.
16. Rəcəbli Əli. Azərbaycandan keçən tranzit ticarət yolları və Azərbaycanda tapılmış pul-sikkə dəfinələrinin topoqrafik xüsusiyyətləri. // Azərbaycanşünaslar Müstəqil Birliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş Azərbaycanşünasların beynəlxalq elmi-nəzəri yubley konfransı məruzələr məcmuəsi. Bakı 2004, s.173-174.
17. Vəlixanlı N. M. IX – XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, 224 s.
18. Yüzbaşov R.M., Əliyev K.H., Sədiyev Ş.M. Azərbaycanın coğrafi adları (oçerklər). Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1972, 100 s.
19. Багирзаде Дж.В. О торгово-караванном пути Кавказской Албании Барда-Дабиль в период раннего средневековья. // «Интеллект» международный периодический научный журнал. №2 (37), Грузия, Тбилиси, 2010. стр.40-42.
20. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, Элм, 1986, 192 с.
21. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Том I, Баку, Элм, 1991, 552 с.
22. Киракос Гандзакечи. История Армении. (Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Л.А.Ханларян.), Москва, Наука, 1976, 358 с.
23. Йакут ал-Хамави. Му’джам ал-булдан (сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини.

Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану). Баку, Элм, 1983, 68 с.

24. Даврижеци Аракел. Книга истории. (перевод Л.А.Ханларяна), Москва, Наука, 1973, 410 с.

25. Ибн Хордадбех. Книга путей и страны. (Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой) Баку, Элм, 1986, 428 с.

ETİBAR MUSAYEV

Gəncə Dövlət Universiteti Ümumi tarix kafedrasının müdürü, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRK TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİ PARADİQMALAR: TARİXŞÜNASLIQ VƏ İDEOLOJİ YANAŞMALAR

Türk xalqları və Türk dünyası tarixi, geniş coğrafi və mədəni diapazonu, uzun zaman kəsişmələri və çoxqatlı etno-mədəni dəyişmə dinamikası ilə dünya tarixinin mühüm sahələrindən biridir. Bu tarix yalnız siyasi hadisələrin xronologiyası deyil; o, eyni zamanda mədəni transferlər, dil və din dəyişiklikləri, iqtisadi əlaqələr və kollektiv yaddaşın formalaşması kimi mürəkkəb prosesləri əhatə edir. XX əsrin sonlarından etibarən tarixşünaslıq sahəsində baş verən intellektual dönüşlər - poststrukturalizm, postkolonializm, tarixin “yenidən nəzərdən keçirilməsi” - Türk tarixinin tədqiqinə yeni imkanlar və çətinliklər gətirmişdir. Bu məqalə həmin dönüşlərin nə üçün və necə önəmli olduğunu, həmçinin yeni paradıqmaların praktiki nəticələrini sistemli şəkildə araşdırmağa çalışır.

Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və Qafqaz alimlərinin son onyıllardakı işləri göstərir ki, Türk tarixini təkcə milli dövlət çərçivəsində və ya imperial mərkəzlərin perspektivindən deyil, çoxsəviyyəli və interdisiplinar metodlarla tədqiq etmək zərurəti yaranıb [Bağırzadə, 2021]. Bu dəyişmə həm də tarixi faktların yeni kontekstlərdə yenidən qiymətləndirilməsi ilə nəticələnir: məsələn, köç-mühacirət proseslərinin yalnız demoqrafik tərəfi deyil, mədəni transfer, identifikasiya və performativlik aspektləri də araşdırılmalıdır. Bununla paralel, tarixin ideoloji istifadə üsulları - milli və regional identitetlərin formalaşmasında tarixi diskursdan necə yararlanıldığı - akademik və ictimai müzakirələrdə daha çox diqqət cəlb edir.

Müasir paradıqmaların əsas xüsusiyyəti onların tək-ölcülü təhlili rədd etməsidir. Ənənəvi olaraq hakim olmuş siyasi-hərbi tarixi yanaşma (politik tarix) hadisələri dövlətçilik, diplomatiya və hərbi strategiya prizmasından oxumaqla məhdudlaşdırdı; buna qarşılıq yeni yanaşmalar mədəni, sosial, iqtisadi və ekoloji dəyişmələri tarixin əsas komponentləri kimi görür. Belə yanaşma, məsələn, Orta Asiya step bölgələrində klan və tayfa strukturlarının transformasiyasını, iqlim dəyişikliklərinin köç nümunələrinə təsirini və transregional ticarət şəbəkələrinin mədəni inteqrasiyaya gətirdiyi yenilikləri tarixi analizə cəlb edir.

İkinci mühüm məqam isə metodoloji pluralizmdir. Postmodernizm və postkolonial nəzəriyyələrin təsiri ilə tarixin çoxsəsliliyi və subyektiv təfsirlərin qanuniliyi qəbul olunur: keçmişə aid eyni hadisə müxtəlif subyektlər üçün fərqli mənalar ifadə edə bilər və tarixçi məhz bu müxtəlifliyi açmalı, müqayisəli yanaşma ilə obyektivləşdirməlidir. Bu, eyni zamanda tarixin məsuliyyətini də artırır — tarixi təqdim edərkən ideoloji-siyasi məqsədlərə xidmət etməmək, mənbələri şəffaf və metodik baxımdan dəqiq istifadə etmək tələb olunur.

Türk tarixşünaslığının formalaşması XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə Osmanlı imperiyasında və Rusiya İmperiyası tərkibində yaşayan türk xalqları arasında milli özünüdərkən oyanışı, maarifçilik ideyalarının yayılması və müstəqillik arzusu güclənirdi. Tarixi yazının əsas məqsədi milli kimliyin, mədəni varisliyin və dövlətçilik ənənələrinin qorunması idi. Buna görə də bu mərhələ “ideoloji-oyandırıcı tarixşünaslıq dövrü” kimi xarakterizə olunur [6, s. 57].

Bu dövr tarixşünaslığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri, tarixin hadisə mərkəzli (event-based) təhlilinə üstünlük verilməsi idi. Tarix “böyük şəxsiyyətlər” və “böyük hadisələr” üzərində qurulurdu. Tarixçi üçün əsas vəzifə faktları xronoloji ardıcılıqla təqdim etmək idi; hadisələrin sosial, iqtisadi və mədəni

səbəbləri isə ikinci planda qalırdı. Bu, klassik pozitivist metodologiyanın təsiri ilə bağlı idi.

Leopold fon Ranke'nin "wie es eigentlich gewesen" ("necə olubsa, elə") prinsipinə uyğun olaraq Osmanlı və Rusiya tərkibindəki Türk alimləri tarixi obyektiv şəkildə təqdim etməyə çalışsalar da, faktın seçimi və şərhı artıq ideoloji kontekstdə baş verirdi. Məsələn, Osmanlı tarixçisi Cevdet Paşa (1822–1895) tarixi hadisələri İslam mədəniyyəti və Osmanlı dövlətçiliyinin davamlılığı çərçivəsində dəyərləndirirdi [13, s. 73].

Buna bənzər şəkildə, Azərbaycan və Orta Asiyada yetişən ziyalılar, məsələn, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əhməd Ağaoğlu və İsmayıl bəy Qasıralı kimi şəxslər tarixi tədqiqatı yalnız elmi məqsəd deyil, həm də milli dirçəliş vasitəsi kimi görürdülər. Onların əsərlərində tarixi hadisələrdən alınan nəticələr milli kimliyin qurulması və gələcəyə yönəlik ideoloji proqramların əsaslandırılması üçün istifadə edilirdi [11, s. 39].

XIX əsrdə Osmanlı imperiyasında tarixçilik əsasən dövlət mərkəzli idi. Tarixi yazılar sultanın legitimliyini və imperiyanın siyasi sabitliyini möhkəmləndirməyə yönəlmişdi. Tarixçi, əslində, siyasi ideoloq funksiyasını daşıyırdı. Tarixi mənbələrin seçimi və hadisələrin təfsiri dövlətin maraqlarına uyğun şəkildə aparılırdı. Bu tip tarixçiliyə "imperiya tarixşünaslığı" deyilir.

Osmanlı tarixçiliyinin mühüm təmsilçilərindən biri olan Nəcip Asım Yazıksız və Məhəmməd Fuad Köprülü kimi alimlər XX əsrin əvvəllərində bu ənənəni dəyişdirməyə başladılar. Köprülünün "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" (1919) əsəri ilə o, Türk mədəniyyətinin İslamdan əvvəlki dövrlərə bağlanan köklərini araşdıraraq, milli tarix anlayışını genişləndirdi [17, s. 15]. Bu, Türk tarixşünaslığında elmi tədqiqatın ideologiyadan ayrılmağa başladığı ilk nümunələrdən biri sayılır.

Digər tərəfdən, Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan Azərbaycan, Tatar, Başqırd və Orta Asiya türkləri arasında tarix yazımı kolonial senzura altında formalaşırdı. Bu səbəbdən onların əsərləri daha çox mədəniyyət, dil və ədəbiyyat üzərindən milli tarix şüuru yaratmağa yönəlirdi. Mirzə Kazım bəy, Abdulla Tukay, Yusuf Akçura kimi ziyalılar "ümumtürk tarixi" anlayışını formalaşdıraraq, parçalanmış türk xalqları arasında ortaqları yaddaş ideyasını irəli sürdülər [12, s. 5].

XX əsrin əvvəllərində milli tarix konsepsiyası formalaşdı. Bu dövrdə Türk tarixinin öyrənilməsi artıq imperiya çərçivəsindən çıxaraq, müstəqil etnik-siyasi identitetin qurulmasına xidmət edirdi. 1920–1930-cu illərdə Türkiyədə yaranan "Türk Tarix Tezi" bu istiqamətin simvolu sayılır.

"Türk Tarix Tezi"nin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, türklər yalnız Orta Asiyanın deyil, həm də qədim Mesopotamiya, Anadolu və Avropa sivilizasiyalarının da ilkin yaradıcısı olmuşdur. Bu tezis, bir tərəfdən, milli qürurun yüksəldilməsinə xidmət edirdi, digər tərəfdən isə Qərbi mərkəzli tarixşünaslığa qarşı ideoloji reaksiyanı ifadə edirdi [21, s. 12].

Lakin bu yanaşmanın elmi cəhətdən zəif tərəfləri də var idi. Çox zaman tarixi faktlar ideoloji məqsədlərlə manipulyasiya edilir, arxeoloji və antropoloji sübutlar seçici şəkildə təqdim olunurdu. Məsələn, bəzi müəlliflər türklərin hər bir qədim mədəniyyətin başlanğıcında dayandığını iddia edirdilər ki, bu, elmi baxımdan problematik idi [16, s. 98].

Sovet dövrü tarixşünaslığı isə tamamilə başqa ideoloji sistem üzərində qurulmuşdu. Burada marksist-leninçi metodologiya hakim idi. Tarixi proseslər sinfi mübarizə və istehsal münasibətləri çərçivəsində izah edilirdi. Türk xalqlarının tarixi "proletar beynəlmiləçiliyi" ideyasına uyğun şəkildə yozulurdu [6, s. 103].

Bu yanaşmanın nəticəsində milli tarix komponenti ya arxa plana keçir, ya da sosial-iqtisadi kateqoriyalarla əvəz olunurdu. Məsələn, Orta Asiya xalqlarının dövlətçilik tarixi çox zaman "feodalizmin təkamül mərhələsi" kimi təqdim edilirdi [1, s. 59].

Ənənəvi Türk tarixşünaslığında mənbələrin seçimi və şərhı mühüm rol oynamışdır. Lakin mənbə bazası çox zaman məhdud idi: yazılı qaynaqlarla yanaşı, arxeoloji və etnoqrafik materiallara az müraciət edilirdi. Əksər tədqiqatlar salnamələr, dövlət sənədləri və dini mətnlər üzərində qurulurdu.

Bu, bir tərəfdən, tarixçi üçün obyektivlik yaratsa da, digər tərəfdən sosial tarix, qadın tarixi, gündəlik həyat, mədəni qarşılıqlı təsir kimi sahələrin öyrənilməsinə məhdudlaşdırırdı. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, ənənəvi tarix yazımı çox zaman "səssiz qruplar"ı - kəndliləri, qadınları, miqrantları, dini azlıqları tarixi proseslərdən kənarda qoymuşdur [22, s. 66].

Əlavə olaraq, mənbələrin ideoloji təhlili aparılmırdı. Tarixçilər mənbələri "neytral" fakt kimi qəbul

edir, onların ideoloji funksiyasını nəzərə almırdılar. Halbuki hər bir mənbə, yazıldığı dövrün hakim güc münasibətlərinin, dəyərlərinin və ideoloji prioritetlərinin məhsuludur. Bu yanaşma fərqlərinin gec başa düşülməsi Türk tarixşünaslığının metodoloji gecikməsinə səbəb olmuşdur.

Ənənəvi tarixşünaslığın müsbət tərəfi onun sistematikliyi və faktoloji zənginliyidir. Klassik tarixçilər böyük sənəd bazası yaratmış, mənbələri qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmışlar. Onların işləri sayəsində biz bu gün orta əsr dövlətlərinin strukturu, hökmdar sülalələri və siyasi hadisələr barədə geniş məlumatlara malikik.

Lakin məhdudiyyətlər də açıqdır:

Tarixi hadisələr çox zaman “milli qəhrəmanlıq” və ya “imperiya əzəməti” çərçivəsində təqdim olunurdu. Sosial və mədəni təbəqələşmələr, azlıqların tarixi, mədəni müxtəlifliklər çox vaxt nəzərə alınmırdı.

İdeoloji neytrallıq prinsipi çox zaman pozulurdu.

Tarixi hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilsə də, onların səbəb-nəticə əlaqələri dərin analiz olunmurdu.

Bu səbəbdən, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Türk tarixinin öyrənilməsində yeni paradigmalardan tətbiqi qaçılmaz oldu. Yeni paradigmalar yalnız faktologiyayı yenidən təqdim etmir, həm də onun dərin mənaalarını açmağa, mədəni, ideoloji və sosial kontekstləri birləşdirməyə çalışır.

Ənənəvi metodların müasir tədqiqatlarda dəyərləndirilməsi vacibdir: onlar elmi irsin təməlini təşkil edir, lakin onların üzərinə yeni metodoloji və fəlsəfi qatlar əlavə edilməlidir. Bu integrativ yanaşma Türk tarixşünaslığını həm milli, həm də global səviyyədə rəqabətə davamlı edə bilər.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri tarix elminin nəzəri-metodoloji əsaslarında əhəmiyyətli dəyişikliklərin dövrü olmuşdur. Qloballaşma, postkolonial düşüncə, mədəni dövrüyyənin artması və informasiya texnologiyalarının elmi tədqiqatlara daxil olması nəticəsində tarix elmi təkcə hadisələrin izahı kimi deyil, həm də “yaddaşın, kimliyin və mədəni narrativlərin” elmi olaraq dərk edildiyi sahəyə çevrilmişdir. Bu dəyişikliklər Türk tarixinin tədqiqinə də birbaşa təsir göstərmişdir.

Ənənəvi paradigmalarda tarix çox zaman milli kimliyin legitimləşdirilməsi, siyasi hadisələrin ardıcılıqlığı və dövlət quruculuğunun sübutu kimi təqdim olunurdu. Müasir paradigma isə tarixi “proseslərin dinamikası”, “sosial transformasiyaların konteksti” və “mədəni sistemlərin qarşılıqlı təsiri” kimi oxumağı təklif edir [23, s. 41]. Bu, tədqiqatçıya daha geniş perspektiv qazandırır: keçmiş yalnız dövlətlərin deyil, həm də cəmiyyətlərin, fərdlərin və mədəni sistemlərin təcrübəsi kimi araşdırmaq imkanı yaradır.

Müasir tarixşünaslıqda belə bir konseptual dönüş baş verir: tarix hadisələrin məcmusu deyil, mənalı sistemdir. Bu baxımdan, Türk xalqları tarixi tədqiqatlarında mədəniyyətlərarası əlaqələr, yaddaş siyasəti, sosial mobilizasiya və gender aspektləri kimi məsələlər də elmi müzakirənin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Sosial tarix məktəbi XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlasa da, Türk tarixinin öyrənilməsində bu istiqamət nisbətən gec tətbiq olunmuşdur. Əvvəllər diqqət daha çox siyasi hadisələr və dövlətçilik proseslərinə yönəlmişdi. Halbuki sosial tarix yanaşması cəmiyyətin “aşağı təbəqələrini”, gündəlik həyatın mədəni strukturlarını və sosial münasibətlərin dinamikasını ön plana çıxarır.

Məsələn, Osmanlı imperiyasının tədqiqində yalnız sultan və vəzirlərin qərarları deyil, şəhər məhkəmələrinin sicilləri, kənd icmalarının daxili münasibətləri, ticarət və gender münasibətləri də araşdırılır. Bu yanaşma “mikrotarix” (microhistory) metoduna yaxınlaşır — yəni bir kiçik sosial vahidin dərin tədqiqi vasitəsilə bütöv tarixi mexanizmlərin aydınlaşdırılması [34, s. 23].

Türk tarixinin müxtəlif dövrlərində sosial tarix aspektlərinin öyrənilməsi həm də mədəniyyətin çevikliyini göstərir. Qıpçaq və Oğuz toplumlarının mədəni əlaqələri, Orta Asiya şəhərlərində sənətkar təşkilatlarının (əhi birliklərinin) sosial strukturu, XIX əsr Qafqazında ticarət burjuaziyasının formalaşması kimi mövzular yeni paradigmanın sosial perspektivinə daxil olur.

Bu yanaşma tarix elmində humanist perspektivi gücləndirir: tarix yalnız “nə baş verdi?” sualına deyil, “insan bu prosesdə necə yaşadı və nə hiss etdi?” sualına da cavab axtarır.

XXI əsrin elmi inkişafında rəqəmsal texnologiyalar tarixi tədqiqatların metodikasını köklü surətdə dəyişmişdir. Rəqəmsal tarix (digital history) konsepti artıq sadəcə kompüterlə yazılmış məqalələr deyil, həm də böyük verilənlər (big data), rəqəmsal xəritələşdirmə (GIS), mətn emalı (text mining) və sosial şəbəkə analizi kimi üsulları əhatə edir.

Türk tarixinin araşdırılmasında bu metodların tətbiqi yeni nəticələr verir. Məsələn, Osmanlı dövrü arxiv materiallarının rəqəmsallaşdırılması tədqiqatçıya yüz minlərlə sənədi müqayisəli şəkildə analiz etmək imkanı yaradır. Bu üsulla miqrasiya xəritələri, iqtisadi dəyişmə tendensiyaları və demoqrafik dəyişikliklər avtomatik şəkildə vizuallaşdırıla bilər.

Eyni zamanda rəqəmsal tarix yeni etik problemləri də ortaya çıxarır: məlumatların interpretasiyası, məxfilik və arxivlərin ictimaiyyətə açılması məsələləri elmi müzakirə mövzusa çevrilir [35, s. 12]. Türk tarixçiləri üçün bu həm də böyük imkan deməkdir - rəqəmsal arxivlər vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə saxlanılan sənədləri vahid platformada analiz etmək mümkün olur.

Beləliklə, rəqəmsal tarix paradigması Türk tarixinin tədqiqində beynəlxalq əməkdaşlıq və metodoloji integrasiyanın əsas vasitələrindən birinə çevrilir.

Müasir elmi yanaşmalarda tarix artıq tək bir elm kimi deyil, interdisiplinar sistemin mərkəzi kimi dərk olunur. Tarix elmi sosiologiya, antropologiya, coğrafiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq və hətta ekologiya ilə sıx integrasiya halındadır.

Türk tarixinin öyrənilməsində bu yanaşma xüsusilə faydalıdır. Məsələn, etnoqrafiya ilə tarix birləşdikdə köç prosesləri və kimlik dinamikaları daha dərinlənən anlaşılır; arxeologiya ilə integrasiya qədim türk tayfalarının məkan davranışlarını konkretləşdirir; dilçilik və filologiya ilə sintez isə mifoloji təbəqələrin və kollektiv yaddaş kodlarının tarixə necə transformasiya olunduğunu göstərir.

Bu cür interdisiplinar baxış nəticəsində tarix yalnız “səbəb-nəticə” əlaqələri ilə deyil, həm də mədəni sistemlərin qarşılıqlı təsiri ilə izah olunur. Məsələn, Orta Asiyada İslam mədəniyyətinin yayılması sadəcə dini dəyişiklik deyil, həm də mədəni kodların, yazı sistemlərinin, sosial dəyərlərin transformasiyası kimi anlaşılır.

Interdisiplinarlığın ikinci mühüm tərəfi isə tarix tədrisində yeni yanaşmaların tətbiqidir. Universitetlərdə tarix fənni artıq tək-cə faktoloji məlumat ötürmək funksiyasını daşımır, həm də tənqidi düşüncə və mənbə analiz bacarığı formalaşdırmaq məqsədi güdür.

Müasir paradigmalarda “yaddaş” anlayışı mühüm yer tutur. Tarix yalnız keçmiş hadisələrin toplusu deyil, həm də cəmiyyətin onları necə xatırladığı, hansı simvollarla və dəyərlərlə təqdim etdiyi sistemdir.

Türk xalqları tarixində yaddaşın formalaşması çoxsəviyyəlidir: şifahi ədəbiyyat (dastanlar, əfsanələr), yazılı mənbələr (xanlıq salnamələri, səyahətnamələr) və müasir dövrdə media vasitəsilə qurulan milli yaddaş mexanizmləri. Bu mexanizmlərin araşdırılması tarixin yalnız faktoloji deyil, semiotik (işarə və simvol əsaslı) tərəflərini də açır [22, s. 45].

Bu baxımdan “yaddaş tarixi” (memory history) Türk tarixinin müasir tədqiqinə yeni interpretativ dərinlik gətirir. Məsələn, Qırğız “Manas” eposunun və ya “Dədə Qorqud” dastanının tək-cə ədəbi yox, həm də tarixi yaddaş forması kimi öyrənilməsi milli kimlik diskursunun təməl qatlarını anlamağa imkan verir.

Bu yanaşma ideoloji konstruksiyaların təhlilinə də şərait yaradır: hansı hadisələr kollektiv yaddaşda “şanlı keçmiş” kimi təqdim olunur, hansılar isə unudulur? Niyə bəzi tarix parçaları “rəsmi”, digərləri isə “səssiz” tarix kimi qalır? Bu sualların cavabı tarix elminin cəmiyyətlə dialoqunu daha səmərəli edir.

Müasir paradigmaların daha bir önəmli cəhəti — tarixin global kontekstdə təhlilidir. Türk xalqlarının tarixi uzun müddət imperiyalararası münasibətlər sistemində formalaşdığı üçün (Rusiya, Çin, İran, Osmanlı, Avropa təsirləri), bu tarix postkolonial nəzəriyyənin metodları ilə təhlil üçün çox uyğundur.

Postkolonial yanaşma, Edward Said-in “Orientalizm” (1978) əsərində göstərdiyi kimi, “Şərqi” Qərbi tərəfindən necə ideallaşdırıldığı və ya təhrif olunduğunu göstərir. Türk xalqları tarixində də bu cür ideoloji təsvirlərə rast gəlinir — məsələn, Avropa tarixşünaslığında Orta Asiya toplumlarının “köçəri barbarlar” kimi təsviri, yaxud Rusiya imperiyası tarixində Türk xalqlarının “sivilizasiya gətiriləcək xalqlar” kimi təqdim olunması [30, s. 89].

Müasir Türk tarixçiləri bu yanaşmalara tənqidi cavab verərək “öz tarixini öz səsi ilə danışmaq” prinsipini əsas götürürlər. Bu həm elmi, həm də mədəni müstəqillik baxımından vacibdir.

Tarix və ideologiya arasında qarşılıqlı təsir, xüsusən milli kimliklərin formalaşma mərhələsində, qaçılmazdır. Tarix yalnız keçmiş öyrənən elm deyil — o, həm də kollektiv kimlik yaradan və legitimlik təmin edən ideoloji alətdir [26, s. 13].

Türk xalqları tarixində bu xüsusiyyət xüsusi aktuallığa malikdir, çünki tarixi hadisələr, qəhrəmanlar və mədəni irs çox zaman milli və siyasi ideyaların əsaslandırılmasında istifadə olunur.

İdeologiyanın tarix elminə təsiri iki istiqamətdə müşahidə edilir:

1. Pozitiv təsir — milli özünüdərkə güclənməsi, tarixi təfəkkürün formalaşması və mədəni irsin qorunması;

2. Mənfi təsir — tarixi faktların selektiv istifadəsi, hadisələrin siyasi məqsədlərlə təhrif edilməsi və “böyük keçmiş” miflərinin yaradılması.

Bu balans qorumaq hər bir tarixçi üçün əsas elmi məsuliyyətdir. Əgər tarix ideologiyadan tam təmizlənmə bilmirsə, onunla elmi məsafə saxlamaq mümkündür.

Türk xalqlarının milli tarix konsepsiyası XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə imperiyaların dağılması, müstəqillik hərəkətləri və mədəni dirçəliş ideyaları tarixin “millət yaratmaq” funksiyasını ön plana çıxarır.

Məsələn, Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Türkiyə Cümhuriyyəti tarixşünaslığında “Türklüyün tarixi missiyası” konsepsiyası yaradıldı. 1930-cu illərdə qəbul edilən Türk Tarix Tezi bu istiqamətin simvolu idi. Bu tezisə görə, dünya sivilizasiyasının beşiyi Orta Asiyadır və türk xalqları qədimdən etibarən sivilizasiyanın daşıyıcısı olmuşdur.

Bu yanaşma öz dövrü üçün həm milli özünüdərk, həm də siyasi legitimlik funksiyası daşıyırdı. Lakin elmi baxımdan o, müəyyən qədər etnosentrik idi — yəni tarix hadisələrinə universal yanaşma əvəzinə milli üstünlüyün sübutuna yönəlirdi.

Azərbaycan tarixşünaslığında isə milli tarix konsepsiyası əsasən XX əsrin əvvəllərindən M.Ə. Rəsulzadə, F. Köçərli, Ə. Hüseynzadə kimi ziyalıların əsərlərində inkişaf etmişdir. Onlar tarixi yalnız faktlar toplusu kimi deyil, millətin mənəvi varlığının ifadəsi kimi görürdülər. Bu, Azərbaycan tarixşünaslığında milli ideyanın intellektual bazasını formalaşdırdı.

Milli tarix konsepsiyaları zəruri və təbii olsa da, onlar çox zaman “milli mifologiyaya” çevrilir. Tarix yazımında milli romantizmin üstünlük təşkil etməsi bəzi faktların ya şişirdilməsinə, ya da tamamilə unudulmasına gətirir.

Məsələn, bəzi tədqiqatlarda Türk dövlətlərinin hər biri “böyük imperiya irsinin varisi” kimi təqdim olunur, halbuki real tarixi proseslər çoxşəxsiyyətli və mürəkkəb qarşılıqlı təsirlər sistemindən ibarətdir. Eyni zamanda, qonşu xalqlarla qarşılıqlı münasibətlər çox zaman birtərəfli izah edilir: “biz və onlar” prinsipi ilə.

Bu, metodoloji millətçilik (methodological nationalism) adlanan problemdir [31, s. 301]. Yəni tarix yalnız milli dövlət sərhədləri içərisində düşünülür, halbuki tarixi proseslər çox zaman bu sərhədləri aşır.

Türk tarixinin çoxmillətli və çoxmədəniyyətli xarakteri ideoloji çərçivələrdə tam əksini tapmır. Halbuki bu müxtəliflik, əslində, Türk tarixinin zənginliyini və elastikliyini göstərir.

XX əsrin əvvəllərində Türk dünyasında yayılmış ideoloji cərəyanlardan ən təsirli olanları pan-Türkizm və pan-İslamizm idi. Bu ideyalar əsasən mədəni və siyasi birliyi hədəfləsə də, tarixşünaslıqda da öz izini qoydu.

Pan-Türkizm ideyası tarixi vahid “bütöv türk milləti” konsepsiyası əsasında oxuyurdu. Bu, bir tərəfdən, ortaq dil, mədəniyyət və mənşəyə vurğu edərək milli qürur hissini gücləndirirdi, digər tərəfdən isə regional fərqlərin nəzərdən qaçırılmasına səbəb olurdu.

Pan-İslamizm isə tarixə dini-sivilizasion kontekstdən baxır, Türk xalqlarını İslam ümmətinin ayrılmaz hissəsi kimi görürdü. Hər iki ideologiya müəyyən dərəcədə alternativ modernləşmə modeli kimi çıxış edirdi — yəni Qərb modernizminə qarşı “öz sivilizasiyamızın dəyərləri ilə modernlik” ideyası irəli sürülürdü [28, s. 19].

Lakin ideoloji çərçivələrin genişlənməsi elmi obyektivliklə uzlaşmadığı hallarda tarix siyasi ritorikaya çevrilirdi. Məsələn, bəzi dövrlərdə elmi konfranslarda və dərsliklərdə hadisələrin “Türk birliyi” baxımından yozulması, empirik sübutların isə ikinci plana keçməsi müşahidə olunmuşdur.

Sovet dövrü tarix yazımı Türk xalqları üçün ayrıca mərhələdir. Bu dövrdə ideologiya açıq şəkildə elmi metodologiyaya dominantlıq edirdi. Tarix marksist-leninçi baxış bucağından, “sinfi mübarizə” konsepsiyası əsasında təqdim olunurdu.

Bu modeldə milli məsələlər ikinci plana çəkilir, dövlətlərarası münasibətlər sinfi strukturların törəməsi kimi izah edilirdi. Məsələn, Qızıl Orda və ya Səlcuqlu dövlətlərinin tarixi çox vaxt “feodal münasibətlərin ifadəsi” kimi xarakterizə edilirdi [32, s. 42].

Sovet tarixşünaslığının bir üstünlüyü — mənbə bazasının zənginləşdirilməsi və arxiv işinin sistemləşdirilməsidir; lakin onun əsas problemi — tarixi hadisələrin ideoloji qəlibə salınması və “partiya xəttinə uyğun” şərh edilməsidir.

1990-cı illərdən sonra bu modelin dağılması Türk tarixşünaslığı üçün “azad nəfəs” imkanı yaratdı. Post-sovet dövrdə tarixçilər milli və mədəni kontekstlərə daha sərbəst yanaşmağa başladılar.

Müstəqillikdən sonra Türk dünyasında milli tarixlərin yenidən yazılması prosesi başlandı. Bu, həm zəruri, həm də çətin proses idi: sovet ideoloji təsirindən azad olmaq, eyni zamanda yeni ideoloji qəliblərə düşməmək.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər Türk dövlətlərində dərsliklərdə və elmi tədqiqatlarda milli kimliyin formalaşması, dövlətçiliyin tarixi kökləri və müstəqillik uğrunda mübarizə mövzuları mərkəzə çəkildi. Bu, milli şüurun formalaşmasında vacib idi, lakin bəzi hallarda “milli qəhrəmanlıq narrativini” elmi neytrallığı zəiflətdi.

Yeni paradigmalardan tələbi isə tarixi bütün tərəfləri ilə, həm uğurlar, həm də ziddiyyətlərlə birlikdə təqdim etməkdir. Tarix yalnız “şanlı keçmiş” deyil, həm də təcrübə mənbəyi olmalıdır.

Tarix tədrisi sahəsində ideoloji balansın qorunması xüsusi məsələdir. Çünki tədris vasitəsilə tarix təkcə öyrədilmir, həm də mənimsədir.

Bu sahədə məqsəd - tələbəyə tənqidi düşüncə vərdişlərini aşılamaq, müxtəlif baxış bucaqlarını müqayisə etmə bacarığı qazandırmaqdır.

Müasir universitetlərdə bu istiqamətdə tarixi mənbələrin çoxbaxışlı oxunuşu, mənbə təhlili laboratoriyaları və tarixi debat metodikası kimi yanaşmalar tətbiq olunur.

Türk tarixinin tədrisində ideoloji balans yalnız obyektivlik məsələsi deyil, həm də mədəni diplomatiya məsələsidir. Çünki milli tarix eyni zamanda beynəlxalq imic formalaşdırıcı faktordur.

XX əsrin sonlarından başlayaraq tarix elmi təkamül mərhələsinə qədəm qoymuş və klassik pozitivist metodologiyanın məhdudluqları daha aydın görünməyə başlamışdır. Qərb elmi mühitində yaranan postkolonial və postmodern nəzəriyyələr tarixşünaslığa yeni fəlsəfi və ideoloji aspektlər gətirmiş, xüsusilə milli və regional tarixlərin yenidən dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur [30, s. 11].

Türk tarixinin öyrənilməsində bu yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki türk xalqlarının böyük bir hissəsi uzun müddət imperiya və ya kolonial asılılıq şəraitində yaşamış, onların tarixi Qərb mərkəzli ideoloji modellər vasitəsilə təqdim edilmişdir. Bu mənada postkolonial yanaşma türk tarixinin “digərləşdirilmiş” (othered) narrativlərini ifşa etməyə və alternativ milli baxış bucağını formalaşdırmağa xidmət edir [14, s. 42].

Postkolonial nəzəriyyənin əsas məqsədi tarixi mətnə hakim mərkəzlərin ideoloji hegemoniyasını ifşa etmək və kolonial dövrlərdə formalaşmış “tarixi həqiqət” anlayışlarını tənqid etməkdir. Edward Said-in Orientalism əsərində (1978) göstərildiyi kimi, Şərq xalqları, o cümlədən türklər, Qərb tarixşünaslığında çox vaxt “egzotik”, “despotik” və “geridə qalmış” obrazlarda təqdim edilmişdir [30, s. 112].

Bu stereotiplər, xüsusilə Osmanlı İmperiyasına münasibətdə, Qərb tarixinin mərkəzləşdirici təfəkküründən qaynaqlanırdı. Halbuki, müasir tədqiqatlar göstərir ki, Osmanlı dövləti çoxmillətli idarəçilik sistemi və hüquq ənənələri baxımından Avropanın bəzi modellərindən daha inklüziv idi [27, s. 76].

Postkolonial yanaşma türk tarixinin bu cür “yenidən oxunmasına” imkan yaradır. Məsələn, Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada aparılan son tədqiqatlarda sovet dövrü tarixşünaslığının ideoloji qadağaları aradan qaldırılaraq milli kimlik, din və mədəni irs məsələləri dekolonial baxış altında yenidən təhlil olunur [6, s. 58].

Postmodernizm tarix elminə yeni epistemoloji baxış gətirmişdir: burada tarix artıq obyektiv faktların ardıcıl sıralanması deyil, diskursiv konstruksiya kimi dəyərləndirilir. Türk tarixinin öyrənilməsində bu yanaşma çoxlu təfsirlilik və subyektiv narrativlərin tanınması ilə nəticələnmişdir.

Məsələn, Osmanlı tarixinin postmodern şərhçiləri göstərir ki, imperiya tarixi yalnız mərkəzin (İstanbul) deyil, həm də əyalətlərin, dini icmaların və sosial qrupların baxışı ilə anlaşılmalıdır [25, s. 214]. Bu,

“çoxlu tarixlər” (multiple histories) anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bu yanaşma nəticəsində türk tarixinin monolit milli narrativini yerini mozaik, çoxsəslı və çoxmənalı tarixi anlayışa verir. Belə bir model həm milli kimliyin dinamik xarakterini, həm də tarixi təcrübənin çoxqatlılığını ifadə edir [1, s. 134].

Türk tarixinin postkolonial və postmodern baxışla öyrənilməsi gələcəkdə bir sıra istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilə bilər:

a) Türk dünyasının ümumi mədəni yaddaşının yenidən qurulması – postkolonial tədqiqatlar əsasında milli-mədəni identitetin dərinləşdirilməsi;

b) Rəqəmsal tarixşünaslıqla integrasiya – postmodern “çoxlu səs” modelinin rəqəmsal platformalarda (məsələn, interaktiv xəritələr, virtual arxivlər) tətbiqi;

c) Qadın, azlıq və sosial qruplar tarixinin türk tarixinə daxil edilməsi – marginal qrupların tarixi təcrübəsinin mərkəzə çəkilməsi;

d) Transmillilik – türk tarixi tədqiqatlarının yalnız milli deyil, Avrasiya və qlobal kontekstlə əlaqələndirilməsi.

Bütün bu istiqamətlər türk tarixinin gələcək elmi inkişafını postkolonial və postmodern paradigmalarda integrativ gücü əsasında təmin edəcəkdir.

Postkolonial və postmodern yanaşmalar türk tarixinin tədqiqinə yeni konseptual dinamika gətirmişdir. Əgər klassik tarixşünaslıq keçmiş “mərkəzdən kənarlaşdırılmış” xalqların baxış bucağından qiymətləndirə bilmirdisə, yeni paradigmalarda bu tarixi yenidən mərkəzə çəkir.

Bu yanaşmalar nəticəsində türk tarixinin öyrənilməsi artıq təkcə milli ideologiyaya ifadəsi deyil, həm də qlobal elmi diskursun bir hissəsi olmuşdur. Gələcəkdə bu istiqamətin dərinləşdirilməsi türk tarixşünaslığını həm nəzəri, həm metodoloji, həm də ideoloji baxımdan zənginləşdirəcəkdir.

Müasir türk tarixşünaslığı təkcə keçmişə anlamağa deyil, həm də onun ideoloji, sosial və mədəni kodlarını çözməyə yönəlir. Bu baxımdan yeni metodoloji istiqamətlər — postkolonial, postmodern və rəqəmsal tarixşünaslıq — türk tarixinin dərkində əsas transformasiya gücünə çevrilmişdir [1, s. 236].

Bu tədqiqatın nəticələri aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq oluna bilər:

Elmi-tədqiqat səviyyəsində: türk tarixinin yeni paradigmalarda əsasında yazılması üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər;

Tədris prosesində: magistratura və doktorantura pilləsində “Türk tarixinin müasir metodologiyası”, “Postkolonial nəzəriyyə və tarix” kimi fənlərin proqramlarının hazırlanmasına əsas yaradar;

Mədəni siyasət sahəsində: türk xalqlarının mədəni irsinin qorunması və müasir diskurslarda təqdimatı üçün ideoloji və elmi konseptual baza formalaşdırar.

Bu tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

1. İlk dəfə olaraq türk tarixinin tədqiqi postkolonial və postmodern paradigmalarda qarşılıqlı təsiri çərçivəsində sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

2. Türk tarixinin ideoloji və diskursiv səviyyələrdə dekolonial rekonstruksiyası aparılmış, Qərb mərkəzli narrativlərə alternativ modellər irəli sürülmüşdür.

3. Türk tarixinin öyrənilməsində rəqəmsal metodologiyaya integrasiyası yeni elmi istiqamət kimi əsaslandırılmışdır.

4. Tarixşünaslıqda “çoxlu tarixlər” konsepsiyası türk mədəniyyətinin çoxqatlı strukturuna uyğun tətbiq olunmuşdur.

Postkolonial və postmodern yanaşmalar sayəsində türk tarixşünaslığı özünün ənənəvi ideoloji çərçivələrindən çıxaraq qlobal elmin bərabər hüquqlu subyektinə kimi formalaşır.

Beləliklə, türk tarixinin tədqiqi artıq bir millətin keçmişini deyil, bəşəriyyətin ortaq mədəni yaddaşında türk təcrübəsinin yerini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Bu, həm elmi, həm də mədəni baxımdan türk tarixinin universal dəyərini təsdiq edir.

Ədəbiyyat:

1. Bağırzadə C. Türk tarixinin müasir elmi konsepsiyaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 245 s.
2. Bağırzadə C., Əliyev, H. Türk Tarixi Araşdırmalarında Yeni Paradigmalar. Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 298 s.
3. Bayramov A. R. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu: yaranması və inkişaf istiqamətləri. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011, 276 s.
4. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycanın Milli Tarixi və Müstəqillik İdeyası. Bakı: Nəşriyyat, 1919, 198 s.
5. Əliyev H. Ə. Azərbaycanın neft strategiyası və iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi. Bakı: Azərnəşr, 2004, 284 s.
6. Əliyev H. Ə. Azərbaycan tarixşünaslığında dekolonial düşüncə. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2020, 220 s.
7. Əhmədov R. Azərbaycan tarixində milli kimlik və mədəni yaddaş. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2017, 234 s.
8. Məmmədov F. Türk Dünyasında Postkolonyal Yanaşmalar. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2019, 276 s.
9. Qasımov S. Rəqəmsal Humanitar Elmlər və Azərbaycan Tarixşünaslığı. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 190 s.
10. Atatürk M. K. Türk Tarix Tezi Məqalələri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1931, 312 s.
11. Ağaoğlu Ə. Türk Sosializmi. İstanbul: Yeni Qafqasya Nəşriyyatı. 1924 (Alternativ geniş istifadə edilən variant: Əhməd Ağaoğlu. "Üç Mədəniyyət". İstanbul 1924.)
12. Akçura, Y. Üç Tarz-ı Siyasət. Kahire: Türk Gazetesi Nəşri. 1904
13. Cevdet Paşa, A. Tarih-i Cevdet. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye. 1891
14. Çakır, M. Postkolonyal Yaklaşımlar ve Osmanlı Tarihinin Yeniden Yazımı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 298 s.
15. Gürsoy, S. Modern Türk Tarih Yazımında Çoğulculuk. Ankara: Bilgi Yayınları, 2018, 260 s.
16. Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü (8-ci nəşr). (Türkologiyada fundamental monoqrafiya.) Ankara: Ötügen Nəşriyyat. 1997
17. Köprülü, M. F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. (Türk tarixçiliyində dönüş nöqtəsi olan əsər.) İstanbul: Matbaa-i Âmire. 1919
18. Karaman, T. Osmanlı İmparatorluğu ve Modernleşme Süreci. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016, 312 s.
19. Sarı, B. Türk Tarihinde Yeni Paradigmalar. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015, 284 s.
20. Yıldırım, M. Dijital Tarih ve Türk Kültür Atlası Projesi. Ankara: TTK Yayınları, 2020, 186 s.
21. İnan, A. Medeni Bilgiler. (Atatürk tərəfindən nəzəri istiqamətləndirilmiş məşhur dərslik.) Ankara: Türk Ocakları Nəşriyyatı. 1932
22. Assmann, J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge: Cambridge University Press. 2011
23. Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (Revised Edition). London: Verso. 2006
24. Faruk, H. Türk Tarihinde Postmodern Yaklaşımlar. Ankara: Seçkin Yayınları, 2015, 268 s.
25. Faroqhi, S. Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire. London: I.B. Tauris, 2000, 344 s.
26. Hobsbawm, E. (1992). Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge: Cambridge University Press, 305 s.
27. Kafadar, C. (1995). Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State. Berkeley: University of California Press, 321 s.
28. Kandiyoti, D. (1994). Identity and Its Discontents: Women and the Nation. London: Zed Books, 248 s.
29. Karaca, A. (2018). Postmodern Tarih Yazımı ve Kimlik Politikaları. Ankara: Bilgi Yayınları, 312 s.
30. Said, E. (1978). Orientalism. New York: Vintage Books, 368 s.
31. Wimmer A., Glick Schiller, N. (2002). Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences. Global Networks, 2(4), 301–334.
32. Yakubovskiy, A. (1955). Istoriya Srednevekovoy Rossii i Sosednih Gosudarstv. Moskva: Nauka, 412 s.
33. UNESCO Report (2006). Year of Turkish Culture. Paris: UNESCO Publications, 45 s.
34. Levi G. "On Microhistory." In New Perspectives on Historical Writing, edited by Peter Burke, pp.

- 93–113. Cambridge: Polity Press. 1991
35. Cohen D., Rosenzweig, R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 2005.

HƏBİBƏ ƏLİYEVƏ

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YAZILI KERAMİKA NÜMUNƏLƏRİNİN TARİXİ MƏNBƏ KİMİ TƏDQIQI, TƏBLİĞİ VƏ MUZEY MATERIALLARININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİ

Giriş. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan yazılı keramika nümunələri həm maddi mədəniyyətin, həm də orta əsr epigrafiyasının öyrənilməsi baxımından xüsusi elmi dəyərə malikdir. Bununla belə, bu materialların tədqiqi prosesi bir sıra metodoloji, texniki və təşkilati maneələrlə müşayiət olunur. Problemlərin məcmusu təkcə konkret artefaktların elmi dövrüyyəyə daxil olmasını ləngitmir, həm də onların tarixi-potensial məlumat daşıyıcısı kimi dərin və sistemli araşdırılmasını çətinləşdirir.

Əvvəla, keramika nümunələrinin əksəriyyəti tapıntı şəraitinin xüsusiyyətləri və uzunmüddətli torpaq altında qalma səbəbindən qismən və ya əhəmiyyətli dərəcədə zədələnmiş vəziyyətdədir. Aşınma, səth çirkənməsi, duzlaşma və qırıq fraqmentlərin çoxluğu yazıların oxunmasını və bərpa prosesini mürəkkəbləşdirir. Bu mürəkkəblilik, öz növbəsində, bərpa işlərinin kadr və material təminatı baxımından məhdud imkanlarla aparılması ilə daha da dərinləşir.

Epigrafik yazıların deşifrə prosesində də arxeoloqlar və tədqiqatçılar çoxsaylı texniki baryerlərlə üzləşirlər. Şırtalı və ya şirüstü işlənmiş incə xəttatlıq nümunələrinin oxunması xüsusi işıqlandırma, rəng analizi, infraqırmızı və ultrabənövşəyi çəkilişlər kimi müasir metodların tətbiqini tələb edir. Lakin mövcud texniki avadanlıqların məhdudluğu yazıların dəqiq identifikasiyasını çətinləşdirir, qeyri-standart xəttatlıq formaları isə bu prosesi bəzən daha çox subyektiv interpretasiyalar üçün açıq hala gətirir.

Digər mühüm problem fond sənədləşməsinin tarixi qeydlərlə bağlı natamamlığından qaynaqlanır. Köhnə inventar kitabları bir sıra hallarda tapıntının konteksti, texniki xüsusiyyətləri və epigrafik məzmunu haqqında yetərli məlumat vermir. Fraqmentlərin mənsubiyyətinin qeyri-müəyyənliyi və bəzi nümunələrin kontekstdənkənar çıxarılması müqayisəli tədqiqatların aparılmasını məhdudlaşdırır və nəticələrin dəqiqliyinə təsir edir.

Muzey fondlarında rəqəmsallaşdırma prosesinin zəif inkişafı da elmi araşdırmaların genişlənməsinə maneçilik törədir. Yazılı keramika nümunələrinin çox az qismi yüksək keyfiyyətli foto və ya skan materialları ilə müşayiət olunur. Elektron kataloqun olmaması tədqiqatçıları yalnız fiziki materiallarla işləməyə məcbur edir ki, bu həm iş prosesini ləngidir, həm də eksponatların davamlı hərəkətini artıraraq onların qorunma vəziyyətinə mənfi təsir göstərir.

Nəhayət, yazılı keramikaların öyrənilməsində metodoloji çərçivənin tam formalaşmaması və müxtəlif tədqiqatçıların fərqli yanaşmalar tətbiq etməsi nəticələrin sistemləşdirilməsi və obyektiv müqayisəsinə çətinləşdirir. Nəşr imkanlarının məhdudluğu, epigrafik mətnlərin dəqiq transkripsiya və tərcümə tələbləri, eləcə də maliyyə və poliqrafik çətinliklər bu materialların elmi dövrüyyəyə daxil olmasını gecikdirən digər amillərdir.

Beləliklə, yazılı keramika nümunələrinin tarix mənbəyi kimi potensialından tam istifadə olunması üçün həm metodoloji, həm texniki, həm də təşkilati müstəvidə kompleks yanaşmanın formalaşdırılması aktual elmi zərurət kimi qalmaqdadır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan yazılı keramika nümunələrinin böyük bir qismi də yalnız fraqmentlər halında gəlib çatmışdır. Bu səbəbdən kitabə mətnlərinin tam şəkildə

oxunması və bərpası əksər hallarda ciddi elmi çətinlik yaradır. Xarici muzeylərdə saxlanılan oxşar keramikaların bütöv vəziyyətdə olması yazıların mətnini tam şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan versə də, yerli materiallarda bir neçə hərfin, hətta bəzən yalnız bir sətirin qorunub qalmaması belə epigrafiq mətnin dəqiq oxunuşunu xeyli mürəkkəbləşdirir. Bütün bu amillər yazılı keramika nümunələrinin elmi tədqiqini xüsusi yanaşma və ehtiyatlı metodoloji yanaşma tələb edən bir sahəyə çevirir.

Əsas hissəsi. Azərbaycanın maddi-mədəni irsi içərisində keramika nümunələri (məişət qabları və kaşılar) bədii zövqün, istehsal texnologiyasının və sosial münasibətlərin güzgüsü kimi çıxış edir. Xüsusilə üzərində epigrafiq yazılı keramika parçaları yalnız estetik deyil, həm də tarixi mənbə kimi mühüm elmi dəyərə malikdir. Belə nümunələrdəki yazılar vasitəsilə sənətkarın dünyagörüşü, dini inancı, dil xüsusiyyətləri və mətn mədəniyyəti haqqında məlumat əldə olunur. MATM Arxeologiya fondunda müxtəlif qazıntı abidələrindən əldə olunmuş, üzərində ərəb-fars-türkdilli yazılar, dualar, ustad və ya istehsalçı adları olan keramika fraqmentləri qorunur. Onların sistemli tədqiqi, bərpası və elmi dövriyyəyə gətirilməsi hazırda mühüm elmi-praktik məsələdir.

Azərbaycanda bədii keramika, yaxud dulusçuluq sənəti xalq sənətinin ən qədim və inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Neolit dövründən başlayaraq gil emalı texnologiyası və formaverici üsullar tədricən təkmilləşmiş, dulusçuluq sənəti bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir (10, s. 128). Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, artıq IX əsrdən etibarən Azərbaycan ərazisində saxsı qabların istehsalında “anqob” adlanan, bışirmə zamanı rəngini saxlayan gil məhlulundan geniş istifadə edilmiş və bunun nəticəsində şirli keramika nümunələrinin istehsalı başlamışdır (22, s. 40). IX–XIII əsrlər ərzində dulusçuluq sənəti texnoloji və bədii baxımdan yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış, istehsal edilən şirli və şirsiz qablar zəngin bəzək elementləri və forma müxtəlifliyi ilə seçilmişdir (13, s. 109-138). Lakin XIII əsrin əvvəllərində baş vermiş monqol istilaları Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi Bərdə və Beyləqanın da sənət və ticarət mərkəzi kimi fəaliyyətini ciddi şəkildə sarsıtmışdır. Ərəb Xilafəti dövründə ölkənin iqtisadi mərkəzlərindən sayılan Bərdənin tənəzzülündən sonra Beyləqan bir müddət önə çıxmış, lakin monqol basqınlarından sonra şəhər bir ara boşalmış, sonradan yerli əhalinin bir hissəsi yenidən yaşayışa qayıtmışdır (21, s. 140).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş keramika məmulatı göstərir ki, erkən orta əsrlərdən etibarən dulusçuluq Azərbaycanda geniş yayılmış sənət sahələrindən biri olmuşdur. Beyləqan, Gəncə, Qəbələ, Mingəçevir, Naxçıvan, Bakı və Salyan (Bəndovan) kimi mərkəzlərdən tapılan nümunələr keramika sənətinin texnoloji inkişafı və bədii tərtibatı haqqında əhəmiyyətli məlumatlar verir (1, s. 37-38). Anqob adlanan ağ, qırmızı, çəhrayı və sarı rəngli gil məhlulu saxsı qabların daxili və xarici səthinə çəkilərək onların təbii rəngini örtür, şiraltı və şirüstü naxışlar üçün hamar fon yaradırdı. Bu texnika şirli keramika rəngkarlığında, basma üsulu və digər bədii texnologiyalarda geniş tətbiq olunmuş, parlaq şirlərin istifadəsi isə qabların dekorativliyini artırmışdır. Parlaq boyalı keramikanın ilkin nümunələri VIII–IX əsrlərə aid olsa da, onun ən yüksək inkişaf mərhələsi XII–XIII əsrlərdə İran və qonşu bölgələrdə formalaşmışdır (7, s. 65–78).

Azərbaycan ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində bütöv və ya fraqmentar şəkildə əldə olunan keramika nümunələri yerli əhalinin yaşayış tərzini, mədəni səviyyəsini, dini baxışlarını, iqtisadi və sosial münasibətlərini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. Əhali arasında estetik zövqün formalaşması keramika məmulatının bədii tərtibatında da öz əksini tapmış, sadə həndəsi və nəbati motivlər zamanla qoruyucu və ovsun xarakterindən çıxaraq dekorativ bəzək sistemində çevrilmişdir (14, s. 30-33).

Erkən orta əsrlər keramika sənətinin formalaşması və inkişafında Azərbaycanın Təbriz və digər şəhərlərində fəaliyyət göstərən ustaların rolu xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Arxeoloji tapıntılar arasında ustaların ad və nisbələrinin həkk olunduğu nümunələr bu sənət ənənəsinin milli xüsusiyyət daşıdığını təsdiq edir (2, s. 83–92).

Karvan yolları üzərində yerləşən Azərbaycan ərazisi tranzit mədəniyyətlər məkanı kimi müxtəlif xalqların sənət ənənələrinin qovuşduğu mühüm mərkəz olmuşdur. Qədim Manna və Midiya, eləcə də Albaniya və Atropatena dövlətləri dövrlərindən etibarən bədii keramika istehsalı yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, forma və işləmə müxtəlifliyi ilə seçilmişdir. (8, s. 180).

I. Tarixi mənbə kimi yazılı keramika: tədqiqat təcrübəsi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda saxlanılan Beyləqan (Örənqala) keramika nümunələri 1933–1968-ci illərdə aparılmış

sistemli arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Mil düzündə, təxminən 36 hektar sahəni əhatə edən bu yaşayış yeri erkən islam dövrü şəhər mədəniyyətinin və sənətkarlıq ənənələrinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Sovet hakimiyyəti illərində burada İ.İ.Meşşaninov (1933), Ə.K.Ələkbərov (1936), İ.M.Cəfərzadə (1951), A.A.İessen (1953–1958) və Q.M. Əhmədov (1959–1968) tərəfindən aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Beyləqanın IX–XIII əsrlərdəki iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrinə dair çoxsaylı maddi sübutlar əldə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazilərindən aşkarlanmış artefaktların bir qismi nəşr edilmiş, bu materiallar Q.M.Əhmədov (3; 7), A.L.Yakobson (26; 27; 28), N.V.Minkeviç-Mustafayeva (19; 20), B.A.Şelkovnikov (25), Y.A.Paxomov (23), V.N.Leviatov (17, 18) və A.V.Rəhimov (24) kimi tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin həmin tədqiqatlarda keramika nümunələrinin əsasən bədii və texnoloji xüsusiyyətləri araşdırılmış, üzərlərindəki epigrafiq yazılar və onların semantik, qrafik və tarixi məzmunu sistemli şəkildə elmi təhlilə cəlb edilməmişdir. Halbuki bu yazılar yalnız bədii zövq və dekorativ tərtibatın göstəricisi deyil, həm də o dövrün dini-fəlsəfi düşüncəsini, sənətkar imzasını, mənəvi dəyərlərini və yerli yazı üslubunun təkamülünü əks etdirən mühüm epigrafiq mənbələrdir.

Araşdırılan keramika nümunələri üzərində rast gəlinən yazılar müxtəlif kateqoriyalara ayrılır və bu kateqoriyaların hər biri dövrün intellektual mühiti barədə mühüm məlumatlar təqdim edir. Dini məzmunlu ifadələr, fars dilində poetik fraqmentlər və istehsalçı adları həm dini-fəlsəfi düşüncəni, həm də sənətkar mühitini əks etdirərək yazının keramika sənətində oynadığı rolu açıq şəkildə göstərir. Bu mətnlər, öz xarakterinə görə, həm epigrafiq ənənənin genişlənməsini, həm də keramikanın bədii-estetik dəyərinin artmasını təsdiq edir.

Bədii tərtibat baxımından araşdırılan keramika nümunələri olduqca zəngin ornament və təsvir sistemə malikdir. Nəbatəti və həndəsi naxışlarla yanaşı, süjetli kompozisiyalar da geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Məişət və dekorativ funksiyalı qabların üzərindəki təsvirlər müxtəlif bədii üslubları birləşdirir və bu zənginlik Azərbaycan keramikasının inkişaf xəttini izləməyə imkan verir. Təsviri xüsusiyyətlərinə görə yerli keramika ənənəsini bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür: antropomorf təsvirli nümunələr, zoomorf motivli qablar, nəbatəti və həndəsi ornamentli kompozisiyalar, eləcə də kalligrafiq ornamentlərlə işlənmiş keramikalar. Bu ənənənin davamı kimi muzeydə qorunan şirli keramikaların üzərindəki kitabələr yalnız texniki-bədii üslubun təkamülünü deyil, həm də həmin dövrdə yazının dekorativ element kimi qəbul edilməsini əks etdirən mühüm epigrafiq materiallardır. Lakin bu qəbildən olan nümunələrin əksəriyyətinin fraqmentar şəkildə günümüzdə çatması kitabə mətnlərinin tam bərpasını və dəqiq oxunuşunu əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. İtkilər və mexaniki zədələnmələr nəticəsində bir çox yazının yalnız qismən qorunması, həm epigrafiq oxunuşlarda, həm də bədii-stilistik təhlildə boşluqlar yaradır. Bütöv nümunələrin daha çox qorunduğu xarici muzeylərlə müqayisədə yerli materialların tədqiqi daha mürəkkəb metodoloji yanaşma tələb edir. Burada həm fraqmentlərin bərpa ardıcılığının müəyyənəşdirilməsi, həm yazıların paleoqrafiq xüsusiyyətlərinin təhlili, həm də ornament-kompozisiya əlaqələrinin bərpası xüsusi diqqət tələb edir.

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunaraq muzeydə mühafizə edilən şirli keramikaların kitabələri bu sənət sahəsinin inkişaf mərhələlərini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Lakin nümunələrin fraqmentar xarakteri səbəbindən bəzi yazıların məzmununu tam şəkildə müəyyənəşdirmək mümkün olmur ki, bu da tipoloji və stilistik analiz prosesində əlavə qeyri-müəyyənlik yaradır. Bununla belə, mövcud fraqmentlərin bir qismində kitabə mətnlərini müəyyən dərəcədə bərpa etmək və oxunaqlı formada təqdim etmək mümkün olmuşdur. Bu araşdırmada həmin nümunələrin mətnlərini elmi auditoriyanın diqqətinə çatdırmaq, yazılı keramika ənənəsinin xüsusiyyətlərini daha ətraflı təhlil etmək tədqiqatın əsas məqsədlərindən birini təşkil edir. Elə buna görə də, növbəti mərhələdə qablar üzərindəki epigrafiq yazıların məzmununun təhlilinə keçmək zəruridir.

II. Muzeyin Arxeologiya fondunda qorunan yazılı keramika nümunələri. Muzeyin Arxeologiya fondunda qorunan yazılı keramika fraqmentləri müxtəlif arxeoloji ekspedisiyalardan əldə edilmişdir. Bu nümunələr əsasən şirli və şirsiz, boz, qırmızı və ya açıq rəngli gil əsaslı materiallardan ibarətdir. Yazılar çox vaxt nəsx və nəstəliq xətti ilə, bəzi hallarda isə dekorativ kufi tərzində işlənmişdir. Əksər fraqmentlərdə yazılar ornament və bitki motivləri ilə kompozisiya şəklində həkk olunmuşdur.

Beyləqan ərazisindən aşkarlanan bəzi yazılı keramika nümunələrinin üzərindəki yazılar kufi xəttinə bənzəyir, lakin onların oxunması mümkün deyildir. Bundan əlavə, uzun illər torpaq altında qalmış keramik nümunələrin sıradan çıxması ciddi problemlərdən biridir. Sovet dövründə qeyri-milli arxeoloqlar tərəfindən aparılan qazıntılar zamanı bu materialların düzgün çıxarılması və qabların qırıq-qırıq olması da tədqiqatın çətinliklərini artırır. Belə nümunələr Azərbaycanın epigrafiq ənənəsinin formalaşma mərhələlərini izləməyə imkan verir və bu fragmentlər ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilərək epigrafiq baxımdan tədqiq olunmuşdur.

1. AF 15800 - Beyləqandan aşkarlanmış şirli saxsı boşqab. 1965-ci ildə Örenqala yaşayış yerindən tapılmış boşqab (hündürlüyü – 0,7 sm; ağız diametri – 28,7 sm; oturacağın diametri – 9,8 sm) hazırlanma texnikası və ornamentikasının zəngin kompozisiyası ilə digər şirli qab nümunələrindən seçilir. Daxili səthi anqoblanmış, ağ fon üzərində cızma üsulu ilə həndəsi və nəbatəti motivlər işlənmişdir. Kənar hissədə zəncirvari dairələr içində qəhvəyi rəngli təkgül təsvirləri kompozisiyaya dekorativ ahəng qatır. Mərkəzdə açıq fonda qalın kontur xəttləri ilə qəhvəyi rəngdə ərəb qrafikalı kufi xəttlə ustanın imzası həkk olunmuşdur (şəkil 1). Xarici səth qəhvəyi boyalı olub, oturacaq hissəsində medalyon daxilində basma üsulu ilə “xoşbəxtlik düynü” təsviri – ustanın möhürü kimi yerləşdirilmişdir.

Kitabə: عمل بدل

Kitabənin tərcüməsi: *Bədəlin işi.*

2. AF 15798 - Beyləqandan aşkarlanmış şirli boşqab. 1960-cı ildə Beyləqan yaşayış yerindən tapılmış şirli, polixrom boşqab (hündürlüyü – 7,07 sm; ağız diametri – 30,8 sm; oturacağın diametri – 9,5 sm) süjet-kompozisiyası və rəng həlli ilə seçilir. Bədii tərtibatı və yazı üslubuna əsasən boşqab XI–XII əsrlərə aid edilir. Əvvəlki nümunə ilə müqayisədə, bəhs edəcəyimiz AF 15798 nömrəli şirli boşqabın eyni adlı ustaya məxsus olduğunu təsdiqləyən xüsusiyyətlər onun forması, şirli üzlükləri və bəzək üslubu ilə aydın şəkildə görünür. Digər bəhs etdiyimiz saxsı boşqab eyni adlı ustaya məxsusdur. Ağız hissəsi kənara qatlanmış, daxili və xarici səthi anqoblanmışdır. Ağ fon üzərində sarı və yaşıl enli xəttlər, iri qəhvəyi nöqtələr və nəbatəti motivlər dekorativ kompozisiya yaradır. Boşqabın mərkəzində Səlcuqlu dövrü geyim üslubunda iki şahzadə fiquru təsvir olunmuşdur. Onların geyim detallarında və üz cizgilərində dövrün bədii-estetik xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Fiqurların yanında ərəb qrafikalı kufi xəttlə ustanın imzası həkk edilmişdir. Oturacaq hissəsində basma üsulu ilə işlənmiş dördləçəkli gül formasında möhür, həmçinin “xoşbəxtlik düynü” motivi ustanı tanınma nişanı kimi təkrarlanır (şəkil 2).

Kitabə: عمل بدل بيلقاني

Kitabənin tərcüməsi: *Beyləqanlı Bədəlin işi.*

Yazı üslubu, möhür və bədii tərtibatına əsasən nümunə XI–XII əsrlərə aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki qabın texniki və bədii xüsusiyyətləri, həmçinin yazı üslubu onların eyni ustaxana və ya emalatxana çevrəsinə aid olduğunu göstərir. Epigrafiq məlumatların analizi göstərir ki, Örenqala keramika nümunələri yalnız bədii deyil, həm də epigrafiq sənət nümunələri kimi mühüm tədqiqat materialıdır. Kitabələri Beyləqan sənətkarlarının fərdi imza mədəniyyətini, emalatxana ənənəsini və yazılı bədii ifadə tərzini öyrənmək baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

3. AF 25954 – Beyləqandan aşkarlanmış şirli saxsı boşqab fragmenti. 1953-cü ildə Beyləqan yaşayış yerindən aşkarlanan şirli qabın yalnız oturacaq hissəsi və onun ətrafı günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır.

Şəkil 1

Qab ağ anqob fon üzərində tünd qəhvəyi rəngdə işlənmişdir. Daxili səthdə cızma üsulu ilə həndəsi ornamentlər və kontur xəttləri ağ rəngli haşiyə ilə tamamlanmışdır. Mərkəzi sahədəki mürəkkəb həndəsi naxışlar kompozisiyanın zənginliyini artırır. Xarici səthdə dabanlı oturacağa doğru qəhvəyi və ağ enli

dilimlər boyanmış, lakin bəzi hissələrdə rəng qatları tökülmüşdür. Daxili hissədəki ornament zolağının ətrafında ağ fonda tünd qəhvəyi rənglə ərəb qrafikası ilə fars dilində şeir məzmunlu kitabə yazılmışdır (şəkil 3). Ornament və yazı üslubuna görə nümunə XI–XII əsrlərə aid edilir.

Şəkil 2

Kitabə:

دل را دیدم در سر زلفین بخت
از پای در آمد از دست ستمت
گفتم به چه مشغول این جای همه
گفتا به کار خویش یعنی به غمت

Kitabənin tərcüməsi:

Ürəyimi sənın qıvrım saçlarının ucunda gördüm,

Zülmünün əli ilə taqətdən düşdü o.

Soruşdum: “Nə ilə məşğulsan, ey mənim varlığım?”

Dedi: “Öz işimlə – yəni sənın dərdinlə.”

Bu fraqmentdəki farsdilli poetik kitabə İslam dövrü keramika sənətində yazılı bəzəyin təkcə dekorativ deyil, həm də emosional və ədəbi məna daşıyıcısı kimi istifadə olunduğunu göstərir. Kufiyə yaxın kalligrafik yazı forması və poetik məz-

mun XI–XII əsr Beyləqan keramikasının epigrafik-bədii xüsusiyyətlərini əks etdirir.

4. AF 23664 - Beyləqandan aşkarlanmış fayans cam. 1953-cü ildə Beyləqan ərazisində aşkarlanmış yazılı və zoomorf təsvirli fayans cam natamam vəziyyətdə qorunmuşdur (ölçüləri: hündürlüyü – 5 sm; ağzının diametri – 11 sm; oturacağıın diametri – 4,5 sm). Camın dabanlı oturacağı və parlaq ağ fon üzərində dalğavari və düz naxışlarla haşıyılmış xarici səthi diqqət çəkir. Anqoblanmış qabın həm daxili, həm də xarici səthi parlaq şirlə örtülmüş və sonradan bərpa olunmuşdur. Camın daxili səthində, ağız hissəsini əhatə edən parlaq qəhvəyi rəngli enli haşiyə üzərində kontur xəttləri ağ boya ilə işlənmiş dini məzmunlu kitabə yerləşdirilmişdir. Kitabəli haşiyədən sonra orta hissədə ağ fon üzərində qəhvəyi konturlarla budaq üzərində üz-üzə əyləşmiş iki quş təsviri verilmişdir. Kompozisiya və xətt üslubuna əsaslanaraq, nümunəni XII–XIII əsrlərə aid etmək olar.

Kitabə: ... سبحان الله و الحمد لله و لا إله إلا الله و الله أكبر...

Kitabənin tərcüməsi: “*Uca və pakdır Allah! Həmd Allaha məxsusdur! Allahdan başqa ilah yoxdur və Allah ən uca, ən böyükdür!*”

Bu ifadə İslam dini ənənəsində “Təhlil və Təsbih zikri” kimi tanınır və çox vaxt Peyğəmbər Məhəmmədin (s.ə.s) hədislərində zikr olunan dua formullarından biridir. Bəzi mənbələrdə ifadə “تبارك الله ولا حول”

Şəkil 3

“ولا قوة إلا بالله” cümləsi ilə tamamlanır: “*Təbarəkəllah! Qüvvət və güc yalnız Allahdandır; Ondan başqa ilah yoxdur.*”

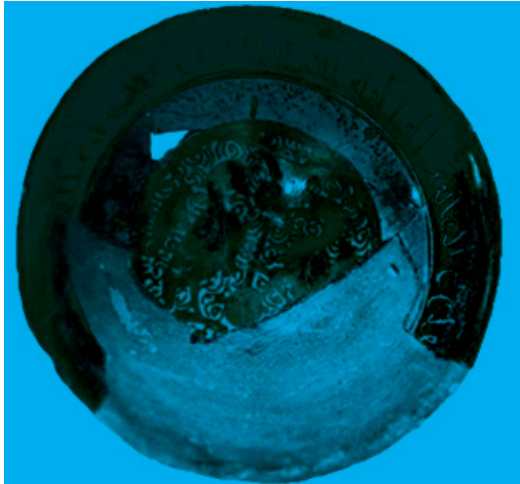
Cam üzərindəki kitabə yalnız dekorativ-dini məzmun daşıyır, həm də dua, bərəkət və qorunma anlamı ifadə edən epigrafik motiv kimi çıxış edir. Bu cür yazıların keramika üzərində işlənməsi təsadüfi deyil. İslam mədəniyyətində gündəlik məişət əşyalarının bədii tərtibatında zikir və dua mətnləri həm estetik, həm də mənəvi funksiyaları daşıyırdı. Belə nümunələr sahibinin dini dünyagörüşünü, eyni zamanda, əşyanın “müqəddəslik” və “bərəkət” simvoluna çevrilməsini təmin edirdi (6, s. 11-12).

Beyləqanda keramika istehsalı IX əsrdən etibarən geniş inkişaf etmiş, XII–XIII əsrlərin əvvəllərində isə yüksək səviyyəyə çatmışdır. IX–X əsrlərdə keramika bişirilməsi texnologiyası təkmilləşmiş, yüksək keyfiyyətli məişət və inşaat keramikasının istehsalını təmin edən iki yaruslu dulus kürələri meydana gəlmişdir. Bu kürələr adətən şəhərin kənarındakı sənətkarlar məhəlləsində yerləşirdi (9, s. 186-227).

Həmin dövrdə Beyləqanda müxtəlif mayelərin daşınması üçün istifadə olunan çoxlu sayda sferokonus tipli qablar hazırlanmışdır. Bədii tərtibatı ilə seçilən Beyləqan keramikası Azərbaycanın digər şəhərlərinə də ixrac olunurdu (13, s. 109-138).

Bəndovan ərazisindən, Xəzər dənizinin dibindən aşkarlanan IX–XIII əsrlərə aid şirli qabların forma, texniki xüsusiyyət və naxış üslubu baxımından Beyləqandan tapılmış nümunələrlə yaxın bənzərliyi müşahidə olunur (15, s. 23-38). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Bəndovan nümunələrinin bir çoxu uzun illər dəniz dibində qaldığı üçün üzərlərində qum dənəcikləri və balıq qığılcımları yapışmışdır. Bu səbəbdən əldə olunan fraqmentlərin üzərindəki kitabələrin tam oxunması ciddi çətinliklər yaradır.

Hər iki ərazidən tapılan materiallar göstərir ki, XII–XIII əsrlərdə Beyləqan–Bəndovan keramika məktəbi kimi xarakterizə edilə biləcək bir sənət ənənəsi formalaşmış, burada istehsal olunan məmulatlar həm

Şəkil 4

texnoloji keyfiyyəti, həm də üzərlərindəki epigrafiq və ornamental kompozisiyaların zənginliyi ilə seçilmişdir (11, s. 95-100). Lakin fraqmentlərin qorunma vəziyyəti və dəniz şərtlərinin təsiri nəticəsində kitabələrin bir hissəsinin oxunması mümkün olmadığından, epigrafiq tədqiqatlar əlavə metodik yanaşmalar tələb edir.

5. AF 24111-Bəndovandan aşkarlanmış şirli saxsı boşqab hissəsi. 1972-ci il 25 iyul tarixində Bəndovan ərazisindən tapılmış şirli boşqab fraqmenti (ölçüləri: 19,05 × 14 sm; hündürlüyü – 4,5 sm; oturacağın diametri – 10,5 × 10,5 sm) anqoblanmış, yaşıl fon üzərində cızma üsulu ilə işlənmiş nəbatı ornamentlər və yazı ilə bəzədilmişdir. Sənətkar kompozisiyada əsasən yaşıl və qəhvəyi rəng çalarlarından istifadə etmişdir. Qabın dəniz suyunda uzun müddət qalması nəticəsində rənglərin bir hissəsi solmuş, lakin cızma üsulu ilə işlənmiş xətt və yazılar aydın qalmışdır

(şəkil 5). Fraqmentdə nəsx xətti ilə yazılmış bir sətirlik kitabə qorunmuşdur.

Kitabə:..... با درد بساز چون دوی تو منم

Kitabənin tərcümə: “*Bunu ağrı ilə et, çünki sənin dərmanın mənəm.*”

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu ifadə XIII əsrin görkəmli farsdilli sufi şairi və mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Divan-e Şəms” əsərindəki məşhur qəzəldən alınmış beytin bir hissəsidir (29; 30).

با درد بساز چون دوی تو منم
در کس منگر که آشنای تو منم
گر کشته شوی مگو که من کشته شدم
شکرانه بده که خونبهای تو منم

Tam tərcüməsi:

Bunu ağrı ilə et, çünki sənin dərmanın mənəm,

Heç kimə baxma, çünki sənin tanışın mənəm.

Əgər öldürülsənsə, demə ki, öldüm –

Sənin sevgilin olduğum üçün şükür et.

Fraqmentdəki yazı nümunəsi farsdilli sufi poeziyasının keramika üzərində epigrafiq istifadəsini nümayiş etdirir. Nəsx xəttində kalligrafiq şəkildə yazılmış bu beyt parçası, həm dini-fəlsəfi məzmunu, həm də poetik ifadə tərzilə diqqət çəkir. Yazı texnikası və xətt üslubuna görə qab hissəsini XVI əsrə aid etmək mümkündür.

6. AF 25955- Bəndovandan aşkarlanmış şirli saxsı boşqab hissəsi. 14 avqust 1985-ci il I Bəndovan yaşayış yerindən aşkarlanmış qab fraqmenti (hündürlüyü – 7 sm; uzunluğu – 7,5 sm; eni – 7,5 sm) açıq narıncı rəngli, yaxşı bişmiş gildən hazırlanmışdır. Daxili səthi ağ anqobla örtülmüş, üzəri sarı və yaşıl rənglərlə boyanmışdır. Üzərində bir-birinə keçmiş dairəvi medalyonların içərisində cızma üsulu ilə işlənmiş nəbatı ornamentlər müşahidə olunur. Medalyonların kənarını əhatə edən tünd qəhvəyi konturlu haşiyədə nəstəliq

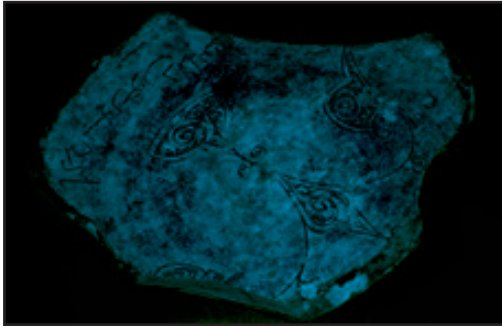
xəttlə fars dilində kitabə yazılmışdır (şəkil 6). Bədii və texniki xüsusiyyətlərinə, eləcə də yazı üslubuna görə nümunəni XI–XIII əsrlərin şirli keramika məmulatı sırasına aid etmək mümkündür.

Kitabə: يکساک فسوي دتخاس

Kitabənin tərcümə: “Yusif Kaski tərəfindən hazırlanmışdır.”

Filoloji izaha görə “ساخته” (sāxta) – “hazırlanmış”, “düzəldilmiş” mənasında işlənmişdir. “يوسف” (Yusif) – uştanın və ya sənətkarın adını bildirir. “کاسکي / کاسکی” (Kāski) – çox güman ki, sənətkarın mənsub olduğu yer və ya nəsil adıdır. Buna görə kitabə “Kas şəhərindən olan Yusif” və ya “Kaskı Yusif” kimi tərcümə oluna bilər.

Dulus çarxında formalaşdırma, ilkin bişirmə, anqoblama, cızma üsulu ilə bəzəkvermə, boyama, şirləmə və son bişirmə. Bəndovan ərazisindən tapılmış bu şirli qab parçası XII əsr Azərbaycan keramika məktəbinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirir (16, s. 30-34). Təsvir üslubu və ornament quruluşu baxımından o,

Şəkil 5

orta əsr şəhərlərində – xüsusilə Bərdə, Gəncə və Naxçıvan keramika nümunələri ilə yaxın bədii paralellər göstərir. Qab üzərində sənətkar imzasının verilməsi həmin dövrün istehsal mədəniyyətində fərdi müəlliflik ənənəsinin mövcudluğunu təsdiq edir.

7. AF 24143 - Bəndovandan aşkarlanmış şirli saxsı boşqab hissəsi. 1972-ci ildə Salyan rayonu, I Bəndovan ərazisində aşkar edilmiş şirli qab parçası (ölçüləri: uzunluğu – 21,5 sm; eni – 8,5 sm) anqoblanmış, yaşıl fon üzərində cızma üsulu ilə tünd qəhvəyi kontur xəttləri işlənmişdir. Fraqmentdə ərəb əlifbasının “vav” (و) hərfinə bənzər təsvirlə yanaşı, nəstəliq xətti ilə fars dilində yazılmış kitabə qorunmuşdur (şəkil 7). Mətn İran ədəbiyyatının klassi-

ki, “Şahnamə” əsərinin müəllifi Əbülqasım Firdovsiyə (932–1020) məxsus beytin bir hissəsidir².

Kitabə: نگه دار بادا جهان آفرین

بهر جا کباشد خداوند این

Kitabənin tərcümə: “Aləmləri Yaradan (Allah) harada olursa-olsun, bu nəsnənin (əşyanın) sahibini qorusun.”

Fraqmentdəki kitabə natamam olsa da, mətnin mənası Firdovsinin “Şahnamə”sindəki bənzər poetik

Şəkil 6

beytlərlə səsləşir. Müqayisəli araşdırma nəticəsində bu yazının oxşar formalarına XIII əsrin üçüncü rübünə (665/1266/67) aid İranın Damğan şəhərindəki Cəfər İmamzadə məqbərəsindən tapılan və hazırda Paris Luvr Muzeyinin İslam İncəsənəti bölməsində (inv. OA 6319/1, AD 10725) saxlanılan səkkizguşəli ulduz formalı kaşı nümunələrində də rast gəlinir (31). Hər iki kaşıda Firdovsinin eyni məzmunlu beyti nəsx və nəstəliq xətti ilə işlənmişdir.

Fraqmentin kalliqrafik üslubu, rəng palitrası və poetik kitabə məzmunu onu XIII əsrin ortalarına aid etməyə əsas verir. Bu nümunə, Azərbaycan və İran ərazisində sufi-fəlsəfi məzmunlu farsdilli epiqrafikanın keramika üzərində istifadəsinin parlaq göstəricilərindəndir. Bu əsərlər, hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunun ən qiymətli maddi nümunələri

sırasında yer almaqla, təkcə bədii sənət nümunəsi deyil, həm də orta əsr Azərbaycan epiqrafikasının və İslam ornamental-estetik düşüncəsinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbə funksiyasını daşıyır. Məsələn, Bəndovandan aşkarlanmış şirli saxsı qab fraqmenti üzərində fars şairi Mövlana Cəlaləddin Ruminin qəzəlinə bir beytin həkk olunması, həm dini, həm də ədəbi-poetik motivlərin eyni səthdə ifadə olunduğunu sübut edir. Bu da onu göstərir ki, o dövrdə keramika sənətkarları epiqrafik yazını yalnız dekorativ element

² Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsəri farsca padşahlar haqqında kitab deməkdir. Fars şairi Firdovsi tərəfindən yazılmış 60.000 poetik misradan ibarət nəhəng İran dastanıdır. Hərtərəfli dil, bədii, ədəbi əsər hesab olunur. ən böyük fars ədəbi əsəri və ədəbiyyat səviyyəsində ən böyük ədəbi əsərlərdən biridir. Beynəlxalq və bir çox dillərə tərcümə edilmişdir

kimi deyil, həm də mənəvi və fəlsəfi məzmun daşıyıcısı kimi dəyərləndirirdilər.

Bu kontekstdə Gəncə şəhərindən əldə olunmuş epiqrafik keramika nümunələri də Azərbaycan orta əsr bədii düşüncəsinin regional xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Eyni estetik və fəlsəfi yanaşma xəttini qədim Gəncədən aşkarlanan keramika fraqmentlərində də izləmək mümkündür.

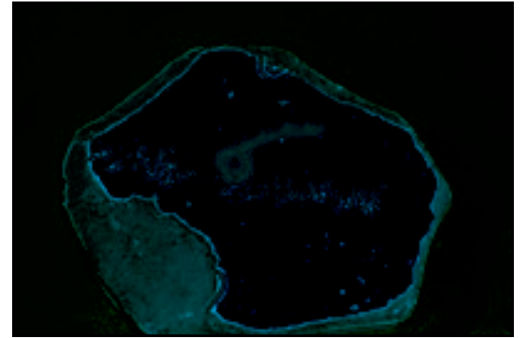
8. s/q 395- Qədim Gəncədən aşkarlanmış şirli saxsı boşqab hissəsi. Qədim Gəncə (köhnə Gəncə şəhər yeri – “Gəncəqala”) ərazisində ilk sistemli arxeoloji qazıntılar XX əsrin ilk yarısında, daha dəqiqi 1938–1939-cu illərdə aparılmışdır (17, s. 44). Bu tədqiqatlar Azərbaycan alimlərinin iştirakı ilə təşkil olunmuş və şəhərin orta əsr planı, müdafiə qurğuları, yaşayış sahələri və keramika istehsalı barədə ilk elmi məlumatlar məhz həmin ekspedisiyalar nəticəsində əldə edilmişdir. Qədim Gəncə ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bu şirli saxsı boşqab fraqmenti, yerli keramika sənətinin yüksək texniki və bədii səviyyəsini əks etdirən maraqlı nümunələrdəndir. Qabın dördkünc formada qorunub qalmış hissəsi anqoblanmış və ağ fon üzərinə işlənmiş cızma texnikası (sgraffito) ilə bəzədilmişdir. Səthin üzərində qəhvəyi kontur xəttləri ilə çəkilmiş yaşıl rəngli nəbati ornament kompozisiyanın əsas hissəsini təşkil edir. Ornamentlərin quruluşu, yarpaqların simmetrik düzülüşü və fonun təmiz ağlığı Gəncə ustalarının rəng harmoniyasına və formanın ritmik düzülüşünə verdiyi əhəmiyyəti göstərir. Haşiyə hissəsi boyunca davam edən yazı lentində ərəb qrafikası ilə uştanın adı qeyd olunmuşdur (şəkil 8). Təəssüf ki, fraqmentin bir hissəsi sınıq olduğundan yazı tam şəkildə oxunmur, lakin saxlanmış hissədəki hərf kombinasiyası və xətt forması bu yazının “عمل محمد” – (“Əməli Məhəmməd”), yəni “Məhəmmədin işi” ifadəsi olduğunu göstərir.

Kitabə: عَمَلُ مُحَمَّدٍ

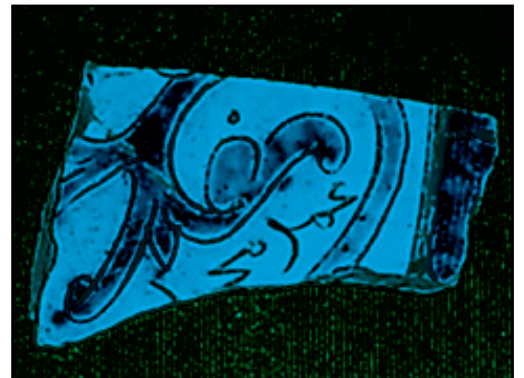
Kitabənin tərcümə: “Məhəmmədin işi” və ya “Məhəmməd tərəfindən hazırlanmışdır.”

Yazı kufi ilə nəstəliq arasında keçid xarakterli dekorativ bir xəttlə işlənmişdir ki, bu da Gəncə keramika məktəbinin XII–XIII əsrlərdə formalaşmış tipik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu tip usta imzaları (عمل...) Orta əsr Azərbaycan keramika sənətində müəlliflik göstəricisi kimi çıxış etmiş, həm sənətkarın yaradıcılıq məktəbini, həm də məhsulun orijinallığını müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır. Gəncədən tapılmış digər eyni dövrü keramika nümunələri ilə müqayisə bu fraqmentin də XII–XIII əsrlərə aid olduğunu təsdiq edir. “Məhəmməd” ismi həm dini, həm də sənətkar imzası kontekstində çox geniş yayılmışdır. Bu, həmin dövrdə ustaların öz adlarını yazı vasitəsilə əbədləşdirmək ənənəsinin bir göstəricisidir. Bu fraqment, həm bədii tərtibat, həm də epiqrafik yazı baxımından, Qədim Gəncə keramika sənətinin regional xüsusiyyətlərini və şəhərin o dövrdəki sənətkar mərkəzi kimi əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Əsərin üzərindəki yazı həm dekorativ element, həm də müəllif imzası funksiyasını daşıyır. Bu tip nümunələr Gəncədə fəaliyyət göstərən keramika ustalarının, xüsusilə XI–XIII əsr müsəlman şəhər mədəniyyəti kontekstində sənətkarlıq şəbəkəsinin izlərini öyrənmək üçün mühüm epiqrafik mənbə hesab olunur (12, s. 194-221).

Bəhs etdiyimiz Beyləqan, Bəndovan və Qədim Gəncədən əldə olunmuş yazılı saxsı nümunələri təkcə dekorativ-tətbiqi sənət deyil, həm də Azərbaycan ərazisində orta əsr epiqrafikasının formalaşma mərhələlərini öyrənmək üçün mühüm mənbədir. XI–XIII əsrlərdə ölkədə keramika sənətinin inkişaf səviyyəsi, ustaların fərdi imza ənənəsi və yazının bədii kompozisiyanın əsas elementi kimi rolu bu nümunələrdə aydın görünür. Lakin muzeydə qorunan nümunələrin əksəriyyəti yalnız fraqmentlər şəklində olduğundan kitabə mətnlərinin tam oxunması ciddi çətinlik yaradır. Yazı səthlərinin deformasiyası və fraqmentlərin parçalanması, həmçinin foto və spektral analiz avadanlıqlarının məhdudluğu tədqiqat prosesini xeyli mürəkkəbləş-

Şəkil 7

Şəkil 8

dirir. Bu səbəbdən hər bir oxuna bilən hərflər və ya sətirlər belə mühüm elmi məlumat hesab olunur.

III. Tədqiqat problemləri və metodoloji çətinliklər. Yazılı keramika nümunələrinin öyrənilməsində bir sıra problemlər mövcuddur: *1) yazı səthlərinin deformasiyası və oxunmaz hala düşməsi; 2) keramika fragmentlərinin parçalanması və mətnin bərpasında çətinliklər; 3) foto və spektral analiz cihazlarının məhdudluğu; 4) ərəb qrafikasının incə fərqlərinin tanınmasında müəssisə çatışmazlığı; 5) elmi dövriyyəyə gətirilmiş nümunələrin azlığı və kataloqlaşdırma boşluğu.* Əlbəttə, bu problemlərin həlli üçün müasir metodların, daha dəqiq desək, makrofotolayihələşdirmə, ultrabənövşəyi və infraqırmızı işıq analizləri, 3D rekonstruksiya texnologiyalarının tətbiqi vacibdir.

IV. Yazılı keramika nümunələrinin təbliği və perspektivlər. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, yazılı keramika nümunələrinin yalnız fond səviyyəsində deyil, ictimai maarifləndirmə istiqamətində də təbliği mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlər məqsəduyğundur:

1. Muzeyin daimi ekspozisiyalarında “Yazının keramika üzərində səssiz dili” mövzusunda xüsusi bölmə yaradılması;

2. Fond materiallarının rəqəmsal kataloqunun hazırlanması (foto, transliterasiya, tərcümə);

3. Onlayn sərgilər və interaktiv məlumat bazasının təşkili;

4. Gənc tədqiqatçılar üçün epigrafik keramika üzrə təlim proqramlarının təşkili.

Bu tədbirlər həm muzeyin elmi fəaliyyətinin güclənməsinə, həm də ictimaiyyətin qədim yazı mədəniyyətinə marağının artmasına xidmət edəcək.

Nəticə. Göstərilən problemlərin aradan qaldırılması muzey fondlarında qorunan yazılı keramika nümunələrinin daha səmərəli və dərinlikli şəkildə tədqiqinə, həmçinin onların elmi dövriyyəyə daha sürətli daxil edilməsinə şərait yaradacaq. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, kadr potensialının gücləndirilməsi və müasir tədqiqat metodlarının istifadəsi bu prosesin əsas şərtlərindəndir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunan yazılı keramika nümunələri orta əsr Azərbaycan dulusçuluq məktəblərinin inkişaf mərhələlərini, ustad sənətkarların fərdi imza ənənələrini və epigrafik yazıların dini-estetik funksiyalarını öyrənmək üçün mühüm elmi material verir. Beyləqan, Bəndovan və Gəncə tapıntıları XI–XIV əsrlərdə bu mərkəzlərdə həm texnoloji, həm bədii, həm də epigrafik baxımdan formalaşmış vahid “keramika məktəbinin” mövcud olduğunu təsdiqləyir. Bu materialların sistemli şəkildə tədqiqi və ekspozisiyada geniş təbliği Azərbaycan mədəni irsinin elmi-nəzəri öyrənilməsinə yeni istiqamətlər açır və orta əsr sənətkarlıq ənənələrinin daha dərinlən araşdırılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Cəbiyev Q. Azərbaycan keramikası (XIV–XVII əsrlər), - Bakı: Elm, -2003, - 236 s.
2. Dostiyev T.M. Azərbaycan ərazisində keramika sənətinin inkişaf mərhələləri (IX–XIII əsrlər) // Tarix və onun problemləri. – № 3, 2019. – s. 83–92.
3. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. - Bakı: Azərb.SSR EA nəşr., - 1959, - 143 s.
4. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı: Elm, - 1979, - 200 s.
5. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin Orta Asiya şəhərləri ilə əlaqələri tarixindən // Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı beynəlxalq simpoziumunun məruzələri. - Bakı: Elm, - 1997, - s. 125–127.
6. Əliyev M.D. Türkiyə və Azərbaycan keramikasının bədii xüsusiyyətləri (sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. Avtoreferatı). – Bakı, - 2016, - 28 s.
7. Quliyev F. Azərbaycan arxeologiyasında bədii keramika ənənəsi // Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi əsərləri. – Bakı, - 2018. – s. 65–78.
8. Алиева Ф. Культура Античного Азербайджана – Мидия Атропатена и Кавказская Албания (IV в. до н.э. - III в.). - Баку: Тахсил, - 2007, - 180 с.
9. Ахмедов Г.М. Неполивная керамика Орен-Кала IX-XIII вв. (По материалам раскопок 1953-55 гг.) // Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, - с.186-227
10. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-

- IX до н.э. - Баку: Элм, - 1989, - с. 126
11. Гусейнова С.Б., Квачидзе В.А. К семантике гончарных клейм из Бяндована. Доклады Академии Наук Азербайджанский ССР. № 4, - 1979. - с. 95-100.
 12. Джафарзаде И. Старая Ганджа (Родина Низами). Юбилейный Комитет Низами при Совете Министров Азербайджанской ССР. Союз Советских Писателей Азербайджана. Низами. Сборник четвертый, - Баку: Азернешр, - 1947, - с. 194-221.
 13. Джафарзаде И. Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г. Труды института истории и философии т. 4, - Баку, - 1954, - с. 109-138
 14. Достиев. Т. М. Минатюры на керамике // *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası*, - 2017, № 4, - с. 30-33.
 15. Квачидзе В.А. К итогам подводных археологических работ 1969 г. на Каспийском море // Материалы по истории Азербайджана. Труды музея т. 9. - Баку: Элм, - 1973, - с. 23-38
 16. Квачидзе В. Изобразительное искусство средневековых керамистов Азербайджана (по материалам городища Бяндован I) // *Azərbaycan arxeologiyası*, № 1-2, - 2000, - с. 30-34.
 17. Левиатов В.Н. Керамика Старой Ганджи. – Баку: Изд. АзФАН, - 1940, - 44 с.
 18. Левиатов В.Н. О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII-XV вв. // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия история, философия, право, - 1946, №7, - 532 с.
 19. Минкевич- Мустафаева Н.В. Раскопки на городской стене Оран-Кала в 1953-1954 гг. (Раскоп II). (По материалам раскопок 1953-55 гг.) // Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, - с.148-173;
 20. Минкевич- Мустафаева Н.В. Раскопки гончарных печей на городище Оран-Кала (Раскоп IV). По материалам раскопок 1953-55 гг. // Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, с. 174-185
 21. Наджафова Н.Н. Художественная керамика Азербайджана XII-XV вв. – - Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, - 1964, -140 с., илл.
 22. Наджафова Н. Художественная керамика. - Баку: Язычы, - 1983, - 40 с.
 23. Пахомов Е.А. Пайтакаран- Байлакан- Оран-Кала (По материалам раскопок 1953-55 гг.)// Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, - с.15-32
 24. Рагимов А.В. Определение монет, найденных в Оран-Кала в 1953 и 1954 гг. (По материалам раскопок 1953-55 гг.) // Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, - с.351-365
 25. Шелковников Б.А. Фаянсы, расписанные люстром по белой непрозрачной глазури из Оран-Кала// Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, - с. 303-323
 26. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала). По материалам раскопок 1953-55 гг.// Академия Наук СССР Материалы и исследования по археологии СССР № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, - М.-Л., - 1959, - с. 228-302
 27. Якобсон А.Л. Археологические исследования на городище Оран-Кала в 1957 г. Средневековые памятники Азербайджана. Труды Азербайджанской археологической экспедиции, Т-III. Материалы и исследования по археологии СССР, № 133, - 1965, - с.9-25;
 28. Якобсон А.Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление // Византийский временник, - Москва, - 1978, т. 39. - с.148-159.
 29. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%B6vlana_C%C9%99lal%C9%99ddin_Rumi
 30. <https://ganjoor-net.translate.goog/moulavi/shams/robaeesh/sh1167?>
 31. <https://collections.louvre.fr/ark>

**AZƏRBAYCANDA İSLAM ARXEOLÖGİYASI:
TƏCRÜBƏ, PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Giriş. Azərbaycan 638-ci ildən etibarən İslam sivilizasiyasının coğrafi və mədəni kəsişmə zonalarından birinə çevrilmişdir. Xəzər-Qafqaz-Yaxın Şərq ticarət yollarının düyün nöqtəsi olan Azərbaycan ərazisində İslam yalnız dini ideologiya kimi deyil, həm də sosial-iqtisadi münasibətlərin təşkiləddici mexanizmi kimi çıxış etmiş, urbanizasiya, torpaq münasibətləri, su təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət şəbəkələrini yenidən formalaşdırmışdır. Bu çevrilişin maddi səviyyəsi, yəni arxeoloji qatlarda oxunan izləri İslam arxeologiyasının əsas tədqiqat obyektidir.

İnkişaf etmiş Qərb ədəbiyyatında (Oleq Qrabar, Ernest Gelner, Timoti İnsoll və b.) İslam arxeologiyası ibadət məkanlarının kataloqu ilə məhdudlaşmır, gündəlik həyatın strukturlaşması, dəyərlərin davranışa çevrilməsi, şəhər-kənd dialektikası, iqtisadi dövriyyə və simvolik sistemlər bu sahənin ayrılmaz hissəsidir [59; 60; 61; 62; 63]. Azərbaycan kontekstində mövzu həm tarixşünaslığın boşluqları, həm də zəngin empirik materiala baxmayaraq, metodoloji parçalanma səbəbindən aktuallığını qoruyur.

Nəzəri və metodoloji cərchivə. Britaniyalı arxeoloq, Ekseter Universiteti İslam Arxeologiyası Mərkəzinin rəhbəri, professor Timoti İnsol İslam arxeologiyasının mahiyyətini üç əsas prinsip üzərində qurur. Dinamizm: İslam maddi-mədəniyyəti statik deyil, o, zamanla dəyişir, müxtəlif coğrafiyalarda adaptasiya olunur və yeni sosial-mədəni şəraitlərə uyğunlaşır. Sosial kontekst: arxeoloji tapıntılar öz mənasını yalnız mədəni və ictimai təcrübələrlə əlaqədə qazanır. Bu təcrübələr pəhriz qaydaları, təvazökarlıq normaları, ibadət məkan-zaman quruluşu kimi gündəlik davranış formaları ilə müəyyən olunur. Universal-lokal dialektikası: İslamın universal dəyərləri (qiblə, təmizlik, halal-haram, icma və s.) müxtəlif bölgələrin yerli ənənələri ilə qarşılıqlı təsirə girərək fərqli, çoxşaxəli formalar yaradır. Bu üç prinsip İslam arxeologiyasını yalnız maddi qalıqların tədqiqi kimi deyil, mədəni, sosial və dini anlayışların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən kompleks bir elmi sahə kimi müəyyənləşdirir [63, s. 7].

İslam arxeologiyasında universalizm və regionalizm problemlərini uzlaşdırmağın mümkün yollarından biri Fernand Brodel tərəfindən formalaşdırılmış Annallar tarix məktəbinin yanaşması ilə təmin olunur. Bu yanaşmada zaman anlayışı müxtəlif səviyyələrdə, uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli dövrlərdə işləyən bir sistem kimi konseptuallaşdırılır [63, s. 12]. İslam arxeologiyasında “la longue durée” (uzunmüddətli tarixi proseslər: inanc kodları, su hüququ, vəqf institutları), conjonctures (əsrlik iqtisadi-siyasi dalğalanmalar: ipək ticarəti, monqol yürüşləri sonrası bərpa), événements (qısa hadisələr: zəlzələlər, müharibələr, şəhər yanğınları) birlikdə oxunmalıdır. Belə tarixi kəsiklər Azərbaycanda Şirvan və Arran iqtisadi modelinin davamlılığını və transformasiyasını izah etməyə də imkan verir.

İslam arxeologiyasının səmərəli tədqiqi çoxşaxəli metodoloji yanaşma tələb edir. Bu sahə yalnız maddi tapıntıların inventarlaşdırılması ilə məhdudlaşmır, məqsəd həmin tapıntıların sosial, iqtisadi və ideoloji sistemlərlə əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Buna görə də İbn Haldunun “tarix hadisələrin ardıcılığı deyil, səbəblərin izahıdır” prinsipinə uyğun olaraq, arxeoloji metodlar həm empirik, həm də interpretativ səviyyədə işlənməlidir [53, s. 51]. Müasir İslam arxeologiyası arxeometriya, sosial antropologiya, coğrafi informasiya texnologiyaları və rəqəmsal humanitar elmlərin kəsişməsində formalaşır. Bu cərchivədə şəhər arxeologiyası (stratiqrafik planlama, mikromorfologiya, küçə-məhəllə toru rekonstruksiyası və s.), dulusçuluq-numizmatika-şüşəşünaslıq (tipologiya, texnoloji analiz, izotop/geokimyəvi mənşə tədqiqatları və s.), arxeobotanika-arxeozoologiya (pəhriz, ticarət və ətraf mühit dəyişmələri və s.), epiqrafik və paleoetnoqrafik yanaşma (məzar daşları, vəqf kitabələri, ustadnamələr və s.), CİS və uzaqdan zondlama (karvan yolları, su şəbəkələri, landşaftın uzunmüddətli istifadəsi və s.) və rəqəmsal irs (3D skan, HBIM, açıq verilənlər və s.) kimi əsas metod qrupları İslam arxeologiyasında ən çox tətbiq olunan vasitələrdir.

Azərbaycanda İslam arxeologiyasının tədqiqi: qısa tarixçə və empirik baza. İslam arxeologiyası dünya elmi üçün nisbətən gənc bir sahədir. XX əsrin ikinci yarısında müstəqil istiqamət kimi formalaşan bu elm, dini və sosial mədəniyyətin maddi təzahürlərini birgə tədqiq etməyi hədəfləyir [37]. Azərbaycanda isə İslam arxeologiyasının ayrıca tədqiqat sahəsi kimi təşəkkülü hələ tam şəkildə tamamlanmasa da, onun elmi əsaslarını formalaşdıran bəzi ziyalı və tədqiqatçılar olmuşdur.

XIX əsrdən başlayaraq Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani və Həsən bəy Zərdabi kimi Azərbaycan maarifçiləri xalqın tarixinin, dini-mədəni keçmişinin və maddi irsinin öyrənilməsinə dair dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər. Onların yazılarında İslam mədəniyyətinin tarixi ardıcılığı və yerli ənənələrlə sintezi barədə ilkin müşahidələr yer alır. Çar Rusiyası dövründə fəaliyyət göstərən Qafqaz Arxeoloji Komissiyasının hesabatlarında da Azərbaycanın İslam dövrü şəhərləri, xüsusilə Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və Beyləqan haqqında səpələnmiş, lakin mühüm məlumatlar verilmişdir. Həmin hesabatlar bu sahənin ilkin mənbə bazasını təşkil edir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Dövlət Muzeyi və Azərbaycanı Öyrənən və Tədqiq edən Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə Bakı, Şamaxı, Qəbələ, Lənkəran və Gəncə kimi şəhərlərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar, hərçənd qısamüddətli olmuşdur, lakin gələcək İslam dövrü tədqiqatları üçün ciddi elmi baza formalaşdırmışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Örenqala arxeoloji ekspedisiyasının uğurları nəticəsində yerli mütəxəssislər nəslə yetişmiş, Qəbələ, Beyləqan, Bəndovan və Şabran kimi mərkəzlərdə həm də İslam arxeologiyası məktəbləri formalaşmağa başlamışdır [30; 31; 40; 42].

Müstəqillik illərində isə bu sahə yenidən inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasinin memarlıq sahəsində [44], AMEA-nın müxbir üzvü Məşədixanım Nemətin epiqrafika sahəsində [46], professor Kübra Əliyevanın incəsənət sahəsində [25; 56] ardıcıl işləri, tarixçi-arxeoloqlar - Tarix Dostiyevin Şəmkir [16; 17], Qafar Cəbiyevin Qəbələ-Qala və Ağsu [6; 7; 8; 10; 11; 12; 13;], Ceyhun Eminlinin Qəbələ-Səlbir [58], Bəhlul İbrahimlinin Xarabagilan [38], Kamil İbrahimovun İçərişəhər [39], İdris Əliyevin Abşeron qazıntıları, həmçinin Mehmet Rıhtım və Fariz Xəlillinin xanəgah arxeologiyası araşdırmaları [33; 34; 47; 14; 15; 24] Azərbaycanda İslam dövrünün arxeoloji mənzərəsinin sistemli şəkildə tədqiqinə geniş imkanlar açmışdır. Bu tədqiqatlar artıq milli İslam arxeologiyası məktəbinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası belə uğurlu tədqiqatları nəzərə alaraq Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunda İslam dövrü arxeologiyası şöbəsinin açılmasını dəstəkləmiş, professor Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə son illərdə İslam arxeologiyası tədqiqatları genişlənmişdir [9].

İslam arxeologiyasının tarixi mənbələrlə müqayisəli öyrənilməsinə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində formalaşmış elmi mühitin də mühüm təsiri olmuşdur. Muzeyin fəaliyyəti təkcə arxeoloji materialların toplanması və qorunması ilə məhdudlaşmır, həm də mənbəşünaslıq, epiqrafika, numizmatika və etnoqrafiya sahələrinin qarşılıqlı inteqrasiyasını təmin edən çoxsahəli elmi məktəbin yaranmasına zəmin yaradır. Bu mühitin formalaşmasında bir sıra görkəmli alimlərin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Akademik Nailə Vəlixanlının Azərbaycan tarixşünaslığında mənbə tənqidi və mədəni irs anlayışına gətirdiyi sistemli yanaşma [48], professor Nərgiz Əliyevanın orta əsr mənbələri və İslam dövrü sosial-mədəni münasibətləri üzrə apardığı tədqiqatlar [26; 27; 28; 29], dosent Həbibə Əliyevanın epiqrafik abidələrin mətn və ornament analizi sahəsindəki işləri [18; 19; 20; 21; 22; 23] bu istiqamətin elmi bazasını möhkəmləndirmişdir. Eyni zamanda, dosent Gülnadə Abdulova [1; 2], Aygün Məmmədova [4; 43] və Aidə İsmayılova [54; 55; 64] kimi tədqiqatçıların arxeoloji mənbələrlə yazılı qaynaqların qarşılaşdırılması, maddi-mədəniyyət nümunələrinin numizmatik və etnoqrafik paralellərlə izahı sahəsində apardıqları işlər İslam arxeologiyasının interdisiplinar potensialını genişləndirmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində formalaşmış bu çoxşaxəli elmi mühit İslam arxeologiyasının Azərbaycanda müstəqil tədqiqat sahəsi kimi inkişafında əsas metodoloji dayaqlardan biri olmuşdur. Muzeyin elmi fondlarında toplanmış yazılı mənbələr, kitabələr, numizmatik materiallar və arxeoloji tapıntıların kompleks şəkildə təhlili İslam mədəniyyətinin arxeoloji aspektlərinin sistemli şəkildə araşdırılması üçün etibarlı elmi baza yaratmışdır.

Beləliklə, İslam arxeologiyasının Azərbaycanda elmi metodları həm beynəlxalq yanaşmaların mənimsənilməsi, həm də yerli elmi ənənələrin davamı üzərində formalaşır. Müasir mərhələdə bu sahənin tədqiqi interdisiplinar yanaşma tələb edir. Arxeoloji təhlil yalnız maddi qalıqların identifikasiyası ilə məhdudlaş-

mamalı, onların sosial, dini və iqtisadi kontekstlərdə funksional mənasını da açmalıdır.

İslam arxeologiyasında tematik oxular. İslam arxeologiyası maddi-mədəniyyətin müxtəlif sahələrini bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənir. İslam şəhəri anlayışı “təmizlik-su-ibadət” üçlüyü üzərində formalaşmışdır. Bakının İçərişəhər və Bayırşəhər hissələrində, xüsusilə Qız qalası-Şirvanşahlar kompleksi ətrafındakı su kəmərləri, ovdanlar və hamamlar halallıq və təmizlik normalarının urbanist ifadəsi kimi çıxış edir [31; 39]. Qəbələ, Şəmkir və Ağsu qazıntılarında aşkar olunan şəhərdaxili su kanalları, Şabrandakı su tünqləri, Beyləqanın su anbarları və Şamaxının kəhrizləri İslam şəhər mədəniyyətində uzunmüddətli tarixi prosesin arxeoloji göstəricisidir [6; 13; 17].

İslam arxeologiyasının əsas istiqamətlərindən biri məscidlərin tədqiqidir. Qəzalı və istifadədə olan məscidlərin plan quruluşu, mehrabın qiblə istiqamətinin göstəricisi kimi rolu, minbərin funksional və simvolik mövqeyi, minarənin şəhər panoramasındakı dominantlığı regional variasiyalarla birlikdə araşdırılır. Şirvan-Abşeron məscidlərində daş plastika ornamentləri, Naxçıvan, Bərdə və Gəncə türbələrində kərpic mozaika, Şirvan və Qarabağdakı pir sistemləri Sufi təcrübəsinin maddi izlərini təşkil edir [12; 17; 20; 35; 44].

İslam arxeologiyasının mühüm, lakin Azərbaycanda az öyrənilmiş sahələrindən biri müsəlman qəbiristanlıqlarıdır. Bu abidələrdəki məzar daşlarının kalligrafiyası (kufi, süls, nəsx, nəstəliq), dualar və ad formulaları, həmçinin sosial status göstəriciləri (sənətkar damğaları, nəsil və mənsubiyyət adları) mikro-iqtisadi və demoqrafik məlumatların arxeoloji oxunmasına imkan yaradır [15; 18; 22; 50; 34; 66; 67]. Qəbir tiplərində istiqamət sabitliyi və bioarxeoloji tədqiqatlar, xüsusilə izotop analizləri (Sr, O, N, C) əhəlinin köç hərəkətini və pəhriz tərkibini müəyyənəlməyə yönəlmişdir və gələcək araşdırmalar üçün əsas metodoloji açarlardan biridir.

Beyləqan, Qəbələ, Şabran, Gəncə, Şəmkir və Ağsudan tapılan zər-fayans, şirli və şirsiz keramikalar, Lahıcın misgərlik nümunələri, Şəki və Basqalın ipəkçilik məmulatları və şəhərlərdəki sikkə dövriyyəsi (xüsusilə Şirvanşahlar dövrü zərbxanaları) regionun iqtisadi və mədəni integrasiya səviyyəsini göstərir [4; 16; 25; 30; 43; 45; 54; 64]. Bu materialların neytron aktivasiya analizi (NAA) və rentgen flüoresans analizi (XRF) vasitəsilə tərkib və mənşəyinin müəyyənəlməsi istehsal və ticarət marşrutlarının, məsələn, Dərbənd-Bakı-Şamaxı-Naxçıvan-Təbriz xəttinin dinamikasını izləməyə imkan verir.

İslam şəhər mədəniyyətində xanəgah, ziyarətgah və təkyələr yalnız dini obyekt kimi deyil, həm də sosial yardım, təhsil və humanitar fəaliyyət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu məkanlarla bağlı vəqf kitabələri (su kəmərləri, körpülər, karvansaraylar və s.) ictimai kapitalın və dini idarəetmənin uzunmüddətli davamlılığını sənədləşdirir [15; 33; 34; 38; 46; 47; 51; 52]. Belə yanaşma Annallar məktəbinin baxışında “institusional *longue durée*” fenomeninin klassik nümunəsi kimi qəbul edilə bilər.

İslam arxeologiyasının mövcud problemləri: səbəblər və nəticələr. Azərbaycanda İslam arxeologiyası sahəsində həm elmi, həm təşkilati, həm də institusional səviyyədə çoxsaylı problemlər mövcuddur [9; 37]. Bu çətinliklər sahənin inkişaf tempini ləngitməklə yanaşı, tədqiqatların keyfiyyətinə və beynəlxalq elmi dövriyyəyə integrasiyasına da mənfi təsir göstərir. Uzunmüddətli müşahidə və təhlillərimə əsasən bu sahədəki əsas problemlər və onların doğurduğu nəticələri belə qruplaşdırma bilərik:

1. Metodoloji parçalanma - İslam dövrü maddi-mədəniyyət nümunələrinin təhlilində vahid konseptual yanaşma formalaşmayıb. Arxeoloji material çox zaman memarlıq tarixi, incəsənət tarixi və ya etnoqrafiya çərçivəsində parçalanmış şəkildə öyrənilir. Bu isə İslam arxeologiyasının integrativ sahə kimi nəzəri inkişafını məhdudlaşdırır və sosial-mədəni interpretasiya imkanlarını zəiflədir.

2. Sahə tədqiqatlarının qeyri-bərabərliyi. Regional disbalans aydın görünür: Abşeron və Şirvan zonalarında nisbətən davamlı tədqiqatlar aparıldığı halda, Qarabağ və Naxçıvan kimi bölgələrdə uzunmüddətli hərbi-siyasi səbəblər və əlçatanlıq məhdudiyyətləri nəticəsində sistemli araşdırmalar aparılmamışdır [66]. Bu bərabərsizlik İslam arxeologiyasının ölkə miqyasında müqayisəli təhlilinə mane olur.

3. Laborator imkanların məhdudluğu. Arxeobotanika, arxeozoologiya, izotop və DNA analizləri, keramika petroqrafiyası kimi ixtisaslaşmış sahələr üzrə avadanlıq və ixtisaslı kadr çatışmazlığı ciddi problemdir. Nəticədə, qazıntılardan əldə edilən məlumatlar yalnız vizual və tipoloji səviyyədə qalır, onların elmi interpretasiyası və beynəlxalq müqayisəsi mümkün olmur.

4. Mühafizə və irs menecmenti. Urbanizasiya təzyiqi, inşaat fəaliyyəti, qeyri-qanuni qazıntılar və nəzarətsiz torpaq istifadəsi bir çox İslam dövrü arxeoloji abidələrinin məhv olmasına gətirib çıxarır. Tarixi su şəbəkələrinin, kəhriz və vəqf obyektlərinin sıradan çıxması, həm mühəndislik, həm də dini-irfani irsin itirilməsinə səbəb olur. Bu, mədəni ekosistemin uzunmüddətli tarixi proses davamlılığını pozur.

5. Rəqəmsal arxiv və açıq verilənlər boşluğu. Arxeoloji sahə gündəlikləri, foto-planlar, pasportlar və hesabatlar müxtəlif fondlarda dağınıq şəkildə saxlanılır. Vahid rəqəmsal arxiv, açıq verilənlər bazası və milli arxeoloji informasiya sistemi mövcud deyil. Bu vəziyyət məlumatların itməsi və təkrar tədqiqatların çətinləşməsi ilə nəticələnir.

6. Tədris və kadr hazırlığı problemi. Azərbaycanda arxeologiya fənni bakalavr səviyyəsində ayrıca ixtisas kimi tədris edilmir. "İslam arxeologiyası" anlayışı isə ümumiyyətlə təhsil proqramlarında ayrıca kurs və ya modul kimi yer almır. Bu sahədə mütəxəssislər əsasən tarix və memarlıq fakültələrindən yetişdiyinə görə, arxeoloji metodologiyanın və laborator bacarıqların sistemlik tədrisi təmin olunmur. Muzey-universitet əlaqələrinin zəifliyi də tədqiqatın praktik tətbiqinə mane olur.

Bu problemlərin ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, İslam arxeologiyası hələ də Azərbaycanda elmi cərəyan kimi tam formalaşmayıb, fragmentar səviyyədə fəaliyyət göstərir. Halbuki, bu sahənin inkişafı həm İslam mədəni irsinin elmi interpretasiyası, həm də milli tarixşünaslığın yenilənməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə və Azərbaycan üçün tövsiyələr. İslam arxeologiyasının inkişafı üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və onun yerli şəraitə uyğun tətbiqi mümkündür. Mövcud problemlərin bir çoxu artıq digər ölkələrin təcrübəsində həll olunmuş və müsbət nəticələr vermişdir. Buna görə də Azərbaycan tədqiqatçıları üçün həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə xarici ölkələrdə aparılan İslam arxeologiyası layihələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi, bu sahədəki əsas elmi nəşrlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, konkret sahə mütəxəssislərinin mühazirə və təlim proqramları üçün Azərbaycana dəvət olunması, qeyri-hökumət təşkilatları və muzeylər vasitəsilə ictimai marağın artırılması kimi işlər tədricən görülməlidir.

İslam arxeologiyasının bəzi beynəlxalq istiqamətləri və onların Azərbaycan üçün uyğunlaşdırıla biləcək aspektləri aşağıda tərəfimizdən qısaca təhlil olunur:

1. Böyük Britaniya - Qərbi Afrika layihələri. Bu tədqiqatlarda müasir icmaların etnoarxeoloji müşahidəsi aparılır və maddi-mədəniyyətin sosial mənası arxeoloji təhlillə əlaqələndirilir. Timoti İnsolun sahə-cəmiyyət-dini praktika modeli arxeoloji interpretasiyanı zənginləşdirir. Azərbaycan üçün kənd-şəhər ibadət ənənələrinin (məsələn, Şamaxı, Naxçıvan, Quba, Şabran, Lənkəran bölgələri) uzunmüddətli monitorinqi oxşar nəticələr verə bilər. Bu, dini məkanların sosial funksiya və mədəni yaddaş baxımından transformasiyasını izləməyə imkan yaradır.

2. Mərakeş-İspaniya-Portuqaliya təcrübəsi. Bu layihələrdə karvansaray-liman-zərxbana sistemləri üzrə iqtisadi və ticarət əlaqələri xəritələşdirilir. Tədqiqatçılar sahil şəbəkələrinin ticarət və ideoloji qarşılıqlı təsirlərini arxeoloji və numizmatik materiallar vasitəsilə təhlil edirlər. Azərbaycan üçün bu model Xəzər-Dərbənd-Bakı-Ənzəli xətti boyunca tətbiq edilə bilər. Bu xəttin çoxtəbəqəli tədqiqi həm Xəzər ticarət yollarını, həm də İslam şəhərlərinin iqtisadi ekosistemini aydınlaşdırmağa kömək edər.

3. İran və Orta Asiya istiqaməti. İran və Orta Asiya arxeologiyasında keramika, bişmiş və çiy kərpic memarlığının texnoloji ardıcılığı petroqrafik və mineralogiya analizləri ilə izlənilir. Bu metodlar vasitəsilə maddi-mədəniyyətin texnoloji və bədii təkamülü müəyyən edilir. Azərbaycan üçün Şamaxı-Naxçıvan-Təbriz-Səmərqənd oxu üzrə müqayisəli tədqiqat yeni tipoloji model verə bilər. Bu istiqamət həm Səfəvi dövrü memarlığının mənşəyini, həm də Qafqazda İslam sənətkarlığının regional xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

4. Misir-Livan təcrübəsi. Misir və Livan bölgəsində su təsərrüfatının sosial tarixi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada nilometr, qanat, səqiyyə kimi su infrastrukturunun tədqiqi dini və inzibati idarəetmənin arxeologiyası ilə birləşdirilir. Bu model Şirvan-Abşeron, Gəncə-Qarabağ bölgəsindəki ovdan, kanal və kəhriz sistemlərinin arxeoloji və hidroloji baxımdan öyrənilməsinə tətbiq oluna bilər. Nəticədə, suyun dini-sosial funksiya kimi rolu İslam şəhər mədəniyyətində sistemli şəkildə dəyərləndirilə bilər.

Muzeylər və tarix təhsili. İslam arxeologiyası baxımından yerli muzeylərin fəaliyyəti, orada formalaşan elmi mühit və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Muzeylər yalnız maddi irsin sərgilənmə məkanı deyil, həm də tarixi kimliyin formalaşması, elmi tədqiqat və ictimai təhsil platforması kimi çıxış edir.

Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi də daxil olmaqla ölkənin aparıcı muzeylərində İslam mədəni irsi əsasən ümumi tarixi kontekstdə, parçalanmış şəkildə təqdim olunur. Ekspozisiyalarda İslam sivilizasiyasının Azərbaycanın sosial, iqtisadi və şəhər mədəniyyətinin formalaşmasındakı rolu sistemli şəkildə açılır. Nəticədə, İslam kimliyinin uzunmüddətli tarixi proses kimi təqdimi, onun orta və qısamüddətli tarixi hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəsi tam əksini tapmır. Bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün muzeylərdə bəzi istiqamətlərdə islahatlar aparılmalıdır. Belə ki, tematik daimi ekspozisiya, məsələn, “İslam şəhəri və gündəlik həyat” mövzusunda daimi sərgilər təşkil oluna bilər. Bu ekspozisiyalarda su, təmizlik, ibadət, ticarət, məktəb və sənət kimi anlayışların arxeoloji və etnoqrafik nümunələrlə birgə təqdimatı İslam mədəniyyətinin sosial strukturunu izləməyə imkan verir. Habelə, muzeylər, akademiya və universitetlər arasında konsorsium prinsipi əsasında konservasiya, keramika petroqrafiyası və metallurgiya analizi üzrə birgə laboratoriyalar yaratmaq mümkündür. Bu, arxeoloji materialın elmi emalını gücləndirməklə yanaşı, gənc tədqiqatçılar üçün təcrübə mühiti formalaşdırır. Muzey fondlarındakı pasportların, 3D modellərin, açıq xəritələrin və sahə gündəliklərinin rəqəmsal verilənlər bazası şəklində toplanması vacibdir. Məlumatların Creative Commons lisenziyası ilə ictimai istifadəyə açılması həm şəffaflığı təmin edir, həm də açıq elmin inkişafına təkan verir. Bununla yanaşı, müəllimlər üçün “İslam arxeologiyasını tədrisə inteqrasiya” modulu hazırlana, məktəblilərin iştirak etdiyi layihələr (“Məhəlləmi xəritələşdirirəm”, “Kəhrizimi öyrənirəm” və s.) vasitəsilə tarixi biliklər interaktiv şəkildə tədris oluna bilər. Bu, həm arxeoloji savadlılığı artırır, həm də gənc nəslin mədəni irsə məsuliyyət hissini və sahiblik duyğusunu gücləndirir.

Ümumilikdə, bu istiqamətdə ictimai iştirak və mədəni irs diplomatiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İslam arxeologiyası sahəsinin dayanıqlığı yalnız elmi tədqiqatla deyil, həm də yerli icmaların bilik və təcrübəsinin toplanması ilə mümkündür. Xüsusilə ziyarətgah, qəbiristanlıq və hamam kimi məkanlarla bağlı xalq yaddaşı və toponim bilikləri “vətəndaş alim” (citizen scientist) formatında sənədləşdirilə bilər. Bu mənada Qarabağ bölgəsində aparılan bərpa və rekonstruksiya işlərində, Bakının Bayırşəhər hissəsində söküntü və yenidənqurma layihələrində mərhələli arxeoloji nəzarət və ictimai məlumatlandırma mexanizmlərinin tətbiqi həm elmi nəticələrin obyektivliyini, həm də cəmiyyətin mədəni irsə inamını möhkəmləndirəcəkdir.

Gələcək tədqiqat proqramları. İslam arxeologiyasının təcrübə və problemlərinə diqqət yetirdikdən sonra sahənin gələcək inkişaf istiqamətləri üzrə həm yaxın, həm də uzaq perspektivdə kompleks tədqiqat proqramları hazırlanması zərurəti meydana çıxır. Bu proqramlar İslam dövrü şəhər mədəniyyətinin, dini-sosial münasibətlərin, bioarxeoloji və epiqrafik irsin, eləcə də su infrastrukturlarının hərtərəfli araşdırılmasına xidmət etməlidir. Belə layihələr həm muzeylərdə elmi tədqiqat potensialını genişləndirə, həm də arxeoloji məlumatların ictimai istifadəsini təmin edən rəqəmsal irs sistemlərini formalaşdırma bilər.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri içərisində ilk növbədə “Şirvan-Aran İslam şəhərləri” layihəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Layihə Azərbaycanın orta əsr şəhər mədəniyyətinin İslam dövrü mərhələsini arxeoloji və məkan təhlili vasitəsilə bərpa etməyi hədəfləyir. Şamaxı, Ağsu, Beyləqan, Şabran, Gəncə və Ağdam kimi şəhərlərdə aparılacaq sahə tədqiqatları stratigrafik analiz, CİS xəritələşdirmə, keramika və sikkə tipologiyası, arxeobotanika və sosial arxeologiya metodları ilə dəstəklənə bilər. Layihənin yekunu kimi açıq verilənlər bazası, tematik sərgi və xəritə atlasının hazırlanması nəzərdə tutulur ki, bu da Azərbaycan İslam dövrü şəhərlərinin iqtisadi və inzibati strukturunun müqayisəli öyrənilməsinə imkan verəcəkdir.

İkinci istiqamət kimi “Kəhrizlər və su mədəniyyəti” layihəsi təklif olunur. Bu tədqiqat su infrastrukturunu, vəqf idarəçiliyi və ekoloji davamlılıq anlayışlarının tarixi kontekstini öyrənməyə yönəldəcəkdir. Qarabağ və Şirvan-Abşeron bölgələrində aparılacaq araşdırmalar uzaqdan zondlama, 3D-LiDAR skan, etnoarxeoloji müşahidə və vəqf kitabələrinin təhlili kimi metodlara əsaslanma bilər. Nəticədə həm konservasiya planı, həm də “su mirası marşrutu” (mədəni irs turizmi üçün) kimi məhsullar hazırlanacaq, bu isə suyun dini və sosial rolunun arxeoloji baxımdan izahına şərait yaradacaqdır.

Üçüncü istiqamət kimi “Epiqrafika və bioarxeologiya” layihəsi göstərilə bilər. Layihənin məqsədi İs-

lam dövrü qəbiristanlıqlarında insan köçləri, pəhriz vərdişləri və sosial kimliyin maddi izlərini müəyyənləşdirməkdir. Şamaxı, Ağsu, Gəncə, Ordubad və Qarabağ bölgələrində aparılacaq pilot tədqiqatlar epigrafiya korpusunun tərtibi, izotop (Sr, O, N, C) və stronsium analizlərinin aparılması, etik protokollar əsasında bioarxeoloji məlumatların toplanması ilə müşayiət ediləcəkdir. Bu layihə nəticəsində onlayn kataloq və nəsil-köç xəritələri formalaşdırılacaq, həmçinin İslam dövrü əhalisinin biocoğrafi mənzərəsi haqqında yeni elmi nəticələr əldə olunacaqdır.

Dördüncü istiqamət “Sufi məkanları və vəqf iqtisadiyyatı” layihəsidir. Layihə xanəqah, təkyə və pir komplekslərinin arxeoloji, epigrafiya və sosial-iqtisadi aspektlərini araşdırmaqla İslam dini təcrübəsinin maddi strukturunu öyrənməyi nəzərdə tutur. Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan və Gəncə bölgələrində aparılacaq qazıntı və sənədləşdirmə işləri kitabələrin təhlili, mülkiyyət xəritələrinin hazırlanması və ritualların etnoqrafiya müşahidəsi ilə tamamlanacaqdır. Nəticədə “Sufi xanəqahları xəritəsi”, tematik sərgi və elmi monoqrafiya kimi məhsullar ortaya çıxacaq, bu da vəqf sisteminin sosial-iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinə işıq salacaqdır.

Nəhayət, “Rəqəmsal İslam Arxeologiyası” layihəsi sahənin müasir elmi mərhələyə keçidini təmin edəcəkdir. Layihə çərçivəsində QGIS, OpenRefine və Arches kimi açıq mənbəli proqramlar vasitəsilə vahid metadata standartı hazırlanacaq, IIIF görüntü serveri və DOI identifikatorlu verilənlər bazası formalaşdırılacaqdır. Bunun nəticəsində İslam arxeologiyası üzrə bütün tapıntılar, xəritələr və fotoarxivlər vahid rəqəmsal platformada toplanacaq və beynəlxalq “open heritage” ekosisteminə inteqrasiya ediləcəkdir.

Ümumilikdə, bu proqramların həyata keçirilməsi yalnız konkret elmi məhsulların əldə olunmasına deyil, həm də Azərbaycan İslam arxeologiyası məktəbinin formalaşmasına xidmət edəcəkdir. Burada arxeologiya, epigrafiya, bioarxeologiya, muzeyşünaslıq və rəqəmsal humanitar elmlər sintez şəklində birləşəcək, nəticədə həm milli elmi potensial güclənəcək, həm də Azərbaycanın İslam mədəniyyətinin tədqiqində beynəlxalq elmi məkanla inteqrasiyası sürətlənəcəkdir.

Hüquqi-idarəetmə çərçivəsi və etik məsələlər. Azərbaycanda İslam arxeologiyasının inkişafında hüquqi və idarəetmə mexanizmləri mühüm, lakin çox zaman mürəkkəb rol oynayır. Qanunvericilik səviyyəsində məscidlər, ziyarətgahlar və qəbiristanlıqların qorunması və istifadə qaydaları kifayət qədər aydın şəkildə tənzimlənsə də, Mədəniyyət Nazirliyi, yerli bələdiyyələr və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi arasında funksional və məsuliyyət bölgəsində ziddiyyətlər qalmaqdadır. Bu üçtərəfli idarəetmə sistemində hüquqi səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməməsi və şəffaf olmaması İslam dövrü arxeoloji tədqiqatlarının koordinasiyasını çətinləşdirir və sahədə institusional xaos yaradır.

Əslində bu vəziyyətin həlli üçün kompleks hüquqi dəyişikliklərdən çox, idarəetmə iradəsi və icma hüquqlarının açıq şəkildə tanınması tələb olunur. İslam arxeologiyası tədqiqatlarının dayanıqlığı üçün yalnız dövlət qurumlarının deyil, həm də dini icmaların və yerli əhalinin iştirakı hüquqi baxımdan qəbul edilməlidir. Bu istiqamətdə aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

1. Qanunvericilik səviyyəsində: Arxeoloji irs haqqında mövcud qanunlara “vaxtaşırı arxeoloji nəzarət” (developer-led archaeology) bəndinin əlavə edilməsi məqsəduyğundur. Bu, inkişaf, infrastruktur və tikinti layihələri zamanı mütəmadi arxeoloji monitorinqin aparılmasını hüquqi öhdəlik kimi müəyyənləşdirəcəkdir. Bundan başqa, vəqf irsinin milli reyestrinin yenilənməsi zəruridir, hazırda bu reyestr parçalanmış və köhnəlmiş vəziyyətdədir, halbuki vəqf obyektləri İslam arxeologiyasının əsas tədqiqat sahələrindən birini təşkil edir.

2. Etik prinsiplər baxımından: Ziyarətgah və qəbiristanlıqlarda aparılan tədqiqatlar zamanı icma razılığı və dini nümayəndələrlə razılaşdırılmış memorandumlar hazırlanmalıdır. Bu, həm elmi etikanın qorunmasına, həm də yerli mədəni dəyərlərə hörmətlə yanaşılmasına xidmət edəcəkdir. Bioarxeoloji nümunələrin götürülməsi üçün isə şəffaf etik protokollar hazırlanmalı, məlumatlı razılıq prinsipi (informed consent) əsas götürülməlidir.

3. Maliyyələşmə baxımından: Sahənin institusional sabitliyi üçün dövlət-özəl-bələdiyyə üçtərəfli maliyyə modeli tətbiq edilə bilər. Bu model çərçivəsində arxeoloji tədqiqatlar və konservasiya layihələri üçün birgə qrant mexanizmləri formalaşdırıla bilər. Turizm və ziyarət marşrutlarından əldə edilən gəlirlərin müəyyən hissəsinin müsəlman abidələrinin qorunması və bərpasına yönəldilməsi öhdəliyi qanunvericilik-

də ayrıca qeyd edilməlidir.

Nəticə. Azərbaycanca İslam arxeologiyası böyük empirik potensiala malik olsa da, metodoloji və institusional sınaqlarla üz-üzədir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bu sahə təkcə dini memarlığın kataloqu deyil, gündəlik həyatın bütün sahələrinin arxeoloji oxunuşunu təmin edən kompleks elmi istiqamətdir.

İslam arxeologiyasının Azərbaycan kontekstində formalaşması, bir tərəfdən, uzunmüddətli sabit elementlərin, qiblə oriyentasiyası, su və təmizlik sistemləri, vəqf idarəçiliyi kimi mədəni sabitlik göstəricilərinin davamlılığı ilə, digər tərəfdən, regional variasiyaların, memarlıq texnologiyası, keramika bazası, sufi praktikaları və sosial struktur fərqlərinin sintezi üzərində qurulmuşdur. Bu ikili dinamika İslam mədəniyyətinin ölkə daxilində müxtəlif regionlarda fərqli təzahür formalarını anlamağa imkan verir.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, İslam arxeologiyasının gələcək inkişafı sahə işlərinin sistemləşdirilməsi, laborator imkanların genişləndirilməsi, rəqəmsal arxivlərin yaradılması, muzey-universitet əməkdaşlığının institusionalaşdırılması və etik-hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsindən birbaşa asılıdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 105 illiyi münasibətilə keçirilən “Tarixin öyrənilməsinin və tədrisinin aktual problemləri” adlı konfrans bu baxımdan xüsusi elmi və simvolik əhəmiyyət daşıyır. Bu platforma İslam arxeologiyasının Azərbaycanda elmi cərəyan kimi təşəkkül tapması, həm də muzey-akademiya-ictimaiyyət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm fürsət yaradır.

Nəticə etibarilə, bu məqalədə təqdim olunan konseptual yanaşmalar və tədqiqat istiqamətləri həyata keçirildiyi təqdirdə, Azərbaycan yalnız regional deyil, qlobal İslam arxeologiyası xəritəsində də aparıcı mövqeyə yüksəlmək potensialına malikdir. Bu isə milli elmin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına, İslam irsinin elmi dəyərləndirilməsinə və mədəni diplomatiyanın güclənməsinə töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdulova, G.S. Ağsu tapıntıları və onların etnoqrafik paralelləri // – Bakı: Ağsu şəhəri orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji araşdırma), Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları, – 2010. II buraxılış, – s. 110-167.
2. Abdulova, G.S. Etnoqrafiya // – Bakı: Şuşa: tarixi-mədəni irsin tədqiqı, – 2022. – s. 101-134.
3. Azərbaycan arxeologiyası: [6 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 6. – 2008. – 632 s.
4. Azərbaycan atabəylərinin sikkələri: (kataloq) / tərt. ed. A.M.Məmmədova – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, – 2021. – 40 s.
5. Cəbiyev, Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər). – Bakı: Elm, – 2003. – 236 s.
6. Cəbiyev, Q.C. Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar və Azərbaycanda son orta əsr şəhər problemi // –Bakı: Ağsu şəhəri orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji araşdırma), Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları, – 2010. II buraxılış, – s. 110-167.
7. Cəbiyev, Q.C. Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsinin səbəblərinə dair bəzi mülahizələr // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, – 2006. № 2. – s. 92-100.
8. Cəbiyev, Q.C. Qəbələnin tarixinə dair bəzi yeni mülahizələr // – Bakı: Mahmud Kəşğarlı, Beynəlxalq elmi jurnal, – 2024. II cild, № 2. – s. 93-100.
9. Cəbiyev, Q.C. Azərbaycanda İslam dövrü arxeologiyası: reallıqlar və hədəflər: [Elektron resurs] / Xalq qəzeti. – 21 dekabr 2024. URL: <https://www.xalqqazeti.az/az/siyaset/207632>.
10. Cəbiyev, Q.C., Xəlilli, F.S., Abbasova, E.İ. Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar (Ağsu rayonu) // –Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2011, – 2012. – s. 310-317.
11. Cəbiyev, Q.C., Xəlilli, F.S., Abbasova, E.İ. Ağsuda yeni tapıntılar // – Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2012, – 2013. – s. 272-279.
12. Cəbiyev, Q.C., Xəlilli, F.S., Abbasova, E.İ. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2014-cü il tədqiqatları // – Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014, – 2015. – s. 311-320.
13. Cəbiyev, Q.C. Azərbaycanda şəhər mədəniyyətinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi tarixinə dair (Qəbələ materialları əsasında) // 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransının materialları toplusu, – Bakı: Elm və Təhsil, – 1-5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, – 2015, – s. 160-172.
14. Cəbiyev, Q.C., Xəlilli, F.S., Abbasova, E.İ. Şıxməzid arxeoloji kompleksində (Ağsu rayonu) tədqiqatlar

- // Azərbaycanda 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, – 24 aprel 2015, – 2015, – s. 90-92.
15. Cəbiyev, Q.C., Xəlilli, F.S. Orta əsr Şıxməzid xanəgahı // – Bakı: Şirvanşahlar sarayı: Tarix, həqiqətlər, müləhizələr, – 2015. – s. 214-219.
16. Dostiyev, T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası (Birinci hissə: Şirsiz saxsı məmulatı). – Bakı: Apostrof-A, – 2020. – 224 s.
17. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar / T.M.Dostiyev, R.Y.Bəşirov, R.H.Mirzəyev [və b.] – Bakı: Çarşıoğlu, – 2013. – 516 s.
18. Əliyeva, H.M. Ağsunun epigrafiq abidələri (Şəhər qəbiristanlığının XVIII əsrə aid ərəb və fars dilli kitabələri əsasında) // – Bakı: Ağsu şəhəri orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji araşdırma), Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları, – 2010. II buraxılış, – s. 110-167.
19. Əliyeva, H.M. Orta əsr Ağsu şəhərinin epigrafiq abidələri // 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransının materialları toplusu, – Bakı: Elm və Təhsil, – 1-5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, – 2015, – s. 247-253.
20. Əliyeva, H.M. Şirvan memarlıq məktəbinin yadigarı - Tuba Şahi məscidi // – Bakı: Tarix, insan və cəmiyyət, Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal, – 2020. № 1 (28). – s. 3-12.
21. Əliyeva, H.M. Şirvanın Türk-İslam mədəniyyətini özündə təcəssüm etdirən məscidləri // 15. Uluslararası Türk Sanatı, Tarixi və Folkloru Çevrim içi Kongresi, – Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, – 21-23 Haziran 2021, Aydın, Türkiye, – 2021, – s. 43-47.
22. Əliyeva, H.M., Quluzadə, N.V. Şəmkir rayonunun Qapanlı kənd qəbiristanlığındakı zoomorf məzar daşları // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2018, – 2018. – s. 199-210.
23. Əliyeva, H.M. Epigrafiqa // – Bakı: Şuşa: tarixi-mədəni irsin tədqiqi, – 2022. – s. 135-167.
24. Əliyeva, H.M., Xəlilli, F.S. Basqal epigrafiyası. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. – 56 s.
25. Əliyeva, K.M. Təbriz xalçaçılıq məktəbi. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 2023. – 240 s.
26. Əliyeva, N.A. Şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi və Azərbaycan // 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransının materialları toplusu, – Bakı: Elm və Təhsil, – 1-5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, – 2015, – s. 263-266.
27. Əliyeva, N.A. İslam mədəniyyəti və Azərbaycan (VII-XIII əsrin əvvəlləri). – Bakı: Elm və Təhsil, – 2017. – 488 s.
28. Əliyeva, N.A. “Mucəmməl-buldən” əsərində Azərbaycan və Qafqaz. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2020. – 424 s.
29. Əliyeva, N.A. Azərbaycanın VII-XIII əsrlər tarixinin tarixşünaslığı. – Bakı: Aspoliqraf, – 2024. – 424 s.
30. Əhmədov, Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. – Bakı: Elm, – 1979. – 197 s.
31. Fətullayev-Fiqarov, Ş.S. Bakının memarlıq ensiklopediyası. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 480 s.
32. Göyüşov, R.B. Arxeologiya və din. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1965. – 56 s.
33. Xəlilli, F.S. Azərbaycanda xanəqahların öyrənilməsinə yeni çağırışlar // Mədəni irsin qorunmasının aktual problemləri, Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, – 2022. – s. 176-181.
34. Xəlilli, F.S. Tarixi İpək yolu: Şamaxı və Ağsu arasında xanəqahlar // Türkdilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri müasir mərhələdə: tarixi ənənə və perspektivlər, Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Müəllim nəşriyyatı, – 29-30 oktyabr 2021, Şamaxı, Azərbaycan – 2021. – s. 124-128.
35. Xəlilli, F.S. Tarix // – Bakı: Şuşa: tarixi-mədəni irsin tədqiqi, – 2022. – s. 15-64.
36. Xəlilli, F.S. Arxeologiya // – Bakı: Şuşa: tarixi-mədəni irsin tədqiqi, – 2022. – s. 168-177.
37. Xəlilli, F.S. Çalışırıq “İslam Arxeologiyası” anlayışını populyarlaşdırmaq: [Elektron resurs] / Fariz Xəlilinin bloqu. – 26 sentyabr 2012. URL: http://farizkhalilli.az/index_36_id7_az.html.
38. İbrahimli, B.İ. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (e.ə. I minillik – b.e. XIV əsri) // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası, – 2010. – cild 13, № 2. – s. 51-74.
39. İbrahimov, K.F. İçərişəhərdə Arxeoparkın açılması Turizm ilinə töhfədir // 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransının materialları toplusu, – Bakı: Elm və Təhsil, – 1-5 oktyabr 2012, Ağsu,

- Azərbaycan, – 2015, – s. 153-155.
40. Kvaçidze, V.A. Xəzər Atlantidası. – Bakı: CBS, – 2009. – 112 s.
 41. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası (2010-2011, Tapıntılar). – Bakı: CBS, – 2013. – 347 s.
 42. Qəbələ tarixi. – Bakı: CBS, – 2017. – 312 s.
 43. Qarabağ sikkə dəfinələri (kataloq) / tərt. ed. A.M.Məmmədova – Bakı: Aspoliqraf, – 2024. – 40 s.
 44. Qiyasi, C.Ə. Şamaxı Cümə məscidi – on üç əsrin ibadət yeri // 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransının materialları toplusu, – Bakı: Elm və Təhsil, – 1-5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, – 2015, – 69-75.
 45. Məmmədova, A.M. Numizmatika // – Bakı: Şuşa: tarixi-mədəni irsin tədqiqi, – 2022. – s. 64-81.
 46. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 104 s.
 47. Rıhtım, M.M. Azərbaycan təsəvvüf tarixində sufi memarlıq abidələri: xanəqah, təkkə və sufi türbələri // 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası konfransının materialları toplusu, – Bakı: Elm və Təhsil, – 1-5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, – 2015, – 185-195.
 48. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII–XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 480 s.
 49. Aliyeva, H.M. Karabağ'da Türk-İslam mimarlığının etkinlikleri: geçmişten günümüze - Ağdam // 3. Uluslararası Balkanlar, Anadolu, Kafkasya ve Türkistan Coğrafyası Sanat, Kültür, Tarih ve Folklor Kongresi / Sanat Etkinlikleri, – Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, – 24-26 Ekim 2023, Aydın, Türkiye, – 2023, – s. 129-134.
 50. Aliyeva H. Türk-İslam sanatında sanduka biçimli mezar taşlarının epigrafik yazı türleri // XVI. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri, – Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, – 04-06 Temmuz 2022, Romanya, – 2022. – s. 27-32.
 51. Halilli, F.S. Azərbaycan'da Halveti Pirlərinə ait Kültürel Miras // Bakü'dən Balkanlara Halvetilik - III, – Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, – 2019. – s. 41-51.
 52. Halilli, F.S. Azərbaycan'da Halvetilik Arkeolojisi // – İstanbul: Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 2023. – cilt. 2, say. 2. – s. 317-328.
 53. İbn Haldun. Mukaddime: [2 cilt]. – İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, – c. 1. – 2015. – 712 s.
 54. İsmayılova, A.Z. Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi'nde Muhafaza Edilen Selçuklu Evanileri // XVII. Türk Tarih Kongresi bildirileri, – Ankara: Kuban Matbacılık, – 2018, II cilt - II kısım, – s. 739-750.
 55. İsmayılova A.Z. Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi'nin Arkeolojik Materyallerine Göre Azerbaycan'da Selçuklu Dönemi // XVIII. Türk Tarih Kongresi, – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – 01-05 Ekim 2018, Ankara, Türkiye, – 2022. – s. 29-40.
 56. Алиева, К.М. Керамика Сефевидского Азербайджана и Османской Турции. – Баку: Баки ММС, – 2024. – 224 с.
 57. Джабиев, Г.Дж., Халилли, Ф.С. Позднесредневековый город Ахсу и мир вокруг него // Азак и мир вокруг него: материалы Международной научной конференции, – Азов: Изд-во Азовского музея-заповедника, – 14-18 октября 2019 года, г. Азов, – 2019. – с. 70-73.
 58. Eminli J. Caucasian Albania and its First Capital City: Qabala // – Piscataway, NJ: From Albania to Arrān: The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE), – 2020. – p. 277-304.
 59. Ettinghausen, R., Grabar, O. The Art and Architecture of Islam: 650–1250. – London: Penguin. – 1987. – 448 s.
 60. Grabar O. The Formation of Islamic Art. – New Haven: Yale University Press. – 1971. – 284 s.
 61. Gellner E. Muslim Society. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1981. – 267 s.
 62. Hourani A.A History of the Arab Peoples. – London: Faber & Faber. – 1991. – 551 s.
 63. Insoll, T. The Archaeology of Islam. – Oxford: Blackwell, – 1999. – 312 s.
 64. İsmailova, A.Z. About the Function of the Glazed Vessel Found in the City of Gabala (North-Western part of Azerbaijan) // – Almaty: Kazakhstan Archeology, – 2024. – № 2 (24). – p. 270-276.
 65. Jabiyevev G.J., Kirichenko D.A., Khalilli F.S., Abbasova E.İ. Paleoanthropological Materials of Medieval

- Agsu Town // Newcastle upon Tyne (U.K.): YOCOCU 2014: Professionals' Experiences in Cultural Heritage Conservation in America, Europe, and Asia, – 2016. – p. 96–105.
66. Khalilli, F.S., Khalilli, Sh.V. Garapirimli sufi khanagah in Karabakh // 9th International Conference “Ohrid-Vodici 2021” Cultural Heritage, Environment, Scientific Researches and Tourism under the Pandemic Circumstances – Conference Proceedings, – Ohrid, – 17-19 January 2021, Ohrid, North Macedonia, – 2021 – p. 168-180.
67. Khalilli, F.S. Azerbaijani Sufi Khanqahs on Historical Silk Road // Global Trends and Threats Related with Identities, Cultural Heritage, Environment, Creative Communities, Tourism and Sustainable Local/Regional Development, 10th International Conference “Ohrid-Vodici, 2022” Proceedings, – Skopje: Center for Advanced Researches, – 18-19 January 2022, Ohrid, North Macedonia, – 2022. – p. 105-109.

FAİQ ƏLƏKBƏRLİ

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və müasir fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN XALQININ ETNOGENEZİ, DİLİ VƏ BU XALQIN FORMALAŞMASINA DAİR İKİLİ KONSEPSİYA

Giriş. Hər bir xalqın milli mənəvi dəyərləri ilk növbədə həmin millətin dili, mədəniyyəti, mentaliteti, dövlətçilik ənənələri ilə bağlıdır. Azərbaycanda isə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, milli ideyanın müəyyənləşməsində də əsas vurğu türk-türkçülük, islam-islamçılıq və istiqlalçılıq-azərbaycançılıq üzərinə düşmüşdür. Bu ideyalarla yanaşı, həmin dövrdə milli ideyanın formalaşmasına avropalaşmaq-müasirləşmək, marksizm, liberalizm və digər ideyalar da təsir göstərmiş, sonralar bu ideyalarla milli ideyalar arasında sintez yaradılmasına cəhdlər olmuşdur.

Sovetlər Birliyi dövründə, qismən 1920-1937-ci illərdə, xüsusilə 1940-cı illərdən başlayaraq indiyə qədər ciddi şəkildə milli mənəvi dəyərlərimizin, o cümlədən Azərbaycan milli ideyası ilə bilavasitə bağlı olan İslam-islamçılıq, Türk-türkçülük, Azərbaycan-azərbaycançılıq və başqa bu kimi mühüm anlayışlar əsasən iki istiqamətdə, iki “konsepsiya” əsasında şərh olunmağa başlamışdır:

1. Çağdaş azərbaycanlıların ulu əcdadları türk deyil, irandilli-farsdilli (madalı, azəri və b.) və yaxud da qafqazdilli (alban, udin və b.) tayfalarıdır; etnik mənşəyi türk olmayan azərbaycanlılar Azərbaycana “gəlmə” olan türklər tərəfindən assimilyasiya olmuş, onların dilini qəbul etməklə, bir növ “albandan dönmə”, “farsdan dönmə” türkdilli xalqa, millətə çevrilmişdir; “Azərbaycan” sözünün türklərə, türk dilinə heç bir aidiyyəti yoxdur və s. Bu müddəə ilə çıxış edənləri şərti olaraq “Qafqaz-İran konsepsiyasının ideoloqları” adlandırmaq olar. Çünki burada “Qafqaz” (mannalı, kaspi, alban, udin, sovdey, leq və b.) və “İran” (maday, iskit, sak, massaget, alan və b.) sözləri Türk olmayan etnosların ümumiləşdirilmiş adı kimi ifadə olunur (ancaq əslində həmin tayfaların çoxu da türklüklə bağlıdır).

2. Çağdaş azərbaycanlıların ulu əcdadları türkdürlər və Türk tayfaları Azərbaycanda yerli-avtoxtondurlar; bu baxımdan Azərbaycan türkləri heç bir yad etnosdan (farsdilli, qafqazdilli) “dönmə” deyildir və indi “azərbaycanlı” adlanan türklər həmişə doğma dilində – Türk dilində danışmışlar; “Azərbaycan” sözü türklərə aiddir və Türk dilində izah olunmalıdır. Bu müddəə ilə çıxış edənlərin adını isə şərti olaraq “Türk-Azərbaycan konsepsiyası ideoloqları” kimi də ifadə etmək olar. Çünki burada “Türk” və “Azərbaycan” anlayışları həm Azərbaycan türklərinin yerliliyini, həm də Azərbaycanın əzəldən Türk yurdu olması və bu adın türklüyü ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Əslində bizim “Qafqaz-İran”, “Türk-Azərbaycan” sözlərindən istifadə etməyimizə səbəb, yuxarda-

kı məsələlərlə bağlı istər Sovetlər Birliyi, istərsə də müstəqillik dövründə bir-birinə daban-dabana zidd olan baxışlar, mülahizələr, ideyalar və müddəalardır. Başqa tərəfdən mövzumuzla bağlı tədqiq etdiyimiz məsələlərin iki “konsepsiya” əsasında izah olunması isə, artıq bizdən öncə bir çox tədqiqatçılar – Z.Bünyadov, Y.Yusifov, S.Əliyev, T.Hacıyev və b. tərəfindən dəfələrlə vurğulanmasıdır.

Z.Bünyadov müstəqilliyimizin bərpasının üstündən bir neçə il keçdikdən sonra qeyd edirdi ki, hazırda ən çətin və mübahisəli problem azərbaycanlıların soykökünün tarixi problemidir. Belə ki, həmin problemin bəzi məsələləri üzrə hələ də vahid fikir yoxdur: “Çünki bir tərəfdən xalqımızın etnik tarixini subyektiv baxımdan izah edən və müəyyən siyasi məqsədlər güdən tendensiyalar uzun müddət öz mövqeyini saxlamış və təəssüf ki, indi də saxlamaqdadır. Guya azərbaycanlılar türk dillərinin birində danışan millət kimi bu torpaqlara yaxın keçmişdə gəlmişlər. Digər tərəfdən qədim zamanlardan azərbaycanlıların soykökünün bu ərazi ilə bağlı olması, Azərbaycan xalqının yaranması və formalaşmasında bilavasitə iştirak edən türk etnoslarının qədimdən burada yaşamaları barədə mövzular 60-cı illərdən başlayaraq tədqiqat obyektinə çevrilmiş və son illər daha da genişləndirilmişdir. Bu müddəanın əsas məzmununu qədim zamanlardan Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə türk etnoslarının məskun olması fikri təşkil edir. Qaynaqların təhlili bu müddəanı təsdiqləyir (seçmə bizimdir – F.Ə.). Tarix boyu Azərbaycanda məskunlaşan və müxtəlif dillərdə danışan etnoslar islam dini çərçivəsində azərbaycanlılarla yaxın iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuşlar. Onlar indi də dillərini saxlamaqla **Azərbaycan türk xalqı** (seçmə bizimdir – F.Ə.) ilə sıx təmasdadır” [2, 3]. Daha sonra Z.Bünyadov qeyd edir ki, bir sıra, xüsusilə qədim və erkən orta əsr tarixinə aid fikir və mülahizələr uzun illərdən bəri tarixşünaslıqda kök salmış müddəaları təkzib edir: “Lakin elm bir yerdə dayanmır, inkişaf edir, buna görə də Azərbaycan xalqının vacib tarixi problemlərinin yeni istiqamətdə qoyuluşunu və həllini zəruri hesab etməklə bu münasibəti yalnız alqışlamaq olar” [2, 4]. Bununla da, Z.Bünyadov Azərbaycan xalqının soykökünün tarixi ilə bağlı bir-birinə daban-dabana zidd iki “tendensiya”nın, “müddəa”nın və həmin “müddəalar”ın tərəfdarlarının olmasını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Azərbaycanlıların əcdadlarının “gəlmə” deyil, yerli (aborigen) türklər olduğunu iddia etməklə, Z.Bünyadov həmin müddəalardan birini, yəni “Türk-Azərbaycan” konsepsiyasını müdafiə etmiş, bu konsepsiyanın əksinə çıxış edərək türklərin Azərbaycana “gəlmə” olduğunu iddia edən konsepsiyanı isə tənqid etmişdir.

Tarixçi alim Y.Yusifov da Z.Bünyadov kimi hesab edir ki, Azərbaycan xalqının soykökü, dili və s. sovet ideoloqları tərəfindən bilərəkdən dolaşdırılmış və problemə çevrilmişdir. Belə ki, sovet ideoloqları Azərbaycan xalqını öz etnik və dil köklərindən qoparmaq üçün qondarma müddəalar ortaya atmış və antitürk nəzəriyyələri Azərbaycan xalqının tarixinə calamışlar: “Bu proses indi də davam edir. Azəri türklərinin əsl soykökünü, dil və etnik kökünü araşdırana, yaxud bunun nəminə səs qaldıranlara siyasi damğa və ləkə vurub sıradan çıxarırdılar (seçmə bizimdir – F.Ə.). Bəzi tədqiqatçılarımız çeynənmiş konsepsiya ilə silahlanaraq xalqımızın farsdilli əhalidən, farslardan, şimalda qafqazdilli etnoslardan dönmə olduğu kimi əsassız fikri tariximizə sırımağa çalışırlar... Bu xalqların dönüb türk (Azərbaycan) dilində danışmasına nə siyasi, nə iqtisadi, nə də ideoloji (dini) şərait olmamışdır. Türk türklüyündə, fars farslığında, ləzgi də ləzgiliyində qalırdı” [2, 209-210]. Y.Yusifov doğru olaraq qeyd edir ki, sovet Rusiyasının antitürk əməllərinə qədər – 1930-cu illərin sonuna kimi azərbaycanlılar “Türk, Türk xalqı”, dili isə “Türk dili” adlanırdı [2, 231]. Lakin SSRİ rəhbərliyi bu dövrdən etibarən azərbaycanlıların mənşəyi məsələsinə siyasi rəng verərək, onu soykökündən ayırmış və Azərbaycan xalqının tarixini türk etnosları ilə bağlayan tədqiqatçıları siyasi damğalar vurub cəzalandırmışlar. Beləliklə, Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşması türk faktorundan kənarda, başqa ideyalar əsasında izah edilməyə başlanmışdır ki, bununla da, türk-azərbaycan konsepsiyasına qarşı, antitürk-antiazərbaycan “konsepsiya” meydana çıxmışdır [2, 229].

Dilçi alim Tofiq Hacıyev də Z.Bünyadov, Y.Yusifov və b. kimi Azərbaycan dilinin türk mənşəliliyi, Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı konkret iki baxışın olduğunu yazır: 1. Azərbaycanlıların etnik kökündə türk başlanğıcı yoxdur; 2. Azərbaycanlıların etnik kökündə türk başlanğıcı var. Birinci baxış, sovet hakimiyyətindən əvvəl zəif şəkildə olmuş, inqilabdan sonra isə 20-ci illərdə və 30-cu illərin ortalarına qədər, ümumiyyətlə tərəfdar tapmamışdır: “30-cu illərin sonundan, qədim türklər adlanan əhalimizin “azərbaycanlılar”, türk dili olan və adlanan dilimizin “Azərbaycan” adı ilə rəsmiləşdirilməsindən sonra, bu baxış aşkar güclənməyə və hakim olmağa başlayır. Hətta 40-60-cı illərdə yeganə baxış olur. Dilimizin üstündən

“Türk” möhürü götürülməklə ona siyasi təzyiq başlanmış, onun tarixinin cavanlaşdırılmasına çalışılmış, etnogenezi təhrif yoluna düşmüşdür – bu, elmi yox, düşünülmüş siyasi məqsəd olmuşdur. 40-cı illərdən bu konsepsiya İ.M.Dyakonov, İ.Əliyev, E.Qrantovski və başqaları başçılıq edirlər” [11, 6]. T.Hacıyevə görə, “ikinci baxış azərbaycanşünaslıqda sovet hakimiyyətindən əvvəl də mövcud olmuş, inqilabdan sonra 20-ci illərdə elmi cəhətdən daha da əsaslandırılmış və 30-cu illərin ortalarına qədər güclənə-güclənə davam etmişdir. Bu fikrin pionerləri Avropa şərqşünasları olmuş, midiyalıları turani saymışlar” [11, 7]. Ancaq 30-cu illərin sonlarından bu konsepsiyanın üstündə siyasi tabu qoyulur, tərəfdarları pantürkist kimi cəzalandırılır və 40-cı illərdən dondurulur; yalnız 70-80-ci illərdə yenidən dirçəlir [11, 7].

Prof. Q.Ə.Qeybullayevin də fikrincə, Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili, bu xalqın formalaşması ilə bağlı iki konsepsiya mövcuddur. Bunlardan biri 1940-cı illərdən sonra qərarlaşan “yalançı konsepsiya” [17, 21], “hakim konsepsiya”dır. Bu konsepsiya (“Qafqaz-İran” - F.Ə.) görə Azərbaycan Türk dili XII-XIII əsrlərdən sonra kənardan gətirilən yad dildir; çünki həmin əsrlərə qədər cənubda farsdilli, şimalda dağstandilli əhali yaşayırmış və s. [17, 39]. O yazır ki, cəfəngiyyata qarşı olan ikinci konsepsiya (“Türk-Azərbaycan” - F.Ə.) isə qısaca belədir ki, kuti, lullubi və kaslar türk mənşəli etnoslar olmuş, onların birbaşa varisləri miladdan qabaq I minilliyin əvvəllərində Manna və Maday adları ilə tarix səhnəsinə çıxmışdır. Midiya ərazisində isə iranlılaşma prosesi yox, türk mənşəli Atropaten xalqının təşəkkülü prosesi getmişdir. Miladdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə şimaldan gəlmiş kimmerilər, skiflər (işquzlar) və saklar da türk mənşəli etnoslar idilər [17, 40]. Q.Qeybullayev B.Budaqovla həmmüəllifi olduğu bir kitabda da “Türk-Azərbaycan” konsepsiyasının tərəfdarı olduğunu ortaya qoymuş və ona zidd olan konsepsiyanı isə tənqid etmişlər: “Bəzi Qərbi Avropa, rus, erməni, gürcü və fars tarixçiləri tərəfindən söylənilmiş bu saxta konsepsiya Azərbaycan tarixinə dair əsərlərdə öz əksini tapmışdı... Rus və erməni tarixçilərinin nəsil-dən-nəslə keçmiş qatı antitürk emosiyası ucbatından tarixi həqiqətin üstünə qara pərdə örtülmüşdü. Azərbaycan tarixçiləri (İ.Əliyev, F.Məmmədova və b.–F.Ə.) onların dediklərini təkrar etməklə kifayətlənməli olmuş və deməli, bu antitürk emosiya onların da əsərlərində öz yerini tapmışdır” [12, 56].

Yuxarıdakı alimlərdən fərqli olaraq akademik Nizami Cəfərov məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O hesab edir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili və bu xalqın formalaşması və s. məsələlər SSRİ dönməmində, konkret 1930-cu illərdən başlayaraq üç istiqamədə: 1) Türk; 2) İran; 3) Qafqaz (Alban) başlanğıcı əsasında “həll edilmişdir”. Guya, bu baxımdan “bu gün Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təşəkkül tarixi barədə əsaslı (əksəriyyətin qəbul edəcəyi) bir fikir söyləmək olduqca çətindir; artıq mövqeyini möhkəmlətməmiş “konsepsiyalar” mövcuddur ki, hər biri yeganə düzgün fikir sayılmaq iddiasındadır. Azərbaycan akademik tarixşünaslığı bu cür konsepsiya bolluğuna geniş şərait yaratmışdır” [13, 4]. Fikrimizcə, əvvəla ortaya atılan hər hansı bir konsepsiya xalqın böyük əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmursa, həmin konsepsiya yalnız müəyyən kiçik bir qrup və onların arxasında dayanan maraqlı tərəflər üçün yeganə fikir sayıla bilər. İkincisi isə, bu cür konsepsiya bolluğu Azərbaycan akademik tarixşünaslığının “liberallığı” nəticəsində deyil, Rusiya və İran ideoloqlarının əməyi sayəsində yaranmışdır. Hər halda N.Cəfərov özü də etiraf edir ki, türklük əleyhinə yönəlmiş “konsepsiyalar” yalnız səhv deyil, həm də mürtəcedir, xalqa öz keçmişini, etnik kimliyini unutdurmaq “ehtiyac”ından irəli gəlmişdir [13, 5].

Beləliklə, Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili və bu xalqın formalaşması ilə bağlı yuxarıda qeyd edilən bir-birinə zidd “müləhizələri”, həqiqi və saxta “konsepsiyaları”, subyektiv və obyektiv “tendensiya-ları” ümumiləşdirərək hesab edirik ki, bu anlayışlar konkret iki qrupda və iki istilahlə ümumiləşdirilə bilər: 1. “Qafqaz-İran”; 2. “Türk-Azərbaycan” konsepsiyaları. Bizi isə bu cür ümumiləşdirməyə sövq edən birincisi, mövzumuzun fəlsəfi və ictimai-fəlsəfi, eləcə də ideoloji cəhətidirsə, ikincisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərlə – Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, bu xalqın formalaşması ilə bilavasitə bağlılığıdır.

Sovetlər Birliyi imperiyasının ideoloqlarının Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, qədim dini-fəlsəfi dünyagörüşü, “Azərbaycan” anlayışının izahı və sair məsələləri saxtalaşdırmaqda başlıca məqsədləri öz etnik kimliyini, dilini, qədim dini-fəlsəfi dünyagörüşünü və sairəni minillər boyu yaşadan və ona həmişə sahib çıxan bir millətin – Azərbaycan türk millətinin şüurunda şübhələr yaratmaq, bununla da, guya Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, qədim dini-fəlsəfi dünyagörüşü, “Azərbaycan” anlayışının izahı və s. məsələlərlə bağlı elmi problemlərin olduğunu və bu problemləri həll etmək üçün elmi araşdırmalar

aparılmasının vacibliyini göstərmək olmuşdur. Biz də hesab edirik ki, xalqın tarixini, mədəniyyətini, dilini, fəlsəfəsini və s. daha dərinə və elmi baxımdan öyrənməsi üçün bu məsələlərlə bağlı elmi araşdırmaların aparılmasına ehtiyac var idi. Ancaq aydındır ki, bu elmi problemlərin arxasında SSRİ rəhbərliyi və ideoloqlarının siyasi-ideoloji maraqları dayanırdı. Bir sözlə, sovet ideoloqları elmi problemləri siyasiləşdirmiş və bunu üstüörtülü şəkildə həyata keçirməyə çalışmışdı. Bizim, tədqiq etdiyimiz məsələlərlə bağlı aydınlıq gətirmək istədiyimiz də həqiqi elmi problemlərlə ideologiləşdirilmiş “elmi problemləri” bir-birindən fərqləndirməkdir.

Maraqlıdır ki, vaxtilə sovet ideoloqları Azərbaycan xalqına qarşı siyasi-ideoloji təxribat kimi ortaya atdıqları ideologiləşdirilmiş “elmi problemlər” müstəqillik dövründə nəinki tarixin arxivinə atıldı, əksinə, aktual problemlər olaraq qaldı və bu günə qədər də xalqımız üçün ürəkaçan olmayan statusunu qoruyub saxlayır. Sovet ideoloqlarının bizə “miras” qoyduğu ideologiləşdirilmiş “elmi problemlər”in dərinliyinə varıb, onunla bağlı hazırda mövcud olan müxtəlif mülahizələri müqayisə etdikdə görürük ki, Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, bu xalqın formalaşması, “Azərbaycan” sözünün izahı, dini-fəlsəfi dünyagörüşü nə 1918-ci ilə qədər, nə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə, nə də 1930-cu illərin sonlarına qədər siyasi-ideoloji mənada elmi problem olmamışdır; indi də bu məsələlərə bu mənada yanaşılmamalıdır. Başqa sözlə, biz yuxarıdakı məsələləri tədqiq edərkən artıq sovet ideologiyasının prizmasından uzaqlaşmalı, yəni elmiyyə, obyektivliyə və təbii ki, milli maraqlarımıza üstünlük verməliyik. Əlbəttə, milli maraqlarımızı ifadə edərkən də elmlilik və obyektivlik əsas meyar olmalıdır.

Gördüyümüz kimi, SSRİ dönəmində bu məsələlərin gündəmə gətirilməsi, heç də sovet alimlərinin Azərbaycan xalqına olan qayğısı, isti münasibətləri ilə bağlı olmamışdır. Burada başlıca məqsəd türk mənsubiyyəti, türk dili, türk mədəniyyəti, türk mentaliteti və s. əsasında formalaşmış Azərbaycan xalqını öz yolundan sapdırmaq və yeni bir “ideologiya” əsasında, “Türk-Azərbaycan” ideyasından uzaq olan “Azərbaycan xalqı”, onun dilini və etnik mənşəyini “yaratmaq” olmuşdur. Bu baxımdan həmin məsələlərlə bağlı “Qafqaz-İran” konsepsiyasının ideoloqlarının mülahizələrinə yer verməyimizə səbəb qismən 1920-1930-cu, əsasən də 1940-cı illərdən başlayaraq indiyə qədər “Qafqaz-İran” ideoloqlarının bu xalqın mənşəyini, dilini, qədim dini-fəlsəfi dünyagörüşünü və s. Saxtalaşdırılmasında oynadığı mənfi rolu göstərməkdir. Yəni məqsədimiz nə tarix yazmaq, nə də yeni bir ideologiya kəşf etmək deyil, sadəcə olaraq həqiqi tarixin, xalqın özünün qəbul etdiyi milli mənəvi dəyərlərin necə saxtalaşdırılmasını və ondakı türk ruhunun, türk izinin necə ört-basdır edilməsini aşkara çıxartmaqdır.

Həmin məsələlərin “Türk-Azərbaycan” konsepsiyasından kənarda axtarılması və qədim dövrdəki tayfaların türk deyil, başqa xalqlarla əlaqələndirilməsi isə bu günün və dünyanın problemi deyil. Bu məsələlərin “Qafqaz-İran” konsepsiyası çərçivəsində saxtalaşdırılmasının dərin kökləri var ki, bunun “elmi cəhətdən əsaslandırılmasının” təməli müəyyən qədər çar Rusiyası, əsaslı şəkildə isə Sovetlər Birliyində qoyulmuşdur. Bu zaman çar və sovet Rusiyasının ideoloqları, alimləri, tarixçiləri fars və erməni həmkarları ilə bir yerdə bu işi görmüşlər. Əsas məsələ də, Azərbaycan xalqını mümkün qədər “Türk-Azərbaycan” konsepsiyasından – Türk tarixindən, Türk mənşəyindən, Türk dilindən, Türk mədəniyyətindən, “Azərbaycan” sözünün Türk dilində izahından, bir sözlə, Türk milli mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırmaq olmuşdur [15, 57-58].

Qeyd edək ki, 1930-cu illərin sonlarından etibarən Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, bu xalqın formalaşması və s. məsələlərin “Qafqaz-İran” konsepsiyasında axtarılmasına rəsmən başlanılması, həmin dövrə qədər bəzi alimlər (V.V.Bartold, Q.B.Miller, S.Ə.Kəsrəvi və b.) tərəfindən tək-tük səslənən “Qafqaz-İran” ideyalarının qarşısında yaşıl işıq yandırılmasına səbəb olmuşdur. V.V.Bartold qədim Azərbaycanda üç qrup etnosun mövcudluğunu güman etmişdir: 1) etnik mənşəyi dəqiq bəlli olmayan yerli xalqlar; 2) gəlmə olan sami xalqları; 3) gəlmə olan ari və türk xalqları [10, 8]. V.V.Bartolda görə, Xəzər dənizinin sahilində yaşayan etnoslardan birini yunanlar kaspı, ölkələrini isə Kaspiana adlandırmışdı: “Bunların dilinin nə İran, nə Hind, nə də türk dilləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu dili Qafqaz dillərinə yaxın sanırlar” [10, 9]. Bartold Azərbaycanın yerli tayfalarından sayılan kaspiləri və albanları Qafqaz mənşəli xalq hesab etmişdi. Maraqlıdır ki, bu tədqiqatçı Ön Asiyaya, o cümlədən Azərbaycana gəlmə etnoslardan Hind-Avropa (Ari) və Turan tayfalarını eyniləşdirmişdir: “Turana gəldikdə, bu sözə Avestada təsadüf olunur və güman edilir ki,

bu, Ari xalqının mədəni səviyyəsi aşağı olan başqa budağı idi. Bu iki xalqın – Ari və Turanın arasında düşmənçilik var idi və VI əsrdə Türküstan türklərin hökmranlığı altına keçəndə bu iki söz bir-birinə yaxınlaşdı və əvvəllər türklərə aid olmayan Turan adı onlara aid olundu” [10, 16]. Beləliklə, V.V.Bartold yalnız erkən orta əsrlərdə şimaldan qədim Azərbaycan ərazisinə axın edən türk köçərilərindən – əvvəlcə alanlardan [10, 23], daha sonra hunlardan, xəzərlərdən və başqalarından bəhs etmişdir [10, 25].

V.V.Bartoldun fikirlərindən belə çıxır ki, ən qədim dövrlərdə Avropada və Asiyada, ancaq eyni soykökdən olan Hind-Avropa (Ari və Turan) əhalisi yaşamışdır, yalnız erkən orta əsrlərdə haradansa, yəni Avropada və Asiyada əvvəllər yaşamayan türklər “peyda olmuş” və onlar hind-avropalıların qədim məskənlərini ələ keçirərək buranı Türküstan adlandırmış, hətta üstəlik Turan adını da onlardan mənimsəmişlər. Bizə elə gəlir ki, V.V.Bartoldu belə bir nəti-cə çıxarmağa birincisi, onun subyektiv mülahizələri, ikincisi isə türkün tarixinin dəfələrlə saxtalaşdırılması səbəb olmuşdur. O, özü də etiraf edir ki, qədim Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin, onların əhalisinin etnik kimliyi və s. məsələlərlə bağlı yunan-roma müəlliflərinin bilgilərini tamamilə etibarlı mənbə saymaq doğru deyil [10, 17].

İran alimi S.Ə.Kəsrəvi isə 1926-cı ildə “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” əsərində yazır ki, “azəri dili” fars ləhcələrindən biridir, azərbaycanlılar isə farslardan dönmədir [2, 226]. 1930-cu ildə “Talış dili” əsərində Q.B.Miller S.Ə.Kəsrəviyə əsaslanaraq “azəri dili”ni talış dili ilə eyniləşdirmiş və azərbaycanlıların XI əsrdən sonra türkləşdiyini iddia etmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə yaşamış S.Ə.Kəsrəvi, Q.B.Miller, V.V.Bartold, A.Şanidze və b. da hesab edirlər ki, Azərbaycana türklər qismən erkən orta əsrlərdə, əsasən XI-XII əsrlərdə köç etmişlər [2, 226-227].

Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi və dilinin, “Azərbaycan” sözünün və s. məsələlərin “İran-Qafqaz” konsepsiyası əsasında izah edilməsi isə 1930-cu illərin sonlarından rəsmi şəkil almışdır. Belə ki, SSRİ lideri İ.Stalinin göstərişi ilə, 1937-ci ildən başlayaraq Azərbaycan türklərinin adından və dilindən “türk” sözünün götürülməsi, latın qrafikasıdan rus əlifbasına keçilməsi və s. start verilmişdi. “Türk” anlayışını yalnız rəsmi şəkildə deyil, həm də xalqın yaddaşından bu milli mənəvi dəyəri silmək üçün imperiyaya “Qafqaz-İran” konsepsiyasını əsaslandırmaq və Azərbaycan xalqının mənşəyini hansısa türk olmayan, məsələn qafqazdilli və yaxud da irandilli etnoslarla bağlamaq lazım idi.

Yeri gəlmişkən, fikrimizcə, Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili və bu xalqın formalaşması kontekstində iki vacib məsələyə 1) “qafqazdilli etnoslar”, “Qafqaz mənşəli xalqlar”; 2) “irandilli etnoslar”, “İran mənşəli xalqlar” və buna uyğun anlayışlara aydınlıq gətirilməlidir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan xalqının formalaşmasında üç etnosun, mədəni layın – qafqazdilli, irandilli və türkdilli tayfaların iştirak etdiyini yazırlar. Sonuncu məfhumdan fərqli olaraq “Qafqaz” və “İran” anlayışlarının hansı mənada etnik mənşəliliyi bildirməsi qaranlıq qalır.

Hazırkı elmi ədəbiyyatda, xüsusilə tarixşünaslıqda “qafqazdilli”, “qafqazdilli etnoslar” dedikdə, hürilər, kutilər, albanlar, gürcülər, avarlar, ləzgilər, utilər, qarqarlar və b. adları çəkilir ki, bəzi tədqiqatçılara görə, onların hamısı, başqalarına görə isə bir hissəsi (avarlar, ləzgilər, gürcülər, leqlər və b.) bu qrupa aiddir. Bəzi tədqiqatçılar “qafqazdilli”, “qafqazdilli etnoslar” anlayışlarını “türkdilli” məfhumuna qarşı qoymaqla qafqazdilli etnoslarla türkdilli etnosların bir-birindən uzaq olduqlarını qeyd etmişlər. Fikrimizcə, “Qafqaz mənşəli”, “qafqazdilli” və “qafqazdilli tayfalar” anlayışlarına bu baxımdan yanaşmaq SSRİ və İran (fars-pəhləvi rejimi) ideoloqlarının və onların havadarlarının ideyalarının nəticəsidir. Məqsəd isə bəllidir: türklərin Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın yerli milləti olmamasını sübut etmək. Bununla da “qafqazdilli”, “Qafqaz mənşəli” anlayışları buranın əhalisinin türksoylu olmamasının, eyni zamanda türklərin buraya gəlmə olmasının, yaxud da, ən azı Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən ayrıca bir mədəni lay kimi göstərilməsinin ideya xətlərindən birinə çevrilmişdir.

“Qafqaz”, “qafqazdilli”, “qafqazdilli etnoslar” anlayışlarına bu prizmadan yanaşmaq doğru deyil, bu, həm türklərin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yerli (avtoxton) olması məsələsi, həm də Azərbaycan xalqının formalaşması ilə bağlı bəzi ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan qənaətimizə görə, “qafqazdilli”, “qafqazdilli etnoslar” anlayışı yenidən nəzərdən keçirilməli və bu məfhumlar iki mənada: 1. Qafqazın türksoylu etnosları; 2. Qafqazın nax-dağıstanmənşəli etnosları olması mənasında izah olunmalıdır.

Əgər bu gün Qafqazın türk olmayan etnosları – nax-dağıstan mənşəli tayfaları qafqazdilli xalq kimi, bu ərazinin qədim və yerli sakinləri hesab olunurlarsa, bəs əsrlər boyu onlarla yanaşı yaşamış türksöylü etnoslar nə üçün “qafqazdilli” və “qafqazdilli etnoslar” anlayışlardan kənar tutulmalıdır? Əlbəttə, biz türklərin də “qafqazdilli”, “qafqazdilli etnoslar” anlayışlarına eyni dərəcədə haqqı çatır deməklə, bu gün birmənalı şəkildə türk olmayan Qafqaz etnoslarını türk tayfaları kimi vermək fikrimiz yoxdur. Ancaq “qafqazdilli”, “Qafqaz mənşəli” anlayışlarının yalnız türksöylü olmayan Qafqaz etnoslarına aid edilməsi də məntiqli deyildir. Bu baxımdan tədqiqatçılar Qafqazın türk olmayan etnoslarının ümumiliyini ifadə etmək üçün ya başqa ad seçməli, ya da “qafqazdilli” anlayışının, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ikimənalı olduğunu hökmən nəzərə çatdırmalıdır. Yoxsa, bu gün belə anlaşılar və gələcəkdə də belə başa düşüləcək ki, “Qafqaz” türklərə aid olmayan toponim və etnos adıdır. Ancaq aşağıda da göstərəcəyimiz kimi, “Qafqaz” anlayışı bu ərazidə yaşayan türk olmayan etnoslardan daha çox türk etnosları ilə bağlı olmuşdur və bu gün də belədir. Belə ki, Qafqazın etnik və dil mənzərəsinə, etnonim və toponim adlarına nəzər yetirsək görürük ki, bunların əksəriyyətində “Türk” faktoru başlıca yer tutur [15, 61-62].

“Qafqaz mənşəli”, “qafqazdilli” anlayışlarla bağlı irəli sürdüyümüz müddəalar “İran mənşəli”, “İrandilli” və s. məfhumlara da aiddir. Xüsusilə “İrandilli” anlayışının etnik mənsubiyyət kimi ifadə olunması heç bir məntiqə sığışmır. Çünki tarixən “İran” adlı nə bir etnos, nə də bir millət olmuşdur. Ən yaxşı halda “İran” tarixi-coğrafi bir anlayış kimi bu ərazidə yaşayan bütün millətlərin (türk, fars, ərəb və b.) ümumiliyini ifadə etmişdir. “İran” sözünün hərfi mənasının “Hind-Avropa” mənşəli olub “ari”, “ari ölkəsi” kimi yozulması isə SSRİ və İran ideoloqlarının işidir. Sovet dövründə nəşr olunmuş ASE-nin 1-ci cildində yazılır ki, İranın müasir adı (Aryanam) “Arilər ölkəsi” deməkdir. Guya, bir sıra hallarda “ari” tayfa adını bildirir (məs., qədim hindlilərdə “aryavarqa”, osetinlərdə “allan” midiyalılarda “arizantlar” və s.). Burada o da qeyd olunur ki, elmdə “ari” termini hazırda, yalnız hind-iran dillərində danışan tayfalara, xalqlara aid edilir [7, 389]. Başqa qrup mütəxəssislər (M.Adcı, T.Hacıyev və b.) isə hesab edirlər ki, “İran” toponimi türklərə aiddir: =ır (qədim türk tayfası) +an (qədim türk cəm şəkilçisi) – yəni ırların (uzların) yaşadıkları yer deməkdir [1, 8; 27].

AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə isə yazır ki, “İran” sırf ərazi adıdır və “İrandilli etnos” ifadəsi dəqiq seçilməmişdir: “Görünür, araşdırıcılar bu ifadəni işlədərkən “farsdilli etnos” tərkibini nəzərdə tutmuşlar. Əgər bu belədirsə, farsların Azərbaycan ərazisində hökmranlığı e.ə. VI-V yüzilliklərə təsadüf edir” [6, 6]. Biz də “İrandilli”, “İran etnosları” anlayışlarının “farsdilli”, “fars etnoslardan” müəyyən qədər fərqli olması ilə bağlı irəli sürülən mülahizələrə qatılmırıq, o cümlədən bəzi paniranist ideoloqların (İqrar Əliyev və b.) azərbaycanlıları və onların dilini, guya farslardan fərqliliyini göstərmək üçün “İrandilli” kimi göstərməsini absurd hesab edirik. Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi və dili nə qondarma “İrandilli”, nə də farsdilli etnoslarla bağlıdır. Bizə elə gəlir ki, “İran” sözünün türk yaxud, fars mənşəli olmasından asılı olmayaraq, İranda yaşayan Hind-Avropa mənşəli etnoslar (fars, kürd, talış, tacik, bəluç və b.) üçün ən uyğun termin “farsdilli”, “fars mənşəli” məfhumudur. Bu baxımdan biz tədqiqat işimizdə bir növ məcburi olaraq, artıq elmi ədəbiyyatda, tarixşünaslıqda qərar tutmuş və türk olmayan etnosları ifadə etmək üçün “dağıstandilli” və “farsdilli” anlayışları ilə yanaşı müvafiq olaraq “Qafqaz-İran”, “qafqazdilli”, “İrandilli” və s. məfhumlardan istifadə etsək də, hesab edirik ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan elmi, xüsusilə tarixşünaslıq bu məsələlərə yenidən baxmalıdır.

1940-1960-cı illərdə bir sıra SSRİ və Azərbaycan tarixçi-alimlərin, ideoloqların (İ.M.Dyakonov, Q.A.Melikişvili, E.A.Qrantovski, T.S.Yeremyan, V.İ.Abayev, İ.Əliyev, S.Qaşqay, İ.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə və b.) tarixi əsərlərində, eləcə də 3 cildlik “Azərbaycan tarixi”ndə bu xalqın saxta tarixinin yaranmasının rəsmi təməli, indiyə qədər davam edən ideologiləşdirilmiş “problem”lərin əsası qoyuldu. Belə ki, 1940-cı illərdən etibarən rəsmən Azərbaycan xalqının “İrandilli” midiyalılardan və qafqazdilli albanlardan törəmə olması müddəasının təbliğinə başlanmışdır.

Çox keçmir imperiyanın bu məkrli siyasətinin nəticəsində sovet ideoloqları yazırdılar ki, qeyri-türk mənşəli midiyalılar, albanlar və kaspilər cənubda və şimalda yaşayan azərbaycanlıların uzaq əcdadları olmuşdur. Məsələn, bu dövrdə İ.M.Dyakonov, İ.Əliyev, S.Qaşqay və b. iddia edirdilər ki, III-I minilliklərdə qədim Azərbaycan ərazisində yaşamış yerli tayfalar – kutilər, lullubilər, turukkilər, sular və digərləri dil

və etnik-mədəni cəhətdən Qafqaz-hürri və ya Zaqroş-Elam dilləri qrupuna aiddir [14, 110; 16, 31-32] və onların Ural-Altay türk ailəsinə heç bir dəxli yoxdur. Onlar kuti dilini isə Şərqi Qafqaz dilləri qrupuna aid edir, hətta İ.Dyakonov yazırdı ki, hürri-urartu dili, kuti tayfalarının da mənsub olduqları nax-dağıstan dilləri qrupu ilə bir sıra oxşar cəhətlərə malikdir.

Bu müəlliflər, eləcə də Q.Melikişvili, E.Qrantovski və b. iddia edirdilər ki, mannalılar isə bir-birinə qohum olan tayfaların (kutilər, lullubilər və b.) varisləri idilər [14, 101; 16, 34]. İ.M.Dyakonov Manna dövlətinin cənub əyalətlərinin əhalisini kuti-lullubi etnik qrupuna, bir hissəsini isə kassi etnik qrupuna aid etmişdir [3, 472]. Q.Melikişviliyə görə, Mannaya hürri təsiri olsa da, bu dövlətin şimal əyalətlərinə aid toponimik adlar şimali-şərqi Dağıstan qrupunun İber-Qafqaz dillərinə yaxındır [16, 44].

Bu müəlliflər e.ə. I minilliyin əvvəllərində və sonrakı yüzilliklərdə qədim Azərbaycan ərazisinə və ona yaxın bölgələrə axın edən etnik qrupları isə irandilli, yəni farsdilli hesab edirdilər [16, 35]. Onların fikrincə, irandilli tayfalar (midiyalılar, parsılar, əfqanlar və b.) bir çox cəhətlərinə - atdan, süvari qoşunun döyüş arabalarından və s. istifadəyə görə, yerli əhali üzərində üstünlük qazanmış və onların geniş yayılmasına şərait yaranmışdı; bu da həmin ərazinin etnik xəritəsinin dəyişməsinə səbəb olmuşdu [16, 35]. Bəzi tədqiqatçılara (V.V.Bartold, İ.M.Dyakonov, İ.M.Oranskiy və b.) görə, Hind-İran tayfaları Orta Asiya yolu vasitəsilə, başqalarının fikrincə (E.M.Qrantovski və b.) Qafqazdan keç-məklə, digər bir qrupun (R.Girişman və b.) rəyincə isə hər iki yoldan istifadə edərək Ön Asiyaya, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə daxil olublar [16, 36]. Bu müəlliflər madaylar kimi e.ə. VIII-VII əsrlərdə Ön Asiyaya, o cümlədən Azərbaycana axın edən kimmeriləri, iskitləri və sakları da farsdilli, yaxud öz ifadələrincə irandilli tayfalara aid etmişlər.

İ.Dyakonov, Q.A.Melikişvili, İ.Əliyev, S.Qaşqay və b. müəlliflərin Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili və s. məsələlərlə bağlı məlum mövqeləri, müəyyən fərqləri nəzərə almasaq 3 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin (1958) 1-ci cildində də təkrarlanmışdır. Bu kitabın müəllifləri, Azərbaycan xalqının soykökünü farsdilli, qafqazdilli tayfalarla bağlamış, dilini isə irandilli azəri, yaxud da qafqazdilli alban dili kimi qələmə almışlar: “Miladdan əvvəl VII-VI əsrlərdə bir sıra qeyri-midiyalı tayfaları və Şərq xalqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirən Midiya dövlətindən fərqli olaraq, Atropaten dövləti əsasən müasir azərbaycanlıların əsl əcdadından birini təşkil edən yerli əhalinin sakin olduğu ərazini əhatə edirdi... Atropaten xalqının yaranması prosesində onun dili də formalaşırdı. Bu dil, çox güman ki, sonralar azəri adlanan dildir. O, fars dilindən çox fərqlənirdi və talışların dilinə daha yaxın idi” [5, 63]. Burada qeyd olunur ki, Albaniya əhalisi də, yəni albanlar, udinlər, qarqarlar və b. soykök baxımından qafqazdilli olmuşdur [5, 66]. Bu kitabın müəlliflərinə görə, yalnız III-IV əsrlərdən başlayaraq Şimali Qafqazda sakin olan köçəri türk tayfaları tez-tez Azərbaycana basqın etməyə başlamışlar [5, 95-96].

Fikrimizcə, 3 cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabında Azərbaycan xalqının etnogenezi, dili, bu xalqın formalaşması məsələləri ilə bağlı əksini tapan mülahizələr Azərbaycan elmindən daha çox sovet elminin, sovet ideologiyasının tərkib hissəsi idi. Bu ideologiyaya görə, midiyalılar ya fars-iran mənşəlidirlər, yaxud da mənşələri dəqiq bəlli deyil. Bütün hallarda midiyalılar türk mənşəli deyillər. Maraqlıdır ki, sovet dövründə dövlət səviyyəsində nəşr olunmuş bütün kitablarda isə Azərbaycan xalqının soykökündə, sovet ideoloqlarının təbrincə desək türk olmayan mannalılar və midiyalılar dayanmışlar. Ən çox da bu kitablarda midiyalılardan törəmə atropatenalılar üzərində dayanırlar.

Bu baxımdan üç cildlik “Azərbaycan tarixi”ndə irəli sürülmüş məlum mülahizələrin “Azərbaycan fəlsəfəsinin tarixinə dair oçerklər”, “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” (ASE) və b. kitablarda da özünün qeyri-obyektiv əksini tapması təsadüfi deyildir. “Azərbaycan fəlsəfəsinin tarixinə dair oçerklər”ə görə, Azərbaycan xalqının əcdadları soykökcə türk olmayan midiyalılar, albanlar və b. olublar. Xüsusilə, burada midiyalılar Azərbaycan xalqının əsas əcdadı kimi göstərilir [20, 18]. ASE-nin 1-ci cildində isə Midiya tayfalarından yalnız arizantlar arilərdən sayıldığı halda [7, 389], 6-cı cildində bütün midiyalılar farslar kimi ari hesab olunur [8, 549]. Bundan sonra belə nəticə çıxarılır ki, Azərbaycan xalqının əcdadlarından olan Atropatena əhalisini qədim və erkən orta əsr müəllifləri çox vaxt midiyalılar adlandırmışlar [7, 477]. Azərbaycanlıların soykök etibarilə nə cür bir millət olduğu açıqlanmayan “Azərbaycan etnoqrafiyası”nın (1988) müəlliflərinə (Ə.S.Sumbatzadə və b.) görə, e.ə. III minilliyin sonlarında lullubey və kuti tayfaları möhkəm ittifaq yaratmışdır ki, mannalılar etnik, dil, iqtisadi və mədəni cəhətcə həmin tayfaların əsil varisləridir.

Yuxarıda adı çəkilən kitablarda deyilənlərdən belə məlum olur ki, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmiş mannalılar, midiyalılar, atropatenlilər və albanlar türksoylu etnoslar olmayıblar. Bir sözlə, etnik cəhətdən türk olmayan azərbaycanlılar ölkənin ən qədim əhalisindən – mannalılar, albanlar, atropatenalılardan törəmişlər, onlar ancaq dil baxımından türkdillidirlər.

7 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin ilk cildlərində qədim Azərbaycan ərazisinin yerli tayfalarının – kutilər, lullubilər, hürriilər və b., eləcə də Manna, İskit, Atropatena, Albaniya dövlətlərinin əhalisinin etnik mənsubiyyəti və dili açıq-aşkar şəkildə “Qafqaz-İran” konsepsiyası çərçivəsində şərh olunur. Qeyd edək ki, 1-ci cildin məsul redaktoru və qədim dövrdə Azərbaycan xalqının etnik mənsubiyyətinə aid yazıların əsas müəllifi akademik İqrar Əliyevdir. İ.Əliyev sovet dövründə olduğu kimi Azərbaycanın yerli tayfaları olan kutilərin, lullubilərin dilini Qafqaz-hürri və ya Zaqroş-Elam dilləri qrupuna aid etmişdir. İ.Əliyevə görə, kuti, lullubi və kaşşu dillərindən bizə yalnız bir neçə ad və söz gəlib çatmışdır ki, bu da onların Qafqaz, Dravid, Ural-Altay və b. dil qrupları ilə əlaqələndirmək üçün ciddi əsas vermir [3, 128]. İ.Əliyev ümumilikdə, qədim Azərbaycanda yaşayan tayfaların bir hissəsinin (kaşşu, alban və b.) dillərini şimali-şərqi Qafqaz dil qrupuna aid etmiş və bu qrupu Qafqazda yerli hesab etmiş [3, 130], başqa tayfaların (kuti, lullubi və b.) dillərinin hansı dil qrupuna aidliyi ilə bağlı dəqiq məlumatın olmadığını söyləmişdir. Adları e.ə. II minillikdə çəkilən turukkilər, nikimixlər və uruatrilərin etnik-dil mənsubiyyətinə gəlincə, bununla bağlı “biz heç nə bilmirik” deyən İ.Əliyev, daha sonra yazır ki, bu tayfalar hürri tayfalarına mənsub ola bilərlər [3, 155]. İ.Əliyev e.ə. I minilliyin əvvəllərində yaranmış Mannanın əhalisini mədəni-etnik və dil baxımından Zaqroş-Elam və hürri etnoslarına aid etmişdir. İ.Əliyev və S.Qaşqay Mannanı e.ə. III-II minilliklərdə bu regionda mövcud olmuş kuti, lullubi, hürri tayfalarının, digər tayfaların və tayfa ittifaqlarının bilavasitə varisi [3, 195] hesab edirlər.

Azərbaycan tarixçisindən daha çox İran tarixçisi rolunda çıxış edən (bu mənada 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin 1-ci və 2-ci cildləri də daha çox “İran tarixi”nin bir hissəsi təəssüratını yaradır) İ.Əliyevə görə, çox keçmədən Azərbaycanın avtoxton əhalisi – kutilər, lullubilər, hürrilər, kaşşular və b. “irandilli” tayfaların həm etnik, həm də dil baxımından assimilyasiyasına məruz qaldılar: “Beləliklə, e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin başlanğıcında Şimal-Qərbi İranın ərazisinə irandilli əhalinin gəlişi sayəsində artıq e.ə.

I minilliyin II rübündə Qərbi İran yaylası vilayətlərinin xeyli qismi, xüsusilə Cənubi Azərbaycan əhalisinin dilləri iranlaşmağa məruz qalmağa, İran yaylası isə irandilli tayfaların yeni, ikinci metropoliyasına çevrilməyə başladı. Həmin dövrdə təşəkkül tapmaqda olan irandilli xalqlar əsasən assimilyasiyaya uğramış avtoxton əhalinin nəsilərindən ibarət idi” [3,184]. Ümumiyyətlə, İ.Əliyev, İ.Dyakonov, Q.Melikişvili, S.Qaşqay və onlarla həmfikir olanlara görə, e.ə. II minilliyin sonu – e.ə. I minilliyin əvvəllərində, həmçinin e.ə. VIII-VII əsrlərdə Azərbaycan ərazilərinə axın etmiş tayfaların, yəni madalı, kimmeri, iskit və sakların “irandilli”, yəni farsdilli olmaları çağdaş elmdə şübhə doğurmur [3, 281]. Deməli, “Qafqaz-İran” konsepsiyasının müəllifləri nəinki qədim Azərbaycanın aborigen əhalisini (kutilər, lullubilər, sular, turukkilər və b.), o cümlədən e.ə. VIII-VII əsrlərdə axın edən kimmeri, iskit və sakları da ümumilikdə, türksöylü hesab etmirlər. Bu müəlliflərin fikrincə, çağdaş azərbaycanlılar türk dillərindən birində danışdıqlarına baxmayaraq, onların əcdadları türk deyildir.

İ.Əliyev, S.Qasımova, İ.Dyakonov, E.Qrantovski, Y.Cəfərov və b. e.ə. IV əsrin sonu – e.ə. III əsrdə irandilli Atropaten xalqının təşəkkülü üçün zəmin yarandığını və yeni yaranmış bu xalqın midiyalıların bir hissəsi olduğunu yazmışlar. Guya, bu “xalq”ın dili erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin bir hissəsinin danışdığı və ərəb qaynaqlarında “azəri” adlanan İran dilidir. Bu ideyanın müdafiəçisi İ.Əliyevə görə, Mannanı işğal edən Midiya dövründə Cənubi Azərbaycan tayfalarının və xalqlarının, yəni kuti, lullubi, hürri, mannalı və başqalarının madalılarla qaynayıb-qarışması nəticəsində e.ə. IV-III əsrlərdə yeni bir etnos – atropatenalılar təşəkkül tapmağa başlamışdır. Beləliklə, keçmiş Mannanın ərazisində meydana çıxmış “Kiçik Midiya”nın əsasında Atropatena dövləti və “Atropatena-Mada xalqı” yarandı. Mənbələrdə onlar madalı, atropatenalı adlanırdılar [3, 287]. İ.Əliyev iddia edir ki, uzun müddət “Mada” və “Atropatena”, “madalı” və “atropatenalı” anlayışları bir-birinin qarşılıqlığı, yəni sinonimi kimi çıxış etmişdir. “Mada-Atropatena xalqı”nın orta Mada dili isə İran dillərindən biri olmuş və sonralar daha çox “azəri” dili kimi ifadə olunmuşdur [3, 287]. Onun fikrincə, “azəri” dili Cənubi Azərbaycan əhalisinin dilidir və talış, tat dilləri ilə də bağlıdır. İran alimi Ə.Kəsrəvi “azəri” dilini birmənalı şəkildə fars dili saydığı halda, İ.Əliyev buna qarşı çıxır və bu dili fars dili yox, İran dillərindən biri hesab edir [3, 289].

İ.Əliyevin burada məqsədi aydındır: azərbaycanlıların ulu əcdadları “Atropatena-Mada xalqı”dır və bu xalqın dili “irandilli” azəri dilidir. Deməli, azərbaycanlılar “irandilli” xalqlardan madalılardan, atropatenalılardan biridir və onların türk dillərindən birində danışmalarını nəzərə almasaq, türklərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər halda İ.Əliyevin bütün cidd-cəhdlə çağdaş Azərbaycan xalqının etnik kimliyini və dilini məqsədli şəkildə “irandilli”, əslində farsdilli xalqlarla bağlaması göz önündədir. Maraqlıdır ki, paniranizm ideologiyasına məxsus müddəalarını İ.Əliyev Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan tarixi” adlı fundamental, akademik əsərdə irəli sürür və azərbaycanlıları inandırmağa çalışır ki, Azərbaycan xalqı “irandilli” xalqlardan biridir, Azərbaycan mədəniyyəti isə İran mədəniyyətinin bir hissəsidir. Sadəcə olaraq, Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi irandilli fars deyil, irandilli madalıdır, yaxud da Azərbaycan xalqının dili irandilli fars dili deyil, irandilli orta mada, yaxud da azəri dilidir, xalqımızın adı da irandilli fars yox, irandilli “Atropatena-Mada xalqı”dır, ölkəmizin adı da İran deyil, İran-Mada mənşəli Atarpatkan(a), yəni Azərbaycandır və i.a.

Azərbaycan xalqını “irandilli” xalqlarla, Azərbaycan mədəniyyətini İran mədəniyyəti ilə bağlamasını isə İ.Əliyev belə əsaslandırır: “Hazırda türk dillərindən birində danışan azərbaycanlılar madalıları vasitəsilə Hind-İran, daha geniş miqyasda isə Hind-Avropa aləminə bağlanır, iranlılarla, hindlilərlə, germanlarla, slavyanlarla və başqa xalqlarla qohumluğa yetirlər. Azərbaycanlılar məhz madalıları vasitəsilə İran mədəniyyətinin də varislərinə çevrilir, irandilli xalqlarla birgə bu zəngin aləmə, eposa, Avestaya, zərdüştilik təliminə və bir çox digər tarixi-mədəni dəyərlərə sahiblik hüququ qazanırlar” [3, 293]. Beləliklə, İ.Əliyev hələ, 1940-cı illərdən başlayaraq Sovetlər Birliyi dövründə ortaya atılan – Azərbaycan xalqının mənşəyi kimi göstərilən “Atropatena-Mada xalqı” ideyasına sona qədər sadıq qalmışdır. İ.Əliyevin çağdaş Azərbaycan xalqının mənşəyini “Atropatena-Mada xalqı” adı ilə “irandilli”, yəni farsdilli etnoslarla bağlaması isə bilavasitə “Türk-Azərbaycan” konsepsiyasına qarşı yönəlmişdir. “Qafqaz-İran”, xüsusilə paniranizm ideyalarının tarixşünaslıqda müdafiəçisi olan İ.Əliyevə görə, guya həmin “Atropatena-Mada xalqı”nın dilinin türkləşməsinə səbəb isə, XI-XII əsrlərdə Azərbaycana gələn Səlcuq türkləri olmuşdur.

Maraqlıdır ki, İ.Əliyev yalnız Atropatena deyil, Albaniyanın əhalisinin etnik mənsubiyyəti və dili haqqında da eyni fikirdədir. Onun fikrincə, qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş Albaniyanın etnik mənşəyində yerli qafqazdilli etnoslar – albanlar, udinlər, qarqarlar və b., bir qədər də irandilli tayfalar, yəni iskitlər, saklar və b. müəyyən rol oynamışlar. Akademikə görə, iri alban tayfalarından olan utilərin (udilərin) dili də, alban dili kimi Şimal-Şərqi Qafqaz dilləri qrupuna aid edilməlidir [3, 363]. İ.Əliyev uydurmalarına davam edərək yazır ki, özündə 20-dən artıq tayfanı ehtiva etmiş alban (alban-uti) aborigen etnik massivi Qafqaz Abaniyasının ərazisində əsas, üstün massiv olmuşdur [3, 363-364]. Türklərin isə Azərbaycana “gəlmə” olmasına şübhə etməyən bu müəllifə görə, III-IV əsrlərdə erkən türkdilli tayfalar Albaniyaya daxil olmağa başlamışlar: “Sonralar bu tayfalar başqa türkdilli tayfalarla birlikdə ölkənin sakinlərinin dil görkəminin dəyişməsində həlledici rol oynadılar” [3, 366]. İ.Əliyev yuxarıda irəli sürdüyü mülahizələrindən belə bir nəticə çıxarır: “Albanlar orta əsrlərdə onların torpaqlarına gətirilmiş türk dilini qəbul etmiş və yeni türkdilli xalqa çevrilmiş müasir azərbaycanlıların bilavasitə əcdadlarından biridir. Şübhəsizdir ki, azərbaycanlılar alban mədəniyyətinin, albanlar tərəfindən yaradılmış və akkumulyasiya edilmiş bütün dəyərlərin varisləridir” [3, 357]. Çox maraqlıdır, necə oldu ki, İ.Əliyevin “irandilli” tayfalar hesab etdiyi madalılar, saklar və b. türklərdən çox öncə – e.ə. X-VII əsrlərdə Albaniyaya axın etmələrinə baxmayaraq, albanların dilini dəyişə bilmədilər, ancaq eramızın III-IV əsrlərində bu bölgəyə gələn türklər bunu bacardılar. Deməli, həqiqət odur ki, Azərbaycanın qədim yerli tayfaları (lullubilər, kutilər, turukkilər, sular, mannalılar və b.) türksoylu olmuş, o cümlədən buraya köç etmiş madalılar, iskitlər, saklar, kimmerilər isə farsdilli olmayıblar, yaxud da ən azı onların hamısı farsdilli tayfalar olmamışlar.

Qeyd etməliyik ki, Qafqaz Albaniyasının və albanların etnik kimliyi, dili və digər məsələlərlə bağlı “Qafqaz-İran” konsepsiyasından çıxış edən yerli tarixçi alimlərdən biri də Fəridə Məmmədovadır. Sovetlər Birliyi dönməindən albanların mənşəyini və dilini qafqazdilli etnoslarla bağlayan F.Məmmədova da İ.Əliyev və b. kimi iddia edir ki, Albaniyanın qədim əhalisi qafqazdilli tayfalar olmuşdur: “Utidə məskunlaşmış utilər, qarqarlar, savdeylər ənənəyə görə albanların əfsanəvi əcdadı Aranın nəslindən hesab olunurdular. Bu, onların alban ittifaqı tərkibindəki ən qədim yerli tayfalardan olduğunu söyləməyə əsas verir” [4, 17]. F.Məmmədova hesab edir ki, Aranlar sülaləsi isə türk soylu deyil və “M.Kalankatlının Aranşahilər haqqında məlumatları məhdud, ötəri və ziddiyyətlidir” [18, 69]. Onun fikrincə, albanlar, eləcə də iri tayfalar olan qarqarlar, udinlər və b. Qafqaz mənşəli etnoslardır, bu baxımdan alban etnosunun və Albaniya ölkəsinin mövcudluğunu danmağa göstərilən cəhd yersizdir [18, 69].

F.Məmmədovanın SSRİ dövründəki əsərləri ilə tam tanışlıqdan sonra öncə belə bir təəssürat yaranır ki, o, alban etnosunun və Albaniya dövlətinin mövcudluğunu sübut etməklə erməni-hay tarixçilərinin bu əraziyə mənimsəmək niyyətlərinə qarşı çıxmışdır. Ancaq bir qədər də dərinə varanda görürük ki, o, Albaniyanın erməni-hay torpağı olmadığını, albanların isə müstəqil xalq olduğunu sübut etməklə yanaşı, eyni dərəcədə Albaniyanın türk dövləti, albanların isə türk olmadığını qeyd etmişdir. O yazır ki, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan (baş açmaq mümkün deyil ki, Azərbaycan xalqının neçə əcdadı olmuşdur! – F.Ə.) qafqazdilli alban etnosu eyni bir ərazidə formalaşmış [18, 229] və monqolların XIII əsrdə Alban şahlığını süquta uğratması ilə, “özünün siyasi təşkilatından, habelə bir tərəfdən islama, digər tərəfdən monofizit qriqorian erməni kilsəsinə və diofizit gürcü kilsəsinə sinə görə biləcək müstəqil dinindən məhrum olmuş albanların böyük hissəsi müsəlmanlaşmış və artıq o vaxt ölkənin ən güclü etnosu olan türkdilli tayfalara qarışmış, yerdə qalan kiçik bir hissəsi isə ermənilərin və gürcülərin mədəni-ideoloji assimilyasiyasına məruz qalaraq, həmin millətlərə qarışmışdır” [18, 234-235].

F.Məmmədova sovet dövründə çap olunmuş əsərlərində albanların XIII əsrdən XIX əsrə necə gəlib çıxdığını, eləcə də alban xalqının başqa özünəməxsusluqlarını sübut edə bilmədiyi üçün, çağdaş dövrdə yenidən bu məsələyə qayıtmış və “Qafqaz Albaniyası və albanlar” (2005) kitabında antitürk konsepsiyasını bir qədər də “əsaslandırmaq” üçün yeni “kəşf”lər etmişdir. F.Məmmədovaya görə, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan alban xalqı etnik özünüdərk nəticəsində 1000 il ərzində (e.ə. III əsr-eramızın VIII əsrinin əvvəlləri) əsasən, sabit bir ərazidə dövlətçiliyə sahib olmuş və bu dövrdə müstəqil alban kilsəsi, alban dili, alban dini-tarixi ədəbiyyatı yaranmışdır. Alban dili isə nax-dağıstan dil ailəsinə aiddir [19, 615]. Lakin I-VIII əsrlərdə Albaniyada təkcə qafqazdilli albanlar deyil, irandilli tayfalar da yaşamış və hətta on-

ların Əhəmənilər, Arşakilər, Sasanilər kimi imperiyaları da olmuşdur. Eyni zamanda irandilli tayfalardan bəziləri (kürtlər, tatlar, talışlar) Kəsp dənizinin qərb sahillərində məskunlaşmış və onların Maskut adlanan çarlığı olmuşdur [19, 616]. F.Məmmədova yazır ki, türkdilli tayfalar isə yalnız eramızın III-V əsrlərində və sonralar Albaniyanın bir çox vilayətlərində, o cümlədən Qafqaz, İran və b. ölkələrdə kompakt şəkildə məskunlaşmışlar və Albaniyada, Atropatənada türkləşmə, islamlaşma, islam mədəniyyətinin yaranması və s. XII əsrdən tez baş verməmişdir [19, 617]. Onun fikrinə görə, Azərbaycanın alban əhalisi isə Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövründə də öz milli varlıqlarını qoruyub saxlamış və XVIII əsrdə 5 alban mülkiyyəti yaranmışdır. Yalnız XIX əsrdə Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe etdirilməsi ilə onların deatnikləşməsi baş vermiş, yəni albanların bir hissəsi erməniləşmiş və gürcüləşmiş, böyük bir hissəsi isə türkləşmişdir.

Beləliklə, F.Məmmədova iddia edir ki, yeni bir “kəşf” etmişdir: “Azərbaycan xalqı (Azərbaycanlılar) üç güdrətli, təməl təşkil edən milli-mədəni laylardan – Qafqaz dilli (albanlardan), farsdilli (midyalılar, kürtlər, tatlar, talışlardan) və türkdilli laylardan formalaşmış” [19, 719]. Guya, albanların iki minillik zəngin mədəniyyəti Qafqaz xalqları – Azərbaycan, Gürcü və Dağıstan xalqlarının mədəniyyətinə daxil olub, onlar xüsusilə Azərbaycanın antik, erkən orta əsrlər və orta əsrlər mədəniyyətinin əsas yaradıcılarından: “Albanlar Azərbaycan, gürcü, Dağıstan xalqlarının əcdadlarından biridir. Bununla Azərbaycan tarixində, Qafqaz tarixində və bəşəriyyət mədəniyyəti tarixində albanların yeri müəyyən edilir. Gündəmə çıxarılmış problemlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti elə bundan irəli gəlir” [19, 735].

F.Məmmədova açıq şəkildə elmi obyektivliyi bir kənara qoyaraq Azərbaycan xalqının etnogenezini və dilini, mədəniyyətini və s. qafqazdilli saydığı albanlara bağlamış, albanları Azərbaycan xalqının əsas əcdadlarından biri saymış və türkdilli tayfaların Azərbaycan ərazisinə gəlmə olduğunu “elmi” əsaslarla “sübut” etmişdir. Ən maraqlısı isə odur ki, F.Məmmədova Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili məsələsini albanların timsalında gündəmə gətirilməsini və öyrənilməsini vacib saydığını gizlətmir. Bir sözlə, F.Məmmədova hələ də sovet elminin bizə miras qoyduğu Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, onun formalaşması “problemi”ni yaşatmasını və gündəmdə saxlamasını “elmi kəşf” kimi qiymətləndirir.

Deməli, İ.Dyakonov, Q.Melikişvili, S.Kəsrəvi, İ.Əliyev, S.Qaşqay, F.Məmmədova, Ə.Sumbatzadə və b. Azərbaycan xalqının etnogenezi və dilini, onun formalaşmasını birmənalı şəkildə “Qafqaz-İran” konsepsiyası əsasında şərh etmişlər. Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Atropatena dövlətinin əhalisi “Atropatena-Mada xalqı”, dili isə orta mada dili-azəri dili kimi qeyd edildiyi halda, Albaniya əhalisi isə qafqazdilli tayfalar kimi, dilləri isə qafqazdilli alban dili kimi göstərilmişdir. Buradan da onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, çağdaş azərbaycanlıların etnik mənsubiyyəti irandilli “Atropatena-Mada xalqı” və qafqazdilli albanlar, o cümlədən udlar, qarqarlar və b. olmuş, onlar (midyalılar və albanlar) orta əsrlərdə türklərin bu ərazilərə köç etməsi ilə türkləşməyə məruz qalmış və hazırda da türk dillərindən birində danışirlər.

Qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, bu xalqın formalaşması ilə bağlı 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin 1-ci cildindəki “Qafqaz-İran” konsepsiyası ikinci cildə də davam edir. İkinci cildə bu məsələlər bir qədər yumşaq şəkildə, ancaq yenə də “Qafqaz-İran” konsepsiyası çərçivəsində əsaslandırılmağa çalışılmışdır. “Azərbaycan tarixi”nin 2-ci cildinin məsul redaktoru, eyni zamanda Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşması məsələsində ümumiləşdirmələr aparan isə akademik Nailə Vəlixanlıdır. E.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda məskunlaşmış avtoxton (kutilər, lullubilər və b.) və e.ə. I minilliyin əvvəllərindən buraya köç etmiş tayfaların (madaylar, kimmerilər, iskitlər və b.), eləcə də Atropatena və Albaniyanın əhalisinin etnik mənsubiyyəti və dili ilə əlaqədar, bir-birinə zidd olan iki başlıca mülahizənin olduğunu qeyd edən N.Vəlixanlı bu məsələ ilə bağlı yazır: “Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşması haqqında indi əsasən iki mülahizənin olduğu aydınlaşır: “1) Azərbaycan xalqının etnogenezində yerli (Qafqaz mənşəli) etnoslarla yanaşı, gəlmə (türkdilli və irandilli) etnoslar da iştirak etmiş, tarixən türkdilli etnoslar böyük üstünlük təşkil edərək e. XI-XII əsrlərində türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasına gətirib çıxartmışdır; 2) Azərbaycan xalqı ta qədimdən bu ərazidə yaşayan yerli türk etnosların və qonşu ölkələrdən gəlib burada məskunlaşmış, türk dilində danışan digər tayfaların qaynayıb-qarışmasından yaranmış, formalaşma prosesində və sonrakı dövrlərdə onun tərkibinə başqa dillərdə danışan ayrı-ayrı etnoslar, xüsusilə farsdilli tayfalar daxil olmuşdur; Azərbaycan türkləri erkən dövrdən türk (prototürk, erkən

türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdir” [4, 473].

Akademik N.Vəlixanlı Azərbaycan xalqının etnogenezi və dili, bu xalqın formalaşması ilə bağlı İ.Əliyev, İ.Dyakonov, E.Qrantovski, S.Qaşqay, Q.Melikişvili, F.Məmmədova, S.Qasımova və b.-nin mülahizələrini “ümumi tarixşünaslıqda”, “dünya tarixşünaslığında” qəbul edilmiş müddəa [4, 470], “vətəndaşlıq hüququ qazanmış konsepsiya” [4, 472], “tarixşünaslıqda özünə möhkəm yer tutmuş mülahizə”lər [4, 472] kimi qəbul etmişdir. Doğrudur, N.Vəlixanlı “Türk-Azərbaycan” konsepsiyasının tərəfdarlarının fikirlərinin tamamilə əsassız olmadığını da bildirir. Lakin o qeyd edir ki, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, S.Əliyev, M.İsmayılov, A.Məmmədov, T.Hacıyev və b. “prototürk”, “türk” mülahizələri inandırıcı görünə də, tamamilə sübut edilməmişdir. O hesab edir ki, “meydana çıxan sualları aradan götürmək üçün Azərbaycanda türk etnosunun çox qədimliyini və bəlkə də avtohtonluğunu sübut etməyə çalışan tədqiqatçılar daha inandırıcı və sanballı dəlillər gətirməli, öz mülahizələrinin doğruluğunu dünya tarixşünaslığında təsdiq etmək üçün yalnız sanballı elmi isbatlara və prinsiplərə əsaslanmalıdırlar” [4, 471]. Ümumilikdə, N.Vəlixanlıya görə, “Türk-Azərbaycan” nəzəriyyəsini müdafiə edən tədqiqatçıların irəli sürdüləri mülahizələr, faktlar İ.Əliyev, İ.Dyakonov, Q.Melikişvili, F.Məmmədova və onların başqa həmfikirləri tərəfindən “tarixşünaslıqda artıq özünə elmi vətəndaşlıq hüququ qazanmış konsepsiyayı” (“Qafqaz-İran” - F.Ə.) tam inkar etmək üçün əsaslı deyil” [4, 472].

Nəticə.

Beləliklə, hesab edirik ki, türkçülüyn, azərbaycançılığın əsasını təşkil edən “Türk” və “Azərbaycan” ideyası ən qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər birmənalı olaraq Azərbaycan türkləri ilə bağlı olmuşdur və orta əsrlərdə isə “Türk”, “İslam” və “Azərbaycan” anlayışları bir-birləri ilə sıx şəkildə bağlanmışdır. Belə ki, “Azərbaycan” türklərin yaşadığı ölkə kimi tanınmış, “türklər” isə Azərbaycanda yaşayan superetnos, çoxluq təşkil edən millət olaraq başa düşülmüşdür. Eyni zamanda orta əsrlərdə Azərbaycan müsəlman ölkəsi, ölkənin superetnosu olan Azərbaycan türkləri isə “müsəlman” mənsubiyyəti ilə də tanınmışdır. Sadəcə, sonralar, xüsusilə də XIX əsrdən başlayaraq “Türk”, “İslam” və “Azərbaycan” anlayışları məqsədli şəkildə özünün əsil mahiyyətindən kənar, tamam başqa mənalarla yozulmuşdur. Türklüyü, Türk ölkəsini ifadə edən “Azərbaycan” gah farslaşdırılıb-iranlaşdırılaraq gah “odlar yurdu” kimi, gah da “atəşpərəstlərin vətəni” kimi ifadə edilmişdir. Eyni zamanda xalqın milli mənsubiyyəti “türk” əvəzinə, “tatar”, “zahirən türk”, “farsdan dönmə türk”, “persian” və başqa mənalarda yozulmağa cəhd göstərilmişdir. Ancaq bütün hallarda Azərbaycan xalqı hər daim türklüklə bağlı olmuş, bu gün də türklük onun nüvəsinin əsasını təşkil etməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Adcı Murad. Türk və dünya: munis tariximiz. Bakı, “BSU”, 2006
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı: Azərənşr, 1994 (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov).
3. Azərbaycan tarixi. VII cild. II c.B: Elm, 2007
4. Azərbaycan tarixi. VII cild. I c. B: Elm, 2007
5. Azərbaycan tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı-1958, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II cild. Bakı: Elm, 2007.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, I cild. Bakı, Azərənşr, 1976.
8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VI cild. Bakı, Azərənşr, 1982.
9. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə I cild. Bakı: 1988.
10. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı: Elm, 1999.
11. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992
12. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli”, 1998
13. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005.
14. Дьяконов И.М. История Мидии (от древнейших времен до конца 4 века до н.э.). Москва-Ленинград. “Изд. АН СССР”, 1956
15. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış. I cild. Bakı, “Təknur, 2011

16. Qaşqay Solmaz. Manna dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993
17. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən, Bakı, Elm, 1994
18. Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərnəşr, 1993
19. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, ЦИКА. 2005
20. Очерк по истории Азербайджанской философии. I том. Баку, ЭЛМ, 1966
21. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. – Баку: ЭЛМ.1990.

MÜBARİZ AĞALARLI

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN TARİXİ GÖRÜŞLƏRİNƏ NƏZƏRİ- KONSEPTUAL YANAŞMA

Giriş. Mirzə Fətəli Axundzadə (1812–1878) yalnız Azərbaycan milli-dramaturgiyasının banisi deyil, həm də XIX əsr Şərq fəlsəfi-ictimai düşüncəsinin öncüllərindən biri kimi çıxış etmişdir. Onun elmi-ədəbi irsi, tarixi şüur və milli identiklik məsələlərinə dair nəzəri-metodoloji yanaşmalar baxımından Azərbaycan və İran mədəniyyət və siyasi mühitində əhəmiyyətli təsirə malik olmuşdur. Axundzadənin fəaliyyət sahəsi yalnız maarifçilik, ədəbi və fəlsəfi müstəvi ilə məhdudlaşmayıb; o, tarixi hadisələrin şərhində həm tarixi, həm də ideoloji aspektləri birləşdirərək milli və sivilizasiyalı identikliyin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

Axundzadə tarixə yalnız xronoloji ardıcılıqla yanaşmamış, onu mədəni, fəlsəfi və sivilizasiya prizmasından təhlil etmişdir. İslamdan əvvəlki İran irsini yalnız nostaljik keçmiş kimi deyil, həm də rəşional, hüquqi və dünyəvi sivilizasiyanın modeli kimi təqdim etmiş, fars mədəniyyətini milli kimliyin mərkəzinə qoymuşdur. Onun bu yanaşması “Kəmalüddövlə məktubları”nda açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu məktublarda Axundzadə fars tarixini və mədəniyyətini yüksək qiymətləndirir, ərəb işğalını farsların mədəni və rəşional irsinin süqutu kimi dəyərləndirir və milli kimliyin mərkəzində fars mədəniyyətini ön plana çıxarır. Axundzadə üçün etnik kimlik yalnız şəxsi mənsubiyyət məsələsi deyil, həm də onun tarixi-mədəni şüurunun formalaşmasında həlledici rol oynayır. “Kəmalüddövlə məktubları”nda və digər əsrlərində o, fars mədəniyyətinin üstünlüyünü vurğulamaqla İranın qədim irsini təqdir edir, mədəni və hüquqi əsaslarını çağdaş rəşionalizm prizmasından qiymətləndirirdi.

“Kəmalüddövlə məktubları” və digər əsərləri, həmçinin Axundzadənin Qacar hökmdarlarına, Osmanlı-Türk dövlətinə və İranın müxtəlif etnik qruplarına dair tənqidi baxışını əks etdirir. Onun məktublarında milli kimlik yalnız tarixi və mədəni davamlılıq kontekstində nəzərdən keçirilir; müxtəlif etnik və dini qrupların İran daxilindəki mövqeyi, mədəniyyət və hakimiyyətlə əlaqəsi isə rəşional təhlil prizmasından qiymətləndirilir.

Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundzadənin elmi-ədəbi irsi və tarix şüuru XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan, xüsusilə də İran intellektual mühitində milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynamış, fars mədəniyyətini mərkəzə qoyan paniranist düşüncənin inkişafına zəmin yaratmışdır. Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” və digər epistolyor irsi milli tarix, etnik kimlik və mədəniyyətin ideoloji konstruksiyasında onun töhfəsini açıq şəkildə nümayiş etdirən ən konkret və əhəmiyyətli nümunələrdən biri kimi çıxış edir. Axundzadənin fars milli kimliyinə və paniranist ideyalarına münasibətində Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsəri xüsusi rol oynamış, bu epik əsər milli şüurun formalaşmasında və fars mədəniyyətinin ideallaşdırılmasında əsas ideya mənbəyi rolunu oynamışdır. Nəticədə, bu ideyalar XX əsrin ilk yarısında İran coğrafiyasında Pəhləvi sülaləsinin rəşmi milli ideologiyasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1. Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixi-fəlsəfi irsinn nəzəri - konseptual aspektləri

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri, dünyəvi düşüncə və milli-demokratik ideyaların əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadə, tarixin elmi-nəzəri problemlərinə mədəniyyətlərin müqayisəli təhlili prizmasından yanaşmışdır.

O, Şərq sivilizasiyasının inkişafını yalnız dini-mistik təfəkkür müstəvisində deyil, ictimai tərəqqinin rəşional və dünyəvi amilləri kontekstində qiymətləndirmiş, bu baxımdan İslam və Sasani mədəniyyətlərini müqayisə edərək, üstünlüyü Sasani sivilizasiyasının dünyəvi və hüquqi əsaslarına vermişdir. Axundzadənin bu yanaşması, bir tərəfdən, onun dini-dogmatik düşüncədən uzaqlaşaraq mədəni irsə tarixi-materialist baxışla yanaşdığını, digər tərəfdən isə Şərq xalqlarının elmi, hüquqi və fəlsəfi irsini dəyərləndirmək cəhdini göstərir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixi-siyasi fikirləri və düşüncələri onun bir sıra əsərlərində, məktublarında və xüsusilə də 1863-1865-ci illərdə qələmə aldığı “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabı (“Kəmalüddövlə məktubları”)” əsərində aydın şəkildə müşahidə olunur.

Bu əsərində Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlə ilə İran şahzadəsi Cəlalüddövlənin dili ilə danışan Axundzadə əslində İslam mədəniyyəti ilə Sasani mədəniyyətinin mübarizəsini və müqayisəsini aparmış, şərq-islam dünyasının modernləşməsinin təməllərini sasani mədəniyyəti üzərindən yeniləşmədə görmüşdür.

Müəllif “Kəmalüddövlənin əvvəlinci məktubu”nda yazırdı ki, “Ey mənim əziz dostum Cəlalüddövlə, axır sənin sözüənə baxdım, ingilis və firəng və *Yeni Dünya* səfərindən sonra İran torpağına səfər etdim. Amma peşman olmuşam; kaş gəlməyəydım, kaş bu vilayətin əhlini ki, mənim ilə həmməzhəbdirlər, görməyəydım və onların əhvalından xəbərdar olmayaydım. Ciyərim kabab oldu. Ey İran, hanı sənin o şövkətin və səadətin ki, Kəyumərs və Cəmşid və Güştəşib və Nuşirəvan və Xosrov-Pərviz əsarında var idi?...” (1, s. 8; 4, s. 10.).

Axundzadə 1871-ci ildə Tehranda yaşayan zərdüşt dostu Manukci Sahibə yazdığı məktubda qeyd edir: “Qoy bütün iranlılar bir həqiqəti başa düşərək desinlər ki, biz parsların övladıyıq, İran bizim vətənimizdir. Həmmət sahibi olmaq, ülviyyət axtarmaq, qeyrət və namus sahibi olmaq bizdən öz həmnəsillərimiz, həmdillərimiz və həmvətənlərimizin təəssübünü çəkməyi tələb edir. Mən özüm zahirən türk olsam da, əslim fars nəslindəndir. Ulu babam Hacı Əhməd Rəştədən gəlib, Azərbaycanda vətən tapmışdır. Atam Mirzə Məhəmməd Təqi və mən özüm Azərbaycanda doğulub, böyümüşük” (3, s. 142).

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Firidun bəy Köçərli qeyd edir ki, Axundzadə öz tərcümeyi-halını bu sayaq başlayır: “Mənim atam Mirzə Məhəmməd Tağı Hacı Əhmədin oğludur. Onun babaları fars tayfasındandır. Atam cavanlığında Təbriz həvalisində Xamnə qəsəbəsinin kəndxudası olubdur... 1811-ci il sənəsində ticarət əzmi ilə Şəki vilayətinə gəlib, Nuxa şəhərində sakin olub... mən tarixi-məsihiyyənin 1812-ci sənəsində vücuda gəlmişəm (12, s. 398).

Qeyd etmək lazımdır ki, Axundovun ifadə etdiyi etnik kimliyi yalnız şəxsi mənsubiyyət məsələsi deyil, həm də onun tarixi-mədəni şüurunun formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. O, tarixi və mədəni kökləri dərindən təhlil edərək, mədəni və etnik mənsubiyyət faktorunu milli identiklik anlayışı ilə sistemli şəkildə uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Axundzadənin fəlsəfi baxışlarında Tiflis maarif mühitinin təsiri ilə sekulyar və materialist fikirlər formalaşmağa başlamış, onun yeni tarixi-fəlsəfi dünyagörüşündə paniranist ideologiyaya meyillilik təzahür etmişdir. O, bu fikirlərini belə ifadə edirdi: “Bütün dünyaya məlumdur ki, qədim Persiyanın sərhədləri şimalda Ceyhun (Amudərya çayı), Aral dənizi və Dərbəndə, cənubdan Fars körfəzi və Oman dənizinə, qərbdən Bosfor və Mərmərə dənizinə, şərqdən isə Sind və Hindistana qədər uzanırdı. Bəlucistan, Əfqanıstan, Kabulistan, Qur, Sistan, Kəşmir, Sind-Bəlx vadisi, Xivə, Ürgənc, Dəşti-Qıpçaq, Şirvan, Diyarbəkir, Ermənistan və Suriyada fars hakimiyyəti var idi. Bu bölgələrin əhalisi xoşbəxt və firavan yaşayırdı. Hanı sənin böyüklüyün və əzəmətin, ey böyük Persiya? Hanı sənin əvvəlki xoşbəxtliyin və oğullarının hünəri?” (5, s. 35).

Göründüyü kimi, Axundzadə fəxr və iftixar hissi ilə bəhs etdiyi qədim Pers imperiyasının sərhədlərini təsvir edərkən, fars Əhəmənilər dövlətinin tərkibinə daxil olan Azərbaycan ərazisinin adını qeyd etməmiş, bu coğrafi məkanın mövcudluğunu diqqətdən kənarda saxlamışdır. Halbuki həm Şərq, həm də Qərb mən-

bələrində Şimali və Cənubi Azərbaycanın qədim və sonrakı dövrlərdəki siyasi coğrafiyası haqqında kifayət qədər məlumatlar mövcuddur. Ümumilikdə, Axundzadənin tarixi dünyagörüşündə ümum-Azərbaycan siyasi coğrafiyası Qafqaz və İran coğrafiyasının tərkib hissəsi kimi qəbul olunur, İran milləti anlayışı bu dünyagörüşün əsas xəttini təşkil edirdi.

Axundzadə İranın mədəni geriliyinin əsas səbəbini ərəblərin Sasani sivilizasiyasını məhv etməsində görür və bunu kəskin şəkildə tənqid edirdi: “Heyif sənə, ey İran, hanı bu dövlət, hanı bu şökrət, hanı bu səadət? Ac, çıpaq ərəblər səni min iki yüz səksən ildir bədbəxt etdilər. Sənin torpağın xarəbdir, əhlin nəandır, sivilizasiyadan bixəbərdir və azadlıqdan məhrumdur. Padişahın despotdur və despot zülmünün təsiri və üləmə fanatizminin zoru səni zəif və natəvanlığına bais olubdur, sənin qabiliyyətini məhv edibdir və cövhəri-əqlini paslandırırıbdır. Yüz-yüz illər keçəcəkdir ki, sən rəvnəqə düşməyəcəksən, asayışə və səadətə çatmayacaqsan, sivilizasiya tapan millətlərlə bərabər ola bilməyəcəksən... Ey İrani-biçarə, Firdövsî rəhmətulla sənin bu gününü səkkiz yüz il bundan irəli ilham ilə bilib...” (2, s. 23).

Mirzə Fətəli Axundzadə bu “bəlalara” baxmayaraq İranın yenidən əzəmətli olacağına inanır və farsdilli müsəlmanları bütün millətlərin qabaqcılı hesab edirdi. O, yazırdı: “... İnkār edilə bilməz ki, parsilər və zərdüştilər və İranın bütün farsdilli müsəlmanları fitrətən hüsn-əxlaqda və hərəkətlərində bütün millətlərin qabaqcıllarıdır” (9, s. 346).

Mirzə Fətəli Axundzadə özünün tarixi-fəlsəfi baxışlarında farsçılığa, sasani tarixinə rəğbət bəsləsə də, bu fikirləri onun türk tarixi, türk mədəniyyəti ilə bağlı yanaşmalarında görmək mümkün deyildir. O, “Kəmalüddövlənin əvvəlinci məktubu”nda yazırdı: “Sənin xalqın Rum, Rusiya, Əfqanıstan, Hindistan, Türküstan və Firəngistan məmləkətlərində, sərmayəsiz, zülm və yoxsulluq içində dağınıq halda, fəhləlik və nökrəçiliklə gün keçirir, hər yerdə təhqir və əziyyət görür və sənin xalqından (farslar) iki yüz minə qədər kişi və qadın, uşaqları ilə birlikdə türkmanların əlində əsirlik və zülm içində yaşayır, daim nalə və fəryadla günlərini keçirirlər, amma onların köməyinə çatan, onları bu vəziyyətdən qurtarmağı düşünən heç kim yoxdur. Sənin padşahın (Qacar hökmdarı) isə dünyanın tərəqqisindən xəbərsiz halda, paytaxtında bihəss və bihərək oturubdur. Bilinməlidir ki, bu padşahlıq yalnız yaxşı paltar geyməkdən, dadlı yeməklərdən zövq almaqdan, öz əyanlarının qanı və malı bahasına kef çəkməkdən, zərgər və tacirlərin ona hədiyyə gətirməsindən ibarətdir. Həmçinin axmaq şairlərin onu uşaqlar kimi tərifləyişi ilə özünü aldatmasından başqa bir şey deyil (2, s. 23-24).

Axundzadə 1871-ci ildə Qacaq şahzadəsi Cəlaləddin Mirzəyə Yazdığı məktubunda İranı yüz illər boyu idarə edən türklərin ölkəyə heç bir fayda vermədiyini qeyd edir və türk padşahlarını ləyaqətsiz adlandırırdı: “Çingiz xandan tutmuş Səfəvilərə qədər padşahların şəkillərini axtarıram. Əgər tapsam, göndərməyi əsirgəməyəcəm. Amma çətin ki, tapılsın. Eyni zamanda mənim əqidəmə görə bu padşahların ləyaqəti yoxdur, onların şəkli sizin əsərinizdə çap edilsin.” (3, s. 123).

Axundzadənin Qacar sülaləsinə qarşı da münasibəti mənfi idi. O, Qacar hökmdarlarını öz xalqından bixəbər ədalətsiz hökmdarlar kimi xarakterizə edirdi. (11).

O, yazırdı ki, “Bir padşahın (Qacar hökmdarı) ki, dünyanın vəziyyətindən, məmləkəti idarə və tərbiyə etmək qaydalarından, ədalət, mərhəmət, rəyiyyət-pərvərlik və vətənpərvərlikdən xəbəri olmayıb, türkman köçərilərinin və ya alçaq yolkəsənlərin müqabilində əzilib məğlub ola, daha nə kimi cahü-cəlal və əzəmət sahibi ola bilər. Onu hansı işinə görə Cəmsidə (İranın əfsanəvi şahı) tay tutmaq olar (2, s. 36).

M.F.Axundzadənin Osmanlıya münasibətində də müsbət çalar tapmaq çətinidir. O, “1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında türk ordusunun vəziyyət” adlı məqaləsində yazırdı ki, “İranda həmsərhəd olan olan dövlətlər varlanmaq fürsətini əldən vermədilər. Xüsusilə türklər düşmən qonşunun bu vəziyyətinə sevinirdilər. Təbiətləri üzrə tənbel olan və nə ölüyə, nə də diriyyə hay verən türklər belə dəqiqələrlə işğalçılıq ehtirası ilə yanırırlar” (2, s. 208).

Mirzə Fətəli Axundzadənin elmi dünyagörüşündə türk ədiblərinə münasibət birmənalı deyildir. O, fars şairlərinin ədəbi irsini yüksək qiymətləndirdiyi halda, türk ədiblərinin yaradıcılığına əsasən tənqidi və mənfi mövqedən yanaşmışdır. Bununla yanaşı, Axundzadə fars dilində əsərlər yazan Nizami Gəncəvi və Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi türk sənətkarları da fars şairləri kimi təqdim etmişdir. Axundzadə “Nəzm və Nəsr” adlı məqaləsində yazırdı ki, “Əhli-fürsdən (fars ədibləri) arasında yalnız Firdovsi, Nizami, Cami,

Sədi, Molla Cəlaləddin Rumi və Hafiz həqiqi şairlərdir. Lakin onların da qüsuru bundadır ki, bəzən öz fəzilətlərini göstərmək üçün təbiət və adətə zidd olan ifadələr işlətməşlər... Hər halda, türklər arasında da qədimlərdən indiyədək həqiqi şair yetişməyib. Füzuli isə şair deyil, onun xəyalatında heç bir təsir yoxdur; yalnız mahir bir nəzm ustasıdır” (2, s. 152).

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev qeyd edidi ki, “M.F.Axundovun yalnız xalis, ifrat maarifçi məntiqi və tendensiyası ilə haqq qazandırılı bilən birtərəfli nəzəri müddəası – “Füzuli şair deyil, nizami-ustadır” hökmü indi Füzuli epiqonçularına qarşı konkret əməli mübarizə şəkli alır və «məktəb hərəkatının» ümumi məqsədləri ilə əlaqələndirilir” (13, s. 180-181).

Yaşar Qarayevin bu fikrindən aydın olur ki, M.F.Axundzadənin “Füzuli şair deyil, Nizami ustadır” hökmü sırf estetik və ədəbi meyarlarla deyil, onun maarifçi və rəasionalist dünyagörüşü ilə bağlı idi. Axundzadə ədəbiyyata yalnız ağıl, elm, ictimai fayda və tərəqqi prizmasından yanaşırdı. Bu baxımdan, o, Füzulinin mistik, duyğusal və sufi-irrasional lirikasını cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etməyən, köhnə düşüncə tərzinin ifadəsi kimi qəbul edirdi. Yaşar Qarayev isə haqlı olaraq bu mövqeyi “birtərəfli nəzəri müddəa” adlandırır; çünki Axundzadə Füzulinin bədii dərinliyini, fəlsəfi ümumiləşdirmələrini və humanist ideyalarını görməzdən gəlmişdi. Lakin Qarayevin qeyd etdiyi kimi, bu nəzəri mövqe sonradan “Füzuli epiqonçularına qarşı (Qəzəl yazan, köhnə poetik formaları təqlid edən şairlər (Füzuli epiqonları) konkret əməli mübarizə” formasında özünü göstərmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşan yeni nəsil maarifçi ziyalılar və realist ədiblər — Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları — məhz Axundzadənin ideyalarını davam etdirərək köhnə qəzəlcilik üslubuna, təqlidçi poeziyaya qarşı çıxmış, yeni, realist və dünyəvi ədəbiyyatın əsasını qoymuşdular. Bu proses ədəbi zövqün yenilənməsi, romantik-mistik ənənədən maarifçi realizmə keçid baxımından mühüm tarixi mərhələ olmuşdur.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1871-ci ildə yazdığı “Kritika” adlı məqaləsində “Yüksək İranın “Millət” qəzetinin münşisinə xitabən yazırdı: “ ... Əziz Qardaşım... Birinci: Qəzetində İran millətinin əlaməti olaraq qəbul etdiyiniz məscid şəkli, mənim nəzərimdə namünasib görsənir. Əgər “millət” sözündən məqsədin onun istilahi mənasıdırsa, əgər İran qövmünü (xalqını) nəzərdə tutubsansa, məscid İran qövmünə məxsus deyildir, bəlkə, cəmi islam tayfaları məscid sahibidirlər. İslamiyyətdən qabaqkı İran qövmünün əlaməti Cəmişid taxtı, İstəxr qalası kimi qədim padşahların əsaridir (irsidir, əsəridir). İslamiyyətdən sonrakı ən məşhur əsarlardan biri isə Səfəviyyə padşahlarıdır ki, isnaəşərilik məzhəbi ilə İranda rəvac verib, onun müxtəlif tayfalarını vahid millət halında nizama salmışlar və İranın ayrıca, müstəqil dövlət olmasına səbəb olmuşlar. Beləliklə, İran millətini tanımaq üçün sən gərək qırmızı mahuddan olan on iki guşəli qızılbaş tacının şəkli kimi elə bir əlamət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə Səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın” (2, s.158).

Axundzadə bu məqaləsində İran xalqı, İran milləti, İran dövləti istilahlarını ön plana çıxararaq bu anlayışları Azərbaycan Səfəvi dövlətinə transformasiya etməyə çalışmış, Səfəvi dövlətini qədim İran irsinin varisi kimi təqdim etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Axundzadə bu məqaləsində İran milli kimliyinin formalaşmasını qədim fars mədəni irsi ilə Səfəviyyə dövrünün dini və siyasi irsinin vəhdətində görməsi və bu iki fərqli etno-mədəni irsin simvollarının birləşdirilməsinə təşəbbüs etməsi tarixi həqiqətə uyğun deyil. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, dövrün tarixi mənbələrinə və çoxsaylı elmi tədqiqatlara istinad etdikdə aydın olur ki, etno-mədəni və siyasi baxımdan Səfəvi-Qızılbaş irsi qədim İran-fars siyasi-mədəni irsinin davamı deyildir. Həmçinin əsasını türk etno-mədəni dəyərlər sistemi təşkil edən Səfəvi-Qızılbaş mirasının sonrakı dövrdə İran-fars milli kimliyinin formalaşmasındakı rolu ilə bağlı iddialar həqiqəti əks etdirməyən subyektiv fikirlərdir.

M.F.Axundzadənin tarixi-fəlsəfi dünyagörüşünü təhlil edərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, bu fikirlərin ideya qaynağı fars etnik kimliyinin və qədim dövlətçilik fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsəridir. Onun bu fikirləri təkcə tarixi-fəlsəfi mahiyyət daşımamış, həmçinin müasirlərinin dünyagörüşünə təsir edərək dini-fəlsəfi cərəyanların yaranmasında təməl rolunu oynamışdır. Eyni zamanda bu fikirlər sonrakı mərhələdə Azərbaycan və İranda ideoloji-siyasi fikirlərin formalaşmasında da bu və ya digər formada rol oynamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə M.F.Axundzadə irsinə fərqli prizmadan yana-

şaraq qeyd edirdi ki, “Rusiya Qafqazı tutunca da Şərqi Qafqazdakı İran təsirinə qarşı qoymaq üçün milli Azərbaycan türk dilində yazmağı dəstəkləmişdir. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu sayılan Mirzə Fətəli tanınmış komediyalarını Qafqaz valisi Vorontsovun gözlətimilə yazmış və ilk türk komediyası Tiflis sarayında oynandığı kimi, mərhumun əsərləri də valinin mətbəəsində çap edilmişdir” (18, s. 29).

M.Ə.Rəsulzadə M.F.Axundzadəni haqlı olaraq həm də realist bədii nəsrin banisi kimi qiymətləndirmiş, onu özündən sonra gələn ardıcılalarına yol göstərən hesab etmişdir: “Teatrda başqa, bir neçə hekayələr, mənsurələr də yazılmışdır. Bu yöndə də yol göstərən Mirzə Fətəlidir. «Aldanmış kəvakib» adı ilə yazdığı hekayəsindən sonra Nəriman, Sultan Məcid və başqaları tərəfindən yazılan hekayələrin, romanların babası sayıla bilər” (18, s. 31).

M.Ə.Rəsulzadə 28 may 1949-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə keçirilən konfransdakı çıxışında qeyd edirdi ki, “Fəqət bu qədər qeyd edim ki, 1905-ə qədər sürən bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yalnız Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında irəliləyir.” (19, s. 18-19)

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə ümumiyyətlə, 1905-ci ilə qədər Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi təfəkkürünün Axundov məktəbinin təsiri altında inkişaf etdiyini vurğulamış, bu dövrdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai fikirdə, maarifçi realizmdən (M.F.Axundzadənin təmsalında) tənqidi realizmə (C.Məmmədquluzadənin təmsalında) keçidi qeyd etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin 1955-ci ildə Azərbaycan jurnalında M.F.Axundzadəyə həsr etdiyi «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqaləsində qeyd edirdi ki, “Hərərətli bir vətənpərvər sifətilə Mirzənin qəlbi məmləkətinin geriliyinə acıyırdı. Dünya mədəniyyətini bir bütöv olaraq qəbul edən o, müsəlman millətlərin çağdaş Qərbi Avropa karvanına qoşulmaları yolunu axtarırdı... Mirzə Fətəli şərq istibdadının yumşalmasını istəyənlərdən idi. Halbuki bolşeviklərin qurduğu diktatura rejimini belə kölgədə qoyacaq bir dəhşət və vəhşət mənzərəsi göstərən yeganə idarəetmə forması mövcud (çar) mütləqiyyət rejimi idi. Mirzə Fətəli Qərbi Avropa mədəniyyətini ideal olaraq görürdü. Sovetlər isə “burjua mədəniyyəti” adlandırdıqları bu sivilizasiyaya arxa çevirərək ona qarşı amansız bir mübarizə elan etmişdilər. ...Kommunizmin əsas ideyası kimi təqdim olunan tanrıtanımazlıqla (ateizmlə) müəyyənləşən bolşeviklər tez-tez Mirzə Fətəlidən danışaraq onun ateist olduğunu söyləyirlər. Bu, böhtandır. Bu yalana əsla inanmayın. Mirzə Fətəli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Allah anlayışına — yəni mütləq həqiqətçilik idealına qarşı çıxmamış bir şəxs idi. Onun mübarizə apardığı şey, inanca və düşüncəyə mənə verən “sxolastik düşüncə tərz”i idi ki, bu düşüncə bu gün bütün Sovetlər İttifaqı ərazisində hökm sürməkdədir” (20, s. 14-16).

Mirzə Bala Məhəmmədzadə özünün “Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı əsərində Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında yazırdı: “XVIII əsr Avropasının tərəqqiçilərinin ideyaları ilə meydana çıxan Mirzə Fətəli bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi təsis etməklə, yalnız milli harsın təməllərindən ən mühümü olan dil və ədəbiyyatımıza xidmət etməmişdir. O, eyni zamanda yeni avropavari ideyaları dilə gətirir, köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini tənqid edərək, milli yüksəlişə mane olan təşkilatı baltalayır. Ən mühümü isə, bu cür ədəbiyyat doğrudan- doğruya xalqa müraciət edir, geniş xalq kütləsinin gözünü açır” (15, s. 14).

M.F.Axundovun ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşünü və maarifçilik fəaliyyətini müsbət qiymətləndirən milli-demokratik və mühacir ziyalılar, onun tarixi baxışları və milli kimliklə bağlı fikirlərinə xüsusi münasibət bildirməmişlər.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Həmid Məmmədzadə qeyd edirdi ki, “«M.F.Axundov XIX əsrin ikinci yarısında İran maarifçilərinin məfkurəvi atası olmuş, onlarla birlikdə mütləqiyyət və cəhalət əleyhinə mübarizə etmiş, konstitusiyalı monarxiya ilə nəticələnən 1905-1911-ci illər İran məşrutə inqilabının ideoloji zəminini hazırlayanlardan olmuşdur» (16, s. 241).

Mirzə Fətəli Axundzadənin siyasi-fəlsəfi fikirləri Qacar hökmdarı Fətəli şah Qacarın oğlu Cəlaləddin Mirzəyə ciddi təsir etmişdi. Cəlaləddin Mirzənin (1827-1872) fars dilində yazdığı “Hökmdarların kitabı” əsəri Əhəməni imperiyasından Zənd xanədanlığına qədərki dövrü əhatə edirdi. Cəlaləddin Mirzə Axundovdan təsirlənərək öz əsərində qədim İran siyasi irsini tərənnüm edir və qədim İran mədəniyyətinin məhvinə ərəblərin işğalı ilə əlaqələndirirdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1870-ci ildə Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktubda “*Nâme-ye Xosrovân*” (“Hökmdarların kitabı”) əsərini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Bu kitab ona görə təqdirə və tərifə la-

yiğdir ki, əsəri yazarkən ərəb sözlərini tamamilə fars dilindən çıxarmısınız. Kaş başqaları da sizin kimi etsəydilər və dünyanın ən şirin dillərindən biri olan dilimizi (fars dilini) ərəb dilinin istilasından azad edəydilər. Həzrət-əşrəfiniz fars dilini ərəb dilinin istilasından xilas edir, mən isə xalqlarımızı ərəb əlifbasının əsarətindən azad etməyə çalışıram. Kaş üçüncü bir şəxs olsaydı ki, xalqları ərəblərin gətirdiyi bir çox mənfi adətlərdən azad etməyə çalışaydı. Bu ərəblər bizim minillik tarixi olan, yüksək şöhrətə malik ədalətli dövlətimizi zədələmiş, yer üzünün cənnəti sayılan vətənimizi xarabazara çevirmiş, bizi isə başısağ və miskin hala salmışlar. Kaş belə bir şəxsiyyət olsaydı ki, bizi bu vəziyyətdən xilas edəydi” (3, s. 107).

İran tarixçisi Mehran Borumand qeyd edirdi ki, “Cəlaləddin Mirzə Qacarın “Nâme-ye Xosrovân” (“Hökmdarların kitabı”) əsəri İranın milli kimliyini yenidən qurmaq məqsədi daşıyırdı. Cəlaləddin Mirzə İranın tarixi kimliyini yenidən qurmağa çalışırdı; o, İslamdan əvvəlki dövrü rəşadət düşüncə və ədalət mərhələsi kimi təqdim edir, ərəb fəthini isə İran sivilizasiyasının süqutu kimi təsvir edirdi. Bu baxış Cəlaləddin Mirzənin tarixi hadisələrə sırf xronoloji deyil, ideoloji və mədəni prizmadakı yanaşmasını nümayiş etdirir. Əslində, o, İranın dirçəlişini qədim zərdüşti dəyərlərin bərpasında görür, dini ideologiyanın gətirdiyi tənəzzülə qarşı mədəni özünüdərk və rəşadətçiliyi önə çəkirdi” (7, s. 70).

M. Borumand haqlı olaraq vurğulayır ki, Cəlaləddin Mirzə bu yanaşmada yalnız tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla təsvir etmir, həm də İran milli kimliyinin bərpası və qədim mədəni dəyərlərin ideallaşdırılması perspektivini ön plana çıxarır. Bu baxış Axundzadənin sekulyar və rəşadətçi təsiri ilə əslən və milli tarix yazıcılığında modernist yanaşmanın ilkin nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Borumandın təhlilində Cəlaləddin Mirzə yalnız keçmişə xatırladan tarixçi deyil, həm də Axundzadənin sekulyar düşüncəsi ilə əslən modern İran kimliyinin ideoloji memarlarından biri kimi təqdim olunur.

Qeyd edək ki, Cəlaləddin Mirzə və Mirzə Fətəli Axundzadənin İran kimliyi anlayışı, XIX əsr İran intellektual mühitində hələ müasir mənada bütün ölkə əhalisini əhatə etmirdi. Əsas diqqət Farsların (Perslərin) tarix və mədəniyyətinə, xüsusilə pre-İslam dövrü Zərdüşti sivilizasiyasına və Qədim İran hökmdarlarının idarəçilik ənənələrinə verilir. Onlar üçün milli kimlik “İran sivilizasiyası”nın fars mədəniyyətini təməl təşkil edən tərəfi ilə eyniləşdirilirdi. Hər iki mütəfəkkir ərəb fəthini farsların mədəni və rəşadətçi irsinin süqutu kimi qiymətləndirirdi. Bu yanaşma “milli kimlik”in formalaşmasında fars mədəniyyətini mərkəzə qoyurdu. Bu baxış etnik çoxluq nəzəriyyəsi deyil, mədəni və sivilizasiya mərkəzli milli kimlik konsepsiyasıdır. Digər etnik qruplar (azərbaycanlılar, kürdlər, lurlar və s.) bu diskursda ümumilikdə görünmür, fokus fars mədəniyyəti və tarixindədir. Ümumilikdə, Cəlaləddin Mirzə və Axundzadənin “İran milli kimliyi” dedikdə əsasən farsların tarixi və mədəni irsi nəzərdə tutulurdu, yəni ideya mədəni-fars mərkəzli milliyyətçilik əsasında formalaşmışdı.

Beləliklə, XIX əsr İran intellektual elitası üçün “milli kimlik” anlayışı, İran sivilizasiyasının fars mədəniyyətinə əsaslanan tərəfi ilə eyniləşdirilmişdi. Bu baxış etnik çoxluqları əhatə etməsə də, milli ideyanın formalaşmasında mədəni və tarixi davamlılıq prinsipini ön plana çıxarır. Cəlaləddin Mirzə və Axundzadənin yanaşması fars mədəniyyətini mərkəzə qoymaqla, İran maarifçiliyində sekulyar, rəşadətçi və milli identiklik ideyalarının erkən ifadəsini yaratmışdır.

Polyak tarixçi Tadeuş Svetoxovski Axundzadənin siyasi-ideoloji dünyagörüşünü belə qeyd edirdi: “... Axundzadənin yazıları onun iranlı kimliyini ortaya qoyurdu və həqiqətən də onu müasir fars millətçiliyinin öncüllərindən biri olduğunu göstərirdi” (22, s. 177).

XX əsrin əvvəllərində Mirzə Fətəli Axundzadənin ideyalarının təsir dairəsi Şimali Azərbaycanda nisbətən zəifləsə də, Cənubi Azərbaycanda, xüsusilə İran intellektual mühitində əksinə, güclənməyə başladı. Onun dünyəvi düşüncə tərzini və maarifçilik fəlsəfəsi Məşrutə inqilabının ideoloqları və sekulyar yönümlü İran millətçiləri arasında mühüm ideya qaynaqlarından birinə çevrildi. Bu təsiri açıq şəkildə müşahidə etmək mümkün olan şəxsiyyətlərdən biri də əslən azərbaycanlı olan Həsən Tağızadə idi. Tağızadənin redaktoru olduğu “Kaveh” jurnalı Avropada, Osmanlı imperiyasında və Hindistanda fəaliyyət göstərən İran mühacirləri arasında geniş yayılaraq milli-siyasi ideyaların formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Jurnalın nəşr konsepsiyası Avropa modernizminə və xüsusilə alman siyasi-mədəni modelinə rəğbət üzərində qurulmuşdu. Tağızadə bu nəşrdə İranın islamdan əvvəlki tarixi keçmişini, milli kimliyini və mədəni irsini ön plana çəkərək hadisələri “fars mədəniyyəti” kontekstində təqdim etməyə çalışırdı (14, s. 14).

Məşrutə inqilabının uğursuzluğundan sonra İranda sivil və inklüziv millətçilik tendensiyaları tədricən zəiflədi, onların yerini etnik yönümlü millətçilik ideyaları tutmağa başladı. Bu mərhələdə formalaşan etnosentrik millətçilik diskursunun ideoloji əsaslarını Mirzə Fətəli Axundzadənin və Mirzə Ağa Xan Kirmaninin dünyəvi və rəasionalist düşüncə sistemi təşkil edirdi. Axundzadənin dil, mədəniyyət və milli kimlik məsələlərinə dair baxışları sonrakı dövrdə İran millətçiliyinin etnik yönümlü konsepsiyasına nəzəri baza verdi. Nəticə etibarilə, bu cür millətçilik modelinin əsas prinsipləri XX əsrin ilk yarısında Pəhləvi sülaləsinin ideoloji xəttində — yəni dövlət səviyyəsində təşəkkül tapan rəsmi milli ideologiyada — öz əksini tapdı (8, s. 28).

İran tarixçisi Məhəmmədəli Əkbəri qeyd edir ki, milli kimliyi qədim İran irsi əsasında müəyyənləşdirən ən mühüm şəxsiyyətlərdən biri Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. O, dil, əlifba, tarix və ictimai tərəqqi məsələlərinə böyük önəm verən bir mütəfəkkir idi. Axundzadə “qızıl cənnət” adlandırdığı islamdan əvvəlki dövrün sərhədlərini Orta Asiyadan Bəsrə körfəzinə, Hind çayından İstanbuladək uzanan geniş bir mədəni məkan kimi təsvir etmişdir. Elə buna görə də, onu ifrat millətçiliyin və paniranizmin banisi adlandırmaq mümkündür. Bir tərəfdən həddindən artıq ərəblərə qarşı (başqa sözlə, islamaərvərliyə qarşı) mövqeyi ilə seçilən Axundzadə, digər tərəfdən isə tamamilə qərpbəxş ideyaları müdafiə edir və Avropa dövlətlərinin (“memalik-i rəqibeyi-firəng”) mədəni modelini təqdir edirdi... Şübhəsiz ki, Axundzadənin orijinal İran milli kimliyi yanaşması ondan sonrakı onilliklərdə İran ziyalıları üzərində böyük təsir göstərmişdir” (6, s. 6, 66).

Digər İran tarixçisi Hüseyn Həsənpaşayı yazır ki, “... Belə bir mühitdə hakimiyyəti ələ keçirən Rza Xan (Pəhləvi), tamamilə müasir bir dövlət yaratmaq məqsədilə milli kimlik diskursu formalaşdırmağa çalışmışdır. “İnkişaf etmiş İran kimliyi” adlandırılan bu diskurs, Mirzə Fətəli Axundzadə və Mirzə Ağa Xan Kirmaninin qurduğu ideyanın reallaşdırılması istiqamətində meydana çıxmışdır. Həmin ideya qədim İran dövrünü ön plana çıxarır, onu tərəfləyir, İran daxilindəki müxtəlif qrupların mədəni, dini və məzhəb aspektlərini əngəlləyir və nəzərə almır, eyni zamanda isə Qərbə olan marağı ilə tanınırdı” (10, s. 217).

Ümumiyyətlə, M.F.Axundov farsların (iranlıların) şən-şövkətini, tarixini, fars şahlarının ədalətini yəni-dən farslara xatırlatmaq, ən əsası ərəblərdən, müəyyən qədər də türklərdən üstün xalq olmalarını onlara izah etməklə, rəvayətlərdə, ədəbi əsərlərdə, tarix kitablarında xatırlanan fars etnik kimliyinin fars milli kimliyinə transformasiya olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Nəticə. Mirzə Fətəli Axundzadənin elmi-ədəbi və tarixi-fəlsəfi irsi, sonrakı mərhələlərdə milli kimlik şüurunun inkişafında və dövrün siyasi-ideoloji cərəyanlarının formalaşması prosesində mühüm rol oynamışdır. Onun tarixə yanaşması sekulyar, rəasionalist və mədəniyyətlərarası müqayisə prinsiplərinə əsaslanmış, İslam və Sasani mədəniyyətlərini təhlil edərək fars mədəniyyətini milli kimliyin əsas amili hesab etmişdir.

Axundzadə tarixə yalnız xronoloji ardıcılıq prizmasından yanaşmamış, onu mədəni, fəlsəfi və sivilizasiya baxımından təhlil etmişdir. İslamdan əvvəlki İran irsini yalnız nostalgik keçmiş kimi deyil, həm də rəasional, hüquqi və dünyəvi sivilizasiyanın modeli kimi təqdim etməyə çalışmış və fars etnik amilini milli kimliyin mərkəzinə qqqoymuşdur. Onun bu yanaşması “Kəmalüddövlə məktubları” və digər əsərlərində açıq şəkildə əks olunmuşdur. Məktublarda Axundzadə fars tarixini və mədəniyyətini yüksək qiymətləndirir, ərəb işğalını farsların mədəni və rəasional irsinin süqutu kimi qiymətləndirir və milli kimliyin mərkəzində fars mədəniyyətini ön plana çıxarır. Axundzadə üçün etnik mənsubiyyət yalnız şəxsi kimlik məsələsi deyil, həm də tarixi-mədəni şüurun formalaşmasında həlledici rol oynayır. O, əsərlərində fars mədəniyyətinin üstünlüyünü vurğulayaraq İranın qədim irsini təhlil edir və onun mədəni-hüquqi əsaslarını çağdaş rəasionalizm prizmasından qiymətləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Axundzadə M.F. Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir. Bakı: Yeni türk əlifba komitəsi, 1924, 74 s.
2. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2005, 376 s.
3. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2005, 296 s.

4. Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Qanun, 2012, 160 s.
5. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1982, 340 с.
6. Akbari M. Tebarşenasi Hoviyet-e Cedid-e İrani Dorane Gacar ve Pehlevi. Elmi ve Ferhengi Yayınları, Tehran: 2006.
7. Borumand M. Jalal al-Din Mirza and the rediscovery of Iranian nationalism: A study of the “Nameh-ye Khosrowan”. Iranian Studies, 49(1), 2016, 65–85.
8. Elhan N. Pehleviler dönemi’nde İran’da ulus-devlet: Milli kimlik ve geleneğin icadı. İran Çalışmaları Dergisi, 3(2), 2019, s.13-37
9. Ələkbərli F. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). I hissə. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2018, 504 s.
10. Hassanpaşae H. İran-Fars Milli Kimliyinin Oluşumu ve Türk Sorunu: 1800-1940. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 6(1), 2022, s.209-252.
11. Həmid T. Mirzə Fətəli Axundov – paniranizmin banisi kimi. <https://azlogos.eu/mirz%C9%99-f%C9%99t%C9%99li-axundov>
12. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 560 s.
13. Qarayev Y. Realizm: Sənət və Həqiqət. / Seçilmiş əsərləri. III cild. Tərtib edənlər: Şirindil Alışanlı, Aygün Bağırılı, Bakı: Elm, 2015, s.7-370.
14. Mechkat S. S. Politics of Persian Purity: Great power Rivalry and the Emergence of Linguistic Nationalism in Early Twentieth Century Iran. Connecticut: Wesleyan University, 2012.
15. Mehmetzade M.B. Milli Azərbaycan hareketi. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği, 1991, 239 s.
16. Məmmədşadə H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971, 368 s.
17. Məmmədşadə M.B. Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı. Odlu yurd dərgisi, №1, 1929, səh. 8-19.
18. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 132 s.
19. Resulzade M.E.. Azərbaycan kültür gelenekləri. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1949, 28 s.
20. Resulzade M.E. Mirza Fethali Ahundzade. // Azərbaycan Kültür Dergisi, Ankara: sayı 10-11/34-35, 1955, s. 14-16.
21. Soltaninejad M. Iran and Egypt: Emotionally Constructed Identities and the Failure to Rebuild Relations. Journal of World Sociopolitical Studies, 2(3), 2018, 483-506.
22. Swietochowski T. 1920 Öncəsində Rus Azərbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası. Çeviren GÖMEÇ, S. Tarih Araştırmaları Dergisi, 22(34), 3-10, 1991, s.176-182
23. Vəliyev Ə. Mirzə Bala Məmmədşadə və Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi. Bakı: MİMTA Yayınları, 2023, 344 s.

AYGÜN ƏZİMOVA

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCANIN 1917-1920-Cİ İLLƏR DÖVRÜ MƏTBUAT MATERIALLARININ TƏDQIQINDƏ KONTENT, DİSKURS VƏ HERMENEVTİK TƏHLİL METODLARININ MƏQSƏDƏUYĞUNLUĞUNA DAİR

Giriş

Azərbaycan tarixinin 1917-1920-ci illəri müxtəlif ictimai-siyasi təmayüllərin və ideologiyaların bir arada mövcud olduğu və bu səbəbdən də mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin və hadisələrin cərəyan et-

diyi bir dövr olduğu üçün onun tədqiqi də öz mürəkkəbliyi ilə seçilir. İndiyə kimi tarixşünaslığımızda bu dövr hadisələrinin tədqiqində bir-birinə zidd ikiqütblü yanaşma özünü göstərmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sovet tarixşünaslığı bu dövrü dialektik materializm fəlsəfəsinə əsaslanan marksizim-leninizm metodoloji yanşması əsasında Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə kontekstində tədqiq edir və bolşevikləri siyasi tarixin əsas sübyektləri kimi təqdim edirdi. Lakin XX əsrin 80-ci illərindən sonra əslində eyni metodologi üsullar qalmaqla tarixin obyektiv yazılması şüarı altında bu dəfə də Müsavat partiyasının rəhbərliyi altında milli siyasi qüvvələrinin fəaliyyəti önə çıxarılırdı. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, hər iki mövqe əslində bu dövrdə baş verən çoxqatlı və ziddiyyətli təbiətə malik ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini maksimum dərəcədə anlamağa mane olur.

Müasir cəmiyyət tarixdən sadəcə (formal şəkildə) tarixi hadisələrin əksini deyil, keçmişə çoxsəviyyəli bir sistem kimi daha məzmunlu yanaşma tələb edir. Qlobal anlamda bu bəşəriyyətin özünüdərkə yönələn refleksiv fəaliyyətinin təbiətindən irəli gəlir. “Düzgün anlama”ğa çalışan tədqiqatçıların tarixi anlamaq cəhdi fənlərarası yanaşmanı (interdissiplinar) dünya tarix elminin də əsas metodoloji yanaşmasına çevirərək tarixi anlamaq prosesində maksimuma nail olmaq üçün müxtəlif elmlərin inteqrasiyasını tələb etməkdədir. Tarixin ədəbiyyat, dilçilik, psixologiya, sosiologiya, politologiya coğrafiya və s. elmlərlə əlaqəli şəkildə tədqiqi təcrübəsi çoxdan populyarlıq qazanaraq, uğurla tətbiq edilməkdədir. Bu da öz növbəsində tarixi hadisələrə, fakt və tarixi mənbə məhfumuna baxışı dəyişərək anlama prosesini dərinləşdirməyə imkan verir. Məhz bu cür yanaşma Azərbaycan tarixinin mühüm dövrü olan 1917-1920-ci illər tarixinin yenidən və daha təfərrüatlı və müasir tarix elminin çağırışlarını cavablandıran şəkildə tədqiqinə ehtiyac yaradır. Başqa sözlə, məlum mənbələrin yeni üsullarla tədqiqi öz növbəsində yeni faktların ortaya çıxarılmasına imkan verə bilər. Bu mənbələr sırasında dövrü mətbuat materialları mühüm yer tutur.

Beləliklə, tarixçi bu gün cəmiyyətin tarixən dəyişən sosial-psixoloji həyatını, müxtəlif dövrlərin mentalitetini üzə çıxarmağa çalışır və bu da mənbələrdən sosial-psixoloji səviyyədə gizli məlumatları çıxarmağın effektiv yollarını axtarmağı tələb edir. Həmin dövrün dili cəmiyyətdəki dəyişikliklərin göstəricisi və müasir insanın şüuruna təsir edən amil kimi qəbul olunduqda, mənbənin məqsədyönlü leksik və terminoloji təhlilinə ehtiyac yaranır [16].

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycan tarixi sahəsində dövrü mətbuat materialları ya kifayət qədər tədqiqatlara cəlb olunmur, ya da cəlb olunduqda bu səhti və seçici yanaşma ilə edilir. Bu bir tərəfdən azərbaycandilli mətbuatın əski əlifbada olmasının tədqiqatçılar üçün yaratdığı çətinliklə bağlıdırsa, digər tərəfdən isə etiraf etmək lazımdır ki, xüsusən gənc tədqiqatçıların elmi araşdırmalara səhti yanaşmaları və nəzəri və metodoloji bazalarının zəifliyi ilə bağlıdır. Məhz bu amil də son nəticədə tarixin öyrənilməsində qəsdən və ya bilməyərəkdən yanlışlıqlara yol verilməsi ilə nəticələnir.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan tarixşünaslığının mövcud vəziyyətini nüfuzlu tarixçimiz, professor İradə Bağirova son məqalələrinin birində geniş şəkildə təhlil edir. Onun fikrincə, tarixçilərimizin böyük əksəriyyəti hələ də pozitivist ruhda, yəni faktoloji, narrativ (təsviri) tarixi əsərlər yazmağa üstünlük verirlər və bunu obyektiv tarix adlandırırlar. Lakin müəllif ümumən problemin həllinə nikbin yanaşaraq onu da bildirir ki, Qarabağ problemi həll olunduqca Azərbaycan tarix elmində də plüralizm inkişaf edəcək [2, s.22].

Dövrü mətbuat materialları nə dərəcədə mənbə ola bilər?

İlk öncə onu qeyd edək ki, tarix elmində mətbuatın mənbə kimi mövqeyinə fərqli münasibət mövcuddur. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar mətbuatı kompleks mənbə olaraq deyil, mənbələr kompleksi kimi qəbul etməyi məqsəduyğun hesab edirlər [17]. Bu da onunla izah edilir ki, dövrü mətbuat özü mənbə deyil, müxtəlif növlü yazılı mənbələrin daxil olduğu bir sahədir. Başqa sözlə, mətbuatda dərc olunan hər bir yazı materialı müstəqil mənbə vahidi kimi çıxış edir və bun səbəbdən də hər bir yazının, məqalənin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təhlil edilməlidir. Bununla belə, mətbuat orqanlarının daşdığı funksiya buradakı yazıların təhlilində mütləq nəzərə alınacaq orta xüsusiyyətdir.

Dövrü mətbuata mütəmadi olaraq nəşr olunan qəzetlər, jurnallar, bülletenlər və s. daxildir ki, biz bu məqalədə əsasən dövrü mətbuat içərisindən ən geniş yayılmış və mühüm əhəmiyyət kəsb edən qəzetlərin üzərində dayanacağıq.

Bəhs edilən xroloji çərçivəyə aid mətbuat materiallarına rəsmi xəbərlər, hökumət qərarları və sərən-

camları, hadisələrin şərh məqsədi daşıyan müəllifsiz redaksiya məqalələri, ayrı-ayrı müəlliflərin araşdırma məqalələri, oçerkləri, felyetonları, redaksiyaya müxtəlif şəxslər tərəfindən ünvanlanan “redaksiyaya məktub” silsiləsindən olan yazılar, müxtəlif elanlar və s. daxildir. Buraya müxtəlif hadisə iştirakçılarının xatirə və şahidliyini ifadə edən yazıları da əlavə etsək, mətbuatın çoxaspektli, müxtəlif janrlı mətnləri bir bir araya gətirdiyini və dövrün müxtəlif rakurslardan təhlili üçün geniş imkanların açıldığını gümrük. Ümumiyyətlə isə, mətbuat bütün dövrlərdə ideoloji təbliğat aləti, və ictimai-əhvali ruhiyyəni müəyyən edən və istiqamətləndirə bilən, cəmiyyəti maarifləndirə bilən mühüm vasitədir. Bu qeyd edilənlər xüsusən, 1917-1920-ci illər tarixində özünü daha çox doğruldur.

Mətbuatın düzgün əhəmiyyətini anlamaq üçün bəhs olunan dövrə nəzər salmaq zəruridir. Dövrü ümumi səciyyələndirsək, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Azərbaycan xalqı müstəmləkəçilikdən azad olmaq imkanı qazanaraq, ağır bir yol keçməklə milli demokratik dövlət yarada bilmişdi. Mürəkkəb və ziddiyyətli olan bu dövr müxtəlif ideologiyaların eyni zamanda mövcudluğu ilə xarakterikdir. Belə ki, bu zaman Azərbaycan siyasi səhnəsində mənşəyinə, mahiyyətinə və təmayülünə görə müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələr mübarizə aparırdı ki, onların da hər birinin əsas tribunası öz mətbuat orqanları idi. Azərbaycansiyasi səhnəsində yer alan milli- demokratik qüvvələrin, mühafizəkar eləcə də klerikal ünsürlərin, ümum-Rusiya inqilabi və liberal siyasi partiyalarının buradakı yerli təşkilatlarının (eser, menşevik, bolşevik, kadet), eləcə də müxtəlif millətçi (rus, erməni, yəhudi və s.) təşkilatların hər birinin qəzeti nəşr olunurdu. Demək olar ki, Azərbaycan tarixinin heç bir dövründə bu qədər geniş spektrdə siyasi qüvvələr bir-biri ilə mübarizə aparmamışdılar. Müxtəlif təmayüllü siyasi təşkilatlarının mövcudluğu, milli və sinfi şüarların bir arada səsləndirilməsi, obrazlı ifadə edilərsə, rəngləri daha da tündləşdirirdi. Belə bir dövrü dolğun şəkildə anlamağa, məhz dövrü mətbuat materialları imkan verir.

İnqilabdan sonra mətbuat orqanlarının sayı xeyli artmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyət dövründə isə 200-ə yaxın qəzet çap olunurdu. Dövrü mətbuatın statistikasındakı bu qeyri-adi artımın səbəbləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əks-fikirliliyə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi [1, s.117]. 1918-ci ilin martından-sentyabrına kimi, Bakıda əvvəlcə bolşeviklərin, sonra Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti dövründə senzura tətbiq olunaraq milli mətbuat qadağan olunsada, Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra yenidən mətbuat azadlığı bərqərar olmuş və adları çəkilən siyasi qüvvələrin yenidən fəal ideoloji siyasi mübarizə meydanı qazanmışdılar. 1919-cu ilin oktyabr ayının 30-da cümhuriyyət parlamenti tərəfindən “Mətbuat haqqında nizamnamə” qəbul edilmiş və dövlət mətbuat üzərində senzuranı ləğv etmişdi. Bu səbəbdən də dövlətə müxalif siyasi partiya və təşkilatların, müxtəlif milli qrupların da mətbuat orqanları açıq şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanı əldə etmişdilər.

Bu qəzetlər sırasında “Açıq söz”, “Azərbaycan”, “İttihad”, “Hümmət”, “Yeni İqbal”, “Bəsirət”, “So-vqat”, “Zəhmət sədası”, rusca “Azerbaydjan”, “Kaspiy”, “Baku”, “Bakinskiy raboçiy”, “İsvestiya Bakinskoqo Soveta”, “Naş qolos”, “İskra”, “Znamya truda”, “Bülleten Diktaturı Sentrokaspiya”, “Nabat”, “Bakinsets”, “Vperyod”, “Naşa vremya”, “Yedinaya Rossiya” və s. qəzetlərini xüsusilə qeyd etmək olar.

Bu dövrdə milli mətbuat səhifələrində mütəmadi olaraq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəylilər, Ə.Cavad, Ə.Müzənnib, Mirzə Bala Məmmədzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Seyid Hüseyn, Ə.Abid, Əli Yusif, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Fərhad Ağazadə və digər dövrün tanınmış publisistləri çıxış edirdilər.

Bəhs edilən dövrdə əsas məlumat və informasiya vasitəsi mətbuat olduğu üçün, onun səhifələri məlumat bolluğu ilə yüklənmişdi. Mətbuat istənilən halda dövrün güzgüsüdür. Lakin məhz Fevral inqilabından sonra formalaşan, azad və senzurasız mühit həm müxtəlif təmayüllü siyasi partiyaların orqanları, həm də, bitərəf qəzet və jurnalların səhifələrində baş verən hadisələrin müxtəlif mövqelərdən təfsiri və şərhinə imkan verirdi. Bütün mətbuat nümunələrində demək olar ki, eyni aktual məsələlər, lakin fərqli təfsirlə verilir. Siyasi rəqiblərin bir-birini açıq tənqid edə bilməsi, eləcə də bitərəflərin bütün bunlara münasibəti tədqiqatçıya hadisələrə müxtəlif rakurslardan baxmağa və mümkün qədər obyektiv təhlil etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi xadimlər arasında, eləcə də, müxtəlif cəbhəyə aid jurnalist və müxbirlər arasında gedən müzakirə və mübahisələr bir sıra qeyri-müəyyən məsələlərə işıq salır.

“Kaspi” və “Baku” qəzetləri Bakı və Azərbaycanın digər ərazilərində baş verən hadisələr haqqında gündəlik, daha operativ şəkildə məlumatlar verirdi. Kadetlərin rüporu olan “Baku”nun səhifələrində həm erməni, həm rus milli şuaralarının fəaliyyəti ilə bağlı geniş məlumatlar yer alırdısa, “Kaspi”nin son səhifəsində çıxan “Müsəlman Milli Komitəsinin Xəbərləri” Azərbaycanda milli hərəkəti ardıcıl təhlil etməyə imkan verən məlumatlarla zəngin idi. Hətta “Molla Nəsirəddin” satirik jurnalı ictimai-siyasi prosesləri anlamağa kömək edən mənbə hesab edilə bilər. Burada baş verənlərə tamamilə fərqli hətta demək olar ki, tərəfsiz münasibət diqqəti cəlb edir. Azərbaycanlı siyasi qüvvələrin hec birini tam təqdir etməyən jurnal hadisələrə tamamilə fərqli rəqursdan baxmağa imkan verir.

Dövri mətbuat materiallarının tədqiqində kontent-analiz (kontent təhlili) metodunun rolu

Mətbuat materiallarının spesifikasiyası onlar üzərində sistemli təhlil aparılmasını tələb edir. Bu baxımdan daha çox sosial tədqiqatlarda tətbiq edilən kontent-analiz metodunun mətbuat materiallarının tədqiqində rolu böyükdür. 1950-ci illərdən etibarən kontent-analiz humanitar və sosial elmlərin geniş dairəsini öyrənmək üçün intensiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. Sovet tarixşünaslığında da kontent-analiz bu və ya digər dərəcədə istifadə olunurdu [16].

Kontent-analiz mətnlərin məzmununun sistemli, obyektiv və kəmiyyət və keyfiyyət təhlili metodudur. Bu zaman mətnlərdəki söz və ifadələrin necə və nə qədər təkrarlanmasına diqqət yetirilir, bunun nəticəsində mətndəki aktlar və tendensiya, eləcə də ilk baxışda önə çıxmayan struktur mahiyyətli məlumatlar, gizli informasiya üzə çıxarılır. Kontent-analizin digər tədqiqat metodlarından fərqli spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, onun proseduru öyrənilən mətnin müəyyən mənalı vahidlərinin tezliyi və həcmi sayılmasını nəzərdə tutur. Bu yolla əldə olunan mətnin kəmiyyət xarakteristikaları sənədin keyfiyyətli, o cümlədən gizli (latent) məzmunu haqqında nəticələr çıxarmağa imkan verir [15].

Kontent-analizin əsas növləri kəmiyyət və keyfiyyət analizləridir. Əgər kəmiyyət kontent-analizi mətndə müəyyən sözlərin, ifadələrin, anlayışların, mövzuların işlənmə tezliyini müəyyən etməklə, digər tədqiqat mərhələləri üçün statistik nəticə çıxarırsa, keyfiyyət kontent-analizində daha dərin təhlil aparılır və mətndəki mənalılar və kontekst müəyyən edilir. Böyük həcmdə materialın təhlilində əvəzsiz olan bu metod sistemli şəkildə tədqiq etməyə imkan verir [16].

Məsələn, 1917-1918-ci illərdə Bakıda çıxan sosialist mətbuat orqanlarında müsəlman əhaliyə münasibəti ifadə edən “qeyri-yetkin kütlə” ifadəsinin təkrarlanması, yaxud 1917-ci ilin sonlarından 1918-ci ilin martına kimi, sosialist mətbuatında əvvəlki aylarda da işlədilən “təxribat” ifadəsinin daha tez- tez işlənməsi diqqəti cəlb edir ki, bu da şəhərdə olan əhvali- ruhiyyədə gərginliyin göstəricisi idi. Eləcə də, Mart soyqırımı öncəsi diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri mətbuatda müsəlmanların silahlanması barədə xəbərlərin sayının artmasıdır. Həmin dövr milli mətbuatında qadınların hüquqları məsələsinin nə dərəcədə aktual olmasını sadəcə kontent analiz metodu ilə də müəyyən etmək mümkündür. Bu zaman həm hansı mətbuat orqanının bu məsələyə daha çox yer ayırdığını, həm də, hansı müəlliflərin bu barədə yazdığını görürük. Yaxud, 1917-ci ildə inqilabi demokratik dəyişikliklərin təəcəssümü olaraq müxtəlif orqanlara seçki kampaniyalarını götürə bilərik. Kontent-analizlə seçki mövzusunun da 1917-1918-ci il mətbuatında geniş yer tutduğunu üzə çıxarılır. Bu metodla Azərbaycan milli siyasi qüvvələrinin seçki prosesinə münasibətini də müəyyən etmək mümkünür. Məsələn, təkcə “Açıq söz” qəzetində bu mövzu ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin xeyli məqaləsi (“Bizim cəmiyyətimiz və seçkilərimiz”, Qəflət zamanı degil!”, “Seçkilər”, “Duma seçkiləri”, “Bələdiyyə seçkiləri haqqında”, “Nömrəli seçkilər”, “Nagahan bir qələbə və. s. –bax. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, IV cild”) çap olunmuşdu ki, bu da milli demokratların mövqeyinin ifadəsi idi.

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında hansı mövzulara diqqət yetirilməsi də kontent-analiz vasitəsi ilə asanlıqla müəyyən edilir. Belə ki, hətta səhti analiz belə, mətbuatda hansı məsələlərin işıqlandırılmasını müəyyən edərək, dövlətin daxili və xarici siyasətində prioritet məsələləri, problemləri müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, “Azərbaycan” qəzetinin əksər saylarında bu mövzularla bağlı yazılar yer alır: Azərbaycan parlamenti və hökumətinin fəaliyyəti, fəhlə məsələsi və sosialistlərin hökumətə müxalifliyi, Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri, Ermənistandakı müsəlmanların əhvalı, Dağıstandakı siyasi vəziyyət, Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinin təhlili, qadın məsələsi, məktəb məsələsi və.s. Eynilə, əgər

həmin dövrdə çıxan sosialist mətbuatına diqqət yetirsək, o zaman əsas mövzunun Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin siyasətinə kəskin tənqidi münasibət ifadə olunmaqla fəhlə məsələsi, tətillə mövzusu Sovet Rusiyasında siyasi vəziyyət barədə xəbərlər olduğu görünür.

Lakin bununla belə kontent-analiz nəticəsində toplanan statistik nəticələr mənbədən bitkin məlumat almağa bəs etmir və tarixi tədqiqatlar üçün mətnin daha dərin təhlili zəruridir ki, bu zaman da dövrəyə diskurs-analiz və hermenevtik -analiz metodları daxil edilə bilər.

Dövri mətbuat materialları üzərində iş prosesində diskurs-analiz və hermenevtik təhlilin məqsədə uyğunluğu

Bəhs edilən dövrdə cəmiyyətdə hansı ab-havanın hökm sürdüyünü, proseslərin mahiyyətini dolğun şəkildə açmaq və kompleks şəkildə araşdırmaq üçün Qərb və Rusiya tarixçilərinin geniş istifadə etdikləri hermenevtik və diskurs -analiz metodlarından istifadə edilməsi çox əhəmiyyətli nəticələr əldə edilməsinə səbəb ola bilər. Sosial və humanitar elmlər, təbii elmlərdən fərqli olaraq, insanı və onun fəaliyyətini bir-başına deyil, dolay yolla, mətn prizmasından öyrənir [16]. Qeyd edilən metodlar da məhz mətnlərin təhlili üsullarıdır ki, tarix elmində hazırda çox geniş tətbiq olunan interdisciplinar yanaşma məhz bu metodların tətbiqi ilə mümkün olur.

Diskurs-analiz metodunun məqsədə uyğunluğundan bəhs etməzdən öncə “diskurs” məfhumunun özünün izahına müəyyən ehtiyac vardır. Çünki hələ də elmdə bu anlayışın izahı və diskurs-analizin müstəqil bir metod olub olmaması ilə bağlı qeyri müəyyənliklər mövcuddur. Ümumən, diskurs müəyyən formal strukturanın — mətnin yaranmasına gətirib çıxaran kommunikativ prosesi xarakterizə edir. Daha dəqiq ifadə edilərsə, o, özündə mətni və sosial kontekstdə olan dinamik dil fəaliyyətini birləşdirən proses kimi başa düşülür, yəni diskurs mətn və onu müşayiət edən sosial kontekstin məcmusu kimi nəzərdən keçirilə bilər [3]. Bu zaman da sosial, mədəni-tarixi, ideoloji, psixoloji və digər amillərin nəzərə alınması vacibdir. Hər hansı bir diskursun təhlili təkcə onun tərkibində mövcud olan mədəni və zaman kateqoriyalarını deyil, həm də şəxsiyyətin bəzi fərdi psixologiyistik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir ki, bu xüsusiyyətlər birlikdə onun yaradıcılarının özünəməxsus “mətn portretini” formalaşdırır [14, s.39]. Diskurs təhlilində mətnlərə güc, ideologiya və ictimai münasibətlər prizmasından baxılır və mətnə ifadə olunan sözlərin sosial reallığı necə konstruksiya etdiyinə diqqət yetirilir. Hətta belə bir fikir də söylənilir ki, diskurs hakimiyyətin ifadəsidir [19, s.77]. Məhz bu cəhətlər onu tarixi tədqiqatlarda cəlbədar metoda çevirir. Ənənəvi təhlildən fərqli olaraq diskursiv təhlil dərin semantik analizdir və söz və cümlə mənalarının sosial və tarixi mənşəyini ortaya çıxarmağa yönəldilmişdir. Bu zaman hər sözə, onun təkrarlanma tezliyinə, necə deyilməsinə diqqət yetirilir. Hər bir söz seçimi artıq subyektiv–qiymətləndirici bir akt hesab olunduğundan diskursun ifadə olunduğu dilin təhlili tarixi hadisələrin mahiyyətini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Digər mühüm məqam isə bundan ibarətdir ki, dil manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə olunduğuna görə, diskurs təhlilini aparan tədqiqatçı bir növ bu manipulyasiyanı üzə çıxarmış olur. Əgər daha da sadələşdirsək, diskurs-analiz ayrı-ayrı diskursların təhlili kimi anlaşılmalıdır və müxtəlif diskursların cəmləndiyi 1917-1920-ci illər mətbuatının məhz bu metodla təhlil edilməsi mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, diskursların sərhədləri variativdir. Lakin başlıca diskurslar düzgün müəyyən olunduqda təhlil də uğurlu ola bilər. Əvvəlcə ümumi və ya qlobal diskursları, daha sonra onları təşkil edən subdiskursları müəyyən edərək təhlil aparılması daha məqsədə uyğun ola bilər. Məsələn, konkret bu məqalənin predmetinə gəldikdə, Azərbaycanda bəhs edilən dövrün mühüm hadisələri Rusiyadakı Fevral inqilabından başlanğıc götürür və bu faktorla sıx bağlıdır. Belə ki, bu zaman milli ücraqlar daxil olmaqla ümum-Rusiya məkanında inqilab diskursu hakim idi. Milli demokratik, millətçi, sosialist, islamçı, türkçü, feminist (qadın hüquqları), erməni-müsəlman münasibətləri, “velikorus” (böyük rus dövlətçiliyi) və s. diskurslar isə qlobal inqilab diskursu daxilində mövcud idi. Bu adda diskurslar daha əvvəldən meydana çıxsada, inqilab diskursunun formalaşması onların təkamülünə və qəti müəyyənləşməsinə səbəb olmuşdu. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda istənilən sosial-ictimai hadisə bu mühüm məqamı nəzərə almaqla təhlil edilməlidir.

Tarixi tədqiqatlarda daha çox tənqidi diskurs təhlili metodundan istifadə edilir. Bu metod mətbuatın ictimai rəyi necə formalaşdırmasını və müxtəlif ideyaların cəmiyyətə sirayət etməsi mexanizimini üzə çıxarır. Həmin dövrdə demək olar ki, bütün partiyaların proqramları demokratik müddəalarla dolu idi. Partiyaların

əsl məram və məqsədlərini isə onların partiya qəzetləri ortaya qoyurdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mətnlərdəki latent informasiyaların üzə çıxarılması yolu ilə tamamilə yeni təsəvvürlər formalaşır. Məhz mətbuat materiallarının diskurs təhlili 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda mübarizə aparan siyasi qüvvələrin iki düşərgədə – sosialist və milli düşərgələrdə qararlaşıdığını və onlar arasında ziddiyyətlərin hansı səbəblərdən meydana çıxmasını və tədricən necə kəskinləşdiyini üzə çıxarır. Sosialist və milli mətbuatda diskursların təhlili inqilabi alqışlayan azərbaycanlıların sosialistlər tərəfindən tədricən “əksinqilabçı” mövqeyinə “sıxışdırılması” prosesini izləməyə imkan verir. Sadəcə sosialistlərin ritorikasında yer alan ifadələrin analizi müəyyən qənaətə gəlməyə imkan verir. Məsələn, müsəlman əhalinin siyasi cəhətdən yetkin olmaması ifadəsinin (rusça “nesoznatelnıy” sözü ilə ifadə olunur – A.Ə.) yazılarda vurğulanması diqqəti cəlb edir. Bu ifadə qeyri- müsəlman əhalinin müsəlmanlar mənfi münasibətinə yol açdığı kimi, müsəlmanlarda da sosialistlərin onları qəbul etməməsi kimi anlaşıldı ki, bu mövqe də milli mətbuat səhifələrində yer alırdı.

Yaxud məlum Şamxor hadisələrinin mətbuatda sosialistlər tərəfindən edilən “təqdimat”ı da ictimai rəyə ciddi təsir edir və sosialist və milli diskursları arasında ziddiyyətin artdığını nümayiş etdirirdi. Sınıf düşmən kimi “müsəlman-tatar mülkədarlar” göstərsə də, işlədilən cümlələrdə vurğu “mülkədar” və “bəy” ifadələrinin deyil, “müsəlman” ifadəsinin üzərinə düşürdü [4, s.31].

Ümumiyyətlə, “müsəlmanlar silahlanır”, “təxribatalara qarşı mübarizə” çağırışları 1917-1918-ci ilin martına kimi inqilabi mətbuatda tez- tez səslənirdi. Bu ifadələr sosialist diskursunda “əksinqilab”ın inqilaba yaratdığı təhlükənin göstərmək funksiyası daşıyırdı.

1917-1918-ci illərdə Bakıda gedən siyasi mübarizəni milli qüvvələrin əsas tribunası “Açıq söz” və “Kaspi” (söhbət bu qəzetin son səhifəsində yer alan əlavədən – “Müsəlman Komitəsinin Xəbərləri”ndən gedir) idisə, sosialistlərin mövqeyini “İzvestiya Bakinskoqo Soveta” və digər partiya qəzetləri – bolşeviklərin “Bakinskiy raboçiy”, eserlərin “Znamya Turuda” və menşeviklərin “Naş qolos”, daha sonra “İskra” qəzetləri ifadə edirdi. Bu zaman ən oxunaqlı və əhatəli ictimai-siyasi qəzetlərdən biri olan “Baku” qəzeti vasitəsi ilə kadetlər və eyni zamanda erməni milli diskursunu da izləmək olur. Eləcə də daşnakların rusca çıxan “Vperyod”, Erməni Milli şurasının “Naşe vremya” qəzetləri də buna imkan verir.

Təbii ki, bir məqalə çərçivəsində ümumi mətbuat materiallarının təhlilində qeyd edilən metodların tətbiqindən geniş və əsaslı şəkildə danışmaq olmaz. Lakin bir neçə nümunənin üzərində dayanmaq mümkündür. Məsələn, təkcə Mart soyqırımı ilə bağlı mətbuatda müxtəlif xarakterli yazılara baxsaq, bəzi məqamlar diqqəti cəlb edir. İlk öncə qeyd edək ki, 1918-ci ilin aprelində Bakıda yaranan hakimiyyətin (Bakı Xalq Komissarları Sovetinin) bolşevik-daşnak hakimiyyəti olmasını, bu hakimiyyətin anti-Azərbaycan siyasəti yeritməsi, Mart hadisələrinə qiymət verilməsi ilk olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi mətbuatında olmuşdu. Onunla yanaşı “Açıq söz”, “İttihad” və s. qəzetlərdə də bolşevik-daşnak birliyinin cinayətkar əməlləri ifşa olunurdu. Ümumiyyətlə, Azərbaycandilli mətbuatda sosialistlərin daşnaklarla münasibətləri ciddi şəkildə hədəfə alınır. Hətta müxtəlif partiyanın üzvləri olan ermənilər, millətçi kimi dəyərləndirilərək görə “daşnak” adlandırılırdılar: “Sosialist bayrağı altında məzkur [adı çəkilən] şuraya daxil olan daşnak Şaumyan (bolşevik idi –A.Ə), Sako Saakyan (eser idi-A.Ə), A. Arakelyan (daşnak idi-A.Ə.) müsəlman fəhlələrin şura heyətiə daxil olmasına hər cür mümaniet [maneçilik] göstərməyə çalışırdılar” [6, s.3-4]. Eynilə ermənilər də azərbaycanlılara eyni prizmadan baxırdılar ki, bu da “türkdən, müsəlmandan bolşevik olmaz” ifadəsində öz əksini tapır. Bolşevik mətbuatı isə ictimai mühitdə qabarıq görünən bu tendensiyanı öz rakursundan başqa cür izah edirdi. “Bakinskiy raboçiy” özünün 5 mart tarixli sayında yazırdı: “Sadə müsəlmana təlqin edirlər ki, bolşeviklər erməni millətçiləri ilə ittifaqdadırlar, bolşevik partiyası uydurmadır və erməni Şaumyan erməni millətçilərinin məqsədləri üçün yaradılıb” [13, s.1-2].

Faciənin birinci il dönümündə “Azərbaycan” qəzetində silsilə şəkildə çap olunan məqalələrdə M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli və digərləri tərəfindən Mart hadisələrinin səbəbləri təhlil edilirdi. Bu məqalələrdən bəzi iqtibaslar azərbaycanlı milli demokratların hadisəyə münasibətinə aydınlıq gətirir. Məsələn: “İştə, Mart faciəsi hüriyyət və muxtariyyət əvəzinə bizə xarabalıq vermək istəyənlərin cinayəti idi. Onun üçün marta kəsilən minlərlə qurbanlar, fəda edilən şəhidlər Azərbaycan fikri-hüriyyət və istilalının qurban və şəhidləridir” [7, s.1]. Digər bir məqalədə isə Bakı Sovetində müsəlmanların az olduğu bildirilir və burada millətçi tendensiyaların olmasına diqqət çəkilir: “..sosialistlik niqabı altında bir çox milli intriqalar çevrilməkdə idi

və bu adamlar uyumayıb gecə və gündüz milli vəzifələrini ifa edirdilər”. [7, s.1] M.Ə.Rəsulzadə özü Mart hadisələri səbəblərini belə izah edirdi: “Mart hadisəsindəki müvəffəqiyyətsizliyin ən böyük səbəbi, bunu artıq hər kəs təsdiq edir ki, camaatımızın başsızlığı, o vaxta qədər bildiyi camaat xadimlərinə və siyasi firqə rəislərinə deyil, qeyri-məsul adamlara, ağılından ziyadə hissiyyatına tabe şəxslərə uyduğu olmuşdur” [9, s.1]. Bütün bunlar milli diskursun özünüifadəsi idi. Hadisələrə milli maraqlar və münasibətlər rakursundan baxılırdı. Nəticə etibarilə isə dövlətin rəsmi qəzeti “Azərbaycan” qəzeti Mart hadisəsi vasitəsi ilə milli tarix narrativini yaradırdı. Bu narrativdə Bakıdakı bolşevik hakimiyyəti bolşevi-daşnak hakimiyyəti, mart günlərində öldürülənlər isə istilalının qurban və şəhidləri kimi təqdim edilirdi. Sosialistlik pərdəsi altında milli maraqların həyata keçirildiyi bildirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hökumətə müxalif olan İttihad partiyasının mətbuat orqanında Mart faciəsi milli bir faciə kimi qiymətləndirilsə də, bu hadisənin baş verməsində “hamı bir az təqsirkardır” [18, s.2] söyənir və hakim Müsavat partiyası ideya millətçiliyində ittiham edilirdi.

Ümumiyyətlə, “Azərbaycan” qəzeti dövlətin ideologiyasının daşıyıcısı, təbliğçisi kimi mühüm rol oynayırdı və burada çap olunan yazılarda milli dövlətçilik diskursu hakim idi və bu vətəndaş-dövlət münasibətinin qurulmasına münasibətdə özünü göstərirdi. Bu baxımdan Ü.Hacıbəylinin “Camaat köməkliyi” məqaləsindəki fikirləri diqqət cəlb edir: “Bu gündən böylə hər bir əmri məhz hökumətin boynuna atmaq “hökumət özü bilər” demək, hökuməti təkbəşinə buraxmaq, hökumətə əldən gələn köməyi etməmək mənafeyi milliyə və istiqlaliliyyətimizin və həm də şan və şərəfimizin təmin və təyidi yolunda işləməmək, müstəqil yaşamaq istəyən bir millət üçün günahdır” [5, s.1].

Diskurs- analiz mətnin sözlərinin işlənməsi xüsusiyyətlərinə köklənirsə, tarixi mətndə mənanı və müəllifin niyyətini anlamaq üçün hermenevtik-analizdən istifadə edilir. Bu metod tarixilik prinsipi və kontekst anlayışı ilə sıx bağlıdır və mətnlərin dərin və kontekstual şərhinin həyata keçirilməsidir. Hermenevtik təhlil mətnin gizlində qalan mənalarnı üzə çıxarmaqla bərabər, müəllifin niyyətini də cözməyə yönələn bir metoddur. Hələ antik dövr ədəbiyyatını, mifləri, daha sonra xristian və digər dini mətnləri şərh üsulu kimi yaranan hermenevtika XIX əsrin ikinci yarısından etibarən tarixi tədqiqatlarda da geniş istifadə olunmaqdadır. Fəlsəfədə dilin roluna münasibətin dəyişməsinə ifadə edən lingvistik çevriliş və strukturalizm cərəyanlarının təsiri ilə hermenevtik təhlil imkanları daha da genişlənmişdir. Diskurs təhlil mətnin özündə hakimiyyət, güc, ideologiya münasibətlərinin hansı sözlər, deyimlərlə ifadə olunmasına diqqət yetirirsə, hermenevtik şərh konteksti nəzərə almaqla, məna axtarışındadır. Doğrudur, burada tədqiqatçının nəzəri metodoloji hazırlığının kifayət qədər olmaması və subyektiv yanaşmasının mətnin düzgün anlaşılmasına mane ola biləcəyi də nəzərə alınmalıdır. Lakin hər halda bu metod dünya tarix elmində kifayət qədər geniş istifadə olunmaqdadır.

Konkret nümunədə hermenevtik təhlili apara bilərik. Yuxarıda kontent-analizin tətbiqi ilə bağlı qeyd edilən seçki mövzusunun Azərbaycan milli qüvvələri üçün əhəmiyyətini məhz 1917-ci il mətbuatı üzə çıxarır. Məsələn, seçkinin əhəmiyyətini izah edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Seçki xəlv və cəmaət idarəsinin dirəyidir. Bu dirək zəif olursa, bina uçur” [10, s.137]. Bakı şəhər Dumasına keçirilən seçkilərlə bağlı “Rusiyada müsəlmanlıq” partiyasının (“İttihad”) əhaliyə müraciətində isə seçkidə iştirakın vacibliyi bu cür əsaslandırılırdı: “Bakıda əksəriyyəti müsəlmanlar təşkil edir, deməli Dumada da əksəriyyət müsəlmanlarda olmalıdır. Bu saat digərlərinin dərdinə qalan var, amma müsəlman kasıb əlsiz-ayaqsızlarına kömək edən yoxdur. Çünki heç bir idarədə müsəlmanların ixtiyarı və nümayəndəsi yoxdur” [8, s.1]. Başqa sözlə, milli problemlərin həlli yolu olaraq müsəlmanların inqilabi proseslərə qoşulması təşviq edilir və bu zaman da təbliğatın uğurla nəticələnməsi üçün müsəlmanların ağır vəziyyəti və hüquqsuzluğunu göstərən ifadələr verilir.

Yaxud da milli-demokratların seçkilərdə müsəlman qadınların iştirakına nail olmaq üçün məsələyə ciddi yanaşaraq bu istiqamətdə iş gördüyü də mətbuatda əks olunur. Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “Millətimiz yarın bir fəlakətə uğrarsa, səbəb qadınlardır. Qadınlardakı maarifsizlikdir” [10, s.165]. Bu cümlədə Müsavat partiyasının lideri ümummüsəvatçıların, dolayısıyla bütün milli demokratların mövqeyini ifadə edirdi. Milli gücü ortaya qoymaq üçün ona mane olan bu mühüm problem aradan qalxmalı idi və milli demokratlar bunu anlayırdılar. “Kaspi” qəzetində yer alan bir xəbər isə müsəlman qadınların özlərinin seçki

məsələsinə münasibətinə aydınlıq gətirir. Həmin xəbərdə bildirilirdi ki, 1917-ci ilin mayında Bakıda ərzaq komitələri seçkilərində seçkilərə nəzarət üçün 50 nəfər müsəlman qadına ehtiyac olduğunu bildirdikdə, nəinki başıaçıq qadınlar hətta hicablı olanlar da öz adlarını yazdırmaq istəmişdilər [11, s.6]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin vaxt seçici kimi siyahıya alınan 14 min müsəlman qadınından 11 mini seçkidə iştirak etmişdi [12, s.6] və bu da mühüm göstərici idi. Ümumiyyətlə isə, seçkiyə münasibət milli siyasi qüvvələrin demokratik dəyərlərə münasibətinin göstəricisi idi.

Beləliklə, Azərbaycan milli hərəkətinin müxtəlif təmayüllərini ifadə edən müsavətcilər və ittihadçılar demokratik prinsiplərin müdafiə edilməsi yolu ilə milli maraqların təmin olunmasına cəhd edir və sosialistlərin onları ittihat etməsinə baxmayaraq, inqilabın nailiyyətlərini müdafiə mövqeyində idilər. Başqa sözlə, dövrün tələbinə uyğun olaraq ictimai-siyasi çeviklik göstərməkdə idilər. Onlar arasındakı ziddiyyətlərin səbəbləri və mahiyyəti

sözügüdən metodlar vasitəsi ilə daha dolğun şəkildə müəyyən edilə bilər.

Hermenevtik analiz bu dövr mətbuatının milli tarix narrativinin yaradılmasında rolunun mühümlüyyətinə də diqqət cəlb edir. “Azərbaycan” qəzetində 1919-cu ilin martından etibarən Cümhuriyyət xadimi Adil xan Ziyatxanovun Azərbaycanın tarixi barədə çıxan silsilə məqalələri (Bax.Azərbaycan qəzetinin transliterasiyası. Bakı, 2023-2025) milli demokratik dövlətin tarixini ortaya qoymaqla yanaşı və ondan da daha artıq, milli tarix narrativi yaratmaq üçün ilk cəhdlərdən biri idi.

Göründüyü kimi, sözügedən tədqiqat metodları 1917-1920-ci illərin dövrü mətbuat materiallarının həmin dövrün tarixini araşdırmaq üçün mühüm mənbə kimi istifadəsinə geniş imkan yarada bilər. Mətbuatda müxtəlif xarakterli mənbə vahidlərinin yer alması onun ümumi bir mənbə tipi olması barədə sual doğursa da, faktiki olaraq mətnlər üzərində iş prosesinə mane olmur. Eyni zaman kəsiyində bir- biri ilə mübarizə aparan siyasi qüvvələrin hər birinin baxışları mətbuatda əks olunduğu üçün müqayisə yolu ilə nəticə əldə etmək asanlaşır. Qeyd olunan metodların birgə tətbiqi, həm də tədqiqatda interdisiplinar yanaşmanın tətbiqini təmin etməklə dövrün ictimai-siyasi prosesləri, dünyagörüşü və ab-havası, barədə dolğun təsəvvür yaradaraq proseslərin mahiyyətini anlamağa kömək edir. Lakin bu zaman tədqiqatçının subyektivizmə yuvarlanması əsas problemdir ki, bunu da nəzəri metodoloji bacarıqlara ciddi şəkildə yiyələnərək aradan qaldırmağa çalışması əsas şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. Aşırlı, A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, - 2009. – 296 s.
2. Bağirova, İ. Dünya və Azərbaycan tarixinin nəzəri problemləri // Azərbaycan tarixşünaslığı, cild 85, №1, 2025, s. 8-27
3. Cahangirov, F. Koqnitivlik və diskurs probleminə müasir baxış <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/3692.html> Dil və Ədəbiyyat” jurnalında (№4, 2015-ci il, ADU)
4. Əzimova, A. 1917–1918–ci illərdə Azərbaycan ictimai–siyasi mühitində antimüsəlman əhvali-ruhiyyə və onun siyasi hadisələrə təsiri barədə // Bakı: AMEA Xəbərlər, İctimai elmlər seriyası, – 2018, №1, – s.43 – 53.
5. Hacıbəyli, Ü. Cəmaət köməkliyi // Azərbaycan. – 1919, 8 yanvar, № 82, s.1
6. Mart hadisəyi-əliməsinin müxtəsər tarixçəsi // Azərbaycan. – 1919, 31 mart, № 147, s. 3-4
7. Mart matəmi // Azərbaycan. – 1919, 30 mart, № 146, s.1.
8. Müsəlmanlıq fırqəsinin müraciəti // Müsəlmanlıq – 1917, 22 октября, № 1. –с.4.
9. Rəsulzadə, M. Ə.Unudulmaz faciə // Azərbaycan. – 1919, 31 mart, № 147. – s.1.
10. Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri. 1917 – aprel 1918 / M.Ə. Rəsulzadə, tərt.ed., Ş.Hüseynov. – Bakı: Qanun, – c. 4. – 2013. – 456 s.
11. Мусульманская жизнь. Баку // Каспий. – 1917, 21 мая, №111. – с.6.
12. Мусульманская жизнь. Мусульманские избирательницы // Каспий.- 1917, 26 июля, №165. - с.6.
13. Новая провакация // Бакинский рабочий. – 1918, 5 марта, № 40, с.1-2
14. Приборович, А. А. Дискурс-анализ как метод выявления факта из исторического источника // Вестник БДУ. Сер. 3. 2012. № 2, <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/45222/1/pribovovich.pdf>.

15. Приборович, А.А. Контент-анализ – форма исторического исследования / А.А. Приборович, А.А. Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции) / редкол. В. Н. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. Минск, БГУ, 2011. с. 153–159.
16. Рафалюк, О.Е. Междисциплинарные методы изучения прошлого: применение контент-анализа в исторических исследованиях // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-1. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=20367> (дата обращения: 09.11.2025).
17. Рынков, В. Периодическая печать: место в системе исторических источников <https://polit.ru/articles/medlennoe-chtenie/periodicheskaya-pechat-mesto-v-sisteme-istoricheskikh-istochnikov-2010-08-09/> 09.11.25
18. Траурные дни // Иттихад. – 1919, 10 апреля, № 5, с.1-2
19. Чернявская, В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия [Электронный ресурс]: учеб. пособие. Москва, ФЛИНТА, 2017. 128 с. <https://dokumen.pub/540300-9785893499872.html>, 9 noyabr, 00.33

AYNUR ORUCOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi

SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏSİ İTALYAN KONSULUN HESABATINA ƏSASƏN (1577-1587-Cİ İLLƏR)

Giriş

XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi və Osmanlı dövləti arasında başlanan müharibə Səfəvi tarixində sərhədlərin kiçildiyi, ən çox ərazi itirilən dövr kimi yadda qalmışdı. Səfəvi hakimiyyətində baş verən siyasi səbatsızlıq, hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə dövləti zəiflətməmiş və gücdən salmışdı. Bu səbəbdən qonşu dövlətlərə, xüsusən də Osmanlı dövlətinə öz ərazilərini genişlətmə fürsəti vermiş və Səfəvilərin ərazi itkilərinə səbəb olacaq müharibənin başlanması imkanını yaratmışdı. Şah II İsmayılın qısamüddətli hakimiyyəti, hakimiyyətə keçmə məsələsində qızılbaş əyanları arasında olan siyasi anlaşmazlıqlar və taxta idarəçilik qabiliyyəti zəif olan Məhəmməd Xudabəndənin keçməsi Səfəvi dövlətinin qüdrətinin zəifləməsinə və sərhədlərin qorunmasının, təhlükəsizliyin təmin edilə bilinməməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu da Osmanlı sultanına şərq sərhədlərini genişlətmək imkanı vermişdi.

Səfəvi-Osmanlı dövləti arasında başlanan bu müharibə dövrün qaynaqlarında öz əksini tapmışdır. Dövrün qaynaqları içərisində bu baxımdan Venesiya diplomatik şəbəkəsinin nümayəndələrinin hesabatları olduqca dəyərli qaynaqlar hesab olunur. Venesiyanın diplomatik nümayəndələri etibarlı hesab etdikləri mənbələrdən əldə edir və bu məlumatları rəsmi hesabat şəklində Senata yollayırdı. Onların bu hesabatları daha sonra Senatda oxunurdu. Bu baxımdan səlahiyyət müddətləri ərzində baş verən hər hadisə haqqında məlumat göndərməyə çalışan italyan diplomatların yazdıqları mənbəşünaslıq cəhətdən olduqca maraq kəşb edir. Üstəlik bu mənbələrin həm Azərbaycan tarixi, həm də Osmanlı tarixi mənbəşünaslığının tərkibini zənginləşdirmək baxımdan əhəmiyyəti danılmazdır. Buna görə də dövrün hadisələrinin öyrənilməsində bu mənbələrə müraciət edilməli və tədqiqata cəlb edilməlidir.

Araşdırmanın əsas obyektini Venesiya respublikasının XVI əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısından etibarən Suriyada konulluq vəzifəsini yerinə yerinə Covanni Mikelenin 1578-1590-cı illərdə davam etmiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsi ilə bağlı yazmış olduğu hesabatdır [8]. Bu araşdırmanın predmetini isə bu hesabatda 1577-1587-ci illərdə yazmış olduğu məlumatların öyrənilməsi təşkil edir. Venesiya respublikasının Suriyadakı konsulu Covanni Mikelenin konsulluq dövründə yazıya aldığı bu baxımdan hadisələrin gedişatını öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Venesiya konsulu Senata göndərdiyi hesabatında yazıya aldığılarının əhəmiyyətini dərk edir və bu hadisələri təsvir etməyi bir növ özünə borc bilirdi. Çünki Venesiya respublikasında Şərqdə baş verən ha-

disələrin, xüsusən, Səfəvi və Osmanlı dövlətləri sərhədlərində baş verən hər bir dəyişikliyin, proseslərin gedişatının izlənməsi vacib hesab edilirdi. Buna görə də qeyd olunduğu kimi Şərqdə fəaliyyət göstərən hər bir Venesiya diplomatı vəzifələrini icra etdikləri müddət ərzində hökumətlərinə mütəmadi hesabatlar verir və öyrəndikləri məlumatları yazmaqda daimi olaraq məktublar vasitəsilə çatdırırdılar.

Konsul qeyd edir ki, ən seçilmiş insanlar tərəfindən hesabatlarda yazılmış şeyləri təkrarlamaq ona mənasız görünür. Bu səbəblə də Levantda keçirdiyi müddət ərzində gördüklərindən daha çoxunu bu hesabata daxil etməyə cəsarət edə bilmir.

C.Mikele yazdığı hesabatda qeyd edir. *“Əlahəzrətləri, hər zaman bu müharibənin ilk dövrlərindən başlayaraq Levantdan (Aralıq dənizinin şərq sahilləri-A.O.) ayrılanadək (vəzifəsini bitirdiyi müddətə qədər -A.O.) davam edən bütün proseslər haqqında tam bilgi sahibi olmağı və bütün uğurları tam olaraq anlatmağı arzulamışam. ... Mənə verilən fürsətlə türklərlə perslər arasındakı anlaşımazlığın ilk qılgıncımlarından, konsulluğumun son günlərinə qədər olan dövrdə bütün gedişat haqqında arzu etdiyim tam bilgiyə sahib oldum.”* [8, s.257]

Müharibənin başlanması

XVI əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısından etibarən Səfəvi dövlətində idarəçilikdə yaranan boşluqlar və dövlətin zəifləməsi Osmanlı hakimiyyətində müharibə başlatmağa şans kimi dəyərləndirildi. Şərq sərhədlərində daim təhlükə hesab edilən səfəvilərə qarşı yeni hərbi əməliyyatların aparılması və yaranan fürsətlərdən istifadə edilməsi üçün fəaliyyətə keçildi. Dövrün qaynaqlarında bu müharibənin başlanması səbəbləri fərqli olaraq göstərilir.

Türkiyə tarixşünaslığında bu müharibənin əsas səbəbkarları səfəvilər hesab olunur və onları Anadolu torpaqlarının şərqində apardıqları siyasət və sərhədlərdə yaranan siyasi narazılıqların buna səbəb olduğu qeyd olunur. Xüsusilə Uzunçarşılı və Kütükoğlu II İsmayılın zamanında Şərqi Anadolu torpaqlarında əhəlinin üsyana təhrik edilməsinə dair fəaliyyət göstərilməsini qeyd edirlər. B.Kütükoğlu 1578-ci ildə müharibənin başlanmasında Osmanlı dövlətinin özünümüdafiə etməyə sövq edildiyini xüsusi vurğulayır. [4, s.21]

Bu araşdırmanın əsas qaynağı hesab olunan Venesiyanın Suriyadakı konsulunun məlumatlarında isə bu müharibənin Səfəvi dövlətində yaranan hərəmərcliyi Osmanlı sultanının fürsət bildiyi və sərhədlərini şərqə doğru genişlətmək istədiyi bu müharibəyə səbəb olduğu qeyd edilir. Venesiya konsulu Osmanlı sultanı III Muradın zəhnini başqa savaşa yönəltmədən burda hər cür zəfər əldə edə biləcəyini düşündüyünü qeyd edir. *“Bu ümidlər içərisində olduğu zaman Van paşası tərəfindən Persiyanın vəziyyəti haqqında çox geniş bir hesabatla hər şanslı zəfəri gətirə biləcəyi ümidini verərək hərəkətə keçməsi üçün təhrik edildi.”* [8, s.260]

İsgəndər bəy Münşi də bununla bağlı qeyd edir ki, belə bir günün arzusunda olan zəmanə padşahları və düşmənlər bu fürsəti qənimət bilib, şərqdən və qərbdən Əcəm məmləkətlərinə tamah saldılar. Sultan III Muradın Azərbaycan və Şirvan məmləkətlərinə tamahı düşdü [3, s.88].

Bu xəbəri alan sultan dərhal bir sərdar (baş komandan) təyin etdi və ekspedisiyaya hazırlıq əmri verdi. Lakin baş vəzir Sokollu Mehmed Paşa bu layihənin qarşısını almaq üçün xeyli vaxt və səy sərf etdi. O, Səfəvi dövlətini fəth etməyə çalışmağın çətinliklərini başa düşürdü. O, sultanı kəndlilərin çəkəcəyi xərclər barədə xəbərdar etdi və Səfəvi xalqının Osmanlı nəzarətinə qətiyyənlə tabe olmayacağına israr etdi. O, əlavə etdi ki, ekspedisiya təklif edənlər belə bir kampaniyanın aparılması ilə bağlı çətinliklərdən xəbərsizdirlər, sultanına Sultan Süleymanın Səfəvilərlə sülh yaratmaq üçün sərf etdiyi səyləri və iki ölkə arasındakı təbii sərhədi dəyişdirməyə çalışmağın axmaqlıq olacağını xatırlatdı [5, s.129].

Venesiya konsulunun yazdığına görə Osmanlı sultanı hər zamankından daha yaxşı və daha uğurlu olacağı düşüncəsi təsdiq olunduqca savaşı toplara, arkebuslara, Avropanın qüvvələrinə və silahlı şəhərlərinə qarşı deyil, sadəcə qılınclara və oxlara qarşı, açıq və müdafiəsiz şəhərlərə qarşı edəcəyini gördü. İtalyan diplomat qeyd edir ki, Sinan paşa xristianlara qarşı savaşıldan daha çox xoşlanmasına baxmayaraq, yenə də bu məsələdə təsdiq edildikdən sonra savaş başladı. Mustafa paşa ərəziyə general olaraq göndərildi [7, s.245]

Münşi yazır ki, Azərbaycan vilayətini və Şirvanı fəth etməyi öz məqsədinə müvafiq bilərək Lələ paşa adı ilə məşhur olan lələsi Mustafa paşanı sayı yüz min nəfərdən çox olan ağır bir ordu ilə həmin vilayət üzərinə yolladı [2, s.429]

Bu səfər üçün bütün ərazilərə bir əmr verildi. Şəhərlərin bütün paşalarına, valilərinə bahar mövsümü üçün Ərzurum şəhərinə gəlmələri əmr edildi. 1577-ci ilin 31 dekabrında Osmanlı sultanı Bağdad, Şəhrizor, Van, Ərzurum valilərinə göndərilən əmrlərində “əlləri yetdiyi qədər” Səfəvi torpaqlarını zəbt etmələrini, ələ keçirilməyən ərazilərin isə qarət edilməsini tələb edirdi [3, s.89]

Konsulun yazdığına görə Suriyadan 4 min, Qaramandan 4 min, Mesopotamiya ərazisindən 12 min, Babildən və kürdlərdən 20 min, Anadolu xalqı 12 min, İstanbuldan 3 min yeniçəri, sipahi-oğlanlar və digər xalqlardan 4 min və təxminən 60 min insan Ərzuruma toplandı. [8, s.261] İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə isə Sultan III Murad 100 minlik qoşunu Mustafa paşanın əmrilə Gürcüstan ərazisinə göndərdi.

May ayında Mustafa paşa Qarsa gəldi və oradan Gürcüstana keçdi, Qarsdan iki gün aralıda yerləşən Çıldıra (məndə- Chielder) gəlib düşərgə qurdu. Səfəvi şahı Mustafanın İstanbuldan yola düşdüyü xəbərini alan kimi ordusunu ona qarşı göndərdi. Şah İrəvan, Naxçıvan valisinə və Osmanlı ilə sərhəd olan bütün şəhərlərin valilərinə əmrləri altındakı bütün qüvvələri toplamalarını, osmanlıların düşərgəsini qarşılamaq üçün birlikdə hərəkət etmələrini, mümkün ola biləcək ən böyük avantajla hücum etmələrini əmr etdi.

İtalyan diplomatın yazdığına görə Səfəvi qüvvələri düşərgə quran Osmanlı qüvvələrinin bir qismini gördükdə bütün qüvvələrin bunlardan ibarət olduğunu zənn edib hücum etdilər. Hər iki tərəf igidcəsinə və fəzilətlə döyüşdülər. Ancaq osmanlılar sayca çox olduqlarından qələbə qazandılar. [8, s.263]

Toxmaq xanın başçılığı altında səfəvi qüvvələri dar bir boğazda osmanlı ordusunun ilk qarşılaşdığı qüvvələrini dağıdıb, 2-3 min nəfəri məhv edə bilmişdi. Lakin ön dəstənin məğlubiyyətindən xəbər tutan Mustafa paşa Osman paşanı, Bəhram paşanı və Əhməd paşanı 20-30 minlik qoşunla yardıma göndərdi. Osmanlıları təqib edən səfəvilər isə əsas qüvvələrdən ayrı düşdüyü üçün darmadağın edildilər. O.Bayatın da yazdığına görə Mustafa paşanın 70 minlik qoşunu gizli sığınacaqdan çıxıb qızılbaşların sağ cinahına hücum edəndə Toxmaq xan öz səhvini başa düşdü. Səfəvi qüvvələrinin tam məhv olmasının qarşısı qaranlığın düşməsi və Toxmaq xanın özünün sərkərdəlik qabiliyyəti ilə alındı [6, s.156]

İtalyan diplomatın yazdığına görə Çıldırdakı döyüş barədə hər iki tərəf hökmdarlarını məlumatlandırdı. Bu döyüşdən sonra osmanlı qüvvələri Tiflisi ələ keçirdi. Mikelenin yazdığına görə Tiflisi idarə edən Davut Mustafanın gəldiyini eşidən kimi qaçdı. [8, s.263] Osmanlı qoşunları 24 avqust 1578-ci il tarixində Tiflisə girdilər. Mustafa Paşa Tiflisi tutduqdan sonra Kaxeti kralı Aleksandr da əsgərləri ilə birgə gəlib ona itaətini bildirdi. Aleksandr Mustafanı Şirvan yürüşündə də izlədi və ərzaqla da yardım etdi. 9 sentyabr tarixindən Osmanlı ordusu ilə Səfəvi qoşunları arasında Qoyunölümü keçidi adlı yerdə qarşılaşma baş verdi. Döyüşdə səfəvi qüvvələri məğlub oldular. Səfəvi qoşunlarının məğlub olması ilə Şirvana gedən yolda Osmanlı ordusu qarşısında dayanacaq əsas bir qüvvə qalmadı [3, s.89].

16 sentyabrda Osmanlı qoşunu Ərəş şəhərinə gəldi. Şirvan bəylərbəyi Araz xan Rumlu isə qat-qat üstün osmanlı ordusuna tab gətirə bilməyəcəyini görərək cənuba doğru geri çəkildi [1, s.149]. Qısa müddət ərzində Gürcüstan, Şirvan və Dağıstanı itirən səfəvilər sürətlə qarşı hərəkətə keçmək üçün fəaliyyətə başladı. Araz xanın rəhbərliyi altındakı qüvvələrin 9-11 noyabr tarixlərində osmanlı ordusuna qarşı hücum baş verdi, lakin ağır məğlubiyyətə uğranıldı. Bu günlərdə Adil Gərayın başçılığı altında Krım xanlığının qüvvələri də osmanlılara yardıma gəlmişdi. C.Mikele yazır ki, Mustafa paşa qış yaxınlaşdığı və ediləcək səfər uzun olduğu üçün İrəvana geri qayıtmağa qərar verdi. Ancaq bundan əvvəl Osmanlı Şirvan əyalətinə vəzir və vali təyin etdi.

Osman paşa Şamaxının tutulmasından sonra Dərbəndin ələ keçirilməsini həyata keçirdi. Konsul yazır ki, yarım gün əvvəl Dəmirqapı yaxınlığında düşərgə qurmuş tatarların kralının qardaşı olan rəhbərləri Abdul (Adil-A.O.) Gərayın başçılığı altında olan 30 minlik qüvvəni Osmanın yanına çağırırdı [8, s.266].

İtalyan diplomat C.Mikele yazır ki, bu tatar 30 minlik qüvvəsi ilə Şamaxıya gəldi və Osmanın əmrilə Şirvan əyalətini yağmaladı və sonra Gəncə şəhərinə getdi. Çayın sahillərində gələn Arazxanla qarşılaşdı və onun bütün ordusunu məhv etdi, özünü canlı olaraq Osman Paşaya göndərdi. Osman paşa isə onu asdırdı. Adil Gəray yenidən Gəncəni yağmalayıb Şamaxıya geri dönəndə səfəvilərin qoşunu ilə qarşılaşdı və ordusu məhv edildi [8, s.267]. Diplomatın yazdığına görə bu 2 döyüşdə xalqın zərər gördüyünü eşidən osmanlıların Şirvanı keçdiyini bilən Səfəvi hökmdarı böyük oğlunu vəzirli ilə birlikdə osmanlı qüvvələrini məhv etməsi üçün göndərmişdi. Həməzə Mirzə Adil Gərayın qüvvələrini məhv etdikdən sonra Şamaxıya tərəf

getdi və Osman paşaya şəhəri təslim edəcəyi halda canını bağışlayacağını bildirdi. Lakin Krım tatarlarının gəlməsini gözləyən, lakin sonradan onları məhv edildiyi xəbərini alan Osman paşa Dərbəndə qaçdı. Həmzə Mirzənin qüvvələri Şamaxını və Ərəşi ələ keçirib Qəzvinə geri qayıtdı. Orada hərəkət tərəfindən sevinclə qarşılandı [8, s.268]. Qızılbaş qoşunlarının uğurları barədə xəbərlər Həmzə Mirzənin və anasının yerləşdiyi Qaraağacdakı baş düşərgədə böyük sevinclə qarşılandı. Buradan paytaxt Qəzvinə və bütün ölkəyə fəthnamələr göndərilirdi [1, s.156]. Mikele yazır ki, Adil Gəraya şah çox yaxşı münasibət göstərmişdi. O sarayda yerləşdirilmiş, əsir kimi deyil, bir dost olaraq qəbul edilmişdi. Bunun səbəbi isə şah öz qızını ona ərə verməyi, tatar xalqı ilə birləşməyi və bu vasitə ilə Şirvan və Gürcüstandakı işlərini təmin etməyi ümid edirdi [8, s.268].

Mikelenin yazdığına görə müharibənin ikinci ilində bütün tabe yerlərə Ərzuruma yeni qüvvələr göndərilməsi əmr edilmişdi. Misirdən əvvəlki illə müqayisədə daha çox qüvvə göndərilərsə də, çətin səfər şərtləri və Hələb yaxınlığındakı ərazilərdə olan vəba ucbatından çox az qismi Ərzuruma gəlib çatdı. Qəzvinə də osmanlı qüvvələrinə necə zərər veriləcəyi, onların qarşısı alınacağı barədə işlər görülürdü [8, s.270].

1579-cu il ərzində Gürcüstan ətrafında müəyyən qədər qarşılaşmalar olsa da, ələ böyük qarşıdurma yaşanmadığından, Mustafa paşa geriye Ərzuruma qayıtdı. Lakin sonrakı zamanda Sinan paşanın təhriki və eyni zamanda bəzi şikayətlər səbəbilə Mustafa paşa orduya rəhbərlikdən uzaqlaşdırılıb İstanbula geri çağırıldı. Onun yerinə Sinan paşa Səfəvi hərbi əməliyyatlarına komandir təyin olundu. Mikelenin yazdığına görə Səfəvi hökmdarı bunu eşidəndə Sinan paşanın Asiya savaşılarından çox Avropa savaşılarına tərəfdar olduğunu öyrəndiyindən bu komandir dəyişikliyi ilə asanca bir uzlaşma yolu tapa biləcəyini düşündü. Bu səbəblə Məsud xan sülh danışıqları üçün elçi kimi yolladı. Lakin Sinan paşa əsas şərt kimi səfəvilərin osmanlıların tutduğu ərazilərdən imtina etməsini bildirdiyi üçün, fikir ayrılığı ucbatından elçinin sülh üçün göndərilməsinin bir nəticəsi olmadı [8, s.272]. Bu italyan diplomatın Məsud xan kimi yazdığı elçi Hacı Maqşud bəy Zülqədərdir və elçi heyəti ilə öncə Ərzuruma, daha sonra isə İstanbula yola düşmüşdü [3, s.95].

Səfəvi hökmdarı Şirvan və Təbriz arası ərazidə Sinan paşanı qarşılamağı gözləyirdi. Sinan paşa Ərzuruma gəlib ordusunu və cəbhəxanasını topladıqdan sonra Gürcüstanda Tiflisə gedib çətin və təhlükəli yerdə olan Tomanisdə bir qala inşa etmək niyyətilə Qarsa gəldi. Tomanisdə səkkiz gün yağışda gözləməyə yorulmuş və Tiflisə geri getməyə məcbur olmuşdu. Geri qayıdarkən 4 min adamı öldürülmüş, bir çox heyvanı və sürsatı əlindən alınmışdı. Səfəvi şahının böyük bir ordu ilə onu qarşılamağa gəldiyini eşitdi. O, şahla barış etmək üçün elçilər göndərdi. Mikele yazır ki, o, bu addımı ona görə atdı ki, şahı onun birbaşa qarşılamaq düşüncəsindən uzaqlaşdırsın və həmçinin İstanbula baş vəzir olaraq getməyə səbirsizlənirdi. Səfəvi şahı İbrahim xan Sinanın yanına göndərdi. Sinan paşa da onu sevinclə qarşıladı. Birlikdə Ərzuruma getdilər. Səfəvi hökmdarı da düşərgəsində bu anlaşmanın nəticəsini gözləməyə başladı. çünki sərhədlərində sakitliyin yaranmasını görməyə həvəsli idi. Sinan sultana yeni elçinin gəldiyini xəbər verdi və elçi ilə birgə paytaxta gəlməyə icazə verilməsi üçün ona yalvardı. Çünki hər iki sülh danışıqları da istədikləri bütün şərtlərlə nəticələnə bilərdi. əgər nəticələnməsə də, bunları sultana açıqlayacaq, bu savaş idarəçiliyi ilə ərazilərin fəth edilə bilinməyəcəyini, ya da boyun əydirilə bilinməyəcəyini açıqca bildiyi planları anlatacaqdı. Ancaq belə bir cəhd üçün yeni müharibə üsulları və yeni vasitələrə ehtiyac var idi ki, bunların bir qismini böyük bir sıxıntı olmadan tərif edə bilməzdi [8, s.275].

İtalyan diplomatın yazdığına görə Sinan paşa paytaxtda vəzir olmaq üçün sultana o qədər yazdı ki, sonda Sultan onu razı salmaq istədi. Təklif olunan variantlardan birinin, yəni ya sülh, ya da müharibə yolu ilə səfəviləri qısa müddətdə rəqib etmək üçün həqiqətən uğurlu olacağına ümid etdi. Sinan paşa İstanbula çatan kimi qərar verdiyi ilk şey Tiflisə yardım göndərmək idi, bu olmadan qala ayaqda qala bilməzdi. Eyni zamanda səfəvilərin osmanlıların zərərinə və utancına olacaq formada Ərzurum sərhədlərini keçməməsi üçün Van sərhədlərinə böyük bir birlik göndərməyə qərar verdi. Mehmed paşa Tiflisə göndəriləcək birliyin komandiri seçildi, halbuki Sinan paşa onun bu iş üçün uyğun olmadığını bildirmişdi. Mehmedin gediş-gəliş taleyi çox fərqli oldu. Simonun əyalətinə qonşu olan ərazinin sərhədlərinə çatanda çayı keçərkən səfəvilərin gürcülərlə birlikdə qüvvələri tərəfindən hücumla məruz qaldı.

Mikele qeyd edir ki, xalqının bu qədər utanc və zərəre uğradığını görəndə çox qəzəbləndi və sanki bütün bunlar vəzirlərinin pis tövsiyələri ucbatından olmuş kimi onlara qarşı mövqe tutdu və onları təcürbə-

sizlikdə və cəhalətdə günahlandırırdı. O, xüsusilə Sinana qarşı bütün bu pisliklərin onun İstanbula qayıtmaq kimi iddialı və axmaq istəyindən qaynaqlandığını söylədi və onların köməyinə bu qədər az adamın və bu qədər zəif bir ordunun göndərilməsini tövsiyə etmişdi və bunun qınanmağa və cəzalandırılmağa layiq olduğunu söylədi. Qürurlu bir təbiətə malik Sinan, sultanın çıxışının cavabsız qalmasına dözə bilmədi. O, İstanbula gəlməsinin təkcə Səfəvi səfirinin gəlişi ilə deyil, həm də Böyük hökmdarını düşmənin fəthi üçün lazım olan qərara inandırmaq cəhdi ilə bağlı olduğunu və Gürcüstanda dəyən zərərin onun pis məsləhəti ilə olmadığını söylədi, çünki Mehmetin bu təşəbbüsü üçün yaxşı olmayacağını xəbərdar etmişdi, hər şeyin Böyük hökmdarın öz qərarı ilə baş verdiyini söylədi. Sultan Sinan paşanı vəzifəsindən uzaqlaşdırdı və Səfəvi elçisi İbrahim xanı Ərzurumda həbsə göndərdi [8, s.278].

Bu vaxtı isə Səfəvi komandirləri zəfər qazanmış və bütün ölkəyə ortaq bir sevinc gətirmişdilər. Bundan sonra baş vəzir Mirzə Salman şah qarşı üsyan edən oğlu Abbas Mirzəni əlində tutmaq üçün güvənli və güclü bir ordu ilə Xorasana getməyə razı saldı.

Səfəvilər osmanlıların Gürcüstan və xüsusilə də Simon və Mənuçöhrü boyun əydirmək üçün gözləyəcəkləri ümidilə daxili çəkişmələrə qapılmışkən osmanlılar yeni və gözlənilməyən planların reallaşmasına başlamışdılar. Çünki sultan III Murad Fərhad paşanı komandir seçmiş və ona Qarsdan İrəvana gedən yolun təhlükəsizliyini təmin etməsi əmrini vermişdi. 1583-cü ildə Fərhad paşa ordu ilə Qarsa gəlib sonra isə oradan İrəvana doğru getdi və oranı ələ keçirdi. Qala tikdirib üzərinə çoxlu top yerləşdirdi [1, s.179]. Mikele yazır ki, Səfəvi hökmdarı İrəvanın tutulmasından sonra osmanlıların sərhədləri keçəcəyi halda onlara qarşı dirənəcəyinə dair söz vermiş Əmirxanın bir atı belə yerindən tərpətmədiyini bilərək onu cəzalandırdı. Gözlərini çıxartdıraraq bütün mal varlığını əlindən aldı və bir neçə aydan sonra həyatına son verdi. Əmirxanın ölümü bir sıra türkmən tayfalarının qəfil və qarışıq üsyanlarına səbəb oldu. Əmirxanın başına gələn fəlakəti eşidəndə hamısı şah və şahzadədən nifrət etməyə başladılar, özlərini açıq şəkildə düşmən elan etdilər və hörmətsizliklə onların əmrlərinə tabe olmaqdan imtina etdilər [8, s.284]. Lakin Muradın əmri ilə Fərhad paşa növbəti il Naxçıvana getməli və Tiflisə yardım göndərməli, imperiyanın bütün şəhərlərinə yeni bir əmr göndərməli idi. Fərhad paşa bütün ordusunu, taxıl və nağd pul payları ilə birlikdə toplayaraq Ərzuruma yola düşmək üzrəyəkən, Səfəvi şahının Təbrizdə çox böyük bir ordu topladığı və döyüşmək üçün Naxçıvana gəlmək qərarına gəldiyi xəbərini aldı. Bu xəbərdən sonra Fərhad paşa yola düşməsini təxirə saldı və İstanbula məktub yazdı.

Mikelenin qeyd etdiyinə görə Səfəvi şahı həqiqətən də, Təbrizdə otuz min nəfərlik ordu toplamışdı, lakin deyildiyi kimi, əgər şahın istəklərinə tabe olmaqdan imtina edən türkmən dəstəsi olmasaydı, onların sayı otuz min nəfərdən çox ola bilərdi. Onlar türklərin təhqirlərinin qisasını almağa can atırdılar və Simonun türklərə qarşı üsyan qaldıran qayını Mənuçöhr ilə birlikdə bunun Tiflisə kömək üçün gələn hər kəsə xeyli ziyan vurmaq üçün kifayət edəcəyinə ümid edirdilər [8, s.285].

Bu vaxtda osmanlıların Təbriz səfərinə başlamasına qərar verilmişdi. Sultan Fərhad paşanı bu vəzifədən geri çağıraraq Osman paşanı komandir təyin etdi. Ona Dərbənddə paşa ünvanına sahib kimisə yerinə qoymağı əmr etdi. Avqustun 1-də o, Naxçıvana yola düşdü və Qars və Çıldırdan keçərək orada yoxlama apardı, özü ilə aparmaq istəmədiyi qırx min əsgəri geri qaytardı və xidmətçilərdən əlavə yüz əlli min nəfərlə yoluna davam etdi. Osmanın gəlişini eşidən şahzadə öz şücaəti haqqında açıq bir qeyd qoymağa qərar vermişdi və türkmənlərin ixtilafı uğrunda açıq döyüşdə onlara hücum etmək üçün kifayət qədər dəstə toplaya bilmədiyi üçün gizli və qəfil hücumlarla osmanlı ordusuna zərbə vurmaq və onu məğlub etdikdən sonra son döyüşə girmək qərarına gəlmişdi [8, s.289].

Osman paşanın Təbrizə getməkdən başqa çarəsi qalmamışdı. Çünki ön dəstələri hücumə məruz qalmış və xeyli hissəsi məhv edilmişdi. Təbriz ətrafında düşərgə quranda Təbrizin valisi Əliqulu xan 4 min əsgərlə osmanlı ordusu üzərinə hücum edib zərər verdi. Osman 3 dəfə yağmalanan şəhəri mühasirəyə aldı. Özdemiroğlu Osman paşa rəhbərliyindəki osmanlı ordusu 21 sentyabrda səfəvi ordusunu məğlub edib Təbrizə girdilər. Osman paşa şəhərə girsə də, əhalinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Şəhər əyanları özlərini və əmlaklarını talandan qurtarmaq üçün Qazi Kamran bəy Əvhədinin, şeyxülislam Mövlana Məhəmməd Əlinin və digər adlı-sanlı şəxslərin daxil olduğu nümayəndə heyətini Osman paşanın yanına göndərdilər. Lakin bu, əhalini amansız kütləvi qarət və talandan xilas etmədi. Bu günlərdə osmanlı ordusu tərəfindən 20 min yaxın

insan qırğına məruz qaldı [3, s.98].

Noyabr ayında səfəvilərlə osmanlı ordusu arasında şiddətli hücum baş verdi. Mikele qeyd edir ki, türklər savaşımaqdan daha çox qaçmağa meyilli idilər. Bir neçə gün sonra, türklərin otuz mindən çox əsgərlə zəiflədiyini və Osmanın xəstəliyinin gündən-günə daha da ağırlaşdığını bilərək, şaha yeni bir silah nümayiş etmək məsləhət görüldü və bütün ordunu toplayaraq on beş min əsgərlə türkləri qarşılamaq üçün irəli gedildi. Türklər sərkərdələrinin öldüyünü və gizləndikləri yerlərdən çıxdıqlarını görəndə döyüşə qayıda bilmədilər və bundan cəsarətlənən səfəvilər qələbə gözlədilər, gün batmadan əvvəl səfəvilər Karamit paşasının həbs olunmasını, Trabzon paşasının, bir çox digər paşaların və təxminən otuz min nəfərin ölümü ilə qələbə qazandılar [8, s.291]. Osman Təbrizdən ayrılıb Qazan şəhərinə getdi və orada öldü. Mikelenin qeyd etdiyinə görə Osman paşa ölmədən öncə öz yerinə Sinan paşanı təyin etmişdi. O da son itkilərdən sonra Qazandan ayrılıb Salmasa doğru getdi. Lakin səfəvilər hücumu keçdi. Cağaloğlu Sinan Paşa Vana getdi və orada ordunu bütünlüklə məhv olmuş bir halda tapdı [8, s.292].

İtalyan konsulun hesabatı 1587-ci ildə Senatda oxunduğundan bu dövrə qədərki hadisələri təsvir etmişdi. Mikele hesabatının sonlarına yaxın qeyd edir ki, orduda vəba xəstəliyi, çoxlu ölümün olması və ildən-ilə alınan böyük miqdarda taxıl xalq arasında bir çox pisliklərə və ümitsizliyə səbəb oldu [8, s.293].

İtalyan diplomat qeyd edir ki, qələbələr, qazanclar və fəth edilmiş ərazilərin saxlanması qaliblərə təkabür və ümid gətirdiyindən, Murad Qəzvinə və ya heç olmasa Şiraza qədər nüfuz etmək istəyə bilər, hətta səfəvilər belə alçaldıcı vəziyyətdə olsalar da, heç vaxt belə bir rüsvayçılıq və itki ilə sülh şərtlərinə razı olmazdılar [8, s.293]. Konsul öz vəzifəsini yerinə yetirdiyi müddətin sonlarına doğru hələ Səfəvi və Osmanlı dövləti arasında sülh imzalanmamışdı. Lakin Şah Abbasın taxta keçməsindən bir neçə il sonra Səfəvilər tarixlərində ən çox ərazi itkisi ilə osmanlılarla İstanbulda sülh bağlamağa məcbur oldular.

Nəticə

XVI əsr Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində həm savaşlar, həm də sülh dövrü kimi xarakterizə edilir. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq iki böyük türk dövlətinin siyasi maraqlarının toqquşması onları meydan müharibələrinə sövq etmişdi. Dövrün mənbələrində isə bu hadisələr bütün təfərrüatları ilə əks olunmuş və müxtəlif dillərdə olan mənbələr bu hadisələrlə bağlı məlumatları özündə ehtiva etmişdi. Bu baxımdan italyanca mənbələr də özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Araşdırmada təqdim edilən Venesiya Respublikasının Suriyada 1577-1587-ci illərdəki konsulunun hesabatı bu baxımdan dəyərli mənbə hesab olunur. Bu mənbədən göründüyü kimi bir çox türk araşdırmaçıların qeyd etdiklərinin əksinə 1578-ci ildə müharibənin başlanması səbəbi əsasən Osmanlı sultanının öz ərazisini şərqə doğru genişləndirmək istəməsi və Səfəvi dövlətində yaranan siyasi qarışıqlıqdan fərsət bilməsi idi. Eyni zamanda bu mənbədən baş verən döyüşlərin gedişatı, ordunun hərəkət trayektoriyasına da nəzər yetirmək mümkün oldu. İstər Səfəvi qoşunlarının, istərsə də Osmanlı qoşunlarının vəziyyəti, şəhərlər ətrafında gedən döyüşlər barədə italyan konsul məlumat verməyə çalışmışdı. Hesabatın müəllifi bu müharibə ilə bağlı diqqətlə və həssaslıqla məlumat əldə etməyə çalışmış və etibar edə biləcəyi şəxslərdən bilgi toplamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müharibələr həm Osmanlı tarixində, həm də Səfəvi tarixində sosial-iqtisadi və eyni zamanda siyasi cəhətdən böyük itkilərə səbəb olmuş, daim sərhədlərdə münaqişələrin olmağına gətirib çıxarmışdı. 1578-ci ildən başlayıb 1590-cı ilə kimi davam edən bu müharibə nəticəsində Səfəvi dövləti ərazisinin böyük əksəriyyətini itirmiş, yalnız XVII əsrin əvvəllərində bu torpaqları geri qaytara bilmişdi.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev, O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / O.Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.
2. Münşi, İ. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi [2 cildə] / İ.Münşi. – Fars dilindən tərcümə: Ş.Fərzəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2010, – 1144 s.
3. Nəcəfli, T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti / T.Nəcəfli. Bakı: “Turxan” NPB, – 2020. – 520 s.
4. Kütükoğlu, B. Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1590) / B.Kütükoğlu. – İstanbul: Edebiyat fakültesi matbaası, – c.1 – 1962. – 232 s.
5. Matthee, R. Saiklerin ve sebeplerin ışığında 1578-1590 tarihli Osmanlı-Safevi savaşı. – çev.İlker

Külbilge. // – Tarix və Coğrafiya araşdırmaları Dergisi, – 2018. sayı IV/2, – s.115-140.

6. Oruç bey (Don Juan). Elçilik kalemindən Safeviler (1560-1604). / Oruç bey. / Çeviri Leyla Aksüt Kuzucular. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, –2014. – 318 s.

7. Uzunçarşılı, İ.H. Osmanlı tarihi [4 ciltde] / İ.H.Uzunçarşılı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, – c.3, k.2. – 1988, – 673 s.

8. Relazioni degli ambasciatori veneti al senato / Raccolte, annotate ed edite da E.Alberi. – Firenze: Tipografia All’Insegna Di Clio, – ser. III, vol. II. – 1844. – 471 p.

AİDA İSMAYİLOVA

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XX ƏSRİN 20-40-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ARXEOLÖJİ VƏ ETNOQRAFİK TƏDQİQATLARIN İDEOLOJİ ÇƏRÇİVƏSİ V.A.ŞNİRELMANIN YANAŞMASI KONTEKSTİNDƏ

XX əsrin 20–40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasının öyrənilməsi sistemli hal almağa başlamışdır. Bu dövrdə həm yeni elmi təsisatların yaradılması, həm də sahənin sovet ideologiyası ilə sıx şəkildə əlaqələndirilməsi nəticəsində tədqiqatların istiqaməti və metodologiyası müəyyənlanmışdır. Sovet dövlətinin milli respublikalarda tarix və mədəniyyətin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayırması bir tərəfdən elmi fəaliyyət üçün institusional baza yaratmış, digər tərəfdən isə tədqiqat prosesini ciddi ideoloji nəzarət altına alınmışdır. Beləliklə, arxeoloji və etnoqrafik materialların interpretasiyası sırf elmi məqsədlərlə yanaşı, siyasi məqsədlərə xidmət edən vasitəyə çevrilmişdi.

XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri və etnoqrafik ekspedisiyalar regionun qədim mədəniyyətinin araşdırılmasına az da olsa töhfələr vermişdir. Lakin bu tədqiqatlar daha çox faktoloji xarakter daşımış, tapıntıların çoxu da Azərbaycandan çıxarılıb aparılmışdır. 1920-ci il iyunun 15-də hazırkı Milli Azərbaycan Tarixi muzeyi yaradılmışdır. Muzey “Doğma diyarın tədris muzeyi” adı ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının mədəbdənkənar işlər şöbəsində təzəcə təşkil olunmuş “Muzexkurs” yarımşöbəsinin nəzdində yaradılmışdır. Onun yaradılması ilə arxeoloji və etnoqrafik materialların bir məkanda toplanması üçün imkan yaranmışdır.

Azərbaycanın belə qarışıq, milli kadrların çox az olduğu dövr arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların aparılmasının keyfiyyətinə də təsir edirdi. Bundan başqa Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibinə daxil olması tədqiqatları siyasi, ideoloji təsirlərə məruz qoyurdu. Bu baxımdan V. A. Şnirelmanın sovet elminin ideoloji yönləndirilməsinə dair irəli sürdüyü nəzəri müddəalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, “elmin politizasiyası”, “tarixi konstruksiyalar”, “milli kimliklərin ideoloji istehsalı” kimi anlayışlara əsaslanaraq erkən sovet arxeologiyasını geniş kontekstdə təhlil edir. Şnirelman göstərir ki, sovet dövləti elmi yalnız tarixi öyrənmə vasitəsi olaraq deyil, həm də milli siyasətin formalaşdırılması aləti kimi istifadə etmişdir. Onun fikrincə, 20–40-cı illər arxeologiya və etnoqrafiyanın “ideoloji filtdən keçdiyi”, elmi məlumatların siyasi məqsədlərə uyğunlaşdırıldığı bir dövrdür. Bu mənada o haqlıdır və fikirləri dövrün mənzərəsinə baxışda açıq-aydın hiss olunur.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan SSR-də XX əsrin 20–40-cı illərində aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların bu ideoloji çərçivə daxilində necə formalaşdırıldığını araşdırmaq və V.A.Şnirelmanın mövzuya dair nəzəri baxışlarını Azərbaycan materialları üzərindən dəyərləndirməkdir. Bu məqsədlə, tədqiqat həm dövrün elmi fəaliyyətinin faktoloji bazasını təhlil edir, həm də V.A. Şnirelmanın irəli sürdüyü “ideoloji çərçivə” konsepsiyasını region materialları ilə müqayisəli şəkildə analiz edir. Məsələ yalnız

ayrı-ayrı ekspedisiyaların nəticələrini təqdim etməkdən ibarət deyil; əsas diqqət həmin nəticələrin necə interpretasiya edildiyi, hansı siyasi prioritetlərə uyğunlaşdırıldığı və bu prosesin erkən sovet tarixşünaslığında necə əsaslandırıldığı üzərində cəmlənir.

Araşdırmanın yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada həm Azərbaycan arxeoloji-etnoqrafik materialları, həm də onların sovet ideoloji siyasəti çərçivəsində transformasiyası paralel şəkildə təhlil olunur. Bu yanaşma həm dövrün elmi mənzərəsini daha obyektiv qiymətləndirməyə, həm də V.A. Şnirelmanın tənqidi nəzəri modelinin regiona nə dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

V.A. Şnirelman sovet və rus arxeoloqu, etnoloqu, tarixçisi və antropoloqu, etno-siyasi elmlərə dair bir sıra nəşrlərin müəllifidir, postsovet millətçiliyi, neopaqanizm və antisemitizm tarixi üzrə mütəxəssisi hesab olunur. O, tarix elmləri doktorudur, Rusiya Elmlər Akademiyasının Mixluko-Maklay adına Etnologiya və Antropologiya İnstitutunun baş elmi işçisidir. Onun 2001-ci ildə Osakada ingilis dilində nəşr etdirdiyi "The Value of the Past. Myths, Identity and Politics in Transcaucasia" Osaka: National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Studies, № 57). 465 pp. kitabında Cənubi Qafqazda baş vermiş Ermənistan-Azərbaycan, osetin-gürcü, abxaz-gürcü münaqişələrinin necə ortaya çıxdığı haqda mülahizələr irəli sürmüşdür. Maraqlıdır ki, müəllif bu münaqişələri "yaddaş müharibələri" adlandıraraq əslində, burada miflərin toqquşduğunu və onların mübarizə apardığını vurğulamışdır. Kitab 2003-cü ildə rus dilində isə "Yaddaş müharibələri. Cənubi Qafqazda miflər, identiklik və siyasət" adı ilə nəşr edilmişdir.

Şnirelman yazır ki, İnqilab öncəsi Azərbaycanda aparılan arxeoloji işlər, aparılsa da, sistemli deyildi; yalnız qəbir abidələri öyrənilirdi, qədim mədəniyyətlər və onların xronologiyası haqqında təsəvvürlər mövcud deyildi, həmçinin azərbaycanlılar bu tədqiqatlarda demək olar ki, iştirak etmirdilər. Əslində, müəllifin bizim tarixşünaslıqda özünə müsbət mənada yer etməlidir. Tədqiqatlarda yerli kadrların iştirak etməməsi təbii ki, onların şərhini və öyrənilməsini də sual altına alırdı. Bu qeyd yerində irad olsa da bir məsələni unutmaq olmaz ki, Azərbaycan uzun müddət çarizmin müstəmləkəsi olmuşdu. Çarizmin müstəmləkə siyasəti yerlərdə özünü istər kadr, istərsə də milli məsələlərdə açıq-aydın göstərirdi. Bu halda milli kadrların olmaması təccüblü gəlməməlidir.

Daha sonra o qeyd edir ki, vəziyyət yalnız 1920-ci illərin əvvəlindən dəyişməyə başladı. Əvvəlcə Azərbaycanın tarixi tədqiqatlarının əsas mərkəzi Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsi oldu, burada qədim əlyazmalar öyrənilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə İstiqlal muzeyi yaradıldı, sonradan Azərbaycan Xalqlarının Tarixi Muzeyi adlandırıldı. Onun əsası Tbilisidən gətirilmiş arxeoloji kolleksiya təşkil edirdi; bu kolleksiya 1870-ci illərdə Qafqaz arxeologiyasının həvəskarları Cəmiyyətinin topladığı materiallardan ibarət idi. Məsələyə münasibətdə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan ərazisində arxeoloji axtarışlar XIX əsrin əvvəllərində tapılan materialların əksəriyyəti Rusiya, Almaniya, Fransa muzeylərinə aparılmışdı. Azərbaycan müstəqil dövlət deyildi, müstəmləkə idi, onun tarixinin bu şəkildə öyrənilməsi və muzey qurularəkən materialların kənardan gətirilməsinin vurğulanması doğru deyil. Maraqlıdır ki, V.A. Şnirelman Azərbaycan ərazisindən aşkar olunmuş çoxsaylı materialların bu gün Ermitaj muzeyində başqa adlarla nümayişi haqda bir kəlmə də qeyd etməyib.

"Lakin son sovet illərində Muzey öz genealogi tarixini 1920-ci ilin iyun ayında Azərbaycan SSR-nin Xalq Maarifi Komissarlığında təşkil olunmuş "Muzexskurs" muzey-ekskursiya bölməsindən başlamağı üstün tuturdu. 1923-cü ildə Bakıda da Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi yaradıldı; bu komitə 1927-ci ildə Azərbaycan Tarixi və İncəsənət Abidələrinin Qorunması Komitəsinə çevrildi (Azkomstaris, sonradan — AzTSUOP). 1921–1922-ci illərdə isə Arxeologiya ilə birlikdə Şərqşünaslıq üzrə xüsusi İnstitut yaratmaq cəhdi olmuşdur. Onun yanında Şərqşünaslıq üzrə xüsusi İnstitut yaratmaq cəhdi olmuşdu, lakin bu uğursuz qaldı, çünki uyğun elmi kadrlar yox idi". Bu fikirlərdə Şnirelman yenə kadr məsələsinə toxunur, amma kadr probleminin kökünə toxunmur, niyə bunun baş verdiyi haqda kəlmə də yazmır.

Müəllif kitabda Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətinə toxunaraq yazır ki, Azərbaycanın tarix, arxeologiya və etnoqrafiya sahələrinin əsas tədqiqi işləri cəmiyyət tərəfindən aparıldı. Bu cəmiyyət 1923-cü ilin may ayında Bakı şəhərində Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı yanında yaradılmışdı. Cəmiyyətə etnoqrafiya bölməsi daxil edilmişdi və ona filologiya, etnoqrafiya və arxeologiya ilə

məşğul olmaq vəzifəsi tapşırılmışdı. 1924-cü ilin sentyabrında Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə Birinci Ümumazərbaycan Yurdsünaslıq Qurultayı çağırıldı və böyük həvəslə keçirildi.

Lakin qurultaydan sonra cəmiyyətin fəaliyyəti zəiflədi, xüsusilə 1925-ci ilin may ayında cəmiyyət Azərbaycan Mərkəzi İcra Komitəsinin nəzarətinə keçdikdən sonra bu aydın şəkildə özünü göstərdi. Komitə əsas diqqəti müasir dövrün öyrənilməsinə yönəltməyi tələb edirdi. Göründüyü kimi, sovetlərin bərqərar olmasından sonra nədənsə, qədim dövrün öyrənilməsinə mane olmağa çalışılırdı. Aydın məsələdir ki, daha çox Azərbaycanda sovetləşmə prosesinin yazılması, “islahatlar”ın tarixinin işıqlandırılması tələb olunurdu.

Tarix sahəsində Cəmiyyətin diqqət mərkəzində qədim və erkən orta əsrlər dövrləri olmuşdur; İslam dövrü isə geniş maraq doğurmurdu, akademik Meşşaninov daha çox Urartu dövrü ilə maraqlanırdı və azərbaycanlıları qədim yazısını öyrənməyə, Urartu hökmdarlarının Kür-Araz bölgəsinə yürüşlərinin izlərini axtarmağa çağırırdı. O, əldə etdiyi məlumatlara əsaslanaraq fərz edirdi ki, Urartu dövründə Azərbaycanın cənub bölgələrində yüksək mədəniyyət inkişaf etmiş, şəhərlər çiçəklənmiş, saraylar və məbədlər inşa olunmuşdur. Bütün bunları o, Udi dilinə yaxın şərqi Qafqaz dillərində danışan yerli əhali ilə əlaqələndirirdi. 1926-cı ilin may–iyun aylarında o, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində kiçik arxeoloji tədqiqatlara rəhbərlik etdi.

1926-cı ildə Meşşaninovun arxeoloji dəstəsində ilk azərbaycanlı arxeoloq və etnoqraf Ə. Ələkbərov və gələcəkdə tanınmış arxeoloq olacaq şəxs, o zaman isə tələbə olan İ. Cəfərzadə çalışırdı. Azərbaycan tarixi üzrə ilk ümumiləşdirici əsər sovet dövründə Rəşidbəy İsmayılov tərəfindən yazılmışdır. O, 1923-cü ildə Bakı şəhərində Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur və ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəlinə qədər bütün dövrləri əhatə edən Azərbaycan tarixi üzrə ilk ümumiləşdirici əsər idi. Kitab tərtibat baxımından kompilativ xarakter daşısa da, onu sovet Azərbaycanının məmurları üçün tamamilə qəbul edilməz edən əsas səbəb bu deyildi. Əsas problem ondan ibarət idi ki, müəllif marksist sinfi mübarizə prinsipini nəzərə almırdı, pan-türkdillilik meyillərə meyl göstərirdi və Müsavatçıların siyasətini haqlı göstərirdi. Göründüyü kimi burada da V.A. Şnirelman Rəşid bəy İsmayılovun əsərində pantürkizm izlərinin olduğunu yazıb. Əslində, ölkənin tarixi keçmişinin təftiş olunması dövrünə görə qarşılanmalı idi, bu bir daha tarixin hələ od dövründən ideoloji baza əsasında yazılmasının olduğunu göstərir.

Azərbaycanın ilk etnoqrafı və arxeoloqların Ələsgər Ələkbərovun fəaliyyəti də Şnirelmanın diqqətindən kənar qalmamışdır. Ə. Ələsgərov haqda o yazırdı ki, 1919-cu ildən Ələkbərov kraivedenie (ölkəşünaslıq) ilə məşğul olur, beş il sonra isə Azərbaycanı tədqiqat və araşdırma cəmiyyəti adlanan qurumun fəal üzvlərindən birinə çevrilir, təşkil olunan arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyalarda müntəzəm iştirak edirdi. 1927–1928-ci illərdə isə Xalqlar Tarixi Muzeyi ilə əməkdaşlıq edirdi.

Ələkbərov 1937-ci ildə o, SSRİ EA Azərbaycan filialının Tarix İnstitutunda Maddi Mədəniyyət Tarixi Şöbəsinin müdiri təyin edildi. Lakin bu vəzifədə çox qala bilmədi — az sonra həbs olundu və güllələndi.

V. A. Şnirelmana görə Ələkbərov öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq böyük dövlət şovinizmi və millətçiliyə qarşı çıxırdı. Pantürkist konsepsiya onu heç cəlb etmirdi. Ona görə, guya “irsən təmiz türklərin” haradansa Azərbaycana gəlib burada yüksək mədəniyyət yaratması barədə danışmaq dərin bir yanlışlıq idi. Çünki o, əmin idi ki, Azərbaycanda türklərin gəlişindən əvvəl də inkişaf etmiş yerli mədəniyyət mövcud idi. Qafqazın ən qədim dövlətlərindən biri olan Albaniya (Ağvan) məhz yerli tayfalar tərəfindən yaradılmışdı. Türklər isə əsrlər boyunca Azərbaycana tədricən daxil olmuş, zamanla yerli əhali ilə qarışmışdılar. XIV–XV əsrlərə gəldikdə isə, artıq Azərbaycan xalqı formalaşmışdı və bu etnosun tərkibinə İran və ərəb mənşəli tayfaların qalıqları da daxil idi. Buna görə də Azərbaycan mədəniyyəti yüksək dərəcədə heterogen idi və məhz bu, ciddi şəkildə öyrənilməli məsələ sayılırdı. Açıq görünür ki, Ələkbərov konsepsiyasının əsasını həmin dövrdə sovet elminin qəbul etdiyi avtohton nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Bu yanaşma isə sonrakı onilliklər boyunca Azərbaycan elminə hakim oldu.

Sovet elminin avtohton nəzəriyyəsi aydın məsələdir ki, etnik kimliyin araşdırılması məsələlərinin qarşısını almaq məqsədli idi. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Şnirelman sonradan Ələkbərovun Böyük terror dövründə — 1937-ci il dekabrın 30-da həbs olunması və güllələnməsi haqda yazsa da, onun “xalq düşməni” adı ilə damğalanması məsələsi üzərindən sükutla keçib.

SSRİ-də atizm ideyalarının təbliği heç kəsə sirr deyil. V. A. Şnirelman qeyd edir ki, 1920-ci illərin sonu-

na yaxın SSRİ-də pantiurkizm və panislamizmə qarşı mübarizə nəticəsində “türklər” və “islam” terminləri dəbdən düşdü və istifadə olunursa, yalnız mənfi mənada işlədilir. Bu anlayışlar guya türklərin hegemonluğu altında Azərbaycan kimliyinin “türk dənizində əridilməsi” cəhdləri kimi qələmə verilirdi.

1925–1940-cı illərdə Azərbaycanda təxminən 100 arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiya aparılmışdı; onların 70-i müharibədən əvvəlki son beş ildə keçirilmişdi. Arxeoloji tədqiqatların böyük hissəsi ibtidai dövrə, antik və erkən orta əsrlərə həsr olunurdu. Yalnız az sayda ekspedisiya orta əsr islam abidələrinin — məscidlərin, şah saraylarının (o cümlədən Bakıda gözəl Şirvanşahlar sarayının) öyrənilməsi ilə bağlı idi. Lakin bu tədqiqatları aparanlar “türklər” və “islam” terminlərini ustalıqla kənardan keçirdilər; islam abidələri yalnız mədəni irs nümunələri kimi təqdim olunur, onların dini funksiyası isə nəzərə alınmırdı. Bu fikirləri Şnirelman sovetlərin “islam” və “türk” adlarına olan münasibəti açıq-aşkar ortaya qoyur. Bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, sovet dövründə ümumiyyətlə, maddi mədəniyyətin tədqiqi zamanı birbaşa Səlcuqilərlə bağlı maddi mədəniyyət nümunələrinin adını çəkilməsi belə olmayıb. Halbuki Azərbaycanda orta əsrlər dövrünün çiçəklənmə dövrü, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı məhz o dövrlə bağlıdır.

Şnirelman istinad etdiyi A.L. Altştadt, T. Svetiçevski, D.V. Nissman, R. Hyusenin və digərlərinin əsərlərinə tənqidi yanaşmayaraq Azərbaycan tarixinin yazılmasının miflərə əsaslandığını yazır. Bununla belə özü də dolayı yolla etiraf edir ki, Azərbaycanda tarixin yazılmasında birbaşa sovet ideologiyasının təsiri olub və təhriflərə yol verilib.

V. Şnirelmanın kitabının təftişi və tənqidi ilə bağlı 2009-cu ildə mərhum filosof, fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə özünün “Azərbaycan tarixi və Azərbaycanın mədəniyyəti tarixi konsepsiyaları Cənubi Qafqaz regionunda etno-siyasi münaqişələrdə növbəti təxribat kimi” adlı kitabını həsr etmişdir. Zümrüd xanım V.A. Şnirelmanı kəskin tənqid etmişdir, hiss olunur ki, onun cavabı daha çox emosional idi.

V.A. Şnirelmanın kitabının “Naxçıvan ehtirasları” adlı fəslinə akademik Nailə Vəlixanlı “Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixinin tarixşünaslığına dair” məqaləsində tutarlı cavab vermişdir. O, müəllifin əsassız ərazi iddiaları, guya Atabəylər dövründə Naxçıvanda erməni icmasının yaşaması haqda fikirlərinin həqiqətə uyğun olmadığını mənbələr əsasında sübuta yetirmişdir (3. s.17-20).

V.A.Şnirelmanın kitabı ilə bağlı tarixçi Əkbər Nəcəf özünün “Metatarix: Azərbaycan tarix metafizikası” adlı kitabında qeyd və tənqidlər etmişdir. O yazır ki, Qafqaz xalqları üçün Rusiya tərəfindən istehsal olunmuş məkanın bir hissəsi olub, onların dini-psixoloji, əxlaqi və bioloji kimlikləri dar bir coğrafiyanın içərisinə yerləşdirilmişdir (4, s.37-38).

Düşünürəm ki, Azərbaycanda tarixinə və etnogezinə yenidən və obyektiv baxılaraq yeni əsərlər yazılmalıdır ki, belə əsassız əsərlər meydana çıxmasın.

Toxunduğum məsələlər V. Şnirelmanın kitabının 8-ci fəslini əhatə edən “Tarixi konsepsiyanın axtarışı və böyük siyasət” adlı (s.119-131) başlıqda öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Nəcəf. Ə. Metatarix: Azərbaycan tarix metafizikası. Bakı, 2025.
2. Quluzadə Z. Azərbaycan tarixi və Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixi konsepsiyaları Cənubi Qafqaz regionunda etno-siyasi münaqişələrdə növbəti təxribat kimi. Bakı, 2009. 115 s.
3. Vəlixanlı N. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixinin tarixşünaslığına dair. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008. Bakı, 2008.s. 17-26.
4. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. М.: ИКЦ «Академкнига», 2003. — 591 с.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**TARİXİMİZ BÖYÜK AZƏRBAYCANŞÜNAS ALİM-YAZIÇI
YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI QƏLƏMİNDƏ**

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində müstəsna xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlərindən biri böyük ədibimiz, azərbaycanşünas alim, publisist, ictimai-siyasi xadim Yusif Vəzir Çəmənzmənlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri Yusif bəy Vəzirovun milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən soraq verən zəngin elmi-ədəbi irsinə bütövlükdə nəzər saldıqda, onun yalnız görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim deyil, eyni zamanda, böyük azərbaycanşünas olduğu qənaəti meydana çıxır.

1887-ci il sentyabr ayının 12-də Şuşada dünyaya göz açmış Yusif Vəzir Çəmənzmənlili – Miryusif bəy Vəzirov sonralar qələmə aldığı “Həyatımın 20 ili” adlı memuarında doğma şəhərindən, onun tarixi, təbiəti, mədəni həyatı və gözəl insanlarından böyük şövq, fərəh və məhəbbətlə söz açaraq memuarını Qarabağ haqqında məşhur bayatılarla başlayırdı:

“Qarabağda talan var,
Zülfü üzə salan var.
Gedirsən tezcə qayıt,
Gözü yolda qalan var.”

“Əslim qarabağlıdır”, “Qarabağda bağ olmaz”, “Mən aşiqəm Qarabağ” misraları ilə başlayan daha üç bayatıdan sonra Şuşanın füsunkar təbiətini və bu şəhərdən olmağın qürurunu lakonik və təbii rənglərlə belə təsvir edir: “Dağ başında yazı-yayı yaşıllığa, payızı-qışı dumana və qara bürünmüş bir şəhər təsəvvür ediniz. Bu mənim şəhərimdir” (5, III c., s.375).

Bu dəyərli memuarda, Şuşa şəhərinin “hər nöqtəsinin bir tarix söylədiyi”ni, burdakı hər yerin hərəsinin bir kitab olduğunu yazan Yusif Vəzir doğma şəhəri barədə uşaqlıq və gənclik xatirələrini, duyğu və düşüncələrini qələmə almaqla bərabər, eyni zamanda tarixi hadisələrə, ictimai-siyasi mühitə öz ziyalı münasibətini də bildirmişdir:

“Onun tarixi çox qədim deyildir: iki əsr əvvəl Pənahxan Cavanşir və otuz iki adlı elləri ilə bu yerə gəlib, şəhər salır, ətrafına qala tikdirib oturur. Adı Pənahabad, ya Şuşa qalasıdır. Yeni xanlıq, Qarabağ xanlığı meydana çıxır. Araz çayına qədər hökmü yeriyan bu xanlıq bütün İran şahları hücumuna baxmayaraq, çar istilasına qədər müstəqil olaraq yaşayırdı...”

Şəhərimizin tarixçəsi bu. Lakin hadisələr bununla bitmir: Vaqifin öldürülməsi, Abbas Mirzənin hücumu, çarizmin istilasası...

Şəhərin hər nöqtəsi bir tarix söyləyir: İbrahim xan kahası, Məlik Şahnəzər kahası, Şahnişin, Cıdır düzü, Dovtələb, Divanxana qabağı, Topxana... hərəsi bir kitab, qanlı və dəhşətli bir səhifədir. Mən də bu macəralı şəhərdə dünyaya gəldim. Taleyim bu imiş.” (5, III c., s.375).

Xatırladaq ki, hələ 1922-ci ildə Türkiyədə İstanbulda nəşr edilən “Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan” adlı elmi əsərində də Yusif Vəzir Qarabağdan, Şuşadan bəhs edərkən, onun görkəmli ziyalılarından da qürurla söz açmış, Firudin bəy Köçərlinin sözlərinə istinad edərək Şuşanın “şairlər yuvası” olduğunu xüsusi vurğulamışdır:

“Firidun bəy Köçərli Şuşanı “şairlər yuvası” deyər adlandırır, çünki bu şəhər bir çox şairlər vücudə gətirmiş. Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağayev, Azərbaycan ədəbiyyatı münəqqiqi Firidun bəy Köçərli, teatrənəvis Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov, birinci türk və islam operanəvisi (kompozitor) Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi bir çox müqtədir zatlar həp Şuşanın məhsullarıdır. Qafqasiyanın məşhur xanəndə və sazəndələrini Qarabağ yetişdirir” (5, III c., s.175).

1910-cu ildə Kiyev İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olan Yusif Vəzir təhsil aldığı

ilk illərdən müsəlman tələbə cəmiyyətinin xeyriyyə və mədəni-maarif işlərində fəal iştirakı ilə fərqlənir. 1911-ci ildə “Səda” qəzeti vasitəsilə “Kiyevdə heyəti-nəşriyyat təşkili” haqqında həmvətənlərinə bir xoş səda çatdırır. (3.). Daha sonra mətbuat vasitəsilə oxucularına, qələm sahiblərinə, yazıçılara müraciət edərək onlardan bu mühüm işdə fəallıq göstərəcəklərinə ümid etdiklərini bildirir. “Bilgi axtaranlara”, “Biz kimik?” adlı məqalələrində nəşriyyat yaratmaqda, kitablar nəşr etməkdə əsas məqsədlərinin millətimizin tarixinə, ədəbiyyatına, elminə xidmət olduğunu diqqətə çatdırırdı: “Yer üzündə ən mədəni, ən mütərəqqi bir millət geniş bir məlumata, dərin bir bilgiyə də malikdir. Deməli, mədəniyyət və tərəqqi ilə məlumat arasında bir münasibət və rabitə var. Məlumat olursa, tərəqqi və mədəniyyət də mövcuddur.” (3, s.12) “Biz kimik?” adlı məqaləsində millətimiz üçün olduqca önəmli olan milli kimlik məsələsindən söz açır və bu sualın cavabını tarix kitablarımızda aaramalı olduğumuzu xüsusi vurğulayaraq yazırdı: “Biz kimik? Bu suala cavab axtarmaq hər millətpərvər şəxsə vacib məsələlərdən biridir. Biz hansı qövme, hansı millətə mənsubuq? Keçmişimiz nə təhər imiş? Hal-hazırımız nəyin nəticəsi olub? Bu suallara cavab axtarmaq üçün tarixə müraciət etməlidir. Heyfa ki, tariximiz də yoxdur. (...) Pəs, bizə tarix lazımdır ki, keçmişimizi öyrənib gələcəyimizə yollar açaq. Bu bərdə hər bir əhli-qələm çalışmalıdır ki, tariximizə dair məlumat toplansın. Tarixin millətimizə nə qədər mənfəəti olmağını nəzərə alıb Kiyev müsəlman Studentlərinin Nəşriyyat Heyəti ərabi-qələmimizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica edir. Tarix müxtəsər və sadəcə türk dilində olmalıdır. Onu heyət təb etdirməyi öhdəsinə götürü və bundan əlavə, tarix müəllifinə bir mükafat da verməyi vəd edir” (3, s.14).

Qeyd edək ki, vətənpərvər gənclərin böyük arzularından yaranan bu tələbə nəşriyyatı fəaliyyəti dövründə üç kitab - Əliqulu xan Cəmənzəminlinin “Məlik Məhəmməd”, Həsən bəy Zərdabının “Torpaq, su və hava” və “Bədəni səlamət saxlamaq düstur-əl-əməlidir” kitablarını nəşr edə bilmişdir. Həsən bəy Zərdabının “Bədəni səlamət saxlamaq düstur-əl-əməlidir” adlı kitabına “student Yusif Vəzirov” “Bir neçə söz” də yazmışdır.

Y.V.Cəmənzəminlinin Kiyev Universitetində təhsil aldığı illərdə yazdığı əsərlərə nəzər saldıqda bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olan gənc ədibin, eyni zamanda, publisistik fəaliyyətinin də gücləndiyini görürük. Bu vətənpərvər ziyalının bütün dövrlər üçün həlledici olan ən vacib problemə – “ziyalı və millət” probleminə həsr etdiyi məqalələrdə irəli sürdüyü fikirlər, zənnimizcə, onun bütün yaradıcılığı boyunca qələmə aldığı əsərlərin əsas leytmotivi hesab edilə bilər. Milləti sabaha apara biləcək tərbiyəli övladların yetişməsində əsas rolun anaya aid olduğunu daim vurğulayan Yusif Vəzirin fikrincə, “ziyalı və millət” probleminin kökündə dayanan isə məhz “qadın məsələsi”dir. Çünki qadın – anadır. Ana isə, Yusif Vəzirin öz sözləri ilə desək, “insaniyyətin məşəl aparandır. Bu, nə qədər qabil olsa, bir o qədər insaniyyətin getdiyi yolu lazımınca işıqlandırmağa qadir olar” (1, s.170). Məqalə və risalələrində (“Arvadlarımızın keçmiş halına bir nəzər”, “Arvadlarımızın hali”, “Ana və analıq”, “Şərqdə qadınların vəziyyəti”, “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”, “Konqre yapmalı!”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və s.), eləcə də “Hədərən-pəderən” sərlövhəli felyetonlarında (Bax: 4) bu mühüm məsələni işıqlandıran ədib fikirlərini əsaslandırmaq üçün el ədəbiyyatına, tarixi əsərlərə müraciət etməklə yanaşı, eyni zamanda, onunla həmrəy olan, mütərəqqi fikirli ziyalıların da əsərlərinə istinad edirdi.

Vətəndən uzaqda olsa da, ürəyi yalnız və yalnız vətəninin rifahı, həmvətənlərinin səadəti naminə döyünən bu vətənpərvər gəncin 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində “Bizim studentlər”, “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi” və s. məqalələri çap olunur.

Hələ tələbəlik illərindən xalqı maarifə, mədəniyyətə – işıqlı həyata səsləyən Y.V.Cəmənzəminli ali təhsilini başa vurduqdan sonra hüquqşünas kimi, daha ciddi məsələlərin həlli ilə məşğul olur. 1917–1919-cu illərdə mətbuatda bir-birinin ardınca çap olunan məqalələri (“Kiyevdə Millətlər şurası”, “İki aləm”, “Kiyevdə “Müsavat” şöbəsi”, “Zəruri məsələlər”, “Ukrayna müsəlmanlarının nəzər diqqətinə”, “Kiyevdə Millətlər Qurultayı”, “Millətlər Qurultayından aldığım təsirlər” və s.) ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilən Y.Vəzirin hərtərəfli dünyagörüşündən, analitik zəkasından, mübariz ruhundan soraq verir.

Y.V.Cəmənzəminlinin 1917–1923-cü illərdə qələmə aldığı “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Litva tatarları tarixi”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kitabları, 1918–1919-cu illərdə “Azərbaycan” və “Millət” qəzetlərində çap edilən (“Mil-

li və mədəni işlərimiz”, “Xarici siyasətimiz”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Millət üçün”, “Böyük xəstəlik” və b.) silsilə məqalələr bu azərbaycanşünas alimin milli ruhunun böyüklüyündən, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən xəbər verir. Həmin illərdə Ukraynada, Krımda əvvəlcə vəkil, daha sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərən Yusif Vəzirin Krımda, Ağməscid (Simferopol) şəhərində gündəlik nəşr edilən siyasi-iqtisadi və ədəbi mətbuat orqanı olan “Millət” qəzetində də mütəmadi olaraq ictimai-siyasi və publisistik məqalələrlə çıxış etməsi faktı, zənnimcə, diqqətləyiqdir. Onun “Yusif Vəzirov”, “Y.”, “Yusif bəy Vəzirov” imzaları ilə 1918-1919 cu illərdə Krımda “Mİllət” qəzetində dərc edilən “Millətə doğru” (on məqalədən ibarət silsilə), “Millət üçün”, “Böyük xəstəlik”, “Milli axşamlar”, “Bakı qurtuldu”, “Parlamento açılıyor”, “Türk aləminin qapısı: Krım məsələsi”, “Hesabat”, “Sırr”, ““Haqq səs””, “Xan sarayı”, “Kimləri sayılmalı”, “Əsgər məsələsi”, “Rusiya və müttəfiqlər” və b. sərlövhəli 30-a yaxın məqaləsi yalnız cəmənzəminləşməlik üçün deyil, diplomatiya tarixçiliyimiz və ən əsası, bugünkü Krım tatarları üçün də dəyərlidir. Ömrü boyu milləti üçün, bütövlükdə Türk dünyası üçün çalışan və elə bu yolda da bir millət fədaisi kimi qanlı repressiyanın qurbanı olan Yusif Vəzir yalnız vətəni Azərbaycan, doğulduğu doğma Qarabağ torpağı, Şuşa üçün deyil, tələbəlik və gənclik illərinin keçdiyi və bir diplomat kimi fəaliyyət göstərdiyi, çox sevdiyi Ukrayna üçün, Krım üçün, Türkiyə üçün, nəhayət, bütövlükdə bütün Türk dünyası üçün yazıb-yaratmış böyük Türk oğludur.

1919-cu ildə müstəqil Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri – İstanbul elçisi vəzifəsinə təyin edilən Yusif Vəzir AXC-nin süqutuna, sovet idarəçiliyinədək - 28 aprel 1920-ci ilədək fəaliyyətini davam etdirir. Diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi-ədəbi yaradıcılığını da davam etdirir, İstanbul kitabxanalarında araşdırmalar aparır. Bu gərgin araşdırmaların nəticəsi olaraq, iki mühüm əsər qələmə alır. Yusif Vəzir İstanbulda çapdan çıxan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” (1921) və “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” (1922) adlı bu kitablarını oxucusuna “Azərbaycan Cümhuriyyətinin sabiq İstanbul elçisi” kimi təqdim edirdi.

Qeyd edək ki, Y.V.Çəmənzəminlinin 1921-ci ildə İstanbulda çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabı hələ ədibin dövründə elmi-ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış, əsərin çapından az sonra haqqında tanınmış ədəbiyyatşünaslar (M.F.Köprülüzadə və Ə.Şünasi) rəy yazmışlar. Hər iki məqalə müəllifinin də qeyd etdiyi kimi, bu əsərin, doğrudan da ən böyük əhəmiyyəti, yazıldığı dövrdə ölkəmiz, onun tarixi və xüsusilə də ədəbiyyatı ilə bağlı elmi-ədəbi ictimaiyyətdə olan informasiya boşluğunu doldurmasında idi. Xatırladaq ki, Yusif Vəzir 1918-ci ildə Krımda, “Millət” qəzetində çap etdiyi “Azərbaycan və azərbaycanlılar” adlı silsilə məqalələrində ölkəmiz, onun tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, iqtisadiyyatı və s. barədə verdiyi məlumatları da məhz bu məqsədlə qələmə almışdı.

Vyanalı alim, professor Fridrix Krelitsa da “Mitlenluqen Zur Osmanişen qeşixte” jurnalında “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” haqqında rəy çap etdirmişdir. “Olduqca faydalı, diqqətlə tərtib olunmuş, böyük vətən sevgisi ilə yazılmış bir kitab. Ümid edək ki, bizləri geniş biliyinin mükəmməl nümunəsi ilə məmnun edən müəllif bizə yeni nəşrlərini təqdim edəcəkdir” (10, s. 175).

Yusif Vəzirin həyatının ən təlatümlü və gərgin dövrlərində qələmə aldığı “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri yalnız elmi dəyəri ilə deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə təqdirəlayiqdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra, 1921-ci ildə Türkiyədə çapdan çıxan bu əsər Yusif Vəzirin, müstəqilliyi əlindən alınan vətənin gələcəyinə, öz hüququnu, azadlığını yenidən özünə qaytaracağına olan tükənməz inamının parlaq ifadəsidir. Kitabına yazdığı “Bir neçə söz”də görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərlinin şəhid olması barədə aldığı xəbərdən ürək yangısı ilə söz açan Y.Vəzir yazırdı: “Bu sətirləri yazarkən böyük ustadımız Köçərli Firidun bəyin düşmənlərimiz tərəfindən şəhid olunması xəbəri təyyid etmədə idi. Azərbaycan müstəqil fikrini yaradan, öyrədən və sevdiren bu zatın vəfatı vətənimiz və mədəniyyətimiz üçün nə böyük fəlakət oldu. Otuz ildən bəri qələmiylə aləmə qüvvəyi-fikriyyəimizi bildirən, cavanlarımıza yol göstərən, səbat və mətanət təlqin edən Firidun bəy bu dəfə də mübarək qaniylə tarixin silinməz səhifəsinə “Müstəqil Azərbaycan”- deyə son sözünü yazdı... Allah rəhmət eyləsin. Bu ağır dəqiqələrdə yeganə təskinliyimiz budur ki, Azərbaycanın yeni nəsilləri bu müqəddəsət qarşısından keçərkən diz çökərək Vətən ülviyyətini və onun yolunda ölmək ləzzətini duyub və öyrənəcəklər” (12, s. 3).

Yusif Vəzir 1922-ci ildə İstanbulda nəşr edilən “Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan” əsərini isə “əsl tariximizə müqəddimə təşkil edə biləcəyi” düşüncəsiylə qələmə almışdı. O, “əziz yoldaşımız və böyük

mürşidimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə sevgi ilə ithaf" etdiyi bu kitabın "Müqəddimə"sində yazırdı: "Oxucularıma təqdim etdiyim "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" əsl tariximizə müqəddimə təşkil edə biləcək, zənnindəyəm. Bu əsər bir projedir ki, tariximiz o dairədə yazılıb, meydana çıxacaq. Vətəndaşlarımızın milli tariximizə olan həvəsinə bu risalə ilə kiçicik bir xidmət edə bilsəm, məqsədimə nail olacağam, zənnindəyəm" (5, III c., s.155). Yusif Vəzir iki hissədən ibarət bu kitabın "Azərbaycan və sərhədi" sərlövhəli birinci hissəsində müxtəlif tarixi mənbələrə, elmi məxəzlərə əsaslanaraq ölkəmizin adı, tarixi, sərhədləri və b. barədə qiymətli bilgiler verir, ayrı-ayrı şəhərlər, coğrafi yerlər (Aran, Bakı dənizi, Bakı, Dərbənd, Şirvan, Şamaxı, Şəki (Nuxa), Gəncə, Bərdə, Qarabağ, Rəvan, Naxçıvan, Muğan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa) haqqında zəngin elmi, tarixi məlumatları diqqətə çatdırırdı. Qeyd edək ki, əsərində haqqında söz açdığı tarixi yerlər, şəhərlər barədə daha ətraflı bilgiler vermək məqsədilə Yusif Vəzir yeri gəldikcə həmin şəhərlərlə əlaqədar ədəbi nümunələri də oxuculara çatdırmışdır. Məsələn, İbn Hövqəlin "Ümmül-Aran" deyə adlandırdığı Bərdədən bəhs edərkən, tarixi məlumatlarla yanaşı, bu şəhərin ədəbiyyatımızda öz yeri olduğunu diqqətə çatdıraraq, "Bərdə ədəbiyyatımızda böyük mövqə qazanmışdır. Şeyx Nizami "İsgəndərnamə"sində bu şəhəri mərkəz ittixaz edir. Poemanın qəhrəmanı İsgəndər Bərdə hökmdarı Xoş Abəyə eşq yetirib, onun yolunda ruslar ilə müharibə edir. Zakir Bərdənin keçmiş təntənəsini bir şeirində gözəlcə xatırlayır", -deyə Zakirin şəhərə həsr etdiyi şeirini də əsərində oxuculara təqdim edirdi (5, III cild, s.171). "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" əsərinin sonunda alim-yazıçının "Başlıca məxəzlərim" adlandırdığı əsas elmi mənbələrin (Övliya Çələbinin "Səyahətnamə"si, Katib Çələbinin "Cahannüma"sı, Yaqut Həməvinin "Möcəmil-büldan"ı, Abbasqulu ağa Qüdsinin "Gülüstani-İrəm"i, "Tarixi-Təbəri", "Dərbəndnamə", Nəcib Asimin "Türk tarixi" və b.) siyahısı ilə də tanış oluruq.

1923-cü ildə Yusif Vəzir Parisdə təhsil alan kiçik qardaşı Mirabdulla Vəzirovun yanına gedir. Yusif Vəzirin Fransa həyatı da maddi və mənəvi çətinliklər, sıxıntılar içərisində keçmişdir. Ağır fəhləlik həyatı, üstəlik əziz qardaşının xəstəliyi və ehtiyac üzündən müalicə oluna bilməməsi və nəhayət, ölümü – bütün bunlar bu əzabkeş insanın ömrü boyu unuda bilmədiyi mənəvi iztirabları idi. Çəkdiyi iztirablara baxmayaraq, Y.Vəzir yenə də həyat mücadiləsinə davam edir; fəhlə işləməklə yanaşı, eyni zamanda, "Paris xəbərləri" qəzetinə "Şərqdən məktublar" sərlövhəli məqalələr yazır, Paris Milli Kitabxanasında ədəbiyyat tariximizlə bağlı araşdırmalar, elmi tədqiqatlar aparırdı.

1926-cı il aprel ayında Yusif Vəzir xaricdən Vətənə qayıdır. Bakıya qayıtdıqdan sonra, əvvəlcə, "Bakı işçisi" kooperativ nəşriyyatının bədii ədəbiyyat şöbəsində redaktor vəzifəsində çalışır. 1926-cı ilin oktyabrında Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinə daxil olur. 1926–1928-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində aspirant olan Y.Vəzir, 1927–1930-cu illərdə həmin universitetin auditoriyalarında folklorlardan mühazirələr oxuyur. Yazdığı "tərcümeyi-hal"lardan, cavablandığı sorğu vəərəqlərindən Y.V.Çəmənzəminlinin Neft-Sənaye İnstitutunda, Tibb İnstitutunun və Pedaqoji İnstitutun hazırlıq fakültələrində, Azhidrotexnikumda və b. tədris müəssisələrində müəllimlik fəaliyyəti ilə də məşğul olmasını öyrənirik. Görkəmli yazıçı həmin illərdə realist üslubda hekayələr, romanlar yazmaqla bərabər, tədqiqatçılıq fəaliyyətini də davam etdirmiş, xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən öyrəndiyi məlumatları, bilikləri analitik zəkasının süzgəcindən keçirərək dəyərli elmi əsərlər də qələmə almışdır. Yusif Vəzirin 1927-1928-ci illərdə "İqtisadi xəbərlər" məcmuəsində dərc edilən və ilk dəfə olaraq, ədibin tərtib etdiyimiz "Biz kimik?" (3, 136 s.) adlı kitabında çəmənizəminlişünaslığa təqdim olunan silsilə məqalələri isə bu azərbaycanşünas alimin iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrinə də dərinlən bələd olmasından soraq verir. Bu məqalələrin bizim üçün bir mühüm dəyəri də ondadır ki, həmin məqalələri aşkar etməklə Yusif Vəzirin daha bir gizli imzasını üzə çıxartdıq (bax: 9; 7). İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş, "Bizdə xalqçılıq", "Bizdə pambıqçılıq", "Neftin keçmiş və hal-hazırkı mənası" adlı bu məqalələr 1928-ci ildə "İqtisadi xəbərlər" məcmuəsində "qızıl at" mənasını verən "Zərəsb" gizli imzası ilə çap olunmuşdur. (bax: 3, 2004: 136 s.).

Azərbaycan folklorşünaslığının təməl daşlarını qoyanlardan biri kimi, Yusif Vəzirin el ədəbiyyatının öyrənilməsi yolunda gördüyü işlər bu gün də elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Ədibin əsərlərinin hər birində xalq ruhunun nişanəsi, el hikmətinin izləri var. Hələ 1914-cü ildə yazdığı "Dil məsələsi" adlı məqaləsində Yusif Vəzir, əsərlərində qəliz ibarələr işlədən, xalqın anlamadığı, başa düşmədiyi bir dildə

yazan yazıçıları tənqid edərək onları öz doğma dilində – “özlərinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri” olan Azərbaycan türklərinin dilində əsər yazmaq üçün zəngin el ədəbiyyatını öyrənməyə çağırır: “Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin” (1, s.173). Yusif Vəzir folklorla bağlı “Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi”, “Nağıllarımızı nə cür toplamalı”, “Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər”, “Xalq ədəbiyyatının təhlili – I.Vəsfi-hal”, “Xalq ədəbiyyatının təhlili -II. Ağr”, “Folklor yolunda” və s. məqalələrində hər hansı folklor janrından söhbət açarkən onu digər xalqların folklor nümunələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmışdır.

Görkəmli ədibin ərəb, fars, hind, yunan və s. xalqların ədəbiyyatını, tarixini, əsatirlərini, adət-ənənələrini, dini əqidə və inanclarını araşdırıb öyrənməkdə əsas məqsədi, əslində, yenə də məhz öz ədəbiyyatımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmək olmuşdur. Müxtəlif xalqların ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə xalqımızın mənəvi sərvətləri arasında müqayisələr aparən alim-yazıçı, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxartmaqla tariximizin, folklorumuzun qaynaqları ilə bağlı maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Hələ 1922-ci ildə İstanbulda çap edilən “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı əsərində Azərbaycanı “Şərq ilə Qərb arasında körpü təşkil edən bir ölkə” kimi səciyyələndirən Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: “Ən qədim zamanlardan bəri bu körpüdən müxtəlif ırqlərə mənsub millətlər keçib getmişlər” (2 , s. 11). Azərbaycanın tədqiqinin türkoloqlar üçün yeni bir meydan açdığını, “məqsədə müvəffəqiyyətlə varmaq üçün türkologiyaya bir də azərologiya şəbəsi artırılmalı” olduğunun vacibliyini diqqətə çatdıran ədib bu şəbənin Şərq mədəniyyət tarixinə yeni-yeni səhifələr bəxş edəcəyini zənn edirdi. Bu mənada, Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi köklərini, sonrakı inkişaf mərhələlərini dərindən öyrənmək, onun dünya mədəniyyət tarixindəki yerini doğru düzgün müəyyənləşdirmək məqsədilə həm Şərq, həm də Avropa mədəniyyətinin araşdırılmasının vacibliyini dərk edən görkəmli ədib ömrü boyu bədii yaradıcılıq sahəsində yazıb-yaratmaqla yanaşı, ardıcıl və sistemli şəkildə elmi tədqiqatla da məşğul olmuşdur. Onun ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və s. sahələri əhatə edən elmi əsərləri, publisistik məqalələri məhz bu gərgin və ciddi tədqiqat işinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Yusif Vəzirin çoxşaxəli yaradıcılığında ana dilimizin saflığına, ədəbi dil probleminə, folklorumuza, ədəbiyyat tariximizə, bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələlərinə və s. həsr etdiyi məqalələri ilə yanaşı, 1935-ci ildə yazdığı, klassik irsimizin tədqiqi və təbliğinə dair “Şair Qətran”, “Xətəinin nəfəsləri”, “Füzulinin qeyri-mətbu bir şeiri”, “Molla Pənah Vəqif haqqında”, “Abbasqulu ağa Qüdsinin əsərləri” adlı beş məqalədən ibarət “Tarixi etüdlər” silsiləsinin də əhəmiyyətli yeri var. Bu silsiləni “Tarixi etüdlər” adlandırması da təsadüfi deyil. Ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri olan bu böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılığının tədqiqinə həsr etdiyi bu məqalələrlə də görkəmli alim tariximizin mühüm səhifələrinin araşdırılmasına xidmət etmişdir. Çünki ədibin “Ölkəşünaslıq” adlı məqaləsində də yazdığı kimi, “Söz tarixin yuvasıdır”. Məhz bu məqsədlə də bütün ömrü boyu bu azərbaycanşünas alim-yazıçı Sözü böyük əhəmiyyət vermiş, tarixi qaynaqlarla yanaşı folklorumuzda, yazılı ədəbiyyatımızdakı müxtəlif sözlərin, adların, toponimlərin filoloji, etimoloji təhlilinə xüsusi məqalələr həsr etmişdir. Alimin “Ölkəşünaslıq”, “Tariximiz ətrafında. “Azərbaycan” sözü”, “Çadra ətrafında” və b. kimi məqalələri də məhz bu cəhətdən əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, həmin məqalələr alimin əlyazmalarından götürülüb tərəfimizdən transfoneliterasiya edərək, ilk dəfə Yusif Vəzirin tərtib etdiyimiz “Biz kimik?” (3) kitabında müasir əlifbayla oxuculara təqdim edilmişdir. Alimin AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan zəngin arxivində “Tariximiz ətrafında. “Azərbaycan” sözü” adlı məqalənin “ “Azərbaycan” sözü ətrafında” adlı ilk variantı da saxlanılır. Həmin məqalə “Ölkəşünaslıq” məqaləsinin davamı kimi qələmə alınmışdır.

Yusif Vəzir tariximizdən bəhs edərkən hər şeydən öncə, ölkəmizin adı barədə mövcud mülahizələri diqqətə çatdırır və “əsl ip ucu”nun məhz bu sözün tarixini öyrənməkdə olduğunu yazırdı: “Ən əvvəl “Azərbaycan” ləfzi və onun ətrafında yürüdülmən nəzəriyyədən bəhs etməliyik. Çünki əsl ipin ucu oradadır. Uc açıldıqdan sonra yerdə qalan məsələlərin həlli asanlaşır, zənnindəyəm.” (3, s.102). Elmi müəssisələrimiz və tarixçilərimiz tərəfindən Azərbaycanın keçmişinə dair materiallar toplanarkən Y.V.Çəmənzəminli də “Azərbaycan tarixinin meydana çıxmasına, kiçik də olsa, bir yardım etmək məqsədilə” vaxtilə bu məsələyə dair topladığı məlumatın “İnqilab və mədəniyyət” jurnalın vasitəsilə nəşr olunması üçün qələmə aldığı “Azərbaycan” sözü barədə məqaləsində müxtəlif mənbələrdən götürdüyü bilgiləri diqqətə çatdırır və

öz münasibətini bildirirdi: “Ölkəmizin adı ərəb və fars müəlliflərində *Adərbadgan, Azərbaygan, Azərbican, Azərbaycan...* kibi kəlmələrlə ifadə olunur. (...) Bütün bu kəlmələrin bir kökdən alınıb başqa-başqa xalqlar tələffüzündə dəyişildiyi aydındır. Yunanilərin “Atropaten” dedikləri eyni mənənin qədim bir şəklidir. Çünki “azər” kəlməsinin pəhləvidə “adr” və “atur” və zində “atro” kibi qullanması bəllidir. Buna baxmayaraq, “Azərbaycan” kəlməsinin mənşəi haqqında bir çox Avropa alim və müvərrixləri səhv edib və etmədədir.” (3, s.102). Məqaləsində bu barədə müxtəlif mülahizələri, o cümlədən üç fərqli nəzəriyyəni diqqətə çatdıran alim həmin nəzəriyyələrdən birinin – “od”, “atəş”lə əlaqədar olanın doğru olduğu qənaətinə gəlir:

“Bizcə, bu üç nəzəriyyədən ən doğrusu atəş ilə əlaqədar olanıdır. *Azər-atro* “od”, *banyan-bangan* “saxlayan” mənasındadır. Ancaq bu təbir atəşgədəsi olan torpağa deyil, orada yaşayan möğ xalqına aiddir. Çünki möğlərin vəzifəsi irsi olaraq Zərdüştin din və ayinlərinə xidmət və atəşin bəqasına çalışmaq idi. Bu vəzifələrinə görə *aturvan-azərban* (“odu saxlayan”), ya *piratəş* adı daşıyardılar. *Azərbanigan* “azərban”ın cəmidir. “Azərbanigan” ərəb istilasından sonra “Azərbaycan” olmuşdur; ərəblərin “g” hərfini “c” kibi tələffüz etmələri bəllidir (*Zəngan – Zəncan, Əndəgan-Əndəcan* kibi). Azərban vəzifəsində olan möğlər əvvəllər Kür çayının kənarında sakin imişlər, sonralar Muğan çölünə enmişlər və bu çöl də bunların adı ilə adlanmışdır – Muğan, Məğan – “möğ”ün cəmidir.” (3, s.105).

Y.V. Çəmənzəminli məqaləsində “Azərbaycan” sözünün mənşəyi haqqında səhv mülahizələr olduğu kimi, ölkənin hüduqları barəsində də “xətalər” olduğunu vurğulayaraq yazırdı: “Bartold kibi bir alim belə Azərbaycanı Arasın cənubunda görür. “Şirvan” – deyir, – heç vaxt bugünkü Azərbaycan cümhuriyyətinin dutduğu torpağı qavrayacaq mənada qullanmamışdır. Şirvan baş şəhəri Şamaxı ilə kiçik bir hissə olmuş və Gəncə kibi şəhərlər heç bir zaman Şirvana daxil olmamışdır. İmdiki Azərbaycan cümhuriyyətinə daxil olan torpaqları əhatə etmək üçün “Aran” kəlməsi qəbul edilə bilərdi. Lakin Azərbaycan cümhuriyyəti təsis ediləndə, xalqların bir-birinə yaxın olduğu üçün İran Azərbaycanının da buraya daxil ediləcəyi nəzərdə tutularaq “Azərbaycan” kəlməsi qəbul edildi”. Bartoldun Azərbaycan tarixilə xüsusilə məşğul olmadığı meydana çıxır, çünki yürütdüyü fikirlər tarixi həqiqətdən uzaqdır. Əvvəla, Azərbaycan və Şirvan heç bir vaxt sabit bir coğrafi cərcivədə qalmamışdır; ölkə hüduqla bərabər dəyişilmiş, böyüyüb, kiçilmişdir. (...)” (3, s.105). Qeyd edək ki, Azərbaycan və onun sərhədi, eləcə də ölkəmizin adı ilə əlaqədar Yusif Vəzir hələ 1922-ci ildə “Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan” əsərində də geniş söz açmışdır. Ümumiyyətlə, azərbaycanşünas alimin İstanbulda nəşr olunmuş həmin əsəri və “Tariximiz ətrafında. “Azərbaycan” sözü” adlı Yusif Vəzirin zəngin ədəbi irsi, arxivində saxlanılan əlyazma materialları və müxtəlif qeydlər bu istedadlı yazıçının dramaturq və ssenarist kimi də gərgin ədəbi fəaliyyətindən xəbər verir. Azərbaycan yazıçıları içərisində poliqlotluğu ilə də seçilən, öz ana dilindən başqa Şərq və Avropa dillərini də mükəmməl bilən Y.V.Çəmənzəminli Şərq və Qərb klassiklərinin əksəriyyətini orijinaldan mütaliə etmişdir. Bu müstəsna keyfiyyəti ədibə bədii tərcümə sənətində böyük uğurlar qazandırmışdır. Müxtəlif illərdə, xüsusilə, mühacirətdən qayıtdıqdan sonra ardıcıl surətdə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan, 30-cu illərdə «Azərnəşr»də tərcüməçi-redaktor vəzifəsində çalışan Yusif Vəzirin dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında olduqca böyük xidməti var.

Məqalələrindən birinin sətirləti qeydində Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar daha bir kitab yazdığını da öyrənirik. Təəssüflər olsun ki, bir çox qiymətli əsərləri kimi bu böyük azərbaycanşünasın “Azərbaycan tarixinə mədxəl” adlı həmin əsəri də amansız repressiyanın qaranlığında itib-batmışdır. Yeri gəlmişkən, Yusif Vəzirin şəxsi fondunda saxlanılan müqavilənamələr çəmənzəminlişünaslığın sirlə dolu səhifələridir. Ədibin rus ədəbiyyatından tərcümələri ilə bağlı söz açarkən qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif nəşriyyatlarla, əsasən, “Azərnəşr”lə bağlanan bu 19 müqavilənamənin beşində Y.Vəzirin “Qədim kitab” və “Məhərrəm” adlı iki romanı, “1905-ci il” adlı bir uşaq pyesi və biri rus, digəri isə pol-yak ədəbiyyatından olan iki tərcüməsi (M. Şoloxov. “Oyanmış torpaq”, B. Yasenski. “Parisi yandırırım”) haqqında məlumata rast gəlirik (bax: 8, s. 250). Qeyd edək ki, aşkar etdiyimiz yeni tapıntıların izi ilə müxtəlif mənbələri araşdırsaq da, hələlik adı çəkilən əsərlərin nə əlyazmasına, nə də çapına rast gəldik. Görünür, «Xam torpaq», «Ölü canlar» və hələ də bizə məlum olmayan neçə-neçə əsərlər, tərcümələr kimi onlar da tələssizliklə üzləşmiş - ya bilərəkdən itirilmiş, məhv edilmiş, ya da ədibin çağdaşı olan hansısa bir yazıçının arxivində müxtəlif əlyazmalara, sənədlərə qarışaraq unudulmuşdur.

Fitri istedadı, dərin biliyi, hərtərəfli dünyagörüşü və yüksək mədəniyyəti ilə Y.V.Çəmənzəminli müasirləri içərisində həmişə seçilirdi. Bütün tənqidlərə, təhqirlərə, dözülməz təzyiqlərə baxmayaraq, Y.Vəzir də öz istedadına və biliyinə güvənən əsl yaradıcı inadkarlığı ilə yazıb-yaradır, ədəbi prosesdə yenə də fəal iştirakı edirdi. Yazdığı tarixi romanlarla ("Studentlər", "Qızlar bulağı", "İki od arasında") isə ədib, ilk növbədə, ən mühüm suala – "Biz kimik?" sualına cavab verməyə çalışır, bədii sözün köməyi ilə, unudulmaqda olan, hətta çoxlarının bu barədə adı təsəvvürü belə olmayan uzaq keçmişimizdən çağdaş dövrə körpü salırdı.

Görkəmli ədib Qarabağ tarixindən, Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin həyatından bəhs edən "İki od arasında" tarixi romanından əvvəl də elmi tədqiqatlarında ("Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", "Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan", "Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri", "Molla Pənah Vəqif haqqında") bizi Vəqifin həyatı, dövrü və yaradıcılığına dair qiymətli fikirləri, mülahizələri və mühüm faktlarla tanış edir. Görkəmli çəmənizəminlişünas alim professor Tofiq Hüseynoğlu Yusif Vəzirin həmin tarixi romanından bəhs edərkən yazırdı: "Vəqif və onun dövrü haqqında əsl həqiqəti uydurma şeylərdən, yanlış fikir və təsəvvürlərdən təmizləyib ortaya çıxarmaq, mərkəzində Vəqifin obrazı dayanan tarixi bir roman yazmaq asan deyildi. "İki od arasında" romanı göstərir ki, Y.V.Çəmənizəminli Vəqiflə maraqlanmağa başladığı vaxtdan əldə etdiyi məxəzlərə, əsasən düzgün yanaşmış, şairin parlaq bədii obrazını yaratmaqla müasirlərinə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq və tarix elmlərinə bir növ nümunə göstərmiş, örnək ola bilmişdir. Romanda obrazı şair, dövlət adamı və diplomat, filosof və ictimai xadim kimi canlandırılan Vəqif vəzifəsi, mövqeyi və fəaliyyəti ilə əlaqədar çətinliklər əhatəsində təsvir edilmişdir. Yazıçı bütün roman boyu Vəqifin həssas şair qəlbinin döyüntülərini daim hiss etdirməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur." (5, I cild, s.14).

Görkəmli ədib qələmə aldığı bir-birindən dəyərli elmi, ədəbi əsərlərinə, bütün yorulmaz fəaliyyətinə baxmayaraq, AXC dövründəki ictimai-siyasi fəaliyyəti üçün doğma vətəninə bir sıra ciddi problemlərlə, haqsızlıqlarla qarşılaşırdı. Bir sənətkar, yaradıcı şəxsiyyət üçün bu cür haqsızlığın, zülmün nə demək olduğunu Yusif Vəzir hələ 1934-cü ildə qələmə aldığı aforizmlərində böyük bir müdriklik və uzaqgörənliklə belə ifadə edirdi:

"İstibdad bir xəncərdir: həm dostun, həm də düşmənin başının üstündən asılıdır; düşməyəcəyindən də heç kəs əmin deyil" (6).

Nəhayət, qarşılaşdığı bu maddi və mənəvi məhrumiyyətlərdən tənə gələn Yusif Vəziri işsizlik, maddi ehtiyac və mənəvi iztirablar Bakıdan uzaqlara – Ürgəncə aparıb çıxardır. İş axtarmaqda davam edən Yusif Vəzir, nəhayət, qəzetlərdən birində oxuduğu elan əsasında 1938-ci ilin iyulunda sənədlərini Ürgənc Pedaqoji İnstitutuna göndərərək müsabiqədən keçir. 1940-cı ilin yanvar ayınadək bu pedaqoji institutda həm rus dilini, həm də rus və xarici ölkə ədəbiyyatını tədris edən görkəmli yazıçı, eyni zamanda, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur, kinossenari və dramlar qələmə alır, ən sevimli işini – folklorla bağlı araşdırmalarını davam etdirir. 1940-cı ilin yanvar ayında isə Yusif Vəzir həbs edilərək Bakıya gətirilir. Səkkiz il müddətinə Qorki vilayətinə sürgün edilən Yusif Vəzir ağır, fiziki və mənəvi işgəncələrlə dolu sürgün həyatına davam gətirə bilmir, 1943-cü ilin yanvar ayının 3-də vəfat edir. 1956-cı ildə digər repressiya qurbanları kimi, bu görkəmli ədibə də ölümündən sonra bəraət verilmiş və yalnız bu bəraətdən sonra həyatı, yaradıcılığı, zəngin elmi-bədii irsi müxtəlif aspektlərdə ədəbiyyatşünas alimlər, tədqiqatçılar (Kamran Məmmədov, Məryəm Axundova, Tofiq Hüseynoğlu, Bəhlul Abdullayev, Cənnət Nağıyeva, Alxan Bayramoğlu, Şəlalə Abdullayeva, Leyla Vəzirova, Leyla Məcidqızı və b.) tərəfindən araşdırılmış, haqqında dəyərli monoqrafiyalar yazılmış, əsərləri yenidən nəşr edilməyə başlamışdır.

Yusif Vəzirin elmi-ədəbi irsi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi ardıcıl və sistemli şəkildə araşdıraraq, bu zəngin xəzinədən oxuyub öyrəndiklərinə bir yazıçı-alim kimi münasibət bildirən görkəmli ədibin bədii əsərləri (xüsusilə, "Qızlar bulağı" və Qarabağ xanlığından bəhs edən "İki od arasında" tarixi romanları), eləcə də müxtəlif sahələri (ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və s.) əhatə edən çoxsaylı elmi əsərləri (xüsusilə, İstanbulda nəşr edilən "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1920) və "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" (1922) əsəri), publisistik məqalələri məhz bu gərgin və ciddi tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Ədibin milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən soraq verən zəngin elmi-ə-

dəbi irsi, onun yalnız görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim deyil, eyni zamanda, böyük azərbaycanşünas olduğunun əsl göstəricisidir. Işıqlı gələcəyə aparan yolların tariximizin, soy-kökümüzün, mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsindən gəlib-keçdiyini dərk edən hər bir vətənpərvər ziyalı kimi, bu böyük azərbaycanşünas da ən mühüm suala – “biz kimik?” - sualına cavab axtarmış və ədəbiyyat tariximizi, folklorumuzu da, hər şeydən öncə, həmin məqsədlə araşdırmışdır. “... Ən əvvəl özümüzü tapmalıyıq. Bunun üçün də keçmişimizi addım-addım tədqiq edib, məmləkətimizin maddi və mənəvi məhsullarını meydana çıxarmalıyıq”, - deyən bu görkəmli ziyalının ömrü boyu milli mənliliyimizi – “özümüzü tapmağ”a yönələn gərgin araşdırmalarının nəticəsində qələmə aldığı əsərlərin hər biri, zənnimizcə, məhz, həmin suala, “biz kimik?” - sualına verilən cavablar kimi dəyərləndirilməlidir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi ardıcıl və sistemli şəkildə, dərinlən-dərinə araşdıraraq, bu zəngin xəzinədən oxuyub öyrəndiklərinə bir yazıçı-alim kimi münasibət bildirən görkəmli ədibin müxtəlif sahələri əhatə edən, çoxsaylı elmi əsərləri bu gərgin və ciddi tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Dünya xalqlarının ədəbiyyatını, mədəniyyətini öz mənəvi sərvətlərimizlə müqayisəli şəkildə öyrənən Y.V.Çəmənəminlinin əsas məqsədi, əslində, yenə də öz xalqımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmək, onun dünya mədəniyyəti tarixindəki müstəsna mövqeyini üzə çıxartmaq olmuşdur.

Xalqımızın ədəbiyyat və mədəniyyət salnaməsinin səhifələrində şərəfli yeri olan Yusif Vəzir Çəmənəminli, eyni zamanda bütünlükdə Türk dünyasının böyük ruhlu, yüksək mənəviyyatlı ziyalılarındandır. Şuşa torpağında doğulan, bütün həyatını və fəaliyyətini Azərbaycanın, bütünlükdə Türk dünyasının səadətinə həsr edən, XX əsrin amansız repressiya illərinin qurbanı olan, vətəninə uzaqda sürgündə vəfat edən, məzarı belə qalmayan böyük Türk oğlu Yusif bəy Vəzirovun – Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, bu gün azad Qarabağ torpağının, Şuşa dağlarının üzərində qanadlanan nakam ruhu yəqin ki, şaddır. Çünki artıq əziz Şuşamız azaddır və Yusif Vəzirin “Həyatımın 20 ili” memuarında böyük sevgi və qürurla yazdığı kimi – “Bu, mənim şəhərimdir”. (bax: 11). Yusif Vəzir Çəmənəminlinin tarixə dair qələmə aldığı əsərlər bu gün də elmi məxəzlər kimi qiymətlidir. Müstəqil Azərbaycanda, azad olmuş torpaqlarımızda yaşayan bugünkü gənc nəslin – xüsusilə tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi araşdıran tədqiqatçıların elmi məxəzlərimizi tədqiq edərək Yusif bəy Vəzirov kimi millət fədailərinin həyat yolunu, yaradıcılığını öyrənməsi və örnək alması olduqca əhəmiyyətlidir. Böyük yazıçının öz sözləri ilə ifadə etsək, “bizə tarix lazımdır ki, keçmişimizi öyrənib gələcəyimizə yollar açaq.”

Ədəbiyyat:

1. Çəmənəminli, Yusif Vəzir. Əsərləri, 3 cildə, (tərtibçi: M.Axundova), 3-cü cild, Bakı: “Elm”, 1977, 328 s.
2. Çəmənəminli, Yusif Vəzir. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, (tərtibçi: T.Hüseynoğlu). Bakı: “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 1993, 56 s.
3. Çəmənəminli, Yusif Vəzir. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: “Nurlan”, 2004, 136 s.
4. Çəmənəminli, Yusif Vəzir. Hədərən-pəderən (felyetonlar) (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş. Hümmətli). Bakı: “Nurlan”, 2004, 34 s.
5. Çəmənəminli, Yusif Vəzir. Əsərləri, 3 cildə (tərtibçi: T.Hüseynoğlu). - Bakı: “AVRASİYA-PRESS”, 2005.
6. Çəmənəminli, Yusif Vəzir. Atalar sözü - Y.V.Çəmənəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v.311.
7. Hümmətli, Şəlalə Ana. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin elmi-ədəbi irsi yeni faktların işığında. Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 80 s.
8. Hümmətli, Şəlalə. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri. - Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 264 s.
9. Hümmətli, Şəlalə. Yusif Vəzirin daha bir gizli imzası – Filologiya məsələləri, IV, Bakı: “Nurlan”, 2003, s.68-71.
10. Kraelitz-Greifonhorst, Fridrix. “Bespresungen” – “Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte”. Wien

, band 1, 1921/22, s.174-175.

11. “Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Cəmənzməinli” (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Şəlalə Ana Hümmətli) – Bakı, “Zərdabi”, 2022, 345 s.
12. Vəzirov, Yusif bəy. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. - İstanbul, “Mətbəei-Amirə”, (1337 (H.)), 103 s. - Y.V.Cəmənzməinli fondu, fond 21, sax.v.889.

BRİLİANT HACIYEVA

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kitabxana müdiri

AZƏRBAYCAN TARİX ELMİNƏ TÖHFƏ - DAVUD BƏY ŞƏRİFOVUN “ƏSKİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİ” DƏRSLİYİNƏ BİR NƏZƏR

Azərbaycan xalqının ən qədim zamanlardan müasir dövrdəki tarixini və mədəniyyətini əks etdirən muzeylər ölkəmizdə zəngin mədəni irsin qorunması və təbliği işində mühüm rol oynayırlar. Bu gün muzeylərimiz nadir sənət incilərinin və milli sərvətlərin nümayiş etdirildiyi geniş bir şəbəkəyə malik olub, bütün bölgələrimizi əhatə edir. Milli-mənəvi dəyərlərimizə diqqətin artdığı bir dövrdə muzeylərimizə olan qayğı da göz qabağındadır. Ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, *“Muzeylər görkəmli insanların varlığından xəbər verən tarixin yaşa-dıcısıdır”*. İlk rəsmi dövlət muzeyimiz Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi mühüm mədəni-maarif və elmi tədqiqat mərkəzi kimi yarandığı vaxtdan etibarən uğurlu inkişaf yolu keçmişdir. Res-publikanın bu ilk ən böyük muzeyində Azərbaycan xalqının qədim zamanlardan müasir dövrə qədərki tarixinin bütün mərhələlərini əks etdirən mədəniyyət nümunələrinin toplanılması, qorunması, nəşri, ekspozisiya və sərgilərdə nümayişi sahəsində diqqətəlayiq xidmətləri vardır. Muzey çoxşaxəli fəaliyyətini

bu gün də tarix elminin yeni nailiyyətləri və muzeyşünaslığın dünya təcrübəsi ilə təsdiq olunmuş prinsipləri zəminində müvəffəqiyyətlə davam etdirir. 2005-ci ilin noyabrında Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə muzeyə Milli statusu verilib. Bakının memarlıq baxımından qiymətli tikililərindən sayılan muzeyin binası vaxtilə məşhur sahibkar, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evi olub. Bina Bakı şəhərinin baş memarı olan İosif Vikentyeviç Qoslavskinin (1865-1904) layihəsi əsasında inşa edilmişdir.[2]

Muzeyin inkişafı onun yaradılmasından sonra burada cəm olmuş alimlərin fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Onların arasında Azərbaycan arxeologiya məktəbinin və tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin ilk yaradıcısı, ilk arxeo-loq, etnoqraf, coğrafiyaşünas və diyarşünas alimlərimizdən biri, Azərbaycan arxeologiya tarixində milli mütəxəs-sislərin təşkil etdiyi ilk elmi ekspedisiyanın rəhbəri, arxeoloji materiallar əsasında Azərbaycanda yazılan ilk elmi əsərin müəllifi Davud bəy Mikayıl bəy oğlu Şərifov (8 iyun 1885, Tiflis – 8 avqust 1952, Bakı) idi.

Davud bəy Şərifov 1920-ci il 28 aprel işğalından sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəlim kimi fəaliyyətə başlayır. 1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə (indiki MATM) işə qəbul olunur. 1923-cü ildə D.Şərifov muzeyin direktoru təyin edilir. Onun təşkilatçılığı ilə Tiflis, Moskva və Sankt-Peterburq muzeylərinin fondlarından Azərbaycanın tarix və mədəniyyəti nə aid müxtəlif bədii sənət nümunələri, eksponatlar muzeyə gətirilir. O, yeni ekspozisiya zallarının açılması, xüsusilə muzey işi, o cümlədən diyarşünaslıq profilli muzeylərin yaradılması istiqamətində iş aparır. D.Şərifovun əhəmiyyətli axtarışları və əldə etdiyi nailiyyətlər antimillli düşüncəli insanların narahatlığına səbəb olur və o, 1928-ci ildə muzeyin direk-

torluğundan uzaqlaşdırılır, arxeoloji araşdırmalara buraxılmaz. D.Şərifov çox sevdiyi işindən uzaq düşsə də, alim və pedaqoq kimi fəaliyyətini davam etdirir, 1950-ci ildə coğrafiya sahəsində namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. D.Şərifov 1952-ci ildə vəfat edib. Onun xatirəsi vaxtilə direktoru olduğu muzeydə hər zaman ehtiramla yad edilir. 2017-ci ildə muzey tərəfindən “Davud bəy Şərifov” kitab-albomu nəşr olunub. D.Şərifovun 130 illiyinə həsr olunmuş kitab-albomda onun həyat və fəaliyyəti haqda fotosəkillər də verilib, arxiv sənəd-lərindən istifadə edilib və bu irsin sistemləşdirilməsində mühüm addım idi. [3]

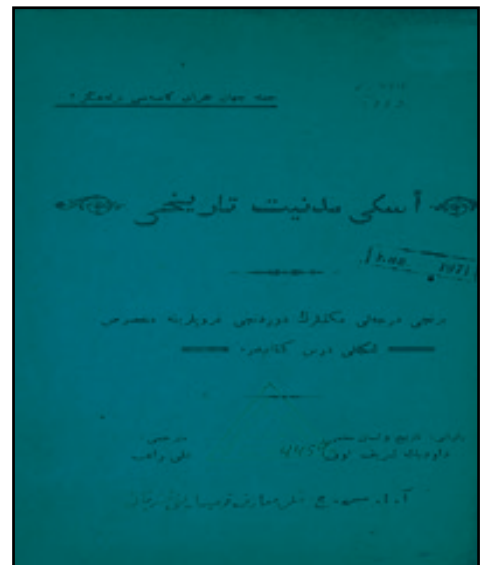
Azərbaycan mədəni fikir tarixində mühüm yer tutan Davud bəy Şərifov milli irsin, qədim sivilizasiyaların və insanlığın mədəni inkişaf mərhələlərinin tədqiqinə böyük töhfə vermiş alimlərdən biridir. Davud bəyin əski əlifbada 1923-cü ildə Maarif Komissarlığı tərəfindən çap olunmuş **“Əski mədəniyyət tarixi”** adlı əsəri insan cəmiyyətinin ilkin dövrlərindən başlayaraq mədəniyyətin formalaşma prosesini sistemli şəkildə əks etdirən dəyərli tədqiqat işidir. Kitab öncədən rus dilində yazılsa da, sonradan Əli Rahib tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Birinci dərəcəli məktəblərin dördüncü qrupları üçün nəzərdə tutulmuş olan 61 səhifəlik bu əsər məzmun baxımından dərslük çərçivəsini aşaraq elmi monoqrafiya xüsusiyyətləri qazanmış arxeoloji materiallar əsasında Azərbaycanda yazılmış ilk elmi monoqrafiya idi. Əsərdə qədim dövrlərin maddi və mənəvi mədəniyyəti - insanın yaşam tərzini haqqında, bəşər övladının ibtidai icma quruluşundan tunc əsrinədək keçdiyi inkişaf tarixi, təbiətə münasibəti, inam və rituallar, ilk incəsənət nümunələri, məişət və təsərrüfat vərdisləri kimi məsələlər geniş şəkildə təhlil olunur. Müəllif mədəniyyətin yalnız maddi irs deyil, həm də xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü və mənəvi dəyərlərini ifadə etdiyini vurğulayır. [1]

Dərslinin bir nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Əski çap kitabları fondunda **X-474/3263** şifri altında saxlanılır. Şəxsim tərəfindən ərəb qrafikasıdan transfoneliterasiya edilərək çapa hazır hala gətirilmiş, mətnə əsərin strukturu və terminologiyası qorunmuşdur. Dərslinin tam mündəricatı bu formadaadır: Mədəniyyət tarixi nə deməkdir?, Əski mədəniyyət, İndiki adamın ulu babası (Cəddi-Əkbəri), Ulu babamız insanın zahiri surəti, İlk alətlərin ixtirası, Xarici görünüşdəki və vücuddakı təbdlilətlər, Tarixdən əvvəlki əsrlərin dövrlərə təqsimi, Təsərrüfat və təsərrüfata aid fəaliyyət: təsərrüfat nə deməkdir?, Köy təsərrüfatı, Daş dövrü: balta, bıçaq və dəyənəyin icadı, Daş karastıları yapılan ustaxanalar, Əski daş dövrü, İnsan, əski daş dövründə nasıl yaşayırmış?, Əski daş dövründə yaşayan insanın təsərrüfatı, Həməsr olan qədim adamlar, Qədim nəqqaşların ilk şəkilləri, Odlə tanışlaşma, Ərz üzərində iqlimin dəyişilməsi, Yeni daş dövrü, Alətləri sıgallama, Yeni daş dövründəki insanın təsərrüfatı, Gildən yapılmış və bişirilmiş qabların ixtirası, İlk əl dəyirmanı, Rəssamlıq məharəti, Dilin (lisan) doğulması, Heyvanların ram edilmələri (əhliləşdirilmələri), Ciftcilik(əkinçilik) mədəniyyətinin binası bel və kürək, İlk təsərrüfatın böyüməsi (inkişafı), İlk təşkilat və böyüməsi (inkişafı), Göllərdə qazıqlar üzərinə qurulan binalar, Yeni daş dövründəki insanın yaşayışı: qədim zəhmət təşkilatı, Araba, Qayıq, Cəmiyyət təşkil etmək. Hökumətin ibtidası, Külfətin (ailənin) meydana gəlməsi, Qövm – cins, Tayfa, Siniflər təşkilatı, Tarixi böyük nəhrlər, Bəşər və həyat: din nədən və nasıl zühur etmişdir?, Şeylərin kopyaları və onların ruhu, O biri dünyaya inanmaq, Şehirbazlıq, Məbədlər, Ulu babaların (əcdadın) Allaha ibadət-ləri, Dinin ibtidası. Allahlara etiqaq, Fətişilik (fətişizm), Mədənin zahir olması, Tunc dövrü, Çömləkçilik dəstgahı, Tunc əsrindəki mühacirlərin qazıntıları, Tunc əsrindəki məskənlər, Əlbisə, İlk (birinci) lampa, Odun sənayi surətdə alınması, Tunc boşaltmaq üçün qalıblar(qalıblər), Ticarətlə sənayenin ibtidası, Millətlərin ilk mühacirətləri, Yazı xətti.

Məqalədə dərslinin yalnız seçilmiş bölmələri təhlil olunsa da, tam mətn mədəniyyət tarixi üzrə aparılan tədqiqatlarda əhəmiyyətli mənbə funksiyası daşıyır.

Mədəniyyət tarixi nə deməkdir?

Harada və necə yaşadığımızı bilmək üçün ətrafımıza baxdıqda, ali və yüksək imarətli böyük şəhərlər görürük ki, bu binalarda insanın rahat yaşaması üçün lazım olan hər dürlü şeylər vardır. Məsələn: təmiz su,

ışığı, çirkabları dışarı çıxaran borular və çox bu kibi ən gərəkli şeylər evlərdə hazırdır.

Şəhərdə elə bağçalar da vardır ki, bunlar yalnız bir adamın istirahəti üçün olmayıb, şəhər tərəfindən gözəl surətdə yapılmış və bunlardan bütün əhali istifadə edir. Bunlardan başqa, şəhərdə gözəl məscidlər, kilsələr, ziynətli saraylar, muzeylər də olur; ümum əhaliyə bir qolaylıq olmaq üzrə şəhərin küçələrində tramvay və vaqonlar, minik arabaları vardır ki, az para ilə hər kəs bunlara minib şəhərin bir tərəfindən o biri tərəfinə gedə bilər.

Cürbəcür fabrikalar və emalatxanalar (zavodlar) vardır ki, burada yeməli şeylərdən başqa, manifaktura malları və insanın yaşayışına lazım olan digər şeylər də hazır edilir. Axşam çağı, qaranlıq çökəndən sonra, böyük və parlaq mağazalarda olan mallar sanki yoldan ötənləri çağırır; küçələrdə yanan elektrik çıraqları ətrafı öylə parlaq surətdə işıqlandırır ki, sanki gündüz, günorta çağı günəş parlayır....

Əski mədəniyyət

Mədəniyyətin nədən ibarət olduğu bizcə anlaşıldı. Lakin “Əski mədəniyyət” kəlməsini necə anlamalıyıq?

Bu ifadəni layiqincə anlamaq üçün ən qədim zamanı nəzərimiz önünə gətirməliyik ki, o zaman da həyatımızı gözəl, münasib və sevimli yapa bilən əlverişli otaqlar, isti sobalar, ilin soyuq zamanı gərək olan od, zəhmət karastıları, kəndimizi düşməndən səlamət saxlamaq üçün lazım olan müdafiə silahları, yaşayışımızı asanlaşdıran bilgi və bacarıqlar kibi bir çox şeylər və qüvvələr mövcud olmazdı.

Bunların hamısını xatirəmizə gətirsək, insanı, xəyalat aləmində imiş kibi, əlbisəsiz, silahsız, alətsiz, bilgisiz və bacarıqsız görəcəyik və ətrafında ki, yabancı təbiəti dəxi müşahidə edəcəyik, təbiətin anlaşılmaz törəmələri və yabancı heyvanlar ilə dolu olan meşələrdə, çöllərdə dolaşan insan kəndisi üçün yemək arar və yurt bulmağa çalışırdı; işlə, insanın yaşamağa geyri - qabil olan bir halət və vəziyyəti zamanına biz “qədim” deyirik ki, qədim insanlar dəxi buradan çıxmış və get - gedə fikirləşib silahlar, alətlər və karastılar bulmuşdur. Yabancı və qədim insanın yaratdığı mədəniyyəti də “qədim mədəniyyət” deyər adlandırırıq. Buda şübhəsizdir ki, bizim indiki mədəniyyətimizin həqiqi anası və mayasıdır; məsələn: ilk dəfə təhsil edilmiş bacarıq və bilgi, ilk alətlər və silahlar, ilk odalar, xülasə tərəqqi etməklə və irəliləməklə indiki halı bulan ibtidai istedadlara və onun meydana qoyduğu asarə biz qədim mədəniyyət deyirik....

İndiki adamın ulu babası (Cəddi-Əkbəri)

Ülümün göstərdiyindən böylə anlaşılar ki, kürreyi - ərz ya-şadığı andan etibarən yerin təbəqələri dəyişilmiş və böylə dəyişiklik şimdi belə vəqu bulmaqdadır. Onun üçün bu dəyişikliklərin nasıl və nə səbəblərdən əmələ gəldiklərini bilmək lazımdır.

Kürreyi-ərz üzündə bir çox soyuq yerlərilə bərabər sıcaq və bəlkə daha qızgın iqlimli və ab-havalı geniş məntəqələrin bulunduğu bizcə məlumdur. Lakin, elm bunu da bizə anlatıyor ki, kürreyi - ərz üzərindəki, soyuq və isti məntəqələr həmişə soyuq və isti olmamışdır. Biləks, bir zaman varmış ki, indiki sıcaq yerlər büsbütün buz ilə örtülü imiş. Demək olar ki, qütblərdəki ölkələr belə o qədər soyuq olmamışdır. Bu daimi buzlar da yerin səthini də, şimal ölkələrindəki ərazini hal-hazırda örtən kibi, örtməmişdir. Şimdi donmuş buz parçalarının altında (məsələn: 1911 sənədə Rusiyada) iskeletlər bulmaqla bərabər, qütblərdəki tarixdən əvvəlki dövrlərə mənsub adamların cəsədlərini də bula biliyoruz ki, buzlar içərisində mühafizə edilərək zamanəmizə qədər qalmışdır. O zaman, bu ölkələr o qədər soyuq olmamışdır; burada mamontlar yaşarlardı ki, bəzən bunların da cəsədləri tapılmaqdadır; burada şir və başqa heyvanlar dəxi yaşayırlardı....

Ulu babamız insanın zahiri surəti

Yerin aşağı təbəqələri arasında, mağaralarda, qəbirlərdə gömülmüş heyvan kəmikləri içərisində bulunan insan kəmiklərini gördükdə, ulu babamızın (Cəddi-Əkbər) hanki bir qiyafət və şəkildə olduğunu təyin etmək bir qədər mümkün olur. Ulu babamız alçaq kəlləli (qafa tası), alını dəxi peysərinə doğru geriye əyilmiş bir adam idiki, beyni-nin(dimağ) bulunacaq məkanı olan qafa tası gəyət kiçik idi; bunun inkişaf etmiş çənələri dəxi ön tərəfə doğru qonulmuşdu. Ulu babamızın qafasının quruluşunu böylə təsvir etdikdə də, onun əqlcə, zəkaca, şüurca gəyət zəif olduğu anlaşılar. Ayaq-ları da dizdən içəriyə doğru bükülmüşdür; böylə ki, babamız olan insanın yerdə yüyürmədənsə, ağaclara dırmaşmağa daha müstəid olduğu bilinir...

İlk alətlərin ixtirası

Kəndini müdafiə etmək və yaxud düşməna həmlə etmək üçün təbii alətlərdən məhrum olan bəxtsiz və

məzlum ulu babalarımız, əqli və idrakı sayəsində bir çox şeylərin qullanıl-masını müşahidə etdikdən sonra, kəndi istedadı yardımı ilə ilk alət və silahları ixtira edir. Bundan dolayı da zəif və köməksiz olan insan mürr zamanilə heyvanlar üzərinə ağılıq eylər, onların padişahları, sultanları məqamını alır, bu minval üzrə də insan ilk mədəni ixtiraatın xalığı olur...

Xarici görünüşdəki və vücuddakı təbdilat

İnsan ağacı tərək edərək, yerdə yaşamağa başladığı zamandan etibarən, yaşayış, təbii, onun bütün üzvlərinə dəxi təsir etmişdir. Böylə ki, insan yer üzərində bulunarkən, yüyürməyə daha artıq öyrəşmişdir; ancaq gah da bu olur ki, ağaca dadırmaşır; buda hər halda çox az olur. Bundan naşdır ki, əvvəlcə dizdən içəriyə doğru bükülmüş ayaqları düzəlib daha uzun olmuşlardır. Keçmişdə insan yürüdüüyü zaman dayanmaqla yardımçılıq yapan uzun əlləri indi, qısalmışdır, ayaq barmaqları isə əvvəlki kibi elastikli deyildir; zira böylə elastikli barmaqlar insan ağacda yaşadığı vəqt şaxə və budaqlardan yapışmaq üçün lazım olurdu....

Tarixdən əvvəlki əsrlərin dövrlərə təqsimi

Demək ki, “tarixdən əvvəlki əsrin” nədən ibarət olduğu anlaşıldı. Min illərlə uzana gələn məzkur əsr o qədər əskiləşmişdir ki, nə birinci insanın doğulub dünyaya gəldiyi və nə də birinci alətlərin nə vəqt ixtira edildiklərini təyin üçün məlumat yoxdur. Keçmiş min sənələri nə saymaq və nə də bir - birindən ayırmaq mümkün deyildir. Bununla bərabər tarixdən əvvəlki zamanı dövrlərə təqsim etmək mümkündür...

Təsərrüfat və təsərrüfata aid fəaliyyət.

Təsərrüfat nə deməkdir?

Nəzərə elə gəlir ki, güya təsərrüfatın nə olduğunu hamımız biliriz. Çox vaxt biz böylə diyoruz ki: “Anamız ev təsərrüfatı işlərilə çalışır”. Bu, nə de-məkdir, əcəba? Bu, onu anladır ki, külfətin keçinişinə və dolanışına lazım olan evdəki ərzaq zəxirəsini anamız qənaət və şüurla sərf edir və atamız qazanıb gətirdiyi paraları həmin qayda ilə xərcəlyir. Bu kibi ev təsərrüfatı işlərində atalarımız belə yabancı durmur; onlarda çalışırlar, iştirak edirlər: onlarda lazım olan azuqə və ərzağı alıb hazırlıq yapırlar; çalışırlar, para qazanırlar və bu qazandıqları para müqabilində dəxi lazım olan azuqə və ərzağı satın alıb hazırlayırlar...

Köy təsərrüfatı

Köy təsərrüfatı dedikdə, bunun da kənddə yaşayan kəndli ailəsinin ayrı - ayrı ev təsərrüfat-larının bir yerə toplanılmalarından ibarət olduğunu düşünməliyik. Doğrudanda, hərgah kəndli ailələri başqa - başqa istədiyi kibi yaşamaq xəyalına düşərsə, digər həmkəndlilərinin dolanışlarını nəzərə almazsa, baxüsüs bütün köyün ümumi sahibi və amiri hesab olunan icraiyyə komitəsinin hökümlərinə uyğun surətdə dolanmaz olursa, o zaman, təbiidir ki, bu kibi köy ailəsi layiqincə yaşayamayacaqdır...

Daş dövrü

Balta, bıçaq və dəyənəyin icadı

Ağacdən yerə enib, burada sakın olmağa başlayan adam, böyük heyvanlar əleyhinə birdən cürət edəmədi. Lakin bir az daha sonra aclığa davam gətirəmədiyindən, bu kibi hücumlar yapmağa da məcbur olmuşdu. Böylə fərz edəlim ki, birinci dəfə maral üzərinə hücum etməli imiş. Qabaq (ön) tərəfdən gəlsəydi - maral buynuzlarıyla çevirərdi; dal tərəfdən gəlsəydi - dırnaqlarıyla yaralardı...

Məqalədə kitabın yalnız bir hissəsinin təsviri verilmişdir.

Nəticə etibarilə, Davud bəy Şərifovun “Əski mədəniyyət tarixi” əsəri Azərbaycan tarixşü-naslığının, mədəniyyətinin öyrənilməsində Azərbaycan elminə dəyərli töhfədir. Azərbaycan tarixşünaslığında mədəniyyətin genezisi, insan cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələləri və arxeoloji materialların elmi dövriyyəyə gətirilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir. Əsər həm pedaqoji, həm də elmi-tədqiqat kontekstində aktual olaraq qalır və mədəniyyət tarixi sahəsində aparılan araşdırmalar üçün mühüm nəzəri-metodoloji baza təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Davud bəy Şərifov. Əski mədəniyyət tarixi: 1-ci dərəcəli məktəblərin 4-cü qruplarına məxsus şəkilli dərs kitabıdır / Davud bəy Şərifov; mütərcim Əli Rəğib. - Bakı: AİŞC Xalq Maarif komissarlığı, 1924. - 61, [2] s.
2. [Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi — Vikipediya](#)
3. [Davud bəy Şərifov — Vikipediya](#)

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ MUZEY VƏ TƏHSİLİN İNTEQRASIYASI

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdiyi kimi, muzeylərin fəaliyyət istiqamətlərinə və təhsil sisteminə də təsirsiz ötüşməmiş, hətta müəyyən mənada sistemdə dəyişikliklər də etmişdir. “Rəqəmsal muzey” anlayışı artıq yalnız eksponatların onlayn nümayişi ilə məhdudlaşmır, həm də interaktiv öyrənmə, uzaqdan tədris və mədəni irsin virtual mühitdə qorunması kimi yeni funksiyaları özündə birləşdirir. Təhsil müəssisələri ilə muzeylərin əməkdaşlığı rəqəmsal platformalar vasitəsilə daha geniş auditoriyalara çıxış imkanı yaradır. Məruzədə rəqəmsal texnologiyaların muzey-pedaqogika sahəsinə təsiri, bu integrasiyanın üstünlükləri və mövcud çağırışları təhlil olunur.

XXI əsrdə cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən rəqəmsallaşma prosesi mədəniyyət, təhsil və informasiya sistemlərində əsas transformasiya mexanizminə çevrilmişdir. Texnoloji innovasiyalar insan fəaliyyətinin hər bir sahəsində olduğu kimi, muzey və təhsil sistemlərinin qarşılıqlı münasibətinə də ciddi təsir göstərmiş, onların integrasiyasını yeni mərhələyə yüksəltmişdir. Bu kontekstdə muzey və təhsil əlaqələrinin integrasiyası təkcə mədəniyyət siyasətinin deyil, həm də təhsil strategiyalarının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu transformasiya muzey və təhsil arasında yeni əməkdaşlıq modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur (7, 251).

Rəqəmsal mühitin inkişafı həm şagirdlər, həm tələbələr, həm də geniş ictimaiyyət üçün muzey materiallarını daha əlçatan edir. İnsanların rəqəmsal alətlərə bu qədər aludə olduğu dövrdə əlbəttə muzey sektorundan da gözləntilər artır. Rəqəmsallaşma prosesi nəticəsində informasiya daha əlçatan olsa da, proses rəqabətin artmasını, daima yeniliklər axtarışını şərtləndirir. İnformasiya daha əlçatan olduğu üçün bəzən muzeyə getmədən virtual şəkildə muzey ziyarət oluna, kolleksiyaya baxıla bilər. Lakin bunun da mənfi və müsbət cəhətləri var. Belə ki, rəqəmsallaşma fiziki əngəlləri olan insanlar üçün muzey kolleksiyaları ilə tanış olmaq imkanı yaradırsa, digər tərəfdən artıq kolleksiya və ekspozisiya ilə virtual tanış olan insan yenidən muzeyə gələcəkmi sualı ortaya çıxır. Rəqəmsal mühitdə muzey kolleksiyasına marağı saxlamaq da mühüm amildir.

Mədəni irs qurumları və muzeylər onilliklərdir ki, kolleksiyalarını rəqəmsallaşdırırlar. Rəqəmsallaşdırılmış kolleksiyalar, arxivlər geniş ictimaiyyət və tədqiqatçılar üçün dəyərli bir bilik mənbəyinə çevrilib və həmçinin uzaqdan gələn ziyarətçilərin qorunma şəraiti və ya məhdud sərgi salonu sahəsi səbəbindən muzey məkanlarında mövcud olmayan materiallara çıxışını mümkün edib. Xüsusilə də, 2020-ci ildə dünyada baş vermiş pandemiya və karantin məhdudiyyətləri səbəbindən muzeylərin bağlanması zamanı uzaqdan gələn ziyarətçilər üçün rəqəmsallaşdırılmış kolleksiyaların dəyəri əvvəlkindən daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Muzeylərdə rəqəmsallaşdırma artıq uzun illərdir ki, YUNESKO və İKOM kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatların da diqqət mərkəzindədir. Rəqəmsal layihələr və xüsusilə kibermuzeylərin dizaynı da üzv dövlətlər üçün daima prioritet məsələ kimi göstərilir. Məsələn, YUNESKO-nun 2015-ci il hesabatında Özbəkistanın ümumi kataloqundan və virtual muzeylərin yaradılmasından, İranın görməli yerlərinin virtual turlarının və elektron bilet sisteminin təqdimindən, Yaponiyada mədəni irsə onlayn giriş üçün portallar hazırlanmasından bəhs olunur (11, s.44). Misirdə 2025-ci ildə təntənəli şəkildə açılan Böyük Misir Muzeyi layihəsinə İKT-nin integrasiyası da hesabat da vurğulanır. Onu da qeyd etmək ki, Avropa ölkələrində rəqəmsallaşma daha erkən başlamış və geniş inkişaf etmişdirsə, Azərbaycanda bu proses nisbətən ləng getmişdir. Zənnimizcə, məhz pandemiya dövründən etibarən Azərbaycanda virtual dərslər üçün daha əlverişli şərait yaranmış, tədris prosesinə integrasiya daha fəal getmişdir.

İstər muzey veb saytlarında, istərsə də xarici platformalarda rəqəmsal kolleksiyalarla onlayn interfeyslər yaratmaq üçün tətbiq olunan texnoloji həllər uzaqdan gələn ziyarətçilərə geniş axtarış, filtr və araşdırma seçimlərindən istifadə etməyə imkan verir. Ziyarətçilər yüksək dəqiqlikdə detallara baxa, faktiki metaməlumatlara və kurator mətnlərinə daxil ola, eyni rəssam, mövzu, dövr, coğrafiya və ya oxşar motivlərin

rəqəmsal kolleksiyalarını araşdırma bilərlər. Məsələn, “Navigating Art” platforması tərəfindən təqdim edilən qabaqcıl kolleksiya idarəetmə həlləri süni intellekt köməyi ilə mətnlərin avtomatik tanınmasını və tam mətn axtarış imkanlarını təmin edir və beləliklə, böyük rəqəmsal arxivləri daha əlçatan edir. Qeyd edək ki, platforma alman iş adamı Hasso Platner tərəfindən maliyyələşdirilən eyniadlı fond tərəfindən yaradılmışdır. Burada müxtəlif kolleksiya və kataloqlarla virtual şəkildə tanış olmaq olar. Digər bir nümunə isə Google şirkəti tərəfindən yaradılmış, kommersiya məqsədi daşımayan “Google Art and Culture” (Quql İncəsənət və Mədəniyyət) platformasıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan da bu platformada təmsil olunmuşdur. Platformada Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Milli İncəsənət Muzeyi, Heydər Əliyev Mərkəzi, Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi, İçərişəhər Dövlət Tarix və Memarlıq Qoruğu, Azərbaycan Xalça Muzeyi və Virtual Qarabağ saytına keçid etmək mümkündür. Lakin onu da qeyd edək ki, Europeana kimi rəqəmsal irs platformaları ilə müqayisədə Google Art bir qədər az kolleksiyaya çıxış imkanı verir. Statistik olaraq göstəricilərə baxdıqda Europeana ümumilikdə 60 milyon əşyaya, digər platforma isə 3 milyondan artıq əşyaya, Azərbaycanı təmsil edən muzeylərdən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi cəmi 67, Milli İncəsənət Muzeyi 99, Azərbaycan Xalça Muzeyi 100, Heydər Əliyev Mərkəzi 227 eksponata çıxış təmin edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, pandemiya dövründə kolleksiyaların rəqəmsallaşdırılması məktəblərdə və ali təhsildə distant tədris üçün onlayn kolleksiya resurslarından istifadəyə doğru daha böyük irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Avropa mədəni irsi ilə bağlı zəngin təhsil resursları təqdim edən və muzey mütəxəssisləri arasında bilik mübadiləsi üçün platforma kimi xidmət edən “Europeana” bu prosesin arxasında duran katalizatorlardan biridir. Rəqəmsallaşdırılmış muzey kolleksiyaları məktəb və universitet müəllimlərinə sinif və ya evdə təhsil proqramları üçün təlim resurslarının inkişafı üçün mühüm imkanlar təqdim etmişdir. Məsələn, ArtCentrica kimi xarici rəqəmsal platformalarda müəllimlər yeni dərslər yaratmaq və ya mövcud olanları fərdiləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrdən (məsələn, annotasiya vasitələri, müqayisə düymələri, zamana görə axtarış) istifadə edə bilərlər.

Təhsil və öyrənmə üçün rəqəmsallaşdırılmış mədəni irsin potensialını araşdıran bir sıra layihələr mövcuddur. Belə layihələrdən biri Şotlandiya Universitet Muzeyləri (UMIS) tərəfindən başlatılmışdır. 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyası zamanı doqquz universitet muzeyindən ibarət qrupun üzvləri müntəzəm olaraq kolleksiyalara əsaslanan tədris və öyrənməyə dair məlumat və müxtəlif yanaşmalar paylaşmaq üçün görüşürdülər. Pandemiya dövründə kolleksiyalarla onlayn tədris və öyrənmə ilə bağlı bu mübadiləyə əsaslanaraq, onlar mövcud tədqiqat və təcrübə tədqiqatlarına əsaslanan və “kolleksiyalarla rəqəmsal əlaqə üçün imkanları, potensialı və maneələri, müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqəni, onlayn və rəqəmsal çatdırılmaya yönəlmiş kolleksiyalara əsaslanan universitet tədrisinin təsirini qiymətləndirən” bir tədqiqat layihəsinə başladılar. Bu tədqiqatın nəticələri layihənin veb saytında mövcuddur.

Son 20 il ərzində muzeylər, kitabxanalar və arxivlər kolleksiyalarını rəqəmsallaşdıraraq onları getdikcə daha çox onlayn şəkildə təqdim edirlər. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən muzeylər veb saytlarını yeni rəqəmsal strategiyaları əks etdirən şəkildə yenidən dizayn edirlər (4, s.37), bunun əsas səbəbi sərgilərə və kolleksiyalara diqqət yetirərək yerində və onlayn muzey təcrübəsi arasındakı əlaqə yaratmaqdır. Məsələn, ziyarətçilər yerində real obyektlərlə tanış olurlar və kuratorların sərginin necə qurulduğu və dəyərlərini izah etdiyi videolar vasitəsilə onlar haqqında onlayn məlumat əldə edirlər, rəssamlar isə sərgidəki işləri, necə hazırlandığı və çatdırdığı ideyalar haqqında danışirlər, virtual qalereya turları istifadəçilərə əsərləri instalyasiya görüntüləri vasitəsilə araşdırmağa və 2D və 3D formatında yüksək keyfiyyətdə çəkilmiş fərdi əsərləri öyrənməyə imkan verir (8, s.431). Beləliklə, yalnızca görüntü deyil, həm də emosiyalar ziyarətçiyə çatdırılmış olur. Nyu-Yorkun üç muzeyində yüksək səviyyəli aşağıdakı sərgiləri bu yanaşmaya nümunə göstərmək olar: Metropolitan İncəsənət Muzeyində təşkil olunmuş “Səməvi Cisimlər” (Heavenly bodies: fashion and catholic imaginations), Amerika Müasir İncəsənət Muzeyindəki “Düşünən Maşınlar” və Vitney Muzeyindəki Andy Varol sərgiləri.

Lakin internet texnologiyaları və muzeyin qarşılıqlı əlaqəsi dedikdə abidələrin rəqəmsallaşdırılaraq şəbəkəyə əlavə edilməsi anlaşılmamalıdır (12, s.346). Muzeyin əsas funksiyalarından biri keçmiş irsi, maddi mədəniyyət nümunələrini təbliğ etmək, gənclərdə vətənpərvərlik hisslərini inkişaf etdirməkdir. Muzeylər sərgilərlə bağlı mühazirələr, seminarlar və xüsusi tədbirlər təşkil edir, muzey mağazalarında və onlayn ola-

raq tematik mallar təklif edir və auditoriya ilə əlaqələrini gücləndirmək üçün əsasən Twitter və Instagram kimi sosial mediadan istifadə edirlər. Buna bariz nümunə olaraq, Met-də (Metropolitan Muzeyi) keçirilən “Səməvi Cisimlər” sərgiləri ətrafında keçirilən ulduzlu Met Qalası göstərilib ki, bu da global diqqəti cəlb edərək, təxminən 1,6 milyon ziyarətçi ilə rekord sayda sərgi ziyarəti statistikasına səbəb olub. Təhsil sistemi ilə muzeylər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər isə formal və qeyri-formal təhsil modellərinin bir-birini tamamlamasına imkan yaradır. Bu baxımdan, muzeylərin təhsil məkanı kimi rolu tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılır (5, s. 123, 3, s. 211).

Tarixən muzeylərin yaranması maarifçilik dövrü ilə bağlıdır. XVIII əsrdən etibarən muzeylər ictimaiyyətə açılmağa başlayaraq bilik istehsalının və yayılmasının institutlarına çevrilmişdir. Müasir muzey nəzəriyyəsi muzeyləri həm “mədəni yaddaş məkanı”, həm də “öyrənmə mühiti” kimi dəyərləndirir (3, s.215). Təhsil mütəxəssislərinə görə, muzeylər qeyri-formal və formal öyrənmə üçün ən əlverişli mühitlərdən biridir. Burada öyrənmə könüllü, vizual, interaktiv və təcrübəyə əsaslanır. YUNESKO təhsil strategiyasında muzeylərin təhsil şəbəkəsinin bir hissəsi olduğu xüsusi vurğulanır. Beynəlxalq Muzeylər Şurası kimi təşkilatların yaranma tarixi, eləcə də, fəaliyyət istiqamətlərinə baxdıqda da bunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Şuranın yaradılması ərəfəsində YUNESKO-nun birinci Baş Konfransının birinci sessiyasında (Paris, 1946-cı il noyabr) Braziliyadan olan nümayəndə Mario Baratto yeni təşkilatı muzeylərin təhsildə və mədəni inkişafda oynadığı və gələcəkdə oynaya biləcəyi rola xüsusi diqqət yetirməyə çağırmışdır (10, s. 65). Onun fikirləri nümayəndələr tərəfindən kütləvi şəkildə bəyənilmişdi. Ümumiyyətlə, təhsil funksiyası hələ beynəlxalq muzey təşkilatları yarandığı ilk dövrlərdən etibarən diqqət mərkəzində olmuşdur.

Muzeylərdə öyrənmə bilavasitə obyektlərlə, materiallarla, eksponatlarla təmas üzərində qurulur. Bu cür öyrənmə şagirdlərin müşahidə, analiz və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, tarix, etnologiya, arxeologiya, incəsənət və digər sahələr üzrə biliklərin aydın qavranmasına şərait yaradır. Həmçinin muzeylər vasitəsilə şagirdlərin abstrakt biliklərin real obyektlərlə əlaqələndirilməsinə imkan yaradır. Muzey ekspozisiyaları ziyarətçidə emosional təsir yaradır və bu təsir öyrənməni gücləndirir. Emosional yaddaşın daha uzunmüddətli olması təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Eyni zamanda, muzey ekskursiyaları qrupiçi ünsiyyəti, kollektiv öyrənməni və sosial bacarıqları artırır. Rəqəmsallaşma və İKT-nin inkişafı ilə müasir muzeylərdə multimedia panelləri, virtual reallıq (VR) sistemləri, interaktiv ekranlar, audiobələdçi proqramları

kimi vasitələrdən istifadə edilir ki, bu da multimodal öyrənməni dəstəkləyir və müxtəlif öyrənmə tiplərinə uyğun metodlar yaradır. Bir çox ölkələrdə muzeylər məktəblərin təhsil proqramlarına inteqrasiya olunur. Tarix və mədəniyyət dərsləri muzeylərdə keçirilir, arxeoloji qazıntı simulyasiyaları, incəsənət təcrübələri və laboratoriya məşğələləri təşkil edilir. Son illər Azərbaycan təhsil sistemində də bu istiqamətdə mühüm addımlar atılır. Məsələn, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Sərgi zalı məktəblilərin tədris prosesinə cəlb edilməsində mühüm rol oynayır.

Təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də ali məktəblərin muzey fəaliyyətinə cəlb olunması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində bu kimi misallar olduqca çoxdur. Bruklin Vizual İrs (Brooklyn Visual Heritage) veb saytı Pratt İnstitutunun (ABŞ-də aparıcı ali məktəblərdən biri) tələbələrinə təqaüdlə iki semestrlik təcrübə imkanı verən 2010-2013-cü illər üçün üç illik IMLS (Muzey və Kitabxana Xidmətləri İnstitutu) qrantının nəticəsidir. Bu veb sayt, üç müxtəlif mədəniyyət müəssisəsinin tərəfdaşlıq şəraitində çalışaraq Bruklinin təxminən 14.000 tarixi fotosəkilini rəqəmsallaşdırdığı və Bruklin Muzeyi, Bruklin İctimai Kitabxanası və Bruklin Tarix Cəmiyyətinin kolleksiyalarında şəkillərin qarşılıqlı əlaqə üçün API texnologiyasından istifadə edərək problemsiz şəkildə axtarıldığı layihənin ilk nümunələrindən biridir. Açıq mənbəli onlayn muzey kolleksiyaları kontekstində bir çox böyük muzey, məsələn, İnternet Arxivi və Wikimedia Commons ilə tərəfdaşlıq edir ki, bu da ictimaiyyət üçün pulsuz girişi kəskin şəkildə artırmağı vəd edir. Bu nümunələrin Azərbaycanda tətbiq edilməsi isə dövlət tərəfindən bir qədər mürəkkəb və sistematik fəaliyyət planı tələb edir. Həmçinin muzeylərin maliyyə müstəqilliyinin olmaması, dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə vəsaitinin azlığı, sahibkarlar tərəfindən muzeylərə yetərinə dəstəyin olmaması (himayədarlıq prinsipi və s.) və bu kimi məsələlər Azərbaycan muzeylərinin fəaliyyətinin dünya standartlarına uyğunlaşması prosesini ləngidir.

Dizaynla yerində və onlayn təcrübəni birləşdirən və istifadəçi mərkəzli strategiyani əks etdirən rəqəmsal strategiya qəbul etməklə, sərgiyə qatılmağı planlaşdıran muzey ziyarətçiləri (şagird və tələbələr) nümayiş olunan əsərlərlə tanış ola, sənətçilər haqqında məlumat əldə edə, kuratorluq perspektivi qazana və qalereyaya baxa bilirlər. Muzey veb saytları getdikcə daha çox ziyarətçinin muzey təcrübəsini daha mənalı və yaddaqalan edən dərin məlumatlar təqdim edir (9, s.38). Muzeylər öz kolleksiyalarını və sərgilərini rəqəmsallaşdırmaqla yanaşı, muzey kitabxanaları və arxivlərini də rəqəmsallaşdırırlar. Xüsusilə dünyaca məşhur üç Nyu-York muzey kitabxanasını, Uotson Kitabxanasını, Met Muzeyini, Frik İncəsənət Referans Kitabxanasını və Morqan Muzeyi və Kitabxanasını qeyd edə bilərik. Bu, muzey sərgilərində gördüyümüz başqa bir tendensiya ilə bağlıdır, bu da sərgiyə daha geniş kontekst əlavə etmək üçün istifadə edilən arxiv materiallarının qalereya nümayişidir. Məsələn, MoMA-dakı (Museum of Modern Art) Steven Şor və Adrian Piper sərgiləri nümunə göstərilərsə hər ikisi tənqidçilərdən yüksək qiymət almışdır. Belə ki, bu sərgilər məhz arxiv sərgiləri idi.

Rəqəmsal dövrdə muzey-təhsil inteqrasiyasının əsas tendensiyalarını araşdırmaq, beynəlxalq təcrübələri təqdim etmək və bu kontekstdə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fəaliyyətini nümunə kimi dəyərləndirmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal transformasiya muzeylərin maarifləndirici missiyasını xeyli genişləndirmişdir. İnteraktiv ekranlar, multimedia panelləri və rəqəmsal arxivlər muzeylərin yeni kommunikasiya vasitələrinə çevrilmişdir (2, s. 10). Muzeylərin ənənəvi funksiyalarından biri olan maarifləndirmə rəqəmsal dövrdə daha strateji məna kəsb edir. Muzeylərin yeni rol modelləri informasiya istehsalçısı, interaktiv öyrənmə məkanı, mədəniyyətlərarası dialoq platforması və rəqəmsal bilik mərkəzi kimi formalaşır (2,s.12). Azərbaycanın ən zəngin kolleksiyaya malik muzeylərindən biri kimi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu işdə olduqca mühüm addımlar atmışdır. Maarifləndirmə işi muzeyin əsas fəaliyyət istiqaməti kimi muzey siyasətinə daxil edilmişdir (11, s. 342). Muzeydə şagirdlər, tələbələr və müxtəlif yaş qruplarından olan ziyarətçilər üçün seminar, dəyirmi masa, ustad dərsləri, interaktiv dərslər təşkil olunur. Şagirdlərə muzeyin yeni ekspozisiyası və orada olan multimedia vasitələri ilə açıq dərslər keçirilir. Muzey ali və orta ixtisas məktəbləri ilə də təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq edir. Hər il müxtəlif universitetlərdən olan tələbələr burada elmi tədbirlərə, muzeyin nəzdində fəaliyyət göstərən “Arxeo” klubun seminarlarına qatılır. Azərbaycan Xalça Muzeyi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi və Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu da məktəblərlə əməkdaşlıq çərçivəsində onlayn ekskursiyalar, virtual dərslər və interaktiv təqdimatlar təşkil edərək muzey-təhsil əməkdaşlığının rəqəmsal formasını genişləndirmişdir.

Muzey-pedaqogika konsepsiyası təhsilin sosial-mədəni aspektlərini əhatə edən elmi istiqamət kimi XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlamışdır. Muzeylər biliklərin ötürülməsi, dəyərlərin aşılması və yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafı üçün alternativ tədris mühiti kimi qəbul olunur (3,s. 98). Ənənəvi təhsil sisteminin formal çərçivələrini aşan muzey təcrübəsi öyrənməni emosional, vizual və praktik təcrübə ilə zənginləşdirir. Muzeylərdə tədris prosesi çoxölçülü sosial proses olub, fərdi idrak, sosial qarşılıqlı təsir və fiziki mühitin vəhdəti üzərində qurulur (1, 218).

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. Müasir dövrdə muzeylərin fəaliyyət məzmunu virtual mühitə daşınaraq “rəqəmsal muzey” anlayışını formalaşdırmışdır. Virtual muzeylər və onlayn sərgilər fiziki məkandan asılılığı aradan qaldıraraq, eksponatların qlobal auditoriyaya təqdim edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu, xüsusilə təhsil məqsədli istifadə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki tələbələr və tədqiqatçılar dünyanın istənilən nöqtəsindən muzey kolleksiyalarına çıxış əldə edirlər (6, s. 158). Artırılmış və virtual realıq texnologiyalarının tətbiqi isə muzey təcrübəsini daha interaktiv hala gətirərək, eksponatların öyrənilməsini çoxsahəli idrak prosesinə çevirir. Eyni zamanda rəqəmsal arxivləşdirmə və məlumat bazalarının yaradılması muzeylərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin dayanıqlığını təmin edir və mədəni irsin uzunmüddətli qorunmasına xidmət edir (7, s. 38).

Rəqəmsal texnologiyalar təhsil sisteminə də yeni imkanlar gətirmişdir. Bu imkanlar muzey resurslarının dərs prosesinə inteqrasiyası, vizual öyrənmənin genişlənməsi və tələbələrin bilikləri təcrübə vasitəsilə mənimsəməsi üçün şərait yaradır. Rəqəmsal muzey resursları şagirdlərə və tələbələrə daha aydın təsəvvürlər formalaşdırmaqla yanaşı, onların yaradıcılıq qabiliyyətini və tənqidi düşünmə bacarığını da inkişaf etdirir. Rəqəmsal muzeylərin təhsil sisteminə inteqrasiyası mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, sivilizasi-

yalararası dialoqun möhkəmlənməsinə də xidmət edir. Azərbaycanda da son illər bu istiqamətdə bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir.

Rəqəmsal integrasiyanın təhsil müəssisələri və muzeylərin əməkdaşlığında bu cür üstünlüklərinə baxmayaraq, bir sıra çətinliklər də mövcuddur. Texnoloji infrastrukturun məhdudluğu, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi, müəllif hüquqları və məlumat təhlükəsizliyi kimi problemlər bu prosesin səmərəliliyinə təsir göstərir. Rəqəmsal muzeylərin effektiv fəaliyyəti üçün dövlət siyasəti səviyyəsində dəstək, kadr hazırlığı və metodoloji baza yaradılması zəruridir (6, s.433). Eyni zamanda, muzey və təhsil sistemlərinin integrasiyası yalnız texnoloji deyil, həm də pedaqoji məsələləri əhatə edir. Bu baxımdan rəqəmsal muzey-pedaqogika istiqamətinin elmi və metodoloji əsaslarının inkişafı vacibdir.

Muzeylər və digər mədəni irs müəssisələri ictimaiyyətin mədəni irsi olan kolleksiyaları mühafizə edirlər. Rəqəmsal dövrdən əvvəl həm sənət əsərləri, həm də sənət əsərlərinin reproduksiya haqqında bilik və məlumat nəşirlərə, tədqiqatçılara, müəllimlərə və s. sorğu əsasında təqdim olunurdu. Bu, zəruri bir əməliyyat idi, çünki məlumatı - fiziki formada olduğu kimi ötürülməli idi. Rəqəmsallaşdırmadan bəri, sadəcə nüsxələri paylaşmaq mümkün oldu və bu, mədəni irs sektoru üçün paradigma dəyişikliyi oldu. İndi biz muzeylərin bizə müxtəlif platformalarda, rəsmi veb saytlarında, sosial şəbəkələrdə təqdim etdiyi məlumatları açə və sadəcə ehtiyac duyduğumuz eksponat haqqında məlumatı, bəzi hallarda eksponatın şəkilini də götürə bilirik, bu isə məlumatı əlçatan etməklə yanaşı, müəyyən təhlükələr də doğurur (kiber hücumlar və s.).

Gələcəkdə muzey və təhsil sistemlərinin integrasiyası daha çox fənlərarası yanaşmalar, açıq təhsil resurslarının yaradılması və virtual öyrənmə platformalarının tətbiqi istiqamətində inkişaf edəcəkdir. “Blended learning” – yəni qarışıq öyrənmə modeli muzey mühitində həm ənənəvi, həm də rəqəmsal tədrisin birləşməsinə təmin edə bilər. Bu, biliklərin ötürülməsi ilə yanaşı, onların təcrübə və dəyərlər səviyyəsində mənimsənilməsinə də imkan yaradacaqdır. Nəticə etibarilə, rəqəmsal dövrdə muzey və təhsil sistemlərinin integrasiyası yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də yeni sosial-idraki modelin formalaşması deməkdir. Muzeylər artıq sadəcə keçmiş qoruyan məkan deyil, həm də gələcəyin mədəni və elmi inkişafına yönəlmiş bilik və yaradıcılıq platforması kimi çıxış edir. Təhsil sisteminin bu potensialdan səmərəli istifadə etməsi cəmiyyətin intellektual və mədəni inkişafının dayanıqlığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Falk, J. H., & Dierking, L. D. The museum experience revisited. Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2013
2. Giannini T., Bowen J.P. Museums and digitalism. <https://www.researchgate.net/publication/332925847>. 2019.
3. Hein, G. E. Learning in the museum. London: Routledge, 1998.
4. Hooper-Greenhill, E. Museums and education: Purpose, pedagogy, performance. London: Routledge, 2007.
5. Parry, R. Museums in a digital age. London: Routledge, 2013.
6. Parry, R., & Hearn, K. Digital heritage and the future of museums. *Museum Management and Curatorship*, 2018, 33(5), 429–447.
7. Proctor, N. Digital: Museum as platform, curator as champion, in the age of social media. *Curator: The Museum Journal*, 2010, 53(1), 35–43.
8. Simon, N. The participatory museum. Santa Cruz, 2010
9. UNESCO. Report on the implementation of the UNESCO 2015: Recommendation on Museums & Collections. Paris: UNESCO Publishing.
10. Ананьев В. Г. Национальные и международные музейные организации. Санкт-Петербург, 2013.
11. Шамси Ф. Музей как место отдыха. Национальный музей истории Азербайджана. Баку, 2022. 339-345
12. Мальченко О., Тоичкин Д. Виртуальный музей исторического оружия: концепция, структура, технологии. Национальный музей истории Азербайджана. Баку, 2022. 345-353

**IX–XIII ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINDA İNŞAAT KERAMİKASI
TARİXİ MƏNBƏ KİMİ**

IX–XIII əsrlər Azərbaycanın tarixində ictimai-siyasi və mədəni yüksəliş dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu mərhələdə urbanizasiya prosesləri sürətlənmiş, istehsal sahələri inkişaf etmiş, eləcə də memarlıqda yeni üslub, yeni texnoloji və estetik meyillər formalaşmışdır. Orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin arxeoloji tədqiqi zamanı aşkar edilən inşaat keramikasının (bişmiş kərpic, kirəmit, saxsı boru və şirli üzlük elementləri) memarlığın əsas göstəricilərindən biri kimi mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. İnşaat keramikası yalnız tikinti texnologiyasının deyil, həm də dövrün iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini araşdırmaq üçün mühüm **tarixi mənbələrdən** biridir.

IX–XIII əsrlərdə Azərbaycanda inşaat keramikasının geniş yayılması ölkənin iqtisadi gücü, sənətkarlığın inkişaf səviyyəsi və şəhərlərin infrastrukturunun müasirləşməsi ilə sıx bağlı idi. İnşaat keramikasının kompleks tədqiqi - materialların tərkibi, bişmə temperaturu, forma və ölçü standartları, eləcə də ornament və yazı motivləri üzərində aparılan təhlillər orta əsr memarlığının regional xüsusiyyətlərini və texnoloji inkişaf dinamikasını öyrənməyə imkan verir.

Araşdırmanın əsas məqsədi IX–XIII əsrlər Azərbaycan memarlığında inşaat keramikasının **tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, onun texnoloji, bədii və funksional xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Arxeoloji təhlil metodu qazıntı materiallarının** (kərpic, kirəmit, tüng və kaşı nümunələrinin) təbəqələnmə kontekstinə görə araşdırılması, tipoloji və morfoloji analiz inşaat keramikasının forma, ölçü, tərkib və istehsal texnologiyasına görə təsnifatı aparılmışdır.

VIII–XI əsrlər Azərbaycan memarlığının inkişafında ikinci mərhələ kimi qiymətləndirilir və eyni zamanda İslam mədəniyyətinin geniş yayılması ilə səciyyələnir. XII–XIII əsrlər isə Azərbaycan memarlıq sənətinin üçüncü və ən yüksək inkişaf mərhələsini təşkil edir. Bu mərhələ memarlıq tarixində əsaslı bədii və texniki yeniliklərin meydana çıxması ilə fərqlənir və haqlı olaraq “Azərbaycan memarlığının qızıl dövrü” adlandırılır [1 s. 61].

Yazılı mənbələrin məhdudluğu şəraitində inşaat keramikası arxeoloji tədqiqatlar üçün etibarlı faktoloji baza rolunu oynayır. Onların analizi vasitəsilə memarlıq abidələrinin inşa mərhələləri, tikinti texnikası haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Beləliklə, inşaat keramikası yalnız maddi-mədəniyyət nümunəsi deyil, həm də **Azərbaycan memarlıq tarixinin öyrənilməsində mühüm arxeoloji və texnoloji göstərici** kimi xüsusi yer tutur.

Gil və ondan hazırlanan məmulat Azərbaycanın inşaat sənətində ən geniş yayılmış tikinti materiallarından biridir. Daş ehtiyatlarının az olduğu bölgələrdə gil, təbii tikinti daşı funksiyasını müxtəlif formalarda əvəz etmişdir. Bu material həm təbii halda, həm də əvvəlcədən hazırlanaraq qurudulan iri plitələr və xırda ölçülü kərpic xammalı şəklində tikintidə tətbiq olunurdu. Gildən əldə edilən inşaat materiallarının möhkəmliyini artırmaq məqsədilə ona lifli bitki qarışıqları (qamış, kətan, kəndir və saman) əlavə edilirdi ki, bu da həm elastiklik, həm də davamlılıq baxımından mühüm rol oynayırdı.

Gil yalnız tikinti materialı kimi deyil, həm də müxtəlif konstruksiyalarda köməkçi və izoləedici vasitə kimi döşəmə və divar örtüklərdə, həmçinin su və istilik izolyasiyasında geniş tətbiq olunurdu. Bişmiş gildən yəni kərpicdən əlavə olaraq, dam örtükləri üçün müxtəlif formalı kirəmitlər, su kəməri və kanalizasiya boruları, eləcə də dekorativ memarlıq elementləri hazırlanırdı. Keyfiyyətli kərpic istehsalında isə gil əsas xammal rolunu oynayırdı.

Bişmiş kərpic, digər inşaat materialları ilə müqayisədə, həm ucuz başa gəldiyinə, həm də keyfiyyətli olduğuna görə bütün bölgələrdə geniş yayılmışdı. Sadə bişmiş kərpicin təbii rəngi divar səthlərinə bədii-estetik dəyər qazandırır, şirli kərpicin istifadəsi isə həm memarlıq baxımından əlavə zəriflik yaradır, əhəng

sərfini azaldır və fasadın təmirinin uzunömürlülüynü artırır. Memarlıq abidələri ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bişmiş kərpicin tətbiqinə dair əhəmiyyətli məlumatlar əldə edilmişdir [4 s. 12].

Bişmiş kərpic Azərbaycan inşaat mədəniyyətində həm empirik, həm də tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bişmiş kərpicin tətbiqi Azərbaycanda yalnız texnoloji deyil, həm də bədii-estetik dəyər daşıyırdı. Onun təbii rəngi və müxtəlif ölçülü formaları divar səthlərinə dekorativ görkəm verir, şirli kərpiclər isə memarlığa yeni üslub xüsusiyyəti qazandırır. Bu materialın istifadəsi həm binanın davamlılığını artırır, həm də onun fasadını qoruyurdu.

Tikinti materialı kimi Qədim dövrlərdən geniş yayılmış bişmiş kərpic, ölkənin müxtəlif bölgələrində memarlıq irsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Daşdan tikinti materiallarının az olduğu ərazilərdə bişmiş kərpic memarlıqda əsas konstruktiv element kimi yaşayış binalarından müdafiə tikililərinə, ictimai binalardan dini memarlıq abidələrinə qədər geniş istifadə sahəsi tapmışdır. Bişmiş kərpiclərdən yaşayış evləri, qalalar, hamamlar, məscidlər və karvansaraylar inşa edilmiş, həmçinin fasad və daxili bəzəklərdə dekorativ məqsədlərlə də istifadə olunmuşdur.

Naxçıvan, Qəbələ, Beyləqan, Gəncə, Şəmkir və s. kimi şəhər yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntıları bişmiş kərpicin Orta əsrlər dövrü şəhərsalma memarlığında əsas tikinti materialı olduğunu sübut edir. Beləliklə, bişmiş kərpic yüksək texniki göstəriciləri ilə yanaşı, həm də Azərbaycan memarlığının estetik, funksional və tarixi inkişafını müəyyənləşdirən əsas elementlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, adi və bişmiş dekorativ kərpiclər orta əsr şəhərsalma ənənələrinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Təbii rəngli və şirli kərpiclər memarlıq kompozisiyalarının həm möhkəmliyini artırmış, həm də onlara yüksək estetik görünüş vermişdir. Bu materialların səthində geometrik, kufi yazılı və ornamental naxışların işlənməsi, Azərbaycanın memarlıq üslublarında orijinal dekorativ xəttin formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Beləliklə, bişmiş və dekorativ kərpiclərin Azərbaycan memarlığının həm texnoloji, həm bədii, həm də tarixi inkişaf mərhələlərinin tədqiqinə imkan verən əsas inşaat materiallarından biri olduğunu söyləyə bilərik. Onlar inşaatda təkcə funksional məqsəd daşımamış, eyni zamanda memarlığın estetik mahiyyətini özündə əks etdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regionlarından aşkarlanan inşaat keramikası nümunələri Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi və digər muzeylərin fond və ekspozisiyalarında mühafizə edilir.

Beyləqan ərazisindən aşkarlanmış və hazırda AMTM fondunda mühafizə edilən dekorativ kərpic nümunələri, tüng və kaşlar xüsusi maraq doğurur.

Saxlanan dekorativ kərpic nümunələrindən biri əsasən portallarda istifadə ehtimalı yüksək olan fərqli və kreativ formalı kərpicdir. Kərpicin əsas hissəsi horizontal, üst tərəfi isə (üçbucaq formadadır) üçbucağa bənzər formalı qalxan formasında qalxır. Kərpicin səthində qum saatına bənzər bir bəzək oyma üsulu ilə işlənmişdir. Səhtin üzərində də müəyyən cızıq vədeşik, rəng solğunluğu müşahidə olunur. Həmçinin kərpicin üzərində simmetrik xətlər görünür. 20X19,8X4,3 sm ölçülərə malik olan bu dekorativ kərpic güzgüvari simmetriya prinsipi ilə yaradılıb.

Digər bir dekorativ kərpic nümunəsi 15,4X18,5X4 sm ölçülü, düzbucaqlı formalı, səthi qalın relyeflidir. Üzərində mərkəzdən çıxan oxvari ornamentlərin izləri müşahidə olunur. Bu tip motivlər, bəzən portal və ya tağ bəzəklərində təkrarlanan geometrik kompozisiyanın bir hissəsi ola bilər. Kərpicin kənarlarında qopmalar, üst hissəsində eroziya və bişirmə zamanı oksidləşmədən yaranan fərqli rənglər (tünd qırmızı, açıq narıncı, sarımtıl) müşahidə edilir. Qırmızımtıl gildən bişmiş, daxilində xırda qum və saman liflərinə bənzər əlavə maddələr var. Kobud və az cilalanmışdır, qəlibləmə üsulu ilə hazırlanıb və ornament hissəsi içində relyef şəklində formalaşdırılıb. Bu tip dekorativ kərpiclər tağaltı və karniz zolaqlarında, dekorativ panellərdə istifadə olunurdu. Belə simmetrik relyeflər həm estetik harmoniya, həm də müqəddəs mərkəz ideyasını daşıya bilər.

Gəncə ərazisindən aşkarlanmış dekorativ kərpic nümunələri də rəng çalarlarına, üzərindəki bəzəklərə görə olduqca maraqlıdır. Muzeyin fondunda saxlanan bir kərpic ortadan iki hissəyə bölünmüş vəziyyətdədir. 22x12,8x8,2 sm ölçülərindəki kərpicin ortasındakı 4,5 sm diametrindəki dairəvideşik onun döşəmədə istifadə olunduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Səthinə ağac vasitəsilə, “X” formalı bəzək vurulmuşdur. Rəngi açıq qırmızımtıl-qəhvəyi rəngdə olub, bəzi yerlərində ağarmalar müşahidə olunur. Kər-

picin tərkibində xırda qum və kvars dənələri müşahidə olunur, həm içəri, həm də üz tərəfi eyni temperaturda bişirilmişdir.

Digər bir dekorativ kərpic nümunəsi də bəzəkli üzlük kərpic tipinə aiddir və çox maraqlı relyef quruluşuna malikdir. 20X20X5sm ölçülü kərpicin səthində relyefli həndəsi ornamentlər, iki tərəfli oxa bənzər (güzgü effektli, 17 sm, 7 sm ölçülərində), kənarlarda isə iki ədəd rombvari (0,5 sm ölçüdə) həndəsi ornament yer alır. Gil yaş olduqda qəlibə tökülür, bu həndəsi ornamentlər basma üsulu ilə salınır və quruduqdan sonra çıxarılır. Qırmızımtıl rəngdə, yüksək temperaturda bişirilən kərpicin səthində müxtəlif rəng tonları müşahidə edilir. Tərkibində xırda kvars, qum və nadir hallarda saman liflərinin qalıqları müşahidə olunur. Bu qatqılar bişirmə zamanı termal dayanıqlığı gücləndirir. Bundan başqa səthində də duz çöküntüləri nəticəsində əmələ gəlmiş açıq boz və ağ ləkələr görünür.

Nümunələrdən biri formasına, texnoloji və morjoloji xüsusiyyətlərinə əsasən memarlıq bəzəyi üçün hazırlanmış dekorativ kərpicdir. Kərpic 20X13,5-12X4,5 sm ölçülü, qeyri-adi, yarımprofilli və ya tacvari formalı nümunənin yuxarı hissəsi dalğavari, alt hissəsi isə düz konturludur. Kərpicin səthində şaquli və diaqonal istiqamətdə uzanan relyef izləri görünür. Analoji formalı kərpiclər memarlıqda profil elementləri (tağ, karniz, friz və s.) kimi istifadə olunurdu. Qəliblə hazırlanmış, sıx strukturlu, dalğavari dekorativ profil kərpicidir.

Kaşılar memarlıq və bədii sənət tarixində həm funksional, həm də estetik əhəmiyyət daşıyan mühüm inşaat materiallarından biridir. Onların tarixi minilliklər öncəsinə, ilkin keramika istehsalının inkişaf dövrlərinə qədər uzanır. Əvvəlcə tikililərin səthini qorumaq və binalara davamlılıq vermək məqsədilə istifadə olunan kaşılar zamanla yüksək sənətkarlıq nümunəsinə çevrilmişdir. İslam memarlığının formalaşması ilə kaşı bəzəkləri təkcə texniki element deyil, həm də dini, mədəni və rəmzi mənalar daşıyan bədii ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə, orta əsrlərdə Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Anadolu ərazilərində memarlıqda kaşı bəzəklərinin geniş yayılması bu sənətin regional üslub və texnoloji xüsusiyyətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, kaşılar yalnız memarlıq dekorasiyasının deyil, həm də dövrün estetik zövqünün, texnoloji inkişaf səviyyəsinin və mədəni kimliyinin daşıyıcısına çevrilmişdir.

Azərbaycana məxsus heyrətamiz kaşı nümunələrindən olan Pir Hüseyn Xanəgahı kaşıları da dünya muzeylərindən olan Ermitajda nümayiş etdirilir. Burada mühafizə edilən kaşılar öz unikalılığı ilə seçilir. Bu da öz növbəsində Azərbaycanın həmin dövrdə olan mədəniyyətini, dini dünyagörüşünü və ümumilikdə tarixini əks etdirir.

Pir Hüseyn Xanəgahının Ermitaj muzeyində saxlanılan kiçik ölçülü, ulduzvari, səkkizbucaqlı və xaçvari kaşıları da xüsusi maraq doğurur. Xaçvari kaşılardan kompozisiyada səkkizbucaqlı kaşılardan haşiyəsi kimi – fon bəzəyi kimi istifadə edilirdi [2 s. 24].

Azərbaycanda kaşılarda istehsalı və tətbiqi XII əsrdən başlayıb. Azərbaycanın regionlarında aparılan arxeoloji qazıntılar və tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən çoxlu sayda kaşılar muzeylərin fondunda saxlanılır və ekspozisiyalarında nümayiş etdirilir. Kaşılar, onların forması, rəngi və naxışları aid olduqları dövrün tarixini və mədəniyyətini özündə əks etdirir. Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin ekspozisiya və fondunda müxtəlif regionlara məxsus müxtəlif illərdə aşkarlanmış kaşılar vardır. Mühafizə edilən kaşı nümunələri arasında kaşılar müxtəlif rəng politrəsi, forma və ölçülərə malik Beyləqan kaşıları xüsusi maraq doğurur. Bu kaşılar içərisində altıbucaqlı, firuzəyi rəngli kaşılar vardır. Onlardan səthi hamar, həmçinin çatlar olan nümunə İslam memarlığının xarakterik dekorativ inşaat keramikası nümunəsidir. Qəlibdə formalaşdırılmış bu tip kaşılar inşaat sənətində geometrik harmoniya və rəng simvolikasının yüksək inkişaf səviyyəsini göstərir. Cənnət rəmzi kimi qəbul olunan 16,5X8,5X0,8 sm ölçülü kaşıdan, əsasən müqəddəs məkanların interyerlərində istifadə edilirdi.

Xaç formalı, qara rəngli kaşı nümunəsi də ulduz formalı kaşılarla kompozisiya yaratmaq məqsədilə istehsal edilmişdir. Forma etibarilə kompozit mozaika tərtibatında birləşən ornament bloklarından olmuşdur. Bu tip kaşı elementləri adətən rəngli mozaikalı divar üzlüyü panellərində və ya mehrab çevrəsində istifadə edilirdi. Kaşının ölçüsü 14,2x19x3,5 sm, səthi hamar olsa da müəyyən şəbəkələnmə və qopmalar müşahidə olunur, gili ağ və məsaməlidir. Hazırlanma keyfiyyətini də, şir qatının parlaqlığının qalamasından müşahidə etmək mümkündür.

Mozaika texnikası ilə hazırlanmış kaşı nümunəsi də xüsusi maraq doğurur, həmçinin az sayda aşkarlanmışdır. Digər kaşılardan fərqli olaraq bu nümunə monoxrom deyil, dixromdur. Əsas rəng politrasi qara və firuzəyidir. Üst və alt hissələrdə firuzəyi (eni 2,5 sm) və qara (eni 2,3 sm) şirli düz zolaqlar, orta hissədə isə iki cərgə dördbucaqlı qara (eni 2 sm) şirli bəzəklər var. Bu şirli olan hissələrin arasında üçbucaqlı formada şirsiz hissələr də var ki, burada qara şirli fonda sadəcə gil səthi görünür. İlk öncə bişmiş gil lövhə hazırlanmış sonradan isə mozaika şəklində şir qatı çəkilmişdir. 29,5x16 sm ölçülü kaşı mozaika texnikasının yüksək inkişaf səviyyəsini göstərir.

Gəncə ərazisində aşkarlanan kaşı nümunələri də xüsusi maraq doğurur. İki nümunə var ki, digər nümunələrdən ölçü baxımından fərqlənir. Dördbucaq formalı, 23,5x23,5x2,5 sm ölçülü (kənarlarında sınıqlar var) səthi parlaq (monoxrom) firuzəyi-yaşıl şirli tam örtülmüşdür, gili qırmızıdır. Firuzəyi şir parlaq və bərabər yayılmışdır. Yüksək keyfiyyətli bişirilmə nəticəsində səthə güzgüvari parlaqlıq əmələ gəlib. Kaşı özü, ümumiyyətlə iki mərhələli bişirilmə prosesi keçmişdir, ilk olaraq gil, sonra isə şir təbəqəsi fiksasiya edilmişdir. Şirin səthində şəbəkələnmə, ağarma və qopmalar müşahidə edilir.

Düzbucaqlı formalı digər bir kaşı nümunəsi də eyni monoxrom rəng palitrasına malik firuzəyi rənglidir. Şir təbəqəsinin qopduğu bəzi yerlərdə qırmızı gil görünür. Səthi yaxşı hamarlanmış, birqat firuzəyi şir çəkildikdən sonra yüksək temperaturda bişirilmişdir. Şir təbəqəsinin parlaqlığı demək olar ki, yox olmuşdur. Bu səbəbdən də səthində şəbəkələnmə müşahidə edilmir. Ölçüləri 26,5x26,5x2,5 sm olan bu kaşıda mexaniki zədələnmə, şir qopmaları, duzlaşma vardır.

Orta əsr şəhərsalma və memarlıq sistemində saxsı borular mühüm inşaat elementi kimi xüsusi yer tutmuşdur. Bu borular əsasən su təchizatı, kanalizasiya sistemlərində istifadə edilmiş, yaşayış məkanlarının gigiyenik və funksional quruluşunu təmin etmişdir. Gildən hazırlanan bu borular həm texnoloji, həm də mühəndislik baxımından dövrün yüksək inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Azərbaycanın müxtəlif arxeoloji abidələrində - Şabran, Beyləqan, Qəbələ, Xaraba Gilan və Gəncə kimi orta əsr şəhər yerlərində aparılan qazıntılar nəticəsində müxtəlif ölçü və formalarda tünglər aşkar edilmişdir. Onların hazırlanma texnikası, bişirilmə dərəcəsi, bəzən də səthinin şir ilə örtülməsi həmin dövrün yerli istehsal xüsusiyyətlərini və texnoloji müxtəlifliyini göstərir.

Saxsı boruların tədqiqi təkcə inşaat texnologiyası baxımından deyil, həm də şəhər infrastruktur, sosial həyat və memarlıq planlaşdırılması haqqında dəyərli məlumat verir. Bu tip tapıntılar vasitəsilə suötürücü sistemlərin quruluşu, yaşayış məhəllələrinin sanitariya səviyyəsi, eləcə də ictimai hamam və saray komplekslərində mühəndislik həlləri haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür.

Beyləqanda, həm şəhər daxilində, həm də sənətkarlar məhəlləsində su təchizatı iki əsas üsulla həyata keçirilmişdir: bişmiş kərpicdən inşa edilmiş kanallar və saxsı tünglərdən qurulmuş kəmərlər. Bu üsullardan birincisi kərpic kanallar daha qədim tarixə malik olub, onun qalıqları sənətkarlar məhəlləsinin IX əsrə aid arxeoloji təbəqəsində aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu sistem monqol istilalarına qədər fəaliyyətini davam etdirmişdir. Saxsı tünglərdən ibarət su kəmərlərinin istifadəsinə isə əsasən XI əsrdən başlanmış və bu texnologiya sonrakı dövrlərdə sürətlə inkişaf etmişdir. Saxsı tünglərdən qurulan su kəmərləri, adətən, uzunluğu 30–40 sm, diametri isə 10–17 sm arasında dəyişən boruların bir-birinə geydirilməsi ilə formalaşdırılırdı. Uzun kəmərlərin sabitliyini təmin etmək üçün bəzən iki əsas tüng arasında qısa bir birləşdirici tüngdən də istifadə olunurdu. Sızmanın qarşısını almaq məqsədilə birləşmə yerləri kirəc məhlulu ilə möhkəmləndirilirdi. Bu tip konstruktiv üsul XI–XIII əsrlərdən başlayaraq bütün Cənubi Qafqazda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmışdı. Bəzi hallarda tüng borular bişmiş kərpicdən hörülmüş kanalların içərisində yerləşdirilərək daha dayanıqlı quruluş əldə edilirdi [3 s. 49].

AMTM-nin fondunda çox sayda müxtəlif regionlara aid, müxtəlif formalı, funksiyalı tünglər mühafizə edilir. Ən çox maraq doğuranlar arasında Beyləqana aid olan tünglərdir. Tüng nümunələrindən biri konusvari formalı, aşağı hissəsi dar olub, yuxarıya doğru genişlənir. Tüngün səthi açıq sarımtıl – boz rəngdədir, bu da öz növbəsində tünglərin hazırlandığı gil materialının yaxşı təmizləndiyini göstərir. Bu tip tünglər əsasən döngələrdə istifadə edilirdi və dirsək funksiyası daşıyırdı. Tüngün dulus çarxında hazırlanması ehtimal edilir. Dar hissədə olan dairəvi və dalğalı xətlər vardır, bunlar da əllə cızma üsulu ilə həkk edilmişdir. Tüngün uzunluğu 41 sm, geniş tərəfi 7,7 sm, dar tərəfi isə 15,5 sm ölçülərindədir.

Uzunluğu 57 sm, ensiz hissə 16 sm, dar hissədə olan çıxıntılı kiçik dairə 11 sm, geniş hissə 17 sm olan tünq silindrik formalı olub, alt hissəsində birləşmə üçün daralan ucluq, yuxarı hissəsində isə genişlənən boğaz hissə müşahidə olunur. Bu konstruktiv quruluş boruların bir-birinə kip şəkildə birləşdirilməsini təmin edir və su sızmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Yüksək temperaturda bişirilməsi qırmızımtıl gilli tünqün davamlılığını təmin edir. Səthdə dairəvi izlərin müşahidə olunması onun dulus çarxında formalaşdırıldığını ehtimal etməyə əsas verir. Xarici səth qismən hamarlanmış, lakin şirlənməmişdir ki, bu da yeraltı suötürücü sistemlərdə istifadə olunan borular üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bu tip tünqlər əsasən şəhər infrastrukturunu ilə bağlı mühüm texniki sistemlərdə xüsusilə hamam komplekslərinin isti və soyuq su xətlərində, kanalizasiya və drenaj sistemlərində, bəzən isə yağış sularının axıdılması məqsədilə istifadə edilmişdir. Boğaz hissədə müşahidə olunan çıxıntı, birləşmə zamanı sızdırmanın qarşısını almaq üçün istifadə olunan gil yaxud kirəc məhlulu ilə tamamlanırdı. Belə tipli tünqlərin tədqiqi şəhər infrastrukturunu və hidrotexniki sistemlərin inkişaf səviyyəsini, keramika istehsalında ixtisaslaşma dərəcəsini və orta əsr memarlıq texnologiyasının, eləcə də şəhər planlamasının inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Uzunluğu 60 sm, dar tərəfin diametri 17 sm, geniş tərəfin diametri isə 19 sm olan tünq silindrik formalı olub, alt hissəsində birləşmə üçün daralan boğaz, yuxarı hissəsində isə genişlənən ucluq saxlanmışdır. Bu konstruktiv quruluş suötürücü sistemlərdə bir-birinə keçən modulların quruluşuna tam uyğundur. Səthdə müşahidə olunan yüngül duz çöklüntüləri və ərplənmiş qatları onun uzun müddət yeraltı və ya rütubətli mühitdə qaldığını göstərir.

Nümunə açıq-qırmızı və boz tonlu, yüksək temperaturda bişmiş gildən hazırlanmışdır. Gil tərkibində xırda qum və samanvari temper əlavələrinin mövcudluğu termal davamlılığı artırmaq məqsədi daşıyır. Bişmə prosesi yaxşı oksidləşdirilmiş mühitdə aparıldığından səthin rəng paylanması bərabərdir. Tünqün formalaşdırılması dulus çarxında həyata keçirilmiş, səthdə zəif dairəvi izlər bu texnologiyayı təsdiqləyir. Xarici səth hamarlanmış, lakin şirlənməmişdir. Alt və üst hissələrin konstruktiv forması borulararası keçid sisteminin mövcudluğunu göstərir. Bu keçidlərdə sızmanın qarşısını almaq üçün gil, qum və ya bəzən qatranlı məhlullardan istifadə edilirdi. Forma və texnoloji göstəricilərinə əsasən bu nümunə XII–XIV əsrlər arasında Azərbaycanda geniş yayılmış tünq tiplərinə uyğun gəlir. Şabran, Beyləqan və Qəbələ abidələrində aşkar edilmiş oxşar saxsı borularla müqayisədə bu nümunə daha incə çarx işi və yüksək bişmə keyfiyyəti ilə fərqlənir. Bu isə onun texniki baxımdan inkişaf etmiş istehsal məhsulu olduğunu göstərir. Tünqün tədqiqi göstərir ki, aid olduğu ərazidə mühəndislik infrastrukturunu yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, keramika istehsalı ixtisaslaşmış və şəhər-memarlıq planlaması sistemli şəkildə qurulmuşdur. Bu tip saxsı borular hidrotexniki sistemlərin arxeoloji sənədləşdirilməsi və orta əsr memarlığının texnoloji səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm göstərici hesab olunur.

Uzunluğu 30 sm, ensiz tərəfin diametri 11,5 sm, dairə 16,5 sm, qırıq hissə 11,5 sm olunan fraqment tünqün aşağı hissəsinə boğaz və birləşmə zonasına aiddir; yuxarı hissə qırılmış vəziyyətdədir. Silindrik quruluşa malik olub, alt hissəsində geniş həlqəvi çıxıntı (birləşmə lenti) və onun altında daralan boğaz hissə aydın müşahidə olunur. Bu konstruktiv forma boruların axın istiqamətində bir-birinə keçməsinə təmin etməklə, suyun hərəkəti zamanı sızmanın qarşısını almaq məqsədinə xidmət etmişdir.

Nümunə açıq-sarımtıl, boz-qonur tonlu gildən hazırlanmışdır. Gil tərkibində az miqdarda qum və bitki mənşəli temper əlavələrinin müşahidə olunması onun mexaniki möhkəmliyini və bişmə zamanı deformasiya riskinin azalmasını təmin etmişdir. Bişmə nisbətən aşağı temperaturda aparıldığından səth bir qədər məsaməlidir. İlk formalaşdırma əl ilə aparılmış, daha sonra dulus çarxında tamamlanmışdır. Bu, səthdə həm əl düzəltmə, həm də çarx izlərinin eyni zamanda izlənməsi ilə müəyyən edilir. Xarici səth sadəcə hamarlanmış, lakin nə cilalanma, nə də şirlənmə əlamətləri yoxdur ki, bu da onun yeraltı texniki sistemlərdə istifadə olunan konstruktiv detal olduğunu göstərir. Alt hissədəki qalın həlqəvi çıxıntı birləşmə yeri funksiyasını daşıyırdı. Bu hissəyə növbəti borunun ucu yerləşdirilir, aralıq isə sızmanın qarşısını almaq məqsədilə gil məhlulu vasitəsilə möhkəmləndirilirdi. Tünq parçası göstərir ki, tədqiq olunan dövrə keramika istehsalı hələ tam sənaye səviyyəsinə çatmasa da, artıq modul sistemli hidrotexniki qurğular formalaşmışdı. Bu erkən tip tünq nümunəsi keramika texnologiyasının təkamül mərhələsini, suötürücü sistemlərin planlı

şəkildə inşa olunduğunu və yerli ustaların texnoloji adaptasiya bacarığını aydın şəkildə əks etdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, IX–XIII əsrlərdə inşaat keramikası Azərbaycan memarlığında yalnız texnoloji yenilik göstəricisi deyil, həm də dövrün mədəni və estetik düşüncəsinin daşıyıcısı olmuşdur. Bişmiş adi və dekorativ kərpiclər, şirli kaşılar və saxsı borular orta əsr şəhərlərinin mühəndislik sistemini, memarlıq tərzini və sənətkarlıq səviyyəsini əks etdirir. Bu materialların regional fərqlilikləri Naxçıvanın incə işlənmiş kərpic ornamentləri, Şirvanın şirli üzlük kaşıları, Beyləqan və Qəbələnin funksional suötürücü tüngləri Azərbaycan memarlığının çoxşaxəli inkişaf xəttini göstərir.

Beləliklə, inşaat keramikası təkcə maddi-mədəniyyət nümunəsi deyil, həm də etibarlı arxeoloji mənbə kimi çıxış edərək, Azərbaycanın orta əsr memarlığının texnoloji, sosial və estetik inkişafını izləməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Ciddi H.Ə. Gülüstən Qalası. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 115 s.
2. Əfəndiyev R. S. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı: Işıq, 1980, 165 s.
3. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
4. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı: Elm, 1978, 207 s.

ZƏRİNTAC ŞATIROVA

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi

MUZEY MƏNŞƏLİ ANTROPOLOJİ MATERIALLARDA ENDOGEN DNT-NİN ZƏİF QORUNMASI PROBLEMİ VƏ HƏLL YOLLARI

Giriş. Son onilliklərdə molekulyar biologiyanın və texnologiyanın sürətli inkişafı qədim insan populyasiyalarının mənşəyi, miqrasiyaları, təkamül prosesi və qarşılıqlı əlaqələri haqqında daha dəqiq məlumatların əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu kontekstdə antik DNT (ancient DNA, aDNA) tədqiqatları, qədim insan və heyvan qalıqlarından əldə edilən genetik materialların molekulyar analizi vasitəsilə tarixə dair fundamental suallara cavab axtaran interdisiplinar bir sahə kimi formalaşmışdır.

Molekulyar biologiya, bioinformatika, arxeologiya və antropologiyanın kəsişməsində inkişaf edən paleogenetika və arxeogenetika sahələri qədim genetik irsin öyrənilməsində mühüm metodoloji baza yaratmışdır. Lakin bu tədqiqatların elmi nəticələrinin etibarlılığı, ilk növbədə, istifadə olunan antropoloji materialların düzgün seçilməsi, standartlara uyğun toplanması və saxlanması ilə təmin olunur.

Arxeoloji və paleontoloji materiallardan əldə edilən DNT antik DNT adlanır. Lakin antik DNT çox vaxt parçalanmış, kimyəvi cəhətdən zədələnmiş və ətraf mühitin təsirlərinə qarşı həssas olur. Buna görə də, nümunələrin qazıntı zamanı çıxarılması, qablaşdırılması, daşınması və laboratoriyaya qədər olan bütün mərhələlərdə kontaminasiyadan – yəni müasir DNT ilə çirklənmədən qorunması son dərəcə vacibdir. Əks halda, əldə olunan genetik məlumatın təhrif olunması və analizlərin etibarsız nəticə verməsi mümkündür.

Muzey mənşəli antropoloji nümunələrdə endogen DNT-nin zəifliyi genetik analizlərin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Bu zəiflik əsasən kimyəvi konservasiya üsulları, uzunmüddətli saxlanma şəraiti, işıq və ultrabənövşəyi şüalanma, mikrobioloji təsirlər və müasir DNT ilə çirklənmə kimi amillərlə əlaqədardır. Məqalədə bu problemlər təhlil edilir və endogen DNT-nin qorunmasını artırmaq üçün təklif olunan həll yolları – steril toplanma, optimal temperatur və rütubət şəraiti və standart protokolların tətbiqi – müzakirə olunur.

Muzey mənşəli antropoloji materiallarda endogen DNT-nin qorunması

Yaşı 30 və yuxarı olan bioloji materialdan ayrılan DNT-yə antik DNT deyilir. Antik DNT digər müasir materiallardan əldə edilmiş DNT miqdarından çox az olur. Çox vaxt qədim materiallardan əldə edilən genom o qədər az nukleotid cütündən ibarət olur ki, heç bir informasiya əldə etmək mümkün olmur. Ona görə də endogen DNT-in daha yaxşı qorunduğu nümunələrin seçimi çox vacibdir. Sümük strukturunun daha

yaxşı qorunduğu materiallarda endogen DNT daha yaxşı qorunub saxlanılır. Antik DNT tədqiqatları son illərdə insan tarixinin, qədim populyasiyaların miqrasıyaları, yoluxucu xəstəliklərin yayılması və genetik variasiyaların öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tədqiqatların uğurla aparılması üçün antropoloji materialların düzgün toplanması və saxlanması vacibdir. Antropoloji materiallar – gicgah, diş və digər skelet qalıqları – genetik analiz üçün zəngin mənbədir. Lakin nümunələrin toplanması zamanı onların mühafizəsi, kontaminasiyanın qarşısının alınması və optimal şəraitdə saxlanması xüsusi diqqət tələb edir.

Müasir metodlar materialın steril şəraitdə toplanmasını, sümüklərin xüsusi temperatur və nisbi rütubət rejimində saxlanmasını və DNT-nin zədələnməsinin minimuma endirilməsini əhatə edir. Sümük tozunun saxlanması, DNT ekstraksiyası mərhələsində laboratoriya prosedurlarını sadələşdirməklə yanaşı, analizlərin dəqiqliyini və təkrarlanabilirliyini də əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bundan əlavə, antropoloji materialların ətraflı və etibarlı sənədləşdirilməsi tədqiqatların elmi etibarlılığını təmin edir.

Antik DNT tədqiqatlarının etibarlılığı ilk növbədə nümunələrin seçilməsi, toplanması və saxlanma şəraitindən asılıdır (Pääbo et al., 2004, s. 654). Qədim skelet materialları, xüsusilə gicgah və dişlərdən əldə olunan DNT fraqmentləri təbii degradasiyaya məruz qaldığından, hər hansı əlavə zədələnmə tədqiqat nəticələrinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən antropoloji materiallar və onlardan əldə olunan sümük tozunun elmi prinsiplərə və beynəlxalq standartlara uyğun saxlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir (Hofreiter et al., 2001, s. 353).

Antropoloji materiallarda sümük nümunəsinin strukturunun və endogen DNT-in daha yaxşı qorunub saxlanması ən böyük problemlərdən biridir.

Muzey mənşəli antropoloji materiallarda endogen DNT-nin zəif olmasının səbəbləri nədir?

Antropoloji materialların genetik analizi zamanı muzey mənşəli skelet nümunələrində endogen DNT-nin səviyyəsinin aşağı olması tez-tez müşahidə olunur. Bu vəziyyət həm keçmişdə tətbiq olunmuş konservasiya metodları, həm də uzunmüddətli saxlanma şəraiti və mühit amilləri ilə əlaqədardır. DNT-nin kifayət qədər olmaması yalnız genetik analizlərin keyfiyyətinə təsir göstərmir, həm də nümunələrin etibarlılığını və tədqiqat nəticələrinin düzgünlüyünü sual altına qoyur. Aşağıda bu problemin əsas səbəbləri ətraflı izah olunur.

Kimyəvi konservasiya və DNT-yə təsiri

Muzeylərdə skelet qalıqlarının qorunması məqsədilə formalin, polivinil asetat (PVA), müxtəlif yağışqanlar və boyalar kimi kimyəvi maddələr tez-tez istifadə olunur. Bu konservantlar skeletin fiziki görünüşünü qorusa da, DNT molekullarının kimyəvi strukturuna mənfi təsir göstərir. Formalin və bəzi boya maddələri DNT-də kovalent rabitələrinin dəyişməsinə səbəb olur, bu da molekulun qırılmasına və amplifikasiyanın azalmasına gətirib çıxarır. Nəticədə PZR (Polimeraza zəncir reaksiyası) reaksiyaları və sekvens üçün kitabxana hazırlığı zamanı fermentativ reaksiyaların effektivliyi azalır. Kemp və əməkdaşları muzeydə saxlanılan skelet nümunələrində kimyəvi konservant istifadə olunmuş yerlərdə endogen DNT səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olduğunu qeyd etmişdir (Kemp et al., 2005, p. 58). Bu səbəbdən, antik DNT tədqiqatlarında kimyəvi maddələrin təsirini minimuma endirən prosedurların tətbiqi vacibdir.

Əl ilə təmas və müasir DNT ilə çirklənmə

Tarixi sənədlərə və müşahidələrə görə, bir çox muzey eksponatları keçmişdə əlcək və maska istifadə olunmadan toplanmış, təmizlənmiş və sərgilənmişdir. İnsan dərisi, tük və tər vasitəsilə nümunələr müasir DNT ilə kontaminasiya olunur. Bu çirklənmə nəticəsində laboratoriyada əldə edilən genetik materialın böyük hissəsi qədim deyil, müasir mənşəli olur. Belə kontaminasiya PZR və sekvens nəticələrini təhrif edə bilər, hətta tədqiqatçılar nümunənin mənşəyini səhv təyin edə bilərlər. Müasir laboratoriya prosedurlarında steril əlcək, maska və qoruyucu geyimlərdən istifadə, nümunələrin steril konteynerlərdə saxlanması və transportu bu riski minimuma endirir. Lakin son on illikdə yeni texnikalar antik DNT ilə çirklənən DNT-ni bir birində ayıra bilər.

Tarixi saxlanma şəraiti və temperatur sabitliyinin olmaması

Muzey daxilində temperatur və rütubətə nəzarət sistemləri yalnız son onilliklərdə geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. 19–20-ci əsrin əvvəllərində kolleksiyalara daxil olmuş skelet nümunələri uzun müddət dəyişkən və nəzarətsiz mühitlərdə saxlanılmışdır. Temperaturun və rütubətin vaxtaşırı dəyişməsi DNT

zəncirlərində qırılmalara və fraqmentlərin qisalmasına səbəb olur. Bu xüsusilə köhnə və incə sümüklərdə daha aydın müşahidə olunur. Smith və əməkdaşları qeyd etmişdir ki, 19-cu əsrin əvvəllərində toplanmış nümunələrdə endogen DNT-nin səviyyəsi müasir protokollarla saxlanılmış materiallarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur (Smith et al., 2003, p. 208). Nəticədə, tədqiqatçılar nümunələrin genetik analiz üçün istifadəsində əlavə çətinliklərlə üzləşir.

İşıq və ultrabənövşəyi şüalanmanın təsiri

Muzey eksponatlarının bir hissəsi uzun müddət birbaşa günəş işığına və ya güclü süni işıq mənbələrinə məruz qalır. Ultrabənövşəyi (UB) şüalanma DNT-də pirimidin dimerlərinin yaranmasına və zəncir qırılmasına səbəb olur. Bu, molekulun bütövlüyünü pozur və amplifikasiya qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Kciuk və əməkdaşları muzey nümunələrində işığa məruz qalmış bölgələrdə DNT-nin ciddi şəkildə degradasiyaya uğradığını göstərmişdir (Kciuk et al., 2020, p. 7). Buna görə nümunələrin qaranlıq və UB-dən qorunan yerlərdə saxlanması, süni işığın filtdən keçirilməsi vacibdir.

Mikrobioloji aktivlik və DNaza fermentlərinin fəaliyyəti

Əgər skelet nümunələri əvvəlki dövrlərdə yüksək rütubət və pis havalandırma şəraitinə məruz qalmışsa, bakteriya, göbələk və digər mikroorqanizmlər tərəfindən kolonizasiya oluna bilər. Mikroorqanizmlər DNT-ni parçalayacaq DNaza fermentləri ifraz edir. Hətta qısa müddətli rütubət artımı belə ciddi degradasiyaya səbəb olaraq DNT daha çox fraqmentlərə parçalanır. Mikrobioloji fəaliyyət nəticəsində endogen DNT-nin miqdarı azalır, fraqmentlər isə genetik analiz üçün yararsız olur.

Bu problemi azaltmaq üçün nümunələrin nəzarət altında saxlanması, havalandırmanın optimallaşdırılması və mikrobioloji aktivliyi minimuma endirən konservasiya üsullarından istifadə edilir. Genetik tədqiqatların aparılması zamanı ilkin mərhələdə müəyyən texniki və metodoloji çətinliklər ortaya çıxır ki, bu da nəticələrin uğurlu əldə olunmasına mane olur. Əsas problemlər aşağıdakılardır:

Antik DNT (aDNT) analizləri üçün yararlı antropoloji nümunələrin düzgün seçilməməsi;

Nümunələrin standart protokollara riayət edilmədən toplanması, qablaşdırılması və daşınması;

Nümunələrin laborator analizdəki optimal şəraitdə saxlanılmaması.

Bəs bu problemlərin həll yolları nədir?

İlk növbədə genetik materialın yaxşı qorunduğu antropoloji nümunələr seçilməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, endogen DNT ən yaxşı gicgah sümüyü və dişlərdə, daha sonra isə uzun borulu sümüklərdə qorunur. Həmçinin saç, mumyalarda yumşaq toxumalar, maye mühitdə saxlanılan muzey eksponatları, diş daşları, qan izləri və tekstil nümunələri də genetik analiz üçün istifadə oluna bilər. Lakin mumyalanmış yumşaq toxumalar daha zəif qorunduğu və mikroorqanizmlərlə çirklənmə riski yüksək olduğu üçün tədqiqatlarda əsasən sümük nümunələri üstünlük təşkil edir.

Xüsusilə gicgah sümüyünün sıx daxili hissəsi, yəni petrous hissə, genetik materialın yüksək faizdə qorunması ilə seçilir. Petrous sümüyünün süngəri tərkibi sıx olduğundan mikroorqanizmlərə və çirklənməyə qarşı davamlıdır, bu da endogen DNT-nin uzun müddət yaxşı saxlanmasını təmin edir (Sirak et al., 2020, s. 7). Həmçinin tədqiqatlar göstərir ki, petrous sümüyündə genetik material dişdən təxminən 5,2 dəfə daha yaxşı qorunur (Gamba et al., 2014, s. 4).

Qədim yoluxucu xəstəliklərin tədqiqi məqsədilə diş nümunələri xüsusilə vacibdir, çünki dişin pulpasında qan izləri qalır və bu yolla infeksiya agentlərin genetik materialı aşkar edilə bilər. Bunlara *Yersinia pestis* (vəba), *Mycobacterium tuberculosis* (vərəm), *Treponema pallidum* (siflis) və bəzi viruslar, məsələn, Hepatit B və Parvovirus B19, daxildir.

İkinci əsas problem qədim bioloji materiallarda endogen DNT-nin asanlıqla parçalanmağa meyilli olmasıdır. Bu səbəbdən antropoloji nümunələrin düzgün elmi prinsiplərə əsaslanaraq toplanması, daşınması və saxlanması xüsusilə vacibdir. Kontaminasiya riskini azaltmaq üçün qazıntılarda steril qoruyucu vasitələrdən istifadə edilməli, nümunələr xüsusi hazırlanmış paketlərdə saxlanmalı, alətlər isə hər dəfə dəyişdirilməli və ya 10%-li natrium hipoxlorit (NaOCl) məhlulu ilə sterilizasiya olunmalıdır (Gaeta, 2021, s. 143).

Qəbrdən çıxarılan skelet nümunələri uzun illər stabil şəraitdə qalmış olsa belə, düzgün saxlanılmadıqda struktur dəyişikliklərinə məruz qalır və genetik material asanlıqla parçalanır. Tədqiqatlar göstərir ki, qəbr

açıldıqdan dərhal sonra genetik analiz üçün götürülmüş nümunələr, uzun müddət fond və muzeylərdə saxlanmış nümunələrlə müqayisədə daha yüksək keyfiyyətli nəticə verir. Uzun müddət düzgün olmayan şərait və qablaşdırmada saxlanılan nümunələr isə nəticələrin alınmasını çətinləşdirir.

Nümunələrin düzgün seçimi və steril şəraitdə toplanması tədqiqatların etibarlılığı və təkrarolunarlığı üçün ən vacib mərhələdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı müasir insan DNT-si ilə qarışma riski yüksək olduğundan, nümunələrin götürülməsi zamanı işçi heyət mütləq steril əlcək, tibbi maska və qoruyucu geyimdən istifadə etməlidir. Toplanmış material nuklein turşularına zərər verməyən xüsusi paketlərdə saxlanmalıdır, birdəfəlik alətlər yalnız bir dəfə istifadə olunmalı, metal alətlər isə hər skeletdən nümunə götürüldükdən sonra NaOCl məhlulu ilə təmizlənməlidir (Gaeta, 2021, s. 143).

Bundan əlavə, nümunələrin arxeoloji kontekstinin ətraflı sənədləşdirilməsi – stratigrafik mövqe, ətraf mühit şəraiti və müşayiətedici materiallar daxil olmaqla – genetik analizlərin düzgün interpretasiyası üçün vacibdir (Schuenemann et al., 2017, s. 12). Nümunələrin vizual və fiziki vəziyyəti, skelet hissəsi və rəqəmsal sənədləşdirmə (3D skan və mikroCT) qeyd olunmalı, bu isə genetik və digər analizlərin dəqiqliyini təmin edir. Fosil və qədim insan qalığı nümunələrinin molekulyar-genetik tədqiqatlar üçün qorunması onların saxlanma şəraitindən birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən nümunələrin həm sahədə ilkin yığılması, həm də laboratoriyada uzunmüddətli saxlanması zamanı konteynerlərin və mühitin xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sahədə nümunələr ayrı-ayrılıqda kağız torbalarda və ya selüloz əsaslı nəfəsalan paketlərdə saxlanmalı, bu materiallar hava keçirməyə imkan verərək rütubətin yığılmasının qarşısını alır və mikrobioloji aktivlik ilə DNT parçalanmasını minimuma endirir. Daha sonra bu paketlər sıx bağlanan, lakin hava dövrənini tam məhdudlaşdırmayan plastik və ya karton qutulara yerləşdirilməlidir. Uzunmüddətli saxlanma üçün tam hermetik konteynerlərin istifadəsi tövsiyə olunmur, çünki bunlar rütubəti saxlayaraq DNT-nin degradasiyası və mikrob kontaminasiyası riskini artırır. Laboratoriya şəraitində nümunələrin qorunması üçün isə havakeçirməz, nəmsiz və kimyəvi baxımdan passiv konteynerlər tövsiyə olunur. Polipropilen, polietilen və borosilikat şüşə kimi materiallar DNT-nin oksidləşməsinə və kontaminasiyasına səbəb olmadan genetik materialın sabitliyini və bütövlüyünü qoruyur (Shapiro & Hofreiter, 2012, s. 9).

Həmçinin aDNT tədqiqatlarında sümük və diş nümunələrinin emal olunmamış şəkildə saxlanması məsləhətdir. Araşdırmalar göstərir ki, steril şəraitdə və xüsusi təmiz otaqlarda minimal müdaxilə DNT-nin qorunmasını təmin edir (Damgaard et al., 2015, s. 12; Hofreiter et al., 2001, s. 353). İSBA (2020) protokollarına görə, nümunələr yuyulma və laklanmadan uzaq saxlanmalı, yalnız analiz zamanı səthi mexaniki üsullarla təmizlənməlidir. Muzey kolleksiyalarına aid nümunələr adətən müxtəlif konservasiya və saxlanma prosedurlarına məruz qaldığından, onların bioloji materiallarında endogen DNT-nin qorunma dərəcəsi çox aşağı olur.

Antik DNT araşdırmalarının uğuru, nümunələrin düzgün seçilməsi və toplanması ilə yanaşı, onların laboratoriyaya qədər standartlara uyğun saxlanmasından asılıdır. Arxeogenetik tədqiqatların uğurlu olması üçün nümunələrin saxlanması zamanı 18–22°C temperatur aralığı biomolekulların stabil qalması baxımından optimal hesab olunur (Smith et al., 2003, s. 211). Nümunələrin saxlanması nisbi rütubət 45–65 % aralığında olmalı, bu həm mikroorqanizmlərin inkişafını, həm də sümük strukturunun deformasiyasını minimuma endirir (Jeromelj et al., 2025). Düzgün rütubət və temperatur səviyyəsi nümunələrin fond və muzeylərdə uzun müddət tamlığını itirmədən saxlanmasına imkan verir.

Sümük nümunələrini yumaq endogen DNT-nin itirilməsinə və fosil strukturlarında uzunmüddətli degradasiyaya səbəb ola bilər. Buna görə mütəxəssislər fosil nümunələrini yalnız mexaniki üsullarla – cilalama kağızı, steril fırça və ya hava üfürülməsi kimi – təmizləməyi tövsiyə edirlər.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, muzey mənşəli antropoloji materiallarda endogen DNT-nin zəif olması çoxsaylı amillərin birgə təsiri ilə əlaqədardır. Əsas səbəblər arasında konservasiya zamanı istifadə edilən kimyəvi maddələrin DNT strukturuna zərər verməsi, müasir insan mənşəli çirklənmə, uzunmüddətli və nəzarətsiz saxlanma şəraiti, işıq və ultrabənövşəyi şüalanmanın təsiri, həmçinin mikrobioloji aktivlik nəticəsində baş verən bioloji parçalanma xüsusi rol oynayır.

Bu faktorlar DNT-nin bütövlüyünü pozur, fraqmentasiyanı artırır və genetik analiz üçün yararlı mate-

rialın miqdarını azaldır. Buna görə də, muzey kolleksiyalarından əldə edilən antropoloji nümunələrin molekulyar-genetik tədqiqi zamanı xüsusi yanaşma tələb olunur. Nümunələrin əvvəlcədən kimyəvi təmizlənməsi, çirklənmə riskinin minimuma endirilməsi və analiz prosesində müasir laborator protokolların tətbiqi qədim DNT-nin keyfiyyətini və etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla bilər.

Ədəbiyyat:

- Damgaard, P. B. Improving access to endogenous DNA in ancient bones and teeth / Margaryan, A., Schroeder, H., Orlando, L. [et al.] // Scientific reports, -2015 Jun 17;5(1), - p.11184.
- Gaeta, R. Ancient DNA and paleogenetics: risks and potentiality // Pathologica, - 2021 Apr 1;113(2), - p. 141.
- Gamba, C., Genome flux and stasis in a five millennium transect of European prehistory / Jones, E. R., Teasdale, M. D., McLaughlin, R. L. [et al.] // Nature communications, - 2014 Oct 21;5(1), - p. 5257.
- Hofreiter, M. Ancient DNA / Serre, D., Poinar, H. N., Kuch, M. [et al.] // Nature reviews. Genetics, - 2001 May 1;2(5), - p. 353–359.
- Jeromej, U., Leskova, T., & Zupanič Pajnič, I. *The impact of storage conditions on DNA preservation in human skeletal remains from the 5th to 6th century: A case study from an early medieval cemetery in Slovenia* // **Genes**, - 2025 Jan 11;16(1), - p. 78.
- Pääbo, S., Genetic analyses from ancient DNA / Poinar, H., Serre, D., Jaenicke-Despres, V. [et al.] // Annual review of genetics, - , 2004 Dec 15;38(1), - p. 645–679.
- Schuenemann, V. J. Ancient Egyptian mummy genomes suggest an increase of Sub-Saharan African ancestry in post-Roman periods / Peltzer, A., Welte, B., Paul van Pelt, W. P. [et al.] // Nature communications, - 2017 May 30;8(1), - p. 15694.
- Shapiro, B., Hofreiter, M. *Ancient DNA: Methods and Protocols* // Humana Press, - 2012, - p. 247.
- Sirak, K. Human auditory ossicles as an alternative optimal source of ancient DNA / Fernandes, D., Cheronet, O., Harney, E. [et al.] // Genome research, - 2020 Mar 1;30(3), - p. 427–436.
- Smith, C. I. The thermal history of human fossils and the likelihood of successful DNA amplification / Chamberlain, A. T., Riley, M. S., Stringer, C. [et al.] // *Journal of human evolution*, - 2003 Sep 1;45(3), - p. 203–217.
- Kemp, B. M., Smith, D. G. Use of bleach to eliminate contaminating DNA from the surface of bones and teeth // Forensic science international, - 2005 Nov 10;154(1), -p. 53–61.
- Smith, C. I. The thermal history of human fossils and the likelihood of successful DNA amplification / Chamberlain, A. T., Riley, M. S., Stringer, C., & Collins, M. J. // *Journal of human evolution*, - 2003 Sep 1;45(3), -p. 203–17.
- Kciuk, M. Focus on UV-induced DNA damage and repair—disease relevance and protective strategies / Marciniak, B., Mojzych, M., & Kontek, R. // International journal of molecular sciences, 2020 Oct 1;21(19), - p. 7264.

ELMAR BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin baş laborantı

NEOLİT VƏ ENEOLİT DÖVRÜNÜN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİNDƏKİ PROBLEMLƏR

Giriş

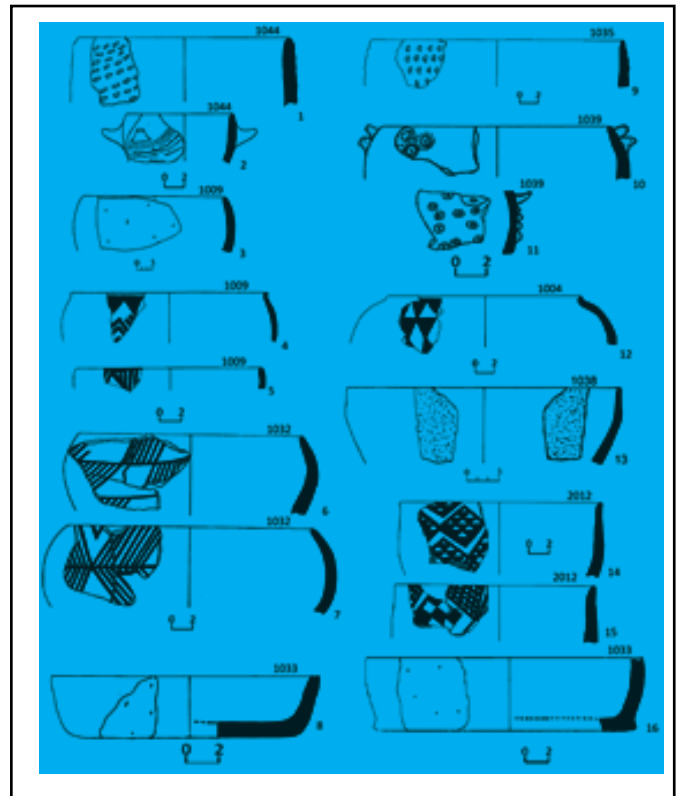
Azərbaycanın qədim yaşayış yerlərinin tədqiqi arxeoloji ədəbiyyatda tarixin dövrləşdirilməsi problemi- nin aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Tarixi dövrləşdirmə insanların yaşayış tərzini, məişətini, hımcının sosial-iqtisadi həyatını ardıcılıqla izləməyə imkan verir. Neolit və Eneolit dövrünə aid abidələrin dövrləşdirilməsi Azərbaycan arxeologiyasının aktual problemlərindən biri kimi qarşımızda durmaqdadır. XX əsrin əvvəllərində Şomutəpə və Kültəpə mədəniyyətinə aid abidələrin Neolit dövrünə aid edilməsi ilə Son Neolit və Son Eneolit dövrü arasında boşluq yaranmış, bəzi tədqiqatçılar isə bu dövrü ayrıca mərhələ kimi qəbul etməmişdir. Eneolit dövrünə aid arxeoloji materiallar Neolit dövrünə aid edilmiş və elmi

dövriyyəyə bu cür daxil olmuşdur (20, s.13; 21, s. 221; 4, s.27). Bunun nəticəsi olaraq Neolit dövründən birbaşa Tunc dövrünə keçidi dəstəkləyən arqumentlər ortaya atılmış və Eneolit dövrünün mövcudluğuna şübhə ilə yanaşılmışdır (20, s.14). Lakin son zamanlarda aparılan arxeoloji tədqiqatlarda Eneolit dövrünə aid yeni abidələr aşkar edilmişdir. Yeni yaşayış yerlərinin üzə çıxarılması və kompleks tədqiqi göstərdi ki, Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrü müstəqil inkişaf mərhələsi keçmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər ortaya qoymuşdur. Tədqiqatlar Eneolit dövrünün konkretləşdirilməsi ilə yanaşı, onun daxilində erkən, orta və son mərhələlərin də formalaşdığını müəyyən etməyə imkan vermişdir (3, s. 252). Beləliklə bu araşdırmalar Azərbaycan ərazisində qədim insanların təsərrüfat və ictimai həyatında baş verən dəyişikliklərin ardıcılığını daha aydın şəkildə izləməyə imkan yaratmışdır. Bu baxımdan Neolit və Eneolit dövrlərinin dövrləşməsi problemi yalnız xronoloji məsələlərin həlli üçün deyil, həm də qədim cəmiyyətlərin inkişaf proseslərinin ardıcıl öyrənilməsi üçün elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Neolit dövrünün tədqiqi və dövrləşmə problemi

Cənubi Qafqazda aparılan arxeoloji qazıntılar burada yeni daş dövrünün öyrənilməsinin vacibliyini göstərir. Yeni araşdırmalar dövr haqqında müsbət nəticələr ortaya qoymuşdur. Neolit dövrünün əvvəlki illərdəki tədqiqi dövrün öyrənilməsində bir qədər qarışıqlıq yaratmışdır (17, s. 127-129, 17, s. 120,160). Nəticədə Azərbaycanda Neolit mədəniyyətinin başlanğıc və inkişaf mərhələsi tam şəkildə müəyyən olunmamışdır. Neolit dövrünün inkişaf prosesləri əsas iki mədəniyyət ilə təmsil olunur. Gəncə-Qazax, Qarabağ və qonşu Ermənistan-Gürcüstan ərazilərinə yayılan Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyəti. Naxçıvan və Kür-Araz-Mil-Muğan bölgəsini əhatə edən Kültəpə mədəniyyəti (13, s.32-58). Aşağıdakı yazımızda Neolit və Eneolit tarixinin dövrləşmə problemlərini Naxçıvan və Mil-Qarabağ ərazisində yerləşən abidələr üzərindən təhlil edəcəyik. Azərbaycan ərazisində keramikasız Neolit dövrü barədə bilgi yoxdur. Keramikalı Neolit mənsəyi ilə bağlı fikirlər isə ziddiyyətlidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, xammal mənbələrindən davamlı istifadə, heyvandarlığın regional xüsusiyyətləri və istehsal texnologiyalarındakı yerli ünsürlər bu mədəniyyətin yerli olduğunu göstərir (25, s. 279-294). Digər yanaşma isə istehsal təsərrüfatının qəfil və tam formalaşmış şəkildə görünməsinə, eyni zamanda boyalı keramikanın mövcud olmasını, bu mədəniyyətin kənardan gəlməsi ilə əlaqələndirilir (13, s.98). Fikrimizcə bu cür mübahisələrin ortaya çıxmasının əsas səbəbi Neolit dövrünün az tədqiq edilməsi ilə bağlıdır. Naxçıvan ərazisində Neolit dövrünə aid abidələrin araşdırılması dövrə bağlı müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Osmantəpə yaşayış yeri (2019–2021-ci illərin qazıntıları ilə tədqiq edilmişdir) Neolit dövrünün anlaşılması baxımından əhəmiyyətli materiallar vermişdir. Qədim yaşayış yerinin aşağı təbəqələrində mikrolit tipli alətlər (üçbucaq, trapesiya formalı) qeydə alınmışdır. Yuxarı təbəqələrdə isə iri obsidian parçalarından hazırlanmış əmək alətləri və az sayda keramika aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerindən aşkar olunmuş daş konstruksiyalar, yarımqazma ev qalıqları və ocaq yerləri burada mövsümi, lakin uzunmüddətli məskunlaşmanın göstəricisidir. Kömür nümunələrinin C¹⁴ analizləri yaşayış yerinin yuxarı təbəqəsini e.ə. VI minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu göstərir.

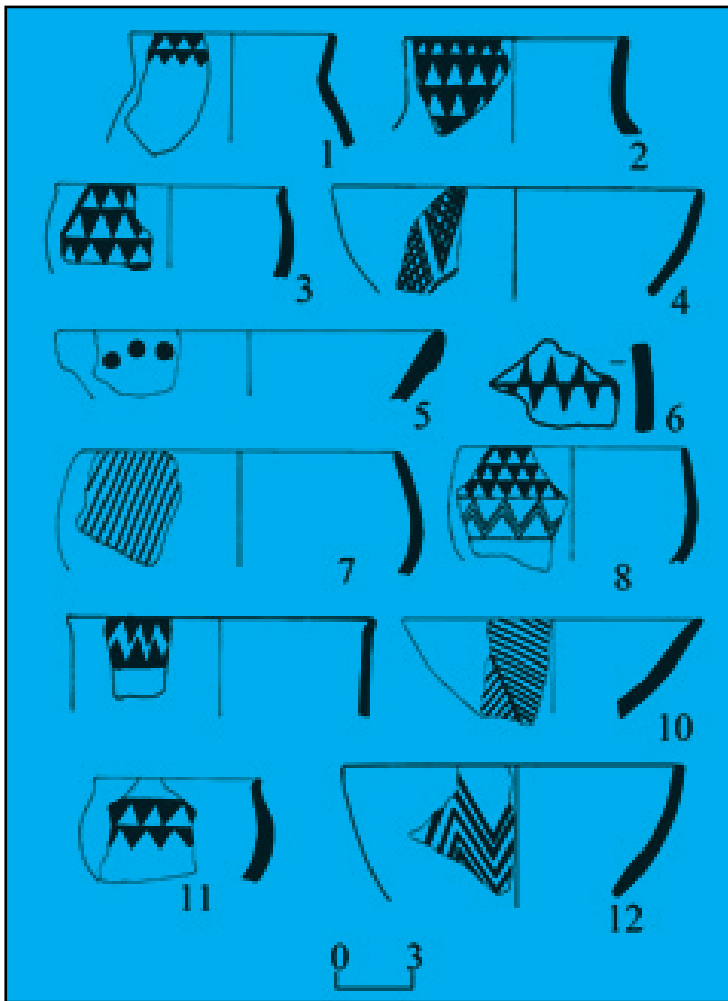
Obsidian parçalarının təhlili onların əsasən Zəngəzur və Göyçə hövzəsindən gətirildiyini göstərmişdir (1, s.17-18). Bu faktlar Osmantəpədən aşkar edilmiş nümunələri Neolit dövrünün tarixləndirilməsi baxımından mühüm mənbə edir. Naxçıvan ərazisində yerləşən digər bir Neolit abidəsi I Kültəpə yaşayış

Şəkil 1. Naxçıvantəpə keramikası. Dalmatəpə mədəniyyəti (Vəli Baxşəliyev).

yeridir. Bu yaşayış yeri Cənubi Qafqazda erkən keramikalı Neolitin əsas mərkəzlərindən biridir. Burada məskunlaşma e.ə. VII minilliyin ikinci yarısından başlamış e.ə. 6400–5200-cü illəri əhatə etmişdir (24, s. 81-113). Tədqiqatlar zamanı yaşayış yerinin stratifikasiyasında iki əsas təbəqə aşkar edilmişdir. İlk təbəqədə yarımqazma tikililər, qalın kül qatları və qırmızı astarlı sadə keramika aşkar edilmişdir. Sonrakı təbəqədə isə oval və dairəvi evlər, çaydaşı ilə döşənmiş ocaqlar və müxtəlif formalı keramika parçaları aşkar edilmişdir. Heyvan qalıqları xırdabuynuzlu heyvanların üstünlüyünü göstərməkdədir. Bununla yanaşı buranın qədim insanları əkinçilik ilə də məşğul olmuşlardır. Aşkar edilmiş qalıqlar buğda, arpa və mərciməkdən istifadə olunduğunu göstərir (24, s.104-105). Obsidian əsasən Göyçə və Zəngəzur hövzəsindən gətirilmişdir (1, s. 17-19). Dövrün tarixləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli aidələrdən biri də Xələc yaşayış yeridir. Keramika məmulatı qırmızı astarlı, hər iki üzünü cilalanmış və çox zaman boya ilə örtülmüş parçalardan ibarətdir. Qırmızı fon üzərinə qara və qəhvəyi naxışlarla boyanmış keramika parçaları Urmiya (19, s. 74, şəkl. 7) hövzəsi ilə oxşarlıq göstərsə də, Xələc keramikası özünəməxsus motivlərə malikdir (11, s. 58-64). Son Neolit dövrünün tədqiqi üçün Naxçıvantəpədən aşkar olunan keramika əhəmiyyət daşıyır. Yaşayış yerinin Son Neolit təbəqələrində yarımqazma tipli tikililər, çoxsaylı ocaq yerləri və obsidiandan istifadə izləri qeydə alınmışdır. Radiokarbon analizləri bu təbəqələri e.ə. 5209–4930 və 5038–4799-cu illərə aid etmişdir. Keramika parçaları əsasən qırmızı astarlı sadə keramika, basma naxışlı nümunələr və az miqdarda boyalı keramika ilə təmsil olunmuşdur (12, s.18 şəkl. 3, s.19 şəkl.4).

Mil-Qarabağ düzənliyində yerləşən İlanlıtəpə, Çalağantəpə və İsmayılbəytəpə yaşayış yerləri də Neolit dövrü xronologiyasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Yaşayış yerlərində həm dairəvi, həm

Şəkil 2. Bülövqaya mədəniyyəti (Elmar Baxşəliyev).

də dördkünc planlı tikililər qeydə alınmış, suvanmış divar və döşəmələr, basdırılmış küplər və obsidian istifadəsi müşahidə edilmişdir. Bu tapıntılar istehsal təsərrüfatının formalaşdığını sübut edən faktlar kimi dəyərləndirilə bilər (18, s. 48, 90; 1, s.155-156). Aşkar edilmiş arxeoloji materiallar Neolit dövrünü şərti şəkildə mərhələlərə ayırmağa imkan verir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu ərazidə erkən keramikalı Neolit dövrü sadə qırmızı astarlı keramika və yarımqazma tikililərlə xarakterizə edilir (24, s. 90 şəkl. 7, s. 94 şəkl.5-6). **Orta Neolit dövründə** dairəvi və oval tikililər, keramikanın formaca müxtəlifləşməsi müşahidə olunur, basmanaxışlı keramika meydana çıxır (12, s.32). **Son Neolit dövrü isə** Naxçıvantəpə və Xələc materialları ilə xarakterikdir. Cilalı qırmızı keramika, boyalı və basma naxışlı nümunələr daha çox yayılmışdır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Cənubi Qafqazda xüsusilə Naxçıvanda Neolit mədəniyyəti əsasən yerli zəmin üzərində formalaşmış, lakin Yaxın Şərqlə qarşılıqlı əlaqələr sayəsində zənginləşib və inkişaf edib. Osmantəpənin mədəni təbəqəsi Neolit dövrünün tədqiqinə işıq salaraq yüksək dağlıq bölgədə mövsümi məskunlaşma modelinin necə inkişaf etdiyi haqqında ilkin fikirlər verir. I Kültəpənin radiokarbon tarixləri (e.ə. 6400–5200) keramikalı Neolitin bölgədəki ən erkən izlərini müşahidə etməyə

imkan yaradır.

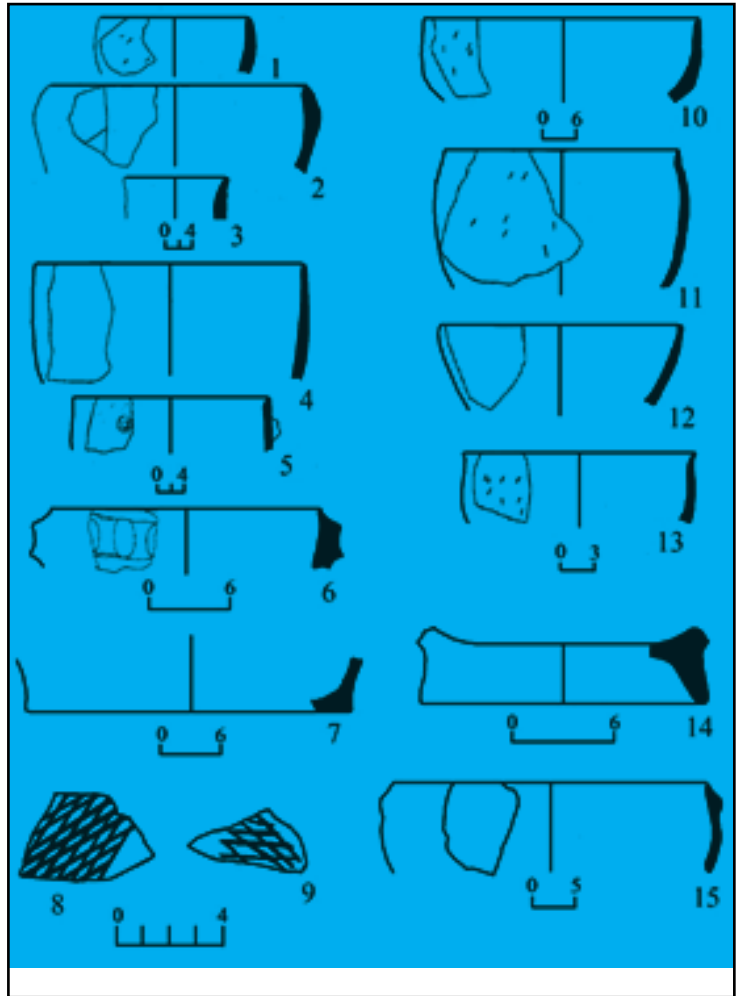
Beləliklə, Cənubi Qafqazın Neolit mədəniyyəti əsasən yerli inkişaf xətti ilə formalaşdığını deyə bilərik. Arxeoloji tapıntılar, tipoloji ardıcılıq, yerli fauna və yerli xammalın istifadəsini buna sübut olaraq göstərə bilərik. Bununla yanaşı, müxtəlif xarici təsirlər və regional idxal nümunələri də müşahidə olunur ki, bu da həmin inkişafın qapalı və tək mərkəzli yox, açıq və çoxmərkəzli xarakter daşdığını göstərir. Fikrimizcə, Azərbaycanda Neolit dövrünün dövrəşmə probleminin həlli üçün Neolit dövrünün daha genişmiqyaslı tədqiqatlarla araşdırılması ehtiyac vardır. Azərbaycan tarixinin mühüm problemlərindən biri də Eneolit dövrünün tədqiqi məsələsidir.

Eneolit dövrünün müəyyənəşdirilməsi məsələsi

Azərbaycanda Eneolit dövrünün tədqiqi arxeologiyanın mühüm istiqamətlərindən biridir. XX əsrin ortalarında bəlgədə aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi Neolit dövrü ilə əlaqələndirilmişdir. Bunun səbəbi aşkar edilmiş keramikanın Neolit dövrünə aid edilməsi olmuşdur (16, s. 88-95). Daha sonrakı tədqiqatlarda müşahidə olunan keramikanın keyfiyyətindəki inkişaf, metal emalına dair ilkin sübutlar, eləcə də kənd təsərrüfatı və heyvandarlığın izləri Eneolit ay-rica dövr kimi müəyyənəşdirilməsinə əsas yaratmışdır (15, s. 38-41). Kültəpə, Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl, Uzunoba, Bülövqaya və Ovçulartəpə kimi yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən keramika, daş alətlər, obsidian parçaları, arxitektura qalıqları və metallurgiya izləri Eneolit mədəniyyətinin ümumi çərçivəsini ortaya qoymağa kömək edir. Bu materialların təhlili göstərdi ki, Eneolit mədəniyyəti həm əvvəlki Neolit ənənələrini davam etdirmiş, bununla yanaşı qədim tayfaların daxili dinamikası və xarici təsirlər nəticəsində zənginləşmişdir (8, s.24).

Eneolit dövründə əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatın əsas sahələri olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən dən daşları, toxum qalıqları və heyvan sümükləri bu fikirlərimizi təsdiqləyir. Eyni zamanda, köçmə maldarlığın geniş yayılması obsidian və mis yataqlarından istifadəyə şərait yaratmışdır (8, s.24). Metallurgiyanın ilkin nümunələri isə xırda mis əşyalar ilə təmsil edilir (8, s.22). Tədqiqatlar göstərir ki, Eneolit dövrü üç əsas dövrə ayrılır. Erkən Eneolit dövrü VI minilliyin sonu - V minilliyin əvvəlini əhatə edən Dalmatəpə və Bülövqaya mədəniyyəti ilə səciyyələnir. Orta Eneolit dövrü (e.ə. V minilliyin ortaları) Uçan Ağıl, Uzunoba, Bülövqaya yaşayış yerləri ilə təmsil olunan dövrüdür. Son Eneolit dövrü isə (e.ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin əvvəli) Ovçulartəpə mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir.

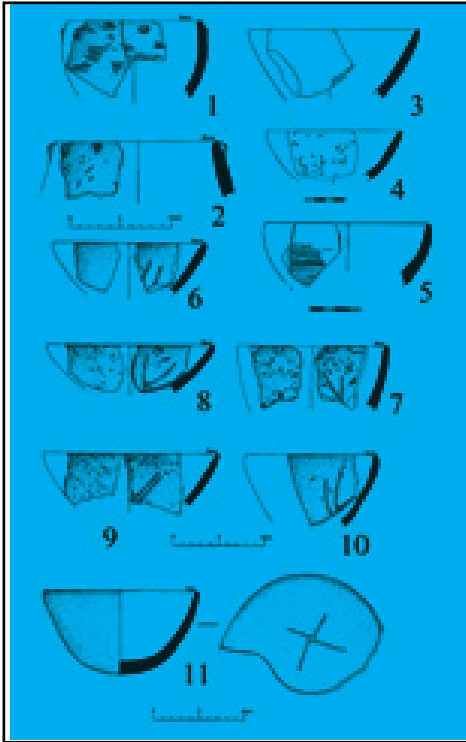
Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi Naxçıvan ərazisində Erkən Eneolit dövrü əsasən Dalmatəpə və Bülövqaya mədəniyyətinin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə yaşayış yerlərində keramika istehsalı geniş yayılmış, əsasən saman qarışığı gildən hazırlanmış qırmızı rəngli boyanaxışlı və basmanaxışlı qablar üstünlük təşkil etmişdir. Dalmatəpə tipli basma naxışlı keramika nümunələri isə yalnız Naxçıvantəpədən aşkar edilmişdir (2, s. 92-96). Erkən Eneolit dövründə məskunlaşma əsasən çay vadilərində olmuşdur. Qə-

*Şəkil 3. Uzunoba yaşayış yerinin keramikası.
Orta Eneolit (Elmar Baxşəliyev).*

dim insanlar torpaq kərpicdən hazırlanmış dördkünc formalı evlərdə məskunlaşmışdır.

Orta Eneolit dövrü Naxçıvanda geniş məskunlaşma və mədəni inkişaf dövrü kimi səciyələndirilə bilər.

Şəkil 4. Ovçulartəpə mədəniyyəti (V. Baxşəliyev, K.Marro, S. Aşurov)

Uçan Ağıl, Uzunoba və Bülövkaya yaşayış yerlərində aparılan qazıntılar göstərir ki, bu dövrdə saman qarışığı gildən hazırlanmış, qırmızı və qəhvəyi çalarlı, sadə və boya naxışlı keramika üstünlük təşkil etmişdir. Uçan Ağıl yaşayış yerində aşkar edilən dirək yerləri dördkünc formalı yüngül konstruksiyalı evlərin mövcudluğunu göstərir. Kömür analizlərinin nəticələri burada e.ə. 4690–4344-cü illərdə məskunlaşma olduğunu təsdiq etmişdir. Uzunoba yaşayış yerindən götürülən nümunələr də e.ə. 4620–4370-cü illərə aiddir. Bülövkayadan isə bu dövrə aid sadə və boyalı keramika nümunələri aşkar edilmişdir (9, s. 133, şəkl. 11, 1,2,3, s.134, şəkl.11). Tədqiqatlar göstərir ki, Eneolit dövründə köçmə heyvandarlıq və əkinçilik yanaşı inkişaf etmiş, mövsümi yaşayış yerləri xammal mənbələrinə gedən yollar üzərində qurulmuşdur.

Son Eneolit dövrü əsasən Ovçulartəpə mədəniyyəti ilə xarakterizə olunur. Burada yaşayış yerləri artıq iri kənd tipli məskənlərə çevrilmiş, arxitektura daha da kompleks şəkil almışdır. Ovçulartəpədə qazıntılar nəticəsində iri tikililər və ocaqlar aşkar edilmişdir (9, s. 7). Keramika istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və çeşidi artmışdır. Bu dövrdə samanüzü keramika xüsusilə geniş yayılmışdır (9, s.11). Son Eneolit dövründə təsərrüfatın əsas sahələri əkinçilik və heyvandarlıq olmuş, metallurgiya daha da inkişaf etmişdir.

Beləliklə, Eneolit dövrü Azərbaycanda Neolit dövründən sonra müstəqil mərhələni təşkil etmiş, əkinçilik və heyvandarlıq, keramika istehsalının inkişafı, metal alətlərin ilkin formalarının meydana çıxması ilə səciyələnməmişdir. Dalmatəpə, Uçan Ağıl, Uzunoba, Bülövkaya və Ovçulartəpə kimi yaşayış yerlərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Eneolit yalnız Neolit ənənələrinin davamı olmayıb, həm də yeni təsərrüfat formaları, sosial-iqtisadi münasibətlər və arxitektura xüsusiyyətlərinin formalaşdığı bir dövr olmuşdur.

Dəyərləndirmə

Azərbaycan ərazisində Neolit dövrünün öyrənilməsində arxeoloji ədəbiyyatda boşluqlar olduğu üçün, bu dövrün kompleks tədqiqi hələ də müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Neolitin dövrünün mənşəyi ilə bağlı fikir ayrılıqları bu dövrün dəqiq xronoloji çərçivəsini müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Burada əsas olan Eneolit dövrünün Neolit dövründən ayrılması və Neolit dövrünün mənşəyi ilə bağlı problemdir. Əvvəlki tədqiqatlarda Eneolit abidələrinin Neolitə aid edilməsi xronoloji ziddiyyətlər yaratmışdır. Hər iki dövrdə oxşar iqtisadi fəaliyyətlərin mövcudluğu, aşkar edilən maddi nümunələrin Neolit dövrünə aid edilməsi bu dövrün tarixləndirilməsində problem yaratmışdır. Son zamanlardakı tədqiqatlarda C^{14} analizləri, obsidianın mənşəyinin aydınlaşdırılması, keramika texnologiyası, memarlıq və metallurgiya nümunələri daha da əhatəli şəkildə tədqiq edilmiş və beləliklə dövrləşmədəki problemlər aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Osmantəpə (4, s. 57-69), I Kültəpə (20, s. 68-85), Naxçıvantəpə (9, s. 8) kimi yaşayış yerləri Neolit dövrünü öyrənmək üçün mühüm materiallar vermişdir. Bölgədə Neolit dövrü materiallarının azlığı ümumi mənzərəni tamamlamağa imkan vermir. Neolit dövrü erkən, orta və son olmaqla şərti şəkildə müəyyənləşdirilsə də, onların arasında dəqiq sərhədlərin qoyulması üçün əlavə radiokarbon analizlərinə, həmçinin tipoloji müqayisələrə ehtiyac vardır. Kültəpə, Uzunoba, Uçan Ağıl, Naxçıvantəpə və Ovçulartəpə kimi abidələrdən əldə olunan materiallar Eneolit dövrünün xüsusiyyətlərini öyrənməklə yanaşı, onların özünəməxsus dinamikasının olduğunu göstərir. Eneolit dövründə erkən – Naxçıvantəpə, Bülövkaya (21, s.111-129), orta - Uçan Ağıl, Uzunoba, Bülövkaya (14, s. 108-121; 6, s.136-138; 7, s. 9) və son Eneolit - Ovçulartəpə, Sirab abidələri (5, s. 69) olmaqla üç dövr müəyyənləşdirilmişdir. Burada əsas problemlərdən biri dövrün daxili dinamikasının, yəni yerli inkişafın, yoxsa kənar təsirlərin daha üstün rol oynaması məsələsi ilə bağlıdır. Son Araşdırmalar

göstərir ki, burada formalaşan mədəniyyət daxili dinamikasını qorumaqla yanaşı xarici təsirlər müəyyən rol oynamışdır.

Nəticə

Neolit və Eneolit dövrlərinin dövrləşməsi Azərbaycan arxeologiyasının aktual məsələlərindən biridir. Hər iki dövrün öyrənilməsi göstərir ki, bu mərhələlər yalnız xronoloji ardıcılığı müəyyənləşdirmək üçün deyil, həm də qədim cəmiyyətlərin iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf proseslərini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas problemlər keramikasız Neolitin az tədqiqi, keramikalı Neolit dövrünün mənşəyi ilə bağlı fikir ayrılıqlarıdır. Bununla yanaşı Eneolit dövrünün bəzi tədqiqatlarda ayrıca mərhələ kimi qəbul edilməməsi, həmçinin Neolit–Eneolit keçid dövrünün qeyri-müəyyən qalması məsələsi aktual problemlərdən idi. Son tədqiqatlar Eneolitin müstəqil inkişaf mərhələsi olduğunu, Neolitin isə əsasən yerli dinamika ilə formalaşaraq Yaxın Şərqlə qarşılıqlı əlaqələr sayəsində inkişaf etdiyini sübut edir. Fikrimizcə bu problemlərin tam həlli üçün sistemli şəkildə genişmiqyaslı qazıntıların aparılması, radiokarbon analizlərinin artırılması və regionlararası müqayisəli araşdırmaların aparılması vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 104 s.
2. Baxşəliyev E., Naxçıvantəpə yaşayış yerinin boyalı keramika məmulatı. Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2018, №2, s. 91-99.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB. 2023, 372s.
4. Baxşəliyev V. Osmantəpə yaşayış yeri Daş dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2021, № 1, s. 57–69.
5. Baxşəliyev V., Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). – Bakı: Elm, 2007, 239 s.
6. Baxşəliyev V., Baxşəliyev E., Naxçıvanın Orta Eneolit dövrü mədəniyyəti. Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər, 2020, № 4, s. 134-143.
7. Baxşəliyev V., Ceylan N., Baxşəliyev E., Həsənova H., Məmədova Z. Bülövqayada Übeyd mədəniyyətinin izləri (Naxçıvan, Azərbaycan). Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya birliyi, 2020, 224 s.
8. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 136 s.
9. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. *Ovçulartəpəsi (2006–2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri / First Preliminary Report: the 2006–2008 seasons)*. – Bakı: Elm, 2010, 154 s.
10. Baxşəliyev V., və d. Ubeyd Mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza Yayılması ilə Bağlı Yeni Faktlar. Sosial elmlər, 202, №1. pp. 120-138.
11. Seyidov A, Baxşəliyev, V., Mahmudova V., *Xəlc*. Bakı. Elm, 2010, 216 s.
12. Baxşəliyev, V. Azərbaycan'ın Son Neolitik və İlk Kalkolitik Çağ Kültürlərinin Kuzeybatı İran ilə (İran Azərbaycanı) İlişkiləri // TUBA-AR, 2020, 27, s. 11-27.
13. Ахундов Т. “Неолит Южного Кавказа”, Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference (St. Petersburg, november 18–28, 2019). St. Petersburg, 2019, c. 97-100.
14. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин. Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age. Baku: Институт археологии и этнографии. 2017, с. 108-121.
15. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 38-41.
16. Бахшалиев В.Б. Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская Археология, № 2, 2014, с. 88–95.
17. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука. 1971, 478 с.
18. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987. 260 с.

19. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 2017, 17/1, p. 69-87.
20. Catherine Marro, Veli Bakhshaliyev, Rémi Berthon et Judith Thomalsky, « New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kültepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018) », *Paléorient*, 45-1 | 2019, 81-113.
21. Hamlin, C. Dalma Tepe. Iran, 1975, 8, pp.111-129.
22. Hansen, S., Mirtskhulava, G., & Bastert-Lamprichs, K. (2007). Aruchlo: A Neolithic settlement mound in the Caucasus. *Neo-Lithics*, 1(07), 13–18.
23. Lyonnet, B., & Guliyev, F. (2010). Recent discoveries on the Neolithic and Chalcolithic of Western Azerbaijan. *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 13, 219–228.
24. Marro C., Bakhshaliyev V., Berthon R., Thomalsky J. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kültepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018) // *Paléorient*, vol. 45.1, 2019, p. 81-113.
25. Nishiaki, Y., Guliyev, F., Kadowaki, S. Chronological contexts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elemxanlı Tepe, Azerbaijan // *American Journal of Archaeology* 119/3, (2015), p. 279-294.

ŞƏFA MÖVSÜMOV

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Vətən Müharibəsi Fondunun müdürü

BERLINİN ALINMASI VƏ REYXSTAQA QƏLƏBƏ BAYRAĞININ SANCILMASI AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA

Müasir Azərbaycan tarix elminin qarşısındakı əsas məqsədlərdən biri də Sovet dövründəki tarixi əsərlərə yeni milli konsepsiyadan yanaşmaq, Azərbaycan sovet tarixşünaslığındakı əsərləri təhlil etməkdir. Bu baxımdan İkinci Dünya müharibəsinə aid əsərlər, eləcə də, müharibənin müxtəlif dövrlərində baş verən hadisələrin öyrənilməsi aktual əhəmiyyət kəsb edir. Faşizm üzərində Qələbənin 80 illiyi çərçivəsində bu cür araşdırmalar elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Belə mövzulardan biri də Azərbaycan sovet tarixşünaslığında az rast gəlinən Berlinin ələ keçirilməsi və azərbaycanlı döyüşçülərin bu əməliyyatlarda xüsusi iştirakıdır.

İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasına təsir edən əsas hadisələrdən biri Hitler Almaniyasının paytaxtı Berlinin alınması uğrunda hərbi əməliyyat oldu. Bu hərbi əməliyyat 1945-ci ildən başlayaraq həyata keçirildi. Almaniya hərbi qüvvələri həmin ili böyük təşvişlə qarşıladı. Sovet komandanlığı 1945-ci ildə bütün cəbhələrdə hücum keçməyi, Oder-Neyse çayları sahillərində düşmənin müdafiəsini yarmağı (16-19 aprel), Berlin qruplaşmasını mühasirəyə almağı və parçalamağı (19-25 aprel), nəhayət, mühasirəyə alınmış düşmən qruplaşmasını məhv edərək Berlini tutmaqla (26 aprel-8 may), Almaniyaya qarşı döyüşləri başa çatdırmağı planlaşdırırdı. Birinci mərhələdə həyata keçiriləcək əməliyyatlar 15 gün üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu müddətdə düşməni Şərqi Prussiya, Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan və Avstriyada darmadağın etmək, Poznan və Vyana sahillərini ələ keçirmək, sonrakı 30 gündə isə Berlini və Praqanı alaraq qərb müttəfiqləri ilə birləşmək və nəhayət, Almaniyanın darmadağın edilməsini yekunlaşdırmaq idi. Müharibənin bütün mərhələlərində, o cümlədən, son əməliyyatlarda Hərbi Dəniz Donanması (HDD) da iştirak etdi. Dənizdə, göllərdə və çay hövzələrində fəaliyyət göstərən sovet HDD düşmənin 600-dən çox döyüş və köməkçi gəmilərini, nəqliyyat və yük gəmilərini məhv etdi. Sovet Hərbi Dəniz Donanması 132 böyük gəmi və sualtı qayıq, 750-yə yaxın digər gəmilər və katerlər, 6,5 minə yaxın təyyarə, şəxsi heyətdən isə 155 min nəfər itirdi. Mart ayında Berlinə hücumu davam etdirmək üçün şərait yarandı. Artıq sovet qoşunları Berlinin 60 km-də, Qərb müttəfiqləri isə əvvəlki kimi 500 km-də dayanmışdılar. Sovet qoşunları Berlin şəhəri istiqamətində aprelin 16-da hücum keçdi. Şəhər saat 5-də I Belarusiya cəbhəsi 3-cü zərbə ordusunun 8-ci

qvardiya qoşunları güclü artilleriya hazırlığına başladı. Düşmənin müdafiəsinin yarılmasında 16-cı hava ordusu yerüstü qoşunlara fəal kömək etdi. Aprelin 22-də Adolf Hitler özünün sonuncu müşavirəsini keçirdi. Aprelin 28-də gecə Berлиндəki alman qoşunlarının komandanı general Q. Beydlinq A. Hitlerə döyüş sur-satının qurtarması və müqavimətin əhəmiyyətsiz olması barədə məruzə etdi. Berлиндə son döyüşün mərkəzi Reyxstaq oldu. Aprelin 30-da üç dəfə Reyxstaqa hücum edildi. Mayın 1-də axşam 301-ci diviziyanın alayları 148-ci və 230-cu diviziyalarla birlikdə faşistlərin son sığınacağı olan baş komandanlıq qərarğını İmperiya Dəftərxanasının binasını və bunkerini ələ keçirmək uğrunda döyüşə başladılar. Bu hadisə həm müharibənin Sovet İttifaqının xeyrinə nəticələnməsinə, həm də Almaniya ərazisində Sovet qoşunlarının yerləşməsinə təsir etməli idi. Odur ki, Sovet hərbi komandanlığı bu əməliyyata çox ciddi hazırlıq görürdü.

Sovet tarixşünaslığında Berlinin alınması və Reyxstaqa Qələbə bayrağının sancılmasına ideoloji baxımdan yanaşılmış, serjantlar M. A. Yeqorov və M. V. Kantariyanın Reyxstaqa bayraq sancmaları geniş təənnüm olunmuşdur.

Berlinin alınmasına aid ilk tədqiqatları Almaniya ərazisindəki döyüşlərə həsr olunmuş yazılarda görmək olar. Məsələn, İbrahim Novruzov və Nüsrət Bağirovun 1946-cü ildə nəşr olunmuş əsərində Almaniya uğrunda döyüşlərdə fərqlənən bəzi azərbaycanlılardan yazılmışdır. Burada müəlliflər əsərdə Berlinin alınmasına aid hərbi əməliyyatı ümumi göstərmiş və onun iştirakçısı olan həmyerlilərimizin adlarını çəkməklə kifayətlənmişlər. Əsərdə Kustrin uğrunda döyüşlərdə fərqlənən Vahab Osmanov, Məmməd nəbi İsmayılov, İslam Vəliyev, Hüseyn Məhərrəmov və Əmrah Əhmədov haqqında ümumi məlumatlar verilmiş, Brandenburgun alınmasında iştirak edən Güllü İlyasovun qəhrəmanlığını göstərmişlər. Müəlliflər Berlin şəhərinin alınması zamanı Murad Əhmədovun 105 almanı məhv etməsini xüsusi olaraq qeyd etmişlər [3, s.61].

R. Zeynalov və L. Borodetskinin 1965-ci ildə çap olunmuş “Qafqaz dağlarının ətəklərindən Berlinə-dək” adlı hərbi-tarixi əsərinin “Kustrin uğrunda döyüşlər” və “Berlin üzərinə qəti hücum” adlı fəsillərində Berlinin alınması əməliyyatına toxunulub. Qəzet materialları və SSRİ Müdafiə Nazirliyinin arxiv sənədləri əsasında yazılan bu kitabda 416-cı diviziyanın 1374-cü və 1368-ci alaylarının hücum əməliyyatlarının təsviri verilmiş, müxtəlif istiqamətlərdə fərqlənən döyüşçülərin adları və hitlerçilərin mövqelərinə vurulan zərbələr əks olunub. 1373-cü və 1054-cü artilleriya alaylarının Kyustrinin şimalındakı uğurlu həmlələrinin Berlinin alınmasına mühüm təsir etməsi göstərilmiş, Kyustrin qarnizonunun təslim olması, döyüşlərdə hitlerçilərin 3100 nəfərinin öldürülməsi, 3584 nəfərinin əsir düşməsi qeyd olunmuşdur və digər statistik məlumatlar verilmişdir [7, s.174]. Əsərdə müəlliflər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alan, müxtəlif ordenlər və medallarla təltif olunan 416-cı atıcı diviziyanın alaylarının adlarını çəkir. “Berlin üzərinə qəti hücum” adlanan fəsildə şəhəri qoruyan faşist qüvvələri barədə məlumatlar verilərək bildirilir ki, Berlinə hücum edilməsi 1-ci və 2-ci Belarusiya və 1-ci Ukrayna cəbhəsinin qoşunlarına tapşırılmış, 416-cı diviziyanın 1373-cü və 1368-ci alayları qəti hücum tapşırığı almışdılar [7, s.190]. 416-cı diviziyanın 1374-cü alayı və 266-cı diviziya hissələrinin Brandenburq darvazaları ətrafında həmlələrini göstərən müəlliflər küçə döyüşlərindən yazaraq strateji məntəqələrin adlarını çəkir, 1945-ci il mayın 2-də şəhər saat 6-da 416-cı atıcı diviziyanın iştirak etdiyi “Berlin əməliyyatı”nın uğurla başa çatmasını qeyd edir [7, s.201].

F. Bokovun rusca yazdığı “Azərbaycan övladlarının ölməz igidliyi” adlı əsərində Berlinin alınması üçün təşkil olunan hücumu izləmək mümkündür. Müəllifin hərbi-ədəbi janrında yazdığı bu əsərin “Kustrin döyüşlərinin qəhrəmanları” bölməsində hərbi əməliyyatlarda iştirak edən alaylar və fərqlənən zabit-əsgərlərin adları çəkilir, Hitler ordusuna əsas zərbənin vurulmasını göstərilir [8, s.117]. Digər müəlliflər kimi F. Bokov da 416-cı Taqanroq diviziyasının Berlinə əsas həmlə hücumunda böyük rol oynadığını qeyd edir. Əsərin “Kayzer Vilhelm sarayına hücum” və “Berлиндə müharibə belə qurtardı” adlı bölmələrində müəllifin verdiyi faktlar digər Azərbaycan sovet dövrü tədqiqatçılarının yazdıqları ilə eynilik təşkil edir. Lakin müəllif burada Azərbaycan sovet tarixşünaslığında verilməyən Berlin şəhəri uğrunda döyüşlərdə fərqlənmiş digər hərbi hissələrin adlarını çəkir. Əsərdə şəhərin alınmasında qəhrəmanlıq göstərənlərin fotoları, küçə döyüşlərinin planları və sxemləri digər tədqiqatlarda olmadığına görə həmin əməliyyatların öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

“Berлиндə müharibə bu cür qurtardı” adlı fəsildə yalnız 416-cı diviziya və onun atıcı alaylarının hərbi hücumlarına yer verilmişdir. 301-ci diviziyanın 248-ci və 230-cu diviziyalarla birlikdə faşistlərin baş komandanlığının – İmperiya dəftərxanasının binasını və bunkerini ələ keçirdiyi döyüşlər verilib [8, s.178].

F. Bokovun “Kommunist” qəzetindəki “Berlinə yürüş” məqaləsində də Berlinin alınmasına dair məlumatları görmək olar. O, yazır ki, 21 aprel 1945-ci ildə Oder çayındakı istehkamlar dağıldı və Sovet ordusu şəhərə daxil oldu. Berlin uğrunda döyüşlərdə 416-cı diviziyaya şəhərə əsas istiqamətdə hücum etmək, şəhərin mərkəzində düşmən qruplaşmalarını parçalamaq tapşırılmışdı. 1945-ci ilin aprel-mayında 416-cı diviziya digər birləşmələrlə birlikdə Berlinin şərq rayonlarını - Şpree çayını, Kayzer Vilhelm sarayı yerləşən adanı, Berlin opera binasını, Brandenburg darvazalarını ələ keçirməli idi. Diviziya aprelin 20-də Klosterdorf və Ştrausberq şəhərini aldı. 1945-ci il mayın 2-də Brandenburg darvazalarına qələbə bayrağı sancıldı [1, s. 3]. Lakin qələbə bayrağının kimlər tərəfindən sancılmasına məqalədə rast gəlinmir.

Z. Bünyadovun 1990-cı ildə rusca çap olunan “Qafqazdan Berlinədək” adlı əsərinin “Berlinə hücum” adlı hissəsində Berlin əməliyyatı, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, Sovet ordusu tərkibində 416-cı atıcı diviziyanın hərbi əməliyyatlarda iştirakına ümumi nəzər salınmışdır. 1-ci və 2-ci Belarusiya cəbhələrinin və 1-ci Ukrayna cəbhələrinin tərkibindəki 2-ci və 5-ci zərbə ordularının hitlerçilərə vurduğu itkilər, 416-cı Taqanroq diviziyasının hərbi əməliyyatlarda xüsusilə fərqlənməsi önə çəkilmişdir [9, s.176]. Bununla belə, əsərdə Reyxstaqa qələbə bayrağının sancılması mövzusu yer almayıb.

Reyxstaq binasına Qələbə bayrağını kimin birinci sancdığı bu günədək mübahisəlidir. SİTA-nın müxbiri Yevgeni Xaldeyin 2 may 1945-ci il tarixli məşhur “Qələbə bayrağı Reyxstaqda” adlı fotosəklində bayrağın sancılmasında Dağıstandan Abdulkərim İsmayılov, Kiyevdən Aleksey Kovalyov və Minskdən Aleksey Qoriçekin də iştirak etdiyi göstərilir. Bir çoxları kimi M. A. Yeqorov və M. V. Kantariya Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülsələr də, I Belarusiya cəbhəsi komandanlığı həmin vaxt təqdimatı təsdiqləmədiyi üçün onlar 1945-ci ildə təltifi ala bilmədilər. Qəhrəmanlar Qələbənin birinci ildönümündə - 1946-cı ildə təltif olundular.

Maraqlıdır ki, “Qələbə bayrağını Berlində Reyxstaq üzərinə sancmış SSRİ Silahlı Qüvvələrinin zabıt və serjantlarına Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilməsi haqqında” SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanında M. Yeqorov və M. Kantariyadan əlavə daha 3 nəfərin də adı vardır. Həmin fərmanda deyilir :

“Aşağıdakılara “Lenin” ordeni və “Qızıl Ulduz” medalı verilməklə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilsin:

1. Kapitan Vasili İnnokentyeviç Davudova
2. Serjant Mixail Alekseyeviç Yeqorova
3. Kiçik serjant Meliton Varlamoviç Kantariyaya
4. Kapitan Stefan Andreyeviç Neustoryevə
5. Baş leytenant Konstantin Yakovleviç Samsonova

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri N.Şvernik

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi A.Qorkin

Moskva, Kreml, 8 may 1946 - cı il” [6, s.1].

Beləliklə, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında ayrıca tədqiq edilməyən Berlin şəhərinin alınması əməliyyatı və Reyxstaqa Qələbə bayrağının sancılması müasir tarixşünaslıq baxımından aktual mövzudur. Həmçinin, sovet tarixşünaslığında geniş yer verilən Reyxstaqa Qələbə bayrağının sancılması müasir tarixşünaslıqda mübahisəli olduğu qədər də aktualdır. Odur ki, adıçəkilən mövzunun yenidən arxiv materialları əsasında təhlil edilməsi təkcə hərbi-tarixi baxımdan deyil, siyasi-hüquqi baxımdan da əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Berlinin alınması və Reyxstaqa Qələbə bayrağını sancılmasına gedən yolda azərbaycanlı döyüşçülərin də rolu olmuşdur. Məhz bu baxımdan adıçəkilən problem müasir Azərbaycan tarixşünaslığında da əhəmiyyətli elmi tədqiqat obyektidir.

Reyxstaqın alınmasında iştirak edən azərbaycanlı müharibə veteranları bildirirlər ki, Reyxstaqa daxil olanlar içərisində kapitan Mirzə Hüseynov və müavini Şahbaz Hüseynov ilə onların başçılıq etdikləri kəşfiyyat qrupu da vardı. Mirzə Hüseynovun Reyxstaqın künbəzinə Qələbə bayrağını sancmasını binaya daxil olan sovet ordusunun zabıtlərindən biri görür və onu tapanca ilə qətlə yetirir. Bunu görən Şahbaz Hüseynov belindəki qumbaranı həmin sovet zabıtının ayaqları altına atır və nəticədə onu öldürür.

Bu barədə Azərbaycan sovet tarixşünaslığında heç bir fakta rast gəlinmir. “Vedibasər” qəzetinin baş redaktoru Sərtib Məhərrəmovun 1945-ci il mayın 6-da Reyxstaqa Qələbə bayrağını sancan azərbaycanlı kapi-

tan Mirzə Hüseynovun qətlinin şahidi olmuş onun müavini Şahbaz Hüseynovla görüş haqqında məqaləsində yer alır. Həmin məqalədə qeyd edilir ki, Şahbaz Hüseynov almanlarla ilk döyüşə Qafqazın müdafiəsində qatılmış, 1943-cü il sentyabr ayının 29-da Dnepr sahillərində 2-ci Belarusiya cəbhəsi, 38-ci ordunun 40-cı korpusunun əlahiddə avtomat-qırıcı batalyonuna göndərilmişdir. Onun komandiri əslən Qərbi Azərbaycanın Vədi rayonundan olan leytenant Mirzə Hüseynov idi. Mirzə Hüseynov “Qızıl Bayraq”, Şahbaz Hüseynov isə “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdular. Mirzə Hüseynovun rəhbərlik etdiyi kəşfiyyat tapımı böyük itkilər hesabına olsa da, Berlin şəhərinə ilk dəfə daxil olan 40-cı korpusun əlahiddə avtomat qırıcı batalyonunun kəşfiyyatçıları idi. 1945-ci il mayın 1-də Sovet qoşunları Berlin şəhərini tutdular. Şəhərə birinci daxil olanlar isə kapitan Mirzə Hüseynovun rəhbərlik etdiyi kəşfiyyat batalyonu idi. O, dağıdılmış üçmərtəbəli Reyxstaqın divarlarına qalxır, özü ilə götürdüyü Sovet bayrağını Reyxstaqın zirvəsinə sancır. Bu zaman aralıda duran rus polkovniki M. Hüseynova atəş açır. Nəticədə Mirzə Hüseynov əvvəlcə künbəzin üstünə, oradan da sürüşüb yerə yığılır. Ş. Hüseynov qumbaranı açıb rus polkovnikin ayaqları altına ataraq onu partladır. Sonra M. Hüseynovu hadisə yerindən 150-200 metr uzaqlıqda dəfn edirlər. Bir saatdan sonra kinooperator gətirib, Mixail Yeqorov və Meliton Kantariyanı Reyxstaqın zirvəsinə qaldırıb, bayrağı sancdırırlar və həmin kadrları lentə alırlar.

Moskvadan Azərbaycan SSR rəhbərliyinə, xüsusi idarələrinə tapşırıqlar verilir ki, bu məsələni obyektiv araşdırsınlar. Şahbaz Hüseynov SSRİ Hərbi Tribunalının qərarı ilə ömürlük azadlıqdan məhrum edilir. Bakının tələbi ilə Şahbaz Hüseynov geri çağırılır. Bir həftədən sonra onu azadlığa buraxırlar. Keçən əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında Şahbaz Hüseynov Azərbaycan SSR DTK-nin şöbə müdiri işləyən Heydər Əliyevin təqdimatına əsasən həbsdən azad olunur və doğulduğu Yardımlı rayonuna qayıdır [2, s.2].

Bu mövzu müasir tarixçilərlə yanaşı müstəqil tədqiqatçıların da diqqətində olmuşdur. Flora Sadıqlı 2019-cu ildəki məqaləsində Reyxstaq divarının üzərindəki “Mən azərbaycanlıyam və burada olmuşam” sözlərini yazan Berlinədək döyüşmüş qəhrəman neftçi Cavadov Abdul Ağə Əli oğlu haqqında geniş məlumat verir [5, s.15]. Həmin məqalədəki faktlara Azərbaycan sovet tarixşünaslığında rast gəlinməyib.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1945-ci il mayın 1-də Berlində Kayzer sarayının üzərinə qələbə bayrağını ilk dəfə baş leytenant Vahab Osmanov sancmışdır. Mayın 2-də isə Brandenburq qapıları üstünə Qələbə bayrağını sancanlardan biri isə leytenant Aslan Məcidov və onun döyüşçüləri olmuşdur. Həmçinin, Berlin uğrunda xüsusi fərqləndiyinə görə Məstən Əliyev mayın 31-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır.

1971-ci ildə Abdul Qənin çap olan əsəri Azərbaycan sovet tarixşünaslığında bu mövzuda xüsusilə seçilir. Müəllif yazır ki, 416-cı Taqanroq diviziyasının tibb xidməti baş leytenantı Gülü İlyasov Brandenburq darvazasına Qələbə bayrağını sancan yeddi nəfərdən biri olmuşdur [4, s. 5]. Oçerklər toplusundan ibarət olan əsərin baş serjant Süleyman Eldarovdan bəhs edən hissəsində göstərilir ki, 1945-ci ilin mayında Reyxstaqa Qələbə bayrağı sancılsa da, Çexoslovakiyada alman generalları hələ də təslim olmamışdı. Müəllif Praqadakı alman generallarının sovet qoşunları tərəfindən məhv edilməsini qeyd etməklə kifayətlənib [4, s.22]. Yeri gəlmişkən, keçmiş Çexoslovakiyada hitlerçiləri təslim etmək üçün müttəfiq qoşunları ilə birlikdə olan hərbi əməliyyatlar da Azərbaycan sovet tarixşünaslığında tam araşdırılmayıb. Göründüyü kimi, Reyxstaqa Qələbə bayrağının sancılması sovet tarixşünaslığında qərəzli yazılmışdır. Məhz bu cür yanaşma Azərbaycan sovet tarix elminə də təsir etdiyindən tarixşünaslığımızda Berlinin alınması, buradakı mühüm strateji obyektlər – İmperiya dəftərxanası, Brandenburq darvazaları və Reyxstaqın binası uğrunda gedən döyüşləri müəlliflər mövcud sistemin tələblərindən kənara çıxmayaaraq təqdim etmişlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Almaniya ərazisində həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar Azərbaycan sovet tarixşünaslığında geniş tədqiq edilməyib və azərbaycanlıların igidlikləri xüsusi olaraq verilməyib.

Ədəbiyyat:

1. Bokov, F. Berlinə yürüş// Kommunist. - 1967, 9 may. -s. 3.
2. İslamoğlu, S. Reyxstaqa qələbə bayrağını kim sancıb? rus Yeqorovla gürcü Kantariya, yoxsa vedili... Mirzə Hüseynov? //Vedibasir. -2010, 1-15 oktyabr, № 20.-s.2
3. Novruzov, İ. Azərbaycan oğulları Almaniya torpağında// İ. Novruzov, N. Bağırov. – Bakı: Kommunist qəzeti, - 1946. - 70 s.

4. Qəni, A. Berlinə gedən yolda / A. Qəni. – Bakı: Gənclik. - 1971. – 78 s., s.5
5. Sadıqlı, F. Bir əsr mənalı ömür yaşadı: Faşizmlə vuruşub xalqına şöhrət, təbiətlə çarpışıb vətəninə sərvət gətirdi//Azərbaycan. – 2019, 9 may. – s. 15.
6. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı//Azərbaycan gəncləri. -1946, 9 may. -s.1
7. Zeynalov, R. Ə., Qafqaz dağlarının ətəklərindən Berlinədək: hərbi-tarixi очерк / R. Ə. Zeynalov, L. S. Borodetski. - Bakı: Azərnəşr, - 1965. - 204 s.
8. Боков, Ф. Е. Бессмертный подвиг сынов Азербайджана (416-я стрелковая дивизия)/ Ф. Е. Боков. – Баку: Азернешр, - 1971. – 192 с.
9. Буниятов, З. М. От Кавказа до Берлина / З. М. Буниятов, Р. Э. Зейналов. – Баку: Азернешр, -1990. –221 с.

GÜNEL SÜLEYMANOVA

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması və
ekkursiyaların təşkili şöbəsinin bələdçisi

107 İL ƏRZİNDƏ DƏYİŞMƏYƏN YANAŞMA: FƏTƏLİ XAN XOYSKİ VƏ 1918-Cİ İL SENTYABR HADİSƏLƏRİ ERMƏNİ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Rusiya imperiyasında baş vermiş Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra imperiya tərkibində yaşayan xalqlar arasında siyasi fəallığın əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunurdu. Bu hadisələr milli müqəddərat tələblərini gücləndirdi, bir sıra bölgələrdə müstəqil dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu.

1917-ci ilin noyabrın 15-də Cənubi Qafqazın üç əsas xalqı — azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər — Zaqafqaziya Komissariatını yaratdılar. 1918-ci ilin yanvarında bu qurumun yerini may ayına qədər fəaliyyət göstərmiş Zaqafqaziya Seymi tutdu. Seymin müsəlman fraksiyasına Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 44 deputat daxil idi. 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Seymdən çıxmaq barədə qərar qəbul etdi, mayın 28-də isə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Müvəqqəti paytaxt kimi Gəncə şəhəri müəyyən edildi. 1918-ci il iyunun 16-da isə Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncəyə köçdü.

Həmin dövrdə Azərbaycanın siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin hakimiyyəti altında idi. Daha sonra şəhər “Sentrokaspi diktaturası”nın tabeliyinə keçdi. Bakı Sovetinin azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş fəaliyyəti xüsusilə 1918-ci il 31 mart hadisələri zamanı özünü qabarıq şəkildə göstərdi. Erməni Milli Şurası ilə birgə hərəkət edən və “Daşnaksütyun” partiyasının silahlı dəstələrinin hərbi dəstəyinə arxalanan bolşevik qüvvələri şəhərdə müsəlman əhaliyə qarşı genişmiqyaslı qırğınlar törətmişdilər. Cəmi üç gün ərzində yalnız Bakı şəhərində təxminən 12 min müsəlman amansızcasına qətlə yetirilmişdi. Bu faciəli hadisələr müasir tarixşünaslıqda Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırım kimi qiymətləndirilir.

Gəncəyə köçdükdən sonra Azərbaycan Respublikası hökumətinin həyati və strateji vəzifəsi Bakı şəhərini azad etmək və paytaxtı buraya köçürmək oldu. Federalistlər Partiyasının lideri Nəsim bəy Yusifbəyli yaranmış vəziyyəti şərh edərək bildirirdi: *«Azərbaycanın mərkəzi — Bakı şəhəri düşmənlərdən təmizlənməlidir. Çünki bədən başsız mövcud ola bilməz. Bunun üçün xalqımızın qüvvəsi çatmır. Yardıma böyük ehtiyac var və bu yardımı bizə yalnız Osmanlı imperiyası göstərə bilər»* [3, s.47].

Müstəqillik elan olunduqdan sonra Azərbaycan hərbi yardım üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. 1918-ci ilin iyunun 4-də iki dövlət arasında Batum müqaviləsi imzalandı. Sonralar bu müqavilənin zəruriliyi Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin açılışındakı nitqində belə şərh edilirdi: *“Türkiyə Azərbaycan sülhnaməsinin bir maddəsinə görə məmləkətimizə nə vaxt lazım olsa, hüququmuzun müdafiəsi üçün türklər bizə bir qədər əsgər verməli idilər. Ona görədir ki, darda qaldıqda bu çarəyə tənəssül edildi* [1,s.38].

Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən, Mürsəl paşanın komandanlığı altında olan 5-ci Qafqaz diviziyası Azərbaycana göndərildi və burada Əli ağa Şıxlınskinin rəhbərlik etdiyi yerli hərbi birləşmələrlə birləşərək Qafqaz İslam Ordusu adını aldı. Ordunun baş komandanı Nuru paşa idi.

Qafqaz İslam Ordusunun əsas məqsədi Bakı şəhərinin azad edilməsi idi. Əsas döyüşlər Qaraməryəm, Kürdəmir, Şamaxı və Binəqədi istiqamətlərində baş verdi. Nəticədə bolşevik qüvvələri ağır məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilməyə məcbur oldular. 14 sentyabr tarixində Qafqaz İslam Ordusu artıq Bakının yaxınlığında idi. 15 sentyabrda başlayan həlledici hücumdan sonra 36 saat davam edən şiddətli döyüş nəticəsində, bazar günü səhər saat doqquz radələrində şəhər tam azad edildi. Bakı şəhərinin Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsi Azərbaycanın milli tarixində müstəqilliyin elan olunması ilə eyni dərəcədə əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirilir [19, s.12].

Beləliklə, Osmanlı –Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı Azərbaycan Cümhuriyyətinə bir sıra mühüm məsələləri həll etməyə imkan verdi: dövlət müstəqilliyini qorumaq, Bakını azad edib onu ölkənin paytaxtına çevirmək, Milli Ordunu yaratmaq, onun strukturlarını formalaşdırmaq, silah və sursatla təmin etmək. Nəhayət, ən başlıcası - 1918-ci ilin mart ayından etibarən Bakı quberniyası ərazisində bolşevik–daşnak hərbi-siyasi alyansı tərəfindən həyata keçirilən türk–müsəlman əhalisinin soyqırımı siyasətinə son qoyuldu. Təsədüfi deyil ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan Respublikası” əsərində yazırdı: *“Altı ay davam edən qorxu dolu bir həyatdan sonra müsəlman əhali rahatlıq tapdı. Müqəddəs Qurban bayramı günündə Bakı yenidən həqiqi sahiblərinə qovuşdu... Bakının azad edilməsi bir möcüzəyə bənzəyirdi”* [4, s.35].

Təəssüf ki, Azərbaycanın tarixində bu qədər mühüm və sevincli hadisə sonradan ermənilərin saxta “soyqırım” iddiaları ilə kölgələndi. Erməni müəllifləri sentyabr hadisələrini şərh edərkən, guya erməni mülki əhalisinə qarşı “vəhşiliklər” törədildiyini iddia edirlər. Hər növbəti müəllif əvvəlkinə keçməyə çalışaraq, hadisələri daha da dramatikləşdirir, “etibarlı mənbələrə” istinad etdiyini bildirir və “həlak olan ermənəlin” sayını süni şəkildə şişirdərək 25-35 minə qədər göstərir. Bununla yanaşı, həmin müəlliflər və təbliğatçılar bu uydurma “soyqırım”ın əsas təşkilatçılarından biri kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskini günahlandırmağa çalışır, onun adını məqsədyönlü şəkildə ləkələməyə cəhd edirlər. Halbuki tarixi mənbələr və rəsmi sənədlər açıq şəkildə göstərir ki, Xoyski hökuməti əksinə olaraq, Bakıda hüquq və qaydanın bərpasına, zorakılığın dayandırılmasına və bütün millətlərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş ciddi tədbirlər həyata keçirmişdir.

Bakının azad edilməsi, təəssüf ki, insan tələfatı ilə, o cümlədən erməni əhalisi arasında itkilərlə müşayiət olunmuşdur. Əsas səbəb 1918-ci ilin mart ayında müsəlmanların yaşadığı dəhşətlər idi. Bundan əlavə, şəhərdə və onun ətraflarında xeyli sayda erməni silahlı dəstələri mövcud idi. Onların bir hissəsi geri çəkilməyə imkan tapmadığından, müqavimət göstərməkdə davam edir və bu da vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi [21, s.36]. Mart hadisələrinin şahidi olmuş yerli müsəlman əhalisi, siyasi sabitliyin olmadığı və qayda-qanunun tam bərpa edilmədiyi bir şəraitdə, azsaylı türk hərbi qüvvələrinin iştirakı ilə şəhər azad edildikdən sonrakı ilk günlərdə erməni məhəllələrinə hücumlar həyata keçirmişdi. Bu hərəkətlər təbii intiqam hissindən qaynaqlanırdı və nəticədə yenidən faciələrə, bu dəfə isə erməni əhalisi arasında insan tələfatına səbəb olurdu. Azərbaycan hökuməti şəhərdəki vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Bakıya gəlişinin ertəsi günü rəsmi bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda qeyd olunurdu ki, Respublikanın bütün vətəndaşları milli mənsubiyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq bərabər hüquqlara malikdirlər. Dövlət onların həyatının, mülkiyyətinin və hüquqlarının qorunmasını öz üzərinə götürür. Hökumət bildirirdi ki, qarət, qətl və digər qanunsuz əməllər törədən şəxslər hərbi dövrün qanunlarına uyğun olaraq ən sərt şəkildə cəzalandırılacaqlar. Bu cəzalar içində ən ağır - ölüm hökmü də daxil idi [2, s.33-34].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 25 sentyabr tarixli sayında Gürcüstandakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd Yusif Cəfərovun həmin dövrün sentyabr hadisələrinə aydınlıq gətirən müsahibəsi dərc edilmişdir: *“Həmin günlərdə Bakı ilə teleqraf əlaqəsi yox idi və hökumət rəsmi məlumat almırdı. Şəhərə hücum sentyabrın 14-də, səhər saat 3-də başlandı. Evlərə və neft mədənlərinə zərər dəymədi. Rotşildin dörd sisterni yandı, lakin yanğın vaxtında ləkəlləndirildi. Heç bir qırğın da baş vermədi. Fürsətdən istifadə etməyə cəhd göstərən 50 müsəlman yüksək hərbi komandanlığın əmri ilə ya asıldı, ya da güllələndi»* [16, s. 2]. Bu məlumata Adil xan Ziyadxanovun

“Azərbaycan” adlı əsərində də rast gəlinir: “...*bu fitnənin qabağını almaqdan ötrü yüz nəfərdən ziyadə öz müsəlmanlarının asılmasına hökm verdilər və icra etdilər*” [6, s. 94].

Fətəli xan Xoyski “sentyabr hadisələri”nə ilk siyasi qiymət verənlərdən biri olmuşdur. O, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentində çıxış edərkən bəyan etmişdi: “...*Bakı azad edildi. Şəhərin alınması zamanı ilk 2-3 gün ərzində intiqam və həddi aşma halları baş verdi. Hökumət bunu gizlətmir, lakin bu hadisələrin miqyası ölkənin düşmən dairələri tərəfindən olduqca şişirdilmişdir. Üç ay mühasirədə qalmış və müsəlmanlara misli görünməmiş vəhşiliklər edilmiş bir şəhərdə, onu azad edərkən müxtəlif hadisələrin baş verməsinin və insanların hiddətinin qarşısının alınmasının mümkünsüzlüyünü anlamaq lazımdır. Hökumət isə öz vəzifəsini yerinə yetirərək cinayətkarları cəzalandırmışdır: yüzdən artıq müsəlman edam edilmiş və güllələnmişdir*” [1, s.33].

Beləliklə, baş nazir **Fətəli xan Xoyski** erməni milli azlığının bir hissəsinə qarşı **intiqam və ifrat hərəkətlərin** baş verdiyini inkar etmirdi, lakin **hökumətin vaxtında müdaxiləsi** nəticəsində vəziyyətin daha da gərginləşməsinin qarşısı alınmışdır.

Erməni tarixşünaslığı “Sentyabr qırğınları”nın tədqiqi üçün əsas mənbə kimi, 1920-ci ildə Erməni Milli Şurası tərəfindən yaradılmış Sorğu Komissiyasının topladığı materiallar əsasında nəşr edilmiş İ.B. İşxanyanın “Bakı şəhərinin böyük dəhşətləri” adlı əsərini qəbul edir. Müəllifin Bakıda baş verdiyi iddia olunan “faciəvi” hadisələrə dair təqdim etdiyi məlumatlar sonrakı elmi və publisistik əsərlərdə geniş şəkildə istinad edilən əsas mənbələrdən birinə çevrilmişdir.

İ.B. İşxanyana görə, “*Üç gün ardıcıl olaraq sentyabrın 15-i şəhərdən 17-si axşamədək, bazar, bazar ertəsi və çərşənbə axşamı günləri şəhərin yeni sahibləri təşkilatlanmış qan içənlər, sayca çox və müxtəlif talançı və qırğınçı dəstələr idi; onlar nizami türk qoşunlarından və şəhərin, eləcə də ətraf kəndlərin müsəlman ünsürlərindən ibarət idilər*” [işxanyan, s.6]. İşxanyanın qeyd etdiyinə görə, həmin günlərdə Nuru paşa və Fətəli xan Xoyski guya şəhərin ətrafında dolaşır, onların icazəsi ilə şəhərdə baş verən vəhşiliklərdən zövq alırdılar. Lakin görünür, İşxanyan nəzərdən qaçırmır ki, həmin vaxt Fətəli xan Xoyski Gəncədə idi və şəhərin azad olunması münasibətilə təbriklər qəbul edirdi, o cümlədən erməni icmasının nümayəndələrindən. Bu barədə “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 19 sentyabr tarixli nömrəsində məlumat verilir: “*Erməni nümayəndə heyətindən altı nəfər; arximandrit Levonun rəhbərliyi ilə, Bakı şəhərinin alınması münasibətilə Gəncədə baş nazir Xoyskini və Nuru paşanın müavinini təbrik etdilər*” [19, s. 11.]

Müəllif hökumətə qarşı kəskin ittihamlarla dolu çıxış edərək yazırdı: “...*və o zaman ki, qeyri ermənilərin evlərindən oğurluq etdiklərinə görə insanların asılacağı barədə yalan vədlər və bəyanatlar Azərbaycanın rəsmi mətbuat orqanlarının səhifələrində təntənə ilə dərc olunurdu, göylərə qədər qalxan ədalətsizliklər – ermənilərə qarşı görünməmiş zorakılıqlar, təqiblər, vəhşiliklər və qarətlər isə tamamilə qeyd olunmamış qalırdı*” [16, s.8].

Lakin burada faktların saxtalaşdırılması və gizlədilməsi açıq şəkildə görünür. Beləki, İşxanyan çox yaxşı bilirdi ki, hökumətin rəsmi mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti dəfələrlə həm xəbərdarlıq xarakterli elanlar, həm də erməni əhalisinə qarşı qanunsuz hərəkətlər edən quldurları və talançıları qınayan məqalələr dərc edirdi: “*Şəhərdə elə bir quldur dəstəsi fəaliyyət göstərir ki, onlar gündüz və ya gecə vaxtı hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşı kimi özlərini təqdim edib, ermənilərin evlərinə daxil olur və qanunsuz əməllər törədirlər. Respublikanın hüquq-mühafizə orqanlarının bu hadisələrə heç bir aidiyyəti yoxdur və bu dəstə barədə hər hansı məlumata malik olan şəxslərdən xahiş olunur; qaynar xətt telefonlarına məlumat versinlər*” [2, s.99]. Belə nəşrlərin əsas məqsədi oxuculara aydın şəkildə çatdırmaq idi ki, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün vətəndaşlarının şəxsiyyəti, ləyaqəti və əmlakı dövlət tərəfindən qorunur və cinayətkarlar, milli mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, qanun qarşısında məsuliyyət daşıyacaq və layiqli cəza alacaqdır. Bu elanlar 1918-ci ilin oktyabr ayının 7, 8, 9 və 10-cu nömrələrində dərc olunmuşdur.

Bundan əlavə, görünür ki, İşxanyan Bakının azad edilməsindən dərhal sonra hökumətin verdiyi rəsmi bəyanatı da “unutmuşdur”: “*Azərbaycan hökuməti, respublikanın paytaxtı Bakı şəhərinə daxil olaraq, şəhər və ətraf əhalisinə bildirir ki, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlar, milliyyət və dinindən asılı olmayaraq, bərabər hüquqlara malikdirlər. Hökumət bütün vətəndaşların həyatını, əmlakını və hüquqlarını*

eyni dərəcədə qoruyacaq. Quldurlar, qatillər və ümumiyyətlə ictimai asayışı pozan şəxslər hərbi dövrün qanunları ilə, o cümlədən ölüm hökmü ilə cəzalandırılacaqlar” [2, s.33-34].

Ermənilərə qarşı azsaylı bir qrup tərəfindən törədilmiş qəət və qətl hadisələri İşxanyanın “məharətli qələmi” sayəsində “soyqırım” miqyasına qədər şişirdilmişdir. Onun yazdığına görə, Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya daxil olmasından sonra erməni əhalisinin bir hissəsi şəhəri tərk etmiş, şəhərdə isə 57 380 nəfər qalmışdır. İşxanyanın iddiasına əsasən, öldürülənlərin sayı 5248 nəfər olmuşdur [işxanyan, s. 28]. Daha sonra o, heç bir mənbəyə istinad etmədən, Şamaxı və Göyçayda “həlak olan” 1500 erməni bu rəqəmə əlavə edir və ümumi sayı 6748 nəfərə çatdırır [işxanyan, s. 29]. Öz əsərinin növbəti səhifələrində müəllif əlavə edir: “Siyahılara düşməyən və itkin düşmüş kimi qəbul etdiyimiz öldürülənlərin sayını biz azı 25% — təxminən 2240 nəfər hesab edirik. Beləliklə, ümumi qətlə yetirilənlərin sayı 8988 nəfərə çatır. [16, s. 30].”

Əsərinin yekununda B. İşxanyan bir sıra nəticələrə gəlir. O, sentyabr hadisələrinin “qurbanlarını” üç qrupa bölür: “Qırğın qurbanları” (öldürülənlərin hamısı) – 12 203 nəfər; “Ölənlər” (fərqli səbəblərə görə ölənlər) – 13 083 nəfər; “Zorakılıq qurbanları” (hər cür zorakılığa məruz qalanlar) – 3 598 nəfər. [16, s.100]

Nəticədə o, birinci və ikinci qrupun rəqəmlərini toplayaraq ümumi “qurbanların” sayını 25 286 nəfər kimi təqdim edir. Beləliklə, İşxanyan eyni əsərdə bir-birinə zidd yekun rəqəmlər göstərir ki, bu da onun yanaşmasının nə qədər ziddiyyətli və qərəzli olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Əvvəlcə o, etibarsız və təsdiqlənməmiş hesablamalara əsaslanaraq 8 988 nəfərin öldürüldüyünü iddia edir, daha sonra isə “qurbanları” kateqoriyalara bölməklə bu rəqəmi 25 286 nəfərə qədər artırır [16, s. 100]. Bu uyğunsuzluqlar müəllifin məqsədli şəkildə faciənin miqyasını şişirtmək və etibarsız məlumatlardan istifadə etməklə elmi obyektivliyi pozmaq niyyətindən xəbər verir.

Beləliklə, erməni müəllifinin sentyabr hadisələri ilə bağlı irəli sürdüyü iddiaların uydurma xarakter daşdığı, həmçinin yuxarıda qeyd olunan faktoloji materiallar bir daha təsdiq edir ki, İ.B. İşxanyanın Azərbaycan hökumətinə və xüsusilə də baş nazir Fətəli xan Xoyskiyə qarşı irəli sürdüyü ittihamlar tamamilə əsassızdır.

Ararat Respublikasının 4-cü baş naziri S. Vratsyan öz əsərində sentyabrda baş verən hadisələri “qırğın” kimi qiymətləndirmişdir: *“Brest–Litovsk müqaviləsindən sonra Qafqaz türklərin fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Onun yazdıqlarına görə, burada Nuru paşanın komandanlığı altında olan “İslam Ordusu” fəaliyyət göstərmiş, Bakının ələ keçirilməsində və 1918-ci ilin sentyabrında baş vermiş “qırğınlarda” iştirak etmişdir.* [12, s. 18].

Erməni generalı G. Korqanov 1927- ci ildə Parisdə qələmə alınmış əsərində də oxşar mövqedən çıxış edir. Müəllif yazır ki, Bakı süqut etmiş, qalıblar şəhəri *“qəət üçün ümməna”* buraxmışdılar. Nəməlum mənbələrə əsaslanaraq, Korqanov iddia edir ki, 15–16 sentyabr tarixlərində Bakıda 15 000–30 000 erməni qətlə yetirilmişdir. [18, s. 176].

2003-cü ildə Ermənistan Milli Arxivi *«Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920 гг. Собрание документов и материалов»* adlı sənəd toplusunu nəşr etmişdir. 1918-ci ilin sentyabr hadisələri zamanı Bakıdakı qurbanların sayı ilə bağlı məlumatlarda müşahidə olunan ciddi uyğunsuzluqlar həm təəccüb, həm də şübhə doğurur. 1918-ci il 22 sentyabr tarixli və Ermənistanın Gürcüstandakı işlər müvəkkilinə ünvanlanmış teleqramda 38 tanınmış erməninin və təxminən 2 000 “təsədüfi” şəxsin öldürüldüyü bildirilir. [20, s.95]. Lakin 2 oktyabr tarixində Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik missiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən İnformasiya Bürosunun işlər müvəkkilinə göndərilən məlumatda tamamilə fərqli rəqəmlər göstərilir. Bu sənəddə iddia olunur ki, “şahidlərin sözlərinə görə, qurbanların sayı - qadınlar, uşaqlar və tanınmış şəxslər daxil olmaqla - gəy 20 000 nəfərə çatır.” [20, s.108]. Beləliklə, “qurbanların” sayı artmaqda davam edir. Belə ki, 1918-ci il 3 oktyabr tarixində Ermənistanın Gürcüstandakı işlər müvəkkilinin Osmanlı qoşunlarının şərq qrupunun baş komandanı general Xəlil paşaya *ünvanladığı məktubda, Bakıda gəy erməni dinc əhalisinin “qırğını” nəticəsində 30 min nəfərin həlak olduğu bildirilir — bu isə əvvəlki məlumatda göstərilən rəqəmdən 10 min nəfər artıqdır.* Məktubda hadisələrin “faciəvi xarakter” daşdığı vurğulanır və qeyd olunur ki, “qurbanların əksəriyyətini müdafiəsiz qadınlar, uşaqlar və qaçqınlar təşkil edir.” [20, s.110]. Bu cür mütəmadi şəkildə şişirdilən rəqəmlər hadisələrin reallıqdan uzaq, təbliğat məqsədilə təqdim olunduğunu açıq şəkildə göstərir.

Obyektivlik iddiası irəli sürən məcmuənin tərtibçiləri nəşrə həmçinin Azərbaycanın Gürcüstandakı dip-

lomatik nümayəndəsi Məhəmməd Yusif Cəfərovun 1918-ci il 19 oktyabr tarixində Ermənistanın Gürcüstandakı işlər müvəkkilinə ünvanladığı notanı da daxil etmişlər. Həmin nota Bakıda guya erməni əhalisinə qarşı “qırğınlar” barədə bəyanata cavab olaraq göndərilmişdi.

Notada belə deyilir: *“İki yüz mindən artıq əhalisi olan şəhərin ələ keçirilməsi zamanı, müdafiəçilərin geri çəkilməsindən yeni hakimiyyətin qurulmasına qədər keçən dövrdə, əgər müəyyən hadisələr və itkilər baş vermişdisə, bu, təbii olaraq mart ayında müsəlmanların qırğınından sonra yaranmış əhvali-ruhiyyə, eləcə də ardıcıl olaraq onlara qarşı həyata keçirilən terror siyasəti fonunda gözlənilən bir hal idi. Lakin bu hadisələrin miqyası, sizin bəyanatınızda göstərdiyiniz rəqəmlərlə müqayisədə, sonsuz dərəcədə az idi.”* [20, s.119].

Məhəmməd Yusif Cəfərov həmçinin erməni tərəfinin Azərbaycan hökumətini hadisələrə qarşı “gec və qeyri-effektiv tədbirlər” görməkdə ittiham edən iddialarına da münasibət bildirmişdir: *“Eyni şəkildə, Sizin bəyanatınızda Azərbaycan Respublikasının hökumətinin guya hadisələrə qarşı yalnız gecikmiş tədbirlər gördüyü və guya cinayət yerində yaxalanmış bir neçə nəfərin cəzalandırıldığı barədə söylədikləriniz də həqiqətə uyğun deyildir. Əslində, milliyyətinə asılı olmayaraq, qarət və zorakılıqda iştirak edən və hadisə yerində ələ keçirilən yüzdən artıq şəxs ictimai şəkildə dar ağacından asılmışdır.”* [20, s.119].

Cəfərovun bu sözləri yuxarıda qeyd olunan baş nazir Fətəli xan Xoyskinin parlamentdəki çıxışı ilə də tam uzlaşır və Azərbaycan hökumətinin Bakıda asayişin bərpası, ədalətin təmin edilməsi və qanunsuzluqlara qarşı sərt tədbirlər görmək istiqamətində qətiyyətli mövqe tutduğunu bir daha təsdiqləyir.

İşxanyanın davamçıları olan sovet dönəminin erməni tarixçiləri həmin hadisələrə dair “İşxanyan narativini” qoruyub saxlamış, onu yeni ideoloji kontekstə uyğunlaşdıraraq elmi dövrüyyəyə təkrar daxil etmişdilər. Həmin müəlliflər 1918-ci ilin sentyabr hadisələrini eyni istiqamətdə — guya “erməni xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı” kimi təqdim edir, həmçinin başlıca “günahkarlardan” biri kimi Fətəli xan Xoyskinin adını ön plana çıxarırdılar.

Bu narrative E. K. Sarkisyanın əsərlərində də rast gəlmək olar. Sarkisyanın iddiasına görə, guya işğalçı türk qüvvələrinin dəstəyi ilə Gəncədə formalaşdırılan Müsavat hökumətinin başçısı, “qatı millətçi” adlandırıldığı Fətəli xan Xoyski türk süngülərinin himayəsi altında Bakıya gətirilmişdir. Müəllif həmçinin bildirir ki, 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakı azad edildikdən sonra, *“türk orduları müsəvatçı quldur dəstələrinin köməyi ilə şəhərə daxil olmuş və bunun ardınca dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişlər”* [24 s. 377]. Müəllifin yazdığına əsasən, *“minlərlə ev qarət olunmuş və yandırılmış, üç gün davam edən qarətlər və zorakılıqlar nəticəsində şəhərdə guya təxminən 30 min erməni öldürülmüşdür”* [24 s. 377]. Bu mövzuya həsr olunmuş məqaləsində isə Sarkisyan iddia edir ki, *“Bakı şəhərinin ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Ermənikənd adlı məhəlləsinin əhalisi demək olar ki, tamamilə qılıncdan keçirilmişdir. Şəhərin digər hissələrində yaşayan ermənilər də eyni aqibəti yaşamışlar”* [23, s. 35].

Beləliklə, Sarkisyan şişirdilmiş rəqəmlər göstərməklə hadisələri guya planlı şəkildə erməni əhalisinə qarşı yönəldilmiş hərbi-siyasi aksiya kimi qələmə verir, AXC hökumətinin başçısını “qatı millətçi” adlandıraraq baş verənləri “soyqırım” kimi təqdim etməyə çalışır. Lakin o, bir mühüm məqamı “unudur” - Cümhuriyyət hökumətinin şəhərdə vəziyyəti sabitləşdirmək və asayiş bərpa etmək üçün gördüyü qəti tədbirlər nəticəsində sentyabr hadisələri zamanı Bakıdan qaçmış ermənilər sonradan tədricən öz yaşayış yerlərinə qayıtmağa başlamışdılar. Ermənilərin geri qayıtması barədə məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin sənədlərində də öz əksini tapır. Həmin sənədlərdə bildirilir: *“Bakı şəhərinin türk qoşunları tərəfindən alınmasından sonra ‘Ermənikənd’ adlanan erməni məhəlləsi əhalisinin əksəriyyəti tərəfindən tərk edilmişdi. Lakin sonradan bu məhəllədən qaçmış sakinlər öz daimi yaşayış yerlərinə tədricən qayıtmağa başlamış və hazırda oradakı əhalinin sayı 15 min nəfəri keçmişdir”*. [9, v. 27]. Bu fakt həm hadisələrin mahiyyətinin Sarkisyan tərəfindən təhrif olunduğunu, həm də Cümhuriyyət hökumətinin bütün əhali qruplarının müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş ardıcıl və ədalətli siyasət apardığını aydın şəkildə göstərir.

E. Sarkisyanın ardınca sovet dönəminin erməni müəlliflərinin digər bir nümayəndəsi - X. A. Badalyan da oxşar “məntiq” və ritorikadan istifadə edərək hadisələri məqsədyönlü şişirdilmiş şəkildə təqdim edir.

Beləki, X. A. Badalyana görə, 15 sentyabr 1918-ci ildə guya *“türk və müsəvatçı qoşunlar Bakıya daxil*

olduqdan sonra dəhşətli pogrom başlamış, on minlərlə erməni türk vəhşiliklərinin qurbanına çevrilmişdir” [8. s.112] Müəllif iddia edir ki, şəhərdə “*qanlı orgiya*” yaşanmış, “*bunu Avropa dövlətlərinin diplomatları belə görmüş*”, hətta “*təcrübəli alman hərbiçiləri belə baş verənlərdən dəhşətə gələrək öz raportlarında Bakının dəhşətlərini təsvir etmişlər*”. Badalyan nəticə olaraq bildirir ki, guya “*Bakının türklər tərəfindən işğalı 30 min erməni mülki sakinin həyatına son qoymuşdur*” [8. s.112]. “Avropa dövlətlərinin diplomatları” və “alman zabıtları”na istinad edən müəllif, görünür, yazdıqlarına obyektivlik və inandırıcılıq təsiri verməyə çalışır. Lakin burada Badalyanın, yəqin ki, qəsdən diqqətdən kənarda saxladığı mühüm bir məqam mövcuddur: Bakının azad edilməsindən sonra şəhərə gəlmiş alman hərbiçiləri baş verənləri əsasən qarət kimi təsvir etmiş və bu qarətin yalnız erməni əhalisinə deyil, ümumilikdə şəhərin xristian əhalisinə qarşı yönəlmiş zorakılıq halları kimi qiymətləndirmişdilər. Bu baxımdan sentyabr hadisələrinin tədqiqi üçün mühüm mənbələrdən biri də həmin günlərdə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Bakıda olmuş Alman Baş Qərargahının zabiti E. Parakvinin xatirələridir. Şəhərin azad edilməsindən sonra E. Parakvinin şəhifi olduğu mənzərə yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiq edirdi: “Səhra kimi boşalmış küçələrdə, həyətlərdə şübhəli silahlı şəxslər dolaşırdı. Dükənlər qarət olunmuş, qapıları açıq qalmışdı. Qarət edilmiş əşyalar küncələrə atılmış vəziyyətdə idi” [11, s. 147] E. Parakvinin xatirələrinə görə, həmin günlərdə qarətə məruz qalanlar yalnız ermənilər olmamış, həm də Baltik almanları, habelə rəsmi olaraq Almaniyanın himayəsində olan gürcülər də “türklərin törətdiyi özbaşnalıqlardan şikayət edirdilər”. [11, s.148]. Parakvinin sözlərinə görə, o, “*Nuru paşaya* (Qafqaz İslam Ordusunun komandanı — G.S.) *xristianların evlərinə quldur dəstələrinin soxulması ilə bağlı şikayətləri çatdırırdı. Günün saat 5–6 radələrində olduqca həyəcanlı vəziyyətdə olan Danimarka konsulu yanıma gəldi və mənə bildirdi ki, almanların evləri yenidən qarət olunmağa başlanmış, sakinlərə silahla hədə-qorxu gəlinmişdir.*” [11, s. 149-150]. Qafqaz İslam Ordusunun qərargahında çalışan mayor Mayr tərəfindən general Kress fon Kressenşteynə göndərilən teleqramda da bildirilirdi ki, öldürülənlərin sırasında almanlar, avstriyalılar və ruslar da olmuşdur. Alman kolonistlərinin qətlə yetirilməsi faktı barədə Danimarka konsulu tərəfindən ayrıca protokol tərtib edilmişdi [11, s. 210].

Beləliklə, bu məlumatlar göstərir ki, sentyabr hadisələri zamanı zərərçəkənlər yalnız ermənilər olmamış, müxtəlif millətlərə mənsub şəxslər də zorakılıq və qarət hallarının qurbanına çevrilmişdilər. Bu isə hadisələrin şəhərin erməni əhalisinə qarşı əvvəlcədən planlaşdırılmış “soyqırım aktı” olmadığını açıq şəkildə sübut edir.

Belə iddialar Sarkisyanın yazdıqlarının birbaşa davamı və eyni ideoloji xəttin təkrarıdır. Hər iki müəllif hadisələri faktoloji əsas olmadan dramatikləşdirir, qurbanların sayını on minlərlə göstərir və beləliklə, 1918-ci ilin sentyabr hadisələri barədə “türk-müsavət qırğını” narrativini möhkəmləndirməyə çalışır.

Sarkisyan və Badalyanın iddialarını davam etdirən sovet dövrünün erməni tarixçilərinin daha bir nümayəndəsi — G. A. Qaloyan — eyni ideoloji xətti təkrarlayaraq hadisələri qərəzli şəkildə təqdim edir. Qaloyan əsərində yazır ki, guya 13 sentyabrda türk qoşunları hücum keçmiş və müsavət “*bandalarının*” köməyi ilə ertəsi gün Bakını ələ keçirərək şəhəri “*dəhşətli dağıntı və qarətə*” məruz qoymuşdur. [13, s. 62].

Beləliklə, sovet dövrü erməni tarixşünaslığında da “1918-ci ilin sentyabr hadisələri” barədə formalaşdırılmış “soyqırım narrativi” ardıcıl şəkildə təkrarlanmış və illər ərzində hadisələri obyektiv tarixi təhlil müstəvisində deyil, konkret ideoloji məqsədlərə uyğun olaraq qələmə alınmışdır.

Müasir erməni tarixşünaslığı da sentyabr hadisələrini təhlil edərək, ermənilərin guya “türk-müsavət dəstələri” tərəfindən kütləvi qırğına məruz qaldığı barədə narrativi möhkəmləndirməyə çalışır.

Bunu aşkar görmək üçün X. Dadayanın “Bakı və ermənilər (1850–1920)” adlı əsərinə nəzər salaq!

Müəllif öz “tədqiqatını” danılmaz həqiqət kimi təqdim etmək məqsədilə bildirir ki, əsər iki əsas mənbəyə istinadən qələmə alınmışdır. Bunlar, yuxarıda qeyd etdiyimiz 2003-cü ildə Ermənistan Milli Arxivi tərəfindən nəşr olunmuş “*Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920-х гг*” adlı sənədlər toplusu və 1920-ci ildə çap edilmiş İ.B. İşxanyanın “*Великие ужасы в городе Баку*” əsəridir. [15, s. 91].

“Böyük faciə”nin təsvirinə keçməzdən əvvəl Dadayan əvvəlki hadisələrə, xüsusilə də 1918-ci ilin mart hadisələrinə toxunur. O, mart hadisələrini “Komuna ilə azərbaycanlılar arasında silahlı toqquşma” kimi səciyyələndirərək, Erməni Milli Şurasının mövqeyinin guya neytral olduğunu iddia edir. Müəllifin yazdığı-

na görə, Erməni Milli Şurası həmin günlərdə “bolşeviklərin əlindən 20 min azərbaycanlını gizlədərək (13 mini — ictimai binalarda, 7 mini — öz evlərində) onların həyatını xilas etmişdir”. [15, s. 98]. Dadayan hətta neft sənayeçiləri H. Z. Tağıyev və Ş. Əsədullayevin də guya ermənilər tərəfindən gizlədildiyini iddia edir. Lakin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının protokollarında saxlanılan ifadələr bu iddiaları təkzib edir. Belə ki, Bakı sakini və Şəmsi Əsədullayevin qohumu olan Zal Həsənovun verdiyi ifadədə belə deyilir: “Bazar günü, axşam saat səkkiz radələrində Əli Əsədullayevin həyat yoldaşı teleqraf vasitəsilə atasından — Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən soruşurdu ki, evdə qalmaq təhlükəlidirmi, çünki yaxınlıqda atışma eşidilir. Hacı cavab verib ki, evdə qalsın, çünki təhlükəli bir şey gözlənilmir: adət olduğu kimi bir qədər atəş açıb dayanacaqlar”. [21, s. 91]. Bu ifadədən aydın olur ki, H.Z. Tağıyev həmin günlərdə heç bir yerdə gizlədilməmiş, əksinə, öz evində olmuşdur.

Müəllif bundan sonra, guya Erməni Milli Şurasının “sülhsevər” və “günahsız” mövqeyini sübut etmək məqsədilə olduqca şübhəli bir sənədə istinad edir. Həmin “sənəd”də iddia olunur ki, guya H. Z. Tağıyev Tiflisdə çıxan “Znamya truda” qəzetinə teleqram göndərərək Bakıda vəziyyətin sakit olduğunu, baş verənlərin erməni–müsəlman qırğını xarakteri daşımadığını və hətta ermənilərin guya 20 min azərbaycanlını ölümdən xilas etdiyini bildirib. S.Rüstəmovə-Tohidinin tədqiqatlarına əsasən, həmin teleqramın orijinalı ümumiyyətlə mövcud deyil. Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivində yalnız sözügedən qəzetdə dərc olunmuş mətnin surəti saxlanılır. Aydındır ki, o dəhşətli hadisələrin canlı şahidi olan H.Z.Tağıyev belə bir teleqram göndərə bilməzdi. [22, s. 40-42]. Belə bir “sənəd”in ortaya çıxmasını, ermənilərin 1918-ci ilin mart hadisələrindəki iştiraklarından hər vasitə ilə boyun qaçıрмаq, məsuliyyəti öz üzərindən götürmək və bu məqsədlə şəhər əhalisi arasında böyük nüfuza malik olan Tağıyevin adından istifadə etmək cəhdi kimi dəyərləndirmək olar.

Müəllifin iddiasına görə, Bakı azad edildiyi gün Azərbaycan Respublikasının baş naziri Fətəli xan Xoyski guya Nuru paşa və Mürsəl paşadan şəhərə nizami qoşunların daxil edilməməsini tələb etmişdir: “...*intiqam duyğusunun kəskinləşdiyi həmin anlarda, azərbaycanlı özünü erməni qanı axıdaraq təsdiq etməli idi*” [15, s.110]. Lakin müəllif həmin ciddi ittihamları heç bir mənbə göstərmədən irəli sürür. Halbuki “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 19 sentyabr tarixli, 2 sayılı buraxılışında qeyd olunur ki, erməni nümayəndə heyəti cəbhəyə getmək və şəxsən Nuru paşanı təbrik etmək, həmçinin Bakıya gedərək erməni ictimaiyyətini sakitləşdirmək üçün icazə istəyib [2, s.12]. Diqqətəlayiq məqam odur ki, bu yazıda ermənilərin qırğını barəsində bir kəlmə belə qeyd olunmur; nümayəndə heyətinin məqsədi müəllifin iddia etdiyi kimi hansısa bir “qırğını dayandırmaq” deyil, məhz “ictimaiyyəti sakitləşdirmək” olmuşdur.

22 sentyabr tarixli, 3 sayılı buraxılışda isə erməni nümayəndə heyətinin Fətəli xan Xoyski tərəfindən qəbul edilməsi haqqında məlumat dərc olunmuşdur. Xoyski, Gəncə ermənilərinə Bakı uğrunda mübarizə zamanı sərgilədikləri korrekt və neytral mövqeyə görə təşəkkürünü bildirmişdir. O əlavə etmişdir ki, erməni nümayəndələrinin hələ hökumətdə təmsil olunmamasının əsas səbəbi onların Bakının müdafiəsində dayanaraq şəhərin azad edilməsinə mane olmaları idi. Bununla yanaşı, baş nazir vurğulamışdır ki, Bakı alındıqdan sonra vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir və artıq erməni nümayəndələri də hökumətdə təmsil olunacaqlar. Xoyski həmçinin Gəncə erməni icmasının neytrallığına və təmkinliliyinə görə təşəkkür etmişdir [2, s.20].

Göründüyü kimi, bu faktlar Dadayanın gətirdiyi arqumentlərə tam ziddir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Fətəli xan Xoyski parlamentdə çıxış edərkən faciəyə səbəb olan şəxsləri açıq şəkildə tənqid etmiş və onların hökumətin əmri ilə edam və güllələndiyini bildirmişdir. Bu baxımdan, baş nazirin guya şüurlu şəkildə qan tökülməsinə şərait yaratdığı, daha sonra isə öz səhvinin qurbanlarını cəzalandırdığı barədə iddia həm məntiq, həm də tarixi faktlar baxımından əsassızdır.

İkinci məsələ - müəllifin “...*intiqam duyğusunun kəskinləşdiyi həmin anlarda*” iddiası nə ilə izah olunur? Azərbaycanlı oxucu üçün bu sualın cavabı aydındır. Lakin bir neçə səhifə əvvəl Dadayan Erməni Milli Şurasının sülhsevər mövqeyindən bəhs edərək, Tağıyevin şübhəli “teleqramına” əsaslanırdı. O, 1918-ci ilin mart hadisələrinin əsas günahkarı kimi Bakı Komunasını göstərmişdi. Bu halda, sual yaranır: azərbaycanlılar kimdən və nə üçün intiqam almalı idilər?

Dadayan, İshxanyana istinad edərək, Bakıdakı sentyabr hadisələrinin qurbanlarının sayını 25 min nəfər

kimi göstərir [15, s.135].

Beləliklə, bu cür saxtalaşdırılmış və uydurma xarakterli tənqidlərin təsiri ilə erməni ictimaiyyətində Fətəli xan Xoyski sentyabr hadisələrinin əsas günahkarı kimi qələmə verilmiş və əsassız olaraq “erməni cəlladı” obrazında təqdim olunmuşdur. Bu gün də həmin təhrif olunmuş fikirlər müəyyən dairələr tərəfindən davam etdirilir, bu mövzuya həsr olunmuş müxtəlif məqalələr dərc edilir və təəssüf ki, Fətəli xan Xoyski yenidən əsassız və qərəzli şəkildə ağır ittihamların hədəfinə çevrilir. Məsələn, erməni jurnalist, publisist və tarixçisi Tatul Akopyan məqaləsində qeyd olunan hadisələrlə bağlı yazır: “*Xan Xoyski və Cavanşir (Behbud xan Cavanşir- G.S.) 1918-ci ilin sentyabrında Bakıda təxminən 15 min erməninin qətlamını təşkil etməkdə ittiham olunurdular. Gənc türklərin rəhbərləri ilə Ənvər və Tələt paşalarla birgə Xan Xoyski türk qüvvələrinin başında Bakıya daxil olmuş və minlərlə erməninin qırğına rəhbərlik etmişdir. Bunun nəticəsində Bakı yeni yaradılmış Azərbaycan Respublikasının paytaxtına çevrilmişdir*” [7]. Akopyanın yazdığına görə, 1919-cu ilin payızında İrəvanda keçirilmiş Erməni İnqilabi Federasiyasının (Daşnaksütyun- G.S.) IX Ümumi Qurultayında erməni soyqırımını və Bakıda baş vermiş qırğınları təşkil edən şəxslərin cəzalandırılması barədə qərar qəbul edilmişdir [7]. və təəssüf ki, ittiham olunanların arasında Fətəli xan Xoyskinin də adı qeyd olunmuşdur.

Fətəli xan Xoyskinin ölümünün ildönəmində Nazret Berberyan “1920-ci il 19 iyun. Aram Erkanyan Bakının erməni əhalisinin qırğını təşkil edənlərdən biri – Fətəli xan Xoyskiyə qarşı sui-qəsd törətdi” ittihamedici adda bir məqalə yazmışdır. Bu məqalədə də dərin kök salmış erməni narrativinin təsirlərinə yenidən rast gəlirik: “*Həmin sui-qəsdə Aram Erkanyan adlı gənc daşnak törətmişdi. O, bu cəsarətli addımı ilə Erməni İnqilabi Federasiyasının IX-cu Ümumi Qurultayında qəbul olunmuş qərarın — “Nemesis” adlı qisas proqramının həyata keçirilməsinə yönələn ilk addım idi. Bu proqramın məqsədi erməni qırğınlarının təşkilatçılarını və icraçılarını ölüm hökmü ilə cəzalandırmaq idi. Fətəli xan Xoyski, Azərbaycan ərazisində yaşayan erməni əhalisinin məhv edilməsində və köçürülməsinə yönəlmiş “soyqırımı planının” hazırlanmasında və həyata keçirilməsində cavabdeh əsas şəxslərdən biri idi. 1918-ci ilin may ayının sonlarına doğru Bakının müdafiə xəttində yerləşən türk qoşunlarının ümumi sayı artıq 18–20 min nəfərə çatmış və hər keçən gün artmaqda idi. Gəncədə Müsavat Partiyasının üzvləri ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökuməti arasında keçirilən gizli müşavirə zamanı Nuxa, Ərəş, Göyçay, Şamaxı və Bakı qəzalarında yaşayan erməni əhalisinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi planı hazırlanmışdı. Bu vəhşiliklərin əsas məsul şəxslərindən biri Fətəli xan Xoyski hesab olunurdu və məhz bu səbəbdən o, 1920-ci il iyunun 19-da Aram Erkanyanın əlindən ədalətli cəzasını almışdır*” [10].

Təəssüf ki, bu günə qədər erməni tarixşünaslığında “sentyabr hadisələri” növbəti “erməni soyqırımı” kimi təqdim edilir və Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Baş naziri Fətəli xan Xoyski qərəzli şəkildə əsas günahkarlardan biri kimi göstərilir. Lakin ilkin mənbələrin, rəsmi statistikanın və şahidlərin ifadələrinin təhlili göstərir ki, 15 sentyabr 1918-ci il hadisələri əvvəlcədən planlaşdırılmış hərbi-siyasi aksiya deyil, müharibə şəraitində nəzarətdən çıxmış silahlı qrupların törətdiyi kortəbii qarət və zorakılıq halları idi.

Həmin günlərdə zərər çəkmiş əhalinin tərkibi də bunu sübut edir: yalnız ermənilər deyil, almanlar, avstriyalılar, ruslar və gürcülər də öldürülmüş və talanlara məruz qalmışdır.

Bu faktlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti — xüsusilə də Baş nazir Fətəli xan Xoyski — Bakıya köçdükdən dərhal sonra şəhərdə asayışı bərpa etmək, zorakılığın qarşısını almaq və bütün etnik qrupların, o cümlədən ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qəti və ardıcıl tədbirlər görmüşdür. Xoyski hökumətinin əmri ilə talanlarda iştirak edənlər milliyyətdən asılı olmayaraq dərhal cəzalandırılmış, yüzdən artıq qarətçi ictimai şəkildə edam edilmiş və şəhərdə sabitlik bərpa olunmuşdur. Məhz Xoyskinin siyasi iradəsi və hüquqi prinsipliliyi nəticəsində Bakıda vəziyyət qısa müddətdə normalaşdırılmış, ermənilər öz evlərinə geri dönə bilmişdirlər.

Beləliklə, mövcud mənbələrin təhlili sübut edir ki, sentyabr hadisələrinin “ermənilərə qarşı soyqırım” kimi təqdim edilməsi əsassızdır və daha çox anti-Azərbaycan təbliğatı xarakteri daşıyır. Tarixi realıq göstərir ki, həmin günlərin ən çətin məqamlarında belə Fətəli xan Xoyski dövlətçilik, ədalət və hüquq prinsiplərindən geri çəkilməmiş, milliyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsini dövlətin əsas vəzifəsi kimi həyata keçirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918-1920. Parlament (Stenoqrafik hesabatlar): I cild. Bakı, 1998.
2. Azərbaycan qəzeti. 1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. [20 cild-də]. I cild. Bakı, 2020.
3. Keykurin N. Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və İstiqlaliyyət fədailəri. Bakı, 2007.
4. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
5. Rüstəmovə-Tohidi S. 1918. Azərbaycan qırğınları şəkil və sənədlərdə. Bakı, 2013
6. Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı, 2020
7. Акопян Т. Убийство Фатали хана Хойского: из истории отношений Еревана и Баку. [elektron resurs] / June 19, 2019 <https://lousavor-avedis.org/?p=13759>
8. Бадалян Х.А «Турецко-германская экспансия в Закавказье (1914-1918). Ереван, 1980
9. Бакинскому Городскому Голове. // ГА АР, ф. 2802, оп. 1, д. 139, л. 27.
10. Берберян Н. 19 июня 1920 года. Арам Еркян совершил покушение на организатора резни бакинских армян — Фатали хана Хойского. [elektron resurs] / June 19, 2015 <https://horizonweekly.ca/en/68920-2/>
11. Воспоминания с Ближнего Востока 1917-1918 годов. /Сост. В.Баумгарт, В.С. Мирзеханов, Л.В. Ланник. / В. Баумгарт, В.С. Мирзеханов, Л.В. Ланник. Москва, 2023.
12. Вращан С. Армения между большевистским молотом и турецкой наковальней. Ереван, 1992 г.
13. Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. Москва, 1977.
14. Гянджа, 19 сентября // Азербайджан.— 1918. №2.
15. Дадаян Х. Армяне и Баку (1850-1920). Ереван, 2007.
16. Ишханян И.Б. «Великие ужасы в городе Баку». Тифлис, 1920.
17. К взятию Баку // Азербайджан. — 1918. №4, 25 сентября.
18. Корганов Г.Г. Участие армян в Мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918) с 19-ю схемами. Москва, 2011.
19. Нифталиев И. «Освобождение Баку подобно чуду. О том, как Османская империя пришла на помощь молодой АДР» // Каспий. — 2018, 13сентября.
20. Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920-х гг. Ереван, 2003.
21. Рустамова-Тохида С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
22. Рустамова-Тохида С. Отправлял ли Гаджи Зейналабдин Тагиев телеграмму о мартовских событиях в Баку? // Зеркало. —2013, 30 марта.
23. Саркисян Е.К. Из истории турецкой интервенции в Закавказье в 1918 году // Известия АН Армянской ССР, Общественные науки, 1958. —№7.
24. Саркисян Е.К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы Первой Мировой войны. Ереван, 1962 г.

KƏMALƏ MUSTAFAYEVA

Xəzər Universiteti Tarix və Arxeologiya departamentinin müəllimi

TARIXİN TƏDRİSİNDƏ DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRİN VƏ MUZEYLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Tarixin tədrisində şagirdlərdə dünyagörüşünün əhatəli formalaşdırılması dərslərin səmərəli təşkilindən bilavasitə asılıdır. Məktəblilər tarix dərslərində tədris olunan nəzəri və faktoloji bilikləri dərsdənkənar tədbirlərdə və real həyatda müşahidə əsasında mənimsəyərək dünyagörüşlərini genişləndirə və tarixi daha əsaslı öyrənə bilirlər. [6, s. 55].

Dərsdənkənar işlər tarixi keçmişi daha dolğun və parlaq təqdim etməyə imkan verir. Dərs prosesindən kənarda görülmən bütün işlər tərbiyəedici və inkişafetdirici xüsusiyyətlərə malikdir. Nəticə etibarilə şagirdlərdə tarix təhsilini sistemli öyrədilməsində dərsdənkənar fəaliyyətlər motiv yaradır. Tarixi tədris edən müəllim məktəbdənkənar işlərdə şagirdləri arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika, heraldika və epiqrafiya kimi tarix elminin müxtəlif sahələrinə yönəltməklə onların tarix biliklərini və dünyagörüşlərini daha da dərinləşdirmiş olur. Sınıfdən xaric tədbirlərdə tarixi sənədlər, maddi mədəniyyət abidələri, elmi tədqiqatlar, incəsənət əsərləri, bədii ədəbiyyat nümunələri, muzeylər, maddi mədəniyyət abidələri mənbə rolunu oynayır.

Dərsdənkənar tədbirlərdə şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması probleminin aktuallığı müxtəlif aspektlər üzrə tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan, A.Sayyidanın, S. Ramsaroopun, E.Weber Katherinanın, O.A.Aydarovanın, B.Kalobovanın, J.K.Ternovoyun, A.Q.Ozeovun, P.L.Kapitsının, E.A.Voronsovanın, Q.P.Qaniyevanın, Z.A.Xusainovun İ.L.Skrepkinanın və M.N.Polininanın tədqiqatları diqqətəlayiqdir. Həmin tədqiqatçılar tarix fənni üzrə məktəbdənkənar tədbirlərdə tarixin tədrisində şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması məsələsi ilə bağlı oxşar fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə, nəzəriyyələr dərslərdə, bacarıqlar isə dərsdənkənar tədbirlərdə formalaşır. Belə ki, kitabxanalardan, internetdən, kataloqlardan, sorğu ədəbiyyatlarından, muzey eksponatlarından, dövlər üzrə müasirlərin xatirələrindən, bədii ədəbiyyatdan, tədris ekskursiyalarından faydalanma, yaşadığı regiona aid tarixi materialları toplamaq şagirdlərin bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır [5, s. 136]. Biliklərə əsaslanan dərsdənkənar işlər şagirdlərdə bilavasitə dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edir. Sınıfdən xaric və məktəbdənkənar işlərə müasir baxış bucağından baxdıqda aydın olur ki, bu tədbirlər müəllim və təhsilalanların səmərəli qarşılıqlı əməkdaşlığıdır [4, s.122].

Mövzu bağlı müşahidə və araşdırmalarımızın nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, insan dünyaya gələrkən təbii olaraq hər gün nəyisə öyrənir, müəyyən bacarıqlara yiyələnir, lakin insanın dünyagörüşünün formalaşmasında təhsili əvəz edə biləcək başqa bir amili görmək çətindir. Beləki, şagirdlərdə dünyagörüşü ilkin olaraq kütləvi informasiya vasitələri ilə formalaşır. Məktəblinin ilkin dünyagörüşü adi bilik xarakteri daşıyır və ümumi təlim və həyatı bacarıqlar qazanılmasına şərait yaradır. Bu zaman idrakı fəallıq, müstəqil qərar qəbul etmə inkişaf etməyə başlayır. Sonrakı prosesdə məktəblinin genişlənmiş və yenilənmiş sinergetik dünyagörüşü yaşadığı cəmiyyətdə dəyərlərinin yüksəlməsi, özünüinkişafın, özünütərbiyənin təmin edilməsi, özünəinam və gələcəyə ümid, elmi məlumatlılıq, ədalətli, vicdanlı olmaq kimi xüsusiyyətlər, həmçinin intellektual səviyyənin ümummədəni kompetensiyanın yüksəlməsi və təkmilləşməsi ilə daha da artır. Bu zaman şagird yeni elmi biliklərə yiyələnmiş olur. O artıq müstəqil qərar qəbul etməyi bacarır.

Tarix fənni üzrə ümumtəhsil məktəblərində dərsdənkənar tədbirlərin işlək tənsifatını aşağıda ümumiləşmiş şəkildə ver bilərik:

1) Kütləvi işlər – yuxarı sinif şagirdlərinin tarix konfranslarına və toplantılara hazırlanması, tarixə dair bədii əsərlərin müzakirəsi, tarixi mövzulara həsr edilmiş disput, debat və Sokrat dialoqundan istifadə, məktəbin şagirdləri ilə tarixi və sənədli filmlərin izlənilməsi;

2) Qrupla işlər – tarix gecələri, tarixi mövzulara həsr edilmiş turnirlər, Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanları ilə görüşlərin təşkili, tarixə həsr edilmiş müsabiqələrin təşkili, maddi mədəniyyət abidələrinə tədris ekskursiyalarının təşkili, tarixi mövzulara həsr edilmiş turnirlər,

3) Fərdi işlər – tarix üzrə dərnəklər, tarix üzrə fakültativ məşğələlər, dərsdənkənar oxuların təşkili, tarix üzrə fərdi məşğələlər.

Dərsdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərə aid bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

Təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi ölkəşünaslıq və ekskursiya-turizm işi məktəblərdə Vətənə məhəbbət tərbiyəsinin, uşaq şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının vacib vasitələrindən biri kimi elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına, gələcək peşənin seçilməsinə, elmi biliklərin dərinlənə öyrənilməsinə və müstəqil tədqiqat aparmaq vərdişlərinin mənimsənilməsinə imkan verir, həmçinin məktəblilərin “Azərbaycan mənim vətənimdir” adlı respublika diyarşünaslıq-turizm ekspedisiyasına fəal qoşulmasına kömək edir.

Tədris, sinifdən xaric və məktəbdənkənar diyarşünaslıq və ekskursiya-turizm işinin vəhdəti, onun forma və üsullarının müxtəlifliyi, axtarış mövzularının rəngarəngliyi tədris fənlərinin yeni proqramlarına və

şagirdlərin tərbiyəsi prosesində bu işdən geniş istifadə edilməsinə müvafiq şəkildə diyarşünaslıq prinsipi-nin uğurla reallaşdırılmasının vacib şərtidir. Diyarşünaslıq məktəbdə bütün tədris fənlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Tarix dərslərində diyarşünaslıqdan faydalanma bu fənni konkret zəngin material əsasında tədris etməyə imkan verir, tarixin öyrənilməsinin elmi səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək göstərir. Tədris proqramında nəzərdə tutulduğu kimi, doğma diyarın tarixi tədris fənninin vacib tərkib hissəsidir. Təlim prosesində şa-girdlərdə öz ölkəsi haqqında əlaqəli və bütöv mənzərə yaranır. Yerli fakt və hadisələr əsas kursa vacib əlavə kimi baxılır.

Tarix fənninin diyarşünaslıqla əlaqəsi xüsusilə genişdir. Bu fənnin tədrisi prosesində şagirdlərə ən qə-dim dövrlərdən bu günümüzədək olan hadisə və proseslər haqqında bir sıra konkret əyani anlayışlar ver-mək üçün ekskursiya metodundan geniş istifadə edirlər. Bununla əlaqədar hər bir tarix müəlliminə həmin ekskursiyaları reallaşdırmaq üçün şərait yaradılmalıdır. Bu, şagirdlərə tarixdən ən çətin mövzuları mənim-səməyə kömək göstərir. Yerli sənaye müəssisələrinin, ərazidəki tarix və mədəniyyət abidələrinin axtarışı üzrə işlər məktəblilərin doğma diyarın tanınmasına dair görüş dairəsini, elmi məlumatlarını genişləndirir, zənginləşdirir, tarixə marağını formalaşdırır, şagirdlərin elmi dünyagörüşünü zənginləşdirir.

Dərslərdə vaxtlarda diyarşünaslıq işlərinin təşkili üçün tarix üzrə tədris proqramları geniş imkanlar açır. Tarix kurslarının öyrənilməsində şagirdlər yerli flora və faunanın nümayəndələri, öz diyarlarının pa-leontoloji salnaməsi ilə tanış olurlar. Bütün bunlar onlara Yerdə həyatın yaranması və inkişafı məsələlərini dərinlən başa düşmək imkanı verir.

Tarix dərslərində ölkəşünaslıq materiallarından faydalanma şagirdlərin görüş dairəsini genişləndirmək-lə yanaşı, həm də ana dilini, onun incəliklərini dərinlən təhlil etməyə maraq oyadır. Qrammatikanın və yazı qaydalarının öyrənilməsində, nitqin inkişafı üzrə məşğələlərdə bu və ya digər yaşayış yerinin məişətini, həyatını və güzəranını əks etdirən yerli dialektlər, toponomika (kənd, çay, göl, yarıq və s. adları), təbiətin zənginliyi, bu yerlərdə yaşayan adamlar və onların məşğulliyəti haqqında məlumatlar verilir. Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin, məktəblilərin doğma diyara məhəbbət ruhunda formalaşdırılmasının ən vacib vasitələrindən biri bədii diyarşünaslıqdır. Dərslərdə diyarşünaslıq materialları yazıçıların, şairlərin, ədib-lərin tərcümeyi-halının, əsərlərinin yaranma tarixinin öyrənilməsində istifadə edilir. Diyarşünaslıq materi-alları daha geniş şəkildə fakültativ məşğələlərdə (xüsusilə müasir Azərbaycan və türk xalqları ədəbiyyatı kursları üzrə) tətbiq edilir.

Ölkəşünaslıq işində müəllimlər yerli diyarşünaslıq muzeyinin materiallarından, doğma diyara həsr olu-nan elmi-populyar və sənədli filmlərdən, diyarın tarixi və iqtisadi inkişafı məsələlərinə dair ədəbiyyatdan faydalanmalıdırlar. Təbiətə, istehsalata, yadda qalan tarixi yerlərə ekskursiyalar, doğma diyara yürüşlər, səyahətlər və ekspedisiyalar məktəb diyarşünaslığının daha geniş yayılmış və təsirli formalarıdır.

Dərslərdə tədbirlərin təşkili sırasında muzeylərin təhsil funksiyası və təhsil sistemlərində mühüm çatışmazlığı aradan qaldıran vasitə kimi rolunu çox böyükdür. Muzey təhsili dedikdə, anlaşılan əsas para-metrlər: müşahidə, təhlil, tədqiqat, müqayisə, nəticə çıxarma və yaratma kimi tədris prosesinin mühüm elementlərini özündə cəmləyir. Bundan əlavə, muzeylər tarix, iqtisadiyyat, turizm və folklor kimi sahələrdə funksiyaları olan mədəni-maarif məkanları kimi də əhəmiyyətli-dir. Muzey ziyarətləri interaktiv şəkildə dəstəklənəcək və muzeylə iç-içə qurulacaq tədris fəaliyyətləri təhsil müəssisələrinin ən mühüm və təsirli elementləridir. Tarixi-arxeoloji obyektlər və turizm obyektləri kimi ərazilərə aid xüsusi yerlərin interaktiv müayinəsi və qiymətləndirilməsi də bu çərçivədə nəzərə alınmalıdır.

Muzeylər məktəblilərin əyani olaraq asanlıqla həyata keçirə bilməyəcəkləri düşüncəni stimullaşdıran və inkişaf etdirən təhsil vermək gücünə malikdirlər. Muzey kolleksiyalarında seçilmiş, xüsusi dəyərə malik əsərləri nümayiş etdirməklə, məktəblilərin təxəyyülünü, yaradıcılığını gücləndirir, onlarda gözəllik və hey-ranlıq hissini təkmilləşdirir.

Muzeylər müəyyən proqram hazırlamaqla və ya məktəblilərin hazırladığı proqramlara kömək göstər-məklə bilavasitə alternativ təhsil funksiyasını yerinə yetirirlər. Buna uyğun olaraq uşaqlar, yeniyetmələr, böyüklər üçün muzeylər nəzərdə tutulmuşdur. Uşaq muzeylərində və ya muzeyin uşaq bölmələrində ma-raqlı, əyləncəli, iştirakçı və oyunlarla zənginləşdirilmiş proqramlar yaratmaqla, şagirdlər onlara nəyin ma-

raqlı gəldiyini, beləliklə də, müstəqil seçim etmə bacarıqlarını kəşf edə bilirlər.

“Bu gün texnologiyanın intensiv şəkildə istifadə edildiyi muzey təhsilinin tarixi XIX əsrə gedib çıxır. Avropa və Amerika ölkələrinin mədəniyyət siyasətində əsas nəzərdən keçirilən sahə kimi muzey və tədris məsələsi 1823-cü ildə uşaqların maraqlarına cavab verən mühit kimi “yeni bir ev yaratmaq ideyası” ilə yarandı və 1899-cu ildə ilk uşaq muzeyi “Bruklin uşaqları” muzeyi yarandı” [1, s. 320].

İlk yaradılmış uşaq muzeylərinin iş prinsipləri uşaqları zövq alacaqları mühitdə və xarici dünya ilə marqlanacaqları bir mühitdə təhsil və məktəblərdə keçilən elmi mövzular üzrə təcrübə keçmək imkanı kimi ortaya çıxmışdı. Zamanla bu prinsiplər genişlənərək düşüncə və təxəyyülü genişləndirmək, müşahidə etmək və düşünmək qabiliyyətini artırmaq kimi digər funksiyalar da qazanmışdır.

Uşaq muzeylərinin yaradılmasının əsas səbəblərindən biri də sənaye və texnologiyada irəliləyişlərin əldə edilməsi idi. Dəyişən zamanda uşaqların inkişafı, texnologiya ilə uyğunlaşa bilmək və müasir insanlar kimi yetişmək kimi zərurətlər muzeylərin aktuallığını artırmışdır.

Uşaq muzeyləri qruplaşdırıldıqda:

- 1) Məktəblərə kömək məqsədilə yaradılmış muzeylər;
- 2) İncəsənət və elmin qiymətləndirilməsində praktiki yardım edən muzeylər;
- 3) Digər mədəniyyətləri dərk etməyə kömək edən muzeylər;
- 4) İstedadlı uşaqların təhsilinə töhfə verən muzeylər;
- 5) Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsilinə töhfə verən muzeylər olmaqla bir neçə sahəyə ayrılır.

İlk zamanlarda muzeylərlə məktəblərin əlaqəsi o qədər sıx idi ki, bir çox ölkələrdə muzeylər ilk növbədə məktəblərə materialları və istehsal etdikləri məhsulu digər bir nüsxə kimi göndərirdilər. Məktəblərdə muzey guşəsinin yaradılmasına töhfə vermək məktəblərin eksponat bazasının formalaşmasında bir növ kömək idi. İlk təhsil muzeyi İngiltərədə (Haslemere Muzeyi) açılmışdır.

Muzey təhsili ilə bağlı məqsədlərin düzgün müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir. Proqramların hazırlanması, lazımi qurumlar və dəstək ola biləcək şəxslərlə əlaqələrin qurulması və düzgün qiymətləndirilməsi kimi bir çox aspektləri nəzərdən keçirmək, muzeyin tərkib hissəsi olan muzey təhsili idarəçilərin, ekspertlərin və pedaqoqların qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi vacibdir. Muzeylərə ekskursiyalar təhsilalanların zəngin və mənalı həyat yaşamasına şərait yaradır, şagirdlərdə diqqətli müşahidələr aparmaq bacarığını inkişaf etdirir. Uzunmüddətli vizual hafizəni formalaşdırmaqda bilavasitə rol oynayır.

Hər yaşda olan insanlar üçün səmərəli öyrənmə mühiti təmin edən muzeylər pedaqogika ixtisası üzrə mütəxəssislərin rəhbərliyi ilə ziyarət edilməlidir və qiymətləndirilməlidir. Müəyyən plan çərçivəsində kurikulumlarla işlə əlaqədar həyata keçirilməli olan tədris prosesində mümkün qədər müəllimlər tərəfindən hazırlanan tədris planı formalaşmalı, müşahidələrdə və imtahanlarda şagirdlərlə interaktiv diskussiyaların baş tutmasına çalışılmalıdır. Müəyyən dövrlərdə muzeylərdə keçirilən sərgilər də təhsildə mühüm rol oynayır. Sərgilər müəyyən bir mövzuya və ya sahəyə maraq göstərən şagird qrupları üçün əvəzedilməz əyani vasitədir. Bu şagirdlərin ünsiyyət və incəsənət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Muzey səfərləri əvvəlcədən təyin olunmalı, müəllim əvvəlcədən muzeyə baş çəkməlidir. O, təyinatı məkanlarla bağlı məlumatlanmalı, görməli yerlərə və müşahidələrə ən azı yarım gün sərf etməlidir. Tədbir zamanı rəsm, heykəltaraşlıq, afişa, hekayə, dram, tamaşa, şeir və s. müvafiq metodlarla məktəblilərə aydınlaşdırılmalıdır. Muzeylər də məhz bu məqsədlə təhsil mühitini inkişaf etdirmək üçün istifadəyə verdiyi eksponatları və detalları müvafiq qaydalara əsasən tənzimlənməlidir. Nümunə üçün deyək ki, uyğun musiqilər muzeylərdə çalınmalı, açıq və anlaşıqlı tanıtım məqalələri, afişalar, kataloqlar, video nümayişlər hazırlanmalıdır.

Şagirdlərin öyrənmə prosesi formal (yəni ənənəvi sinif mühiti) və qeyri-formal (muzey, sərgi və s) mühitində baş verir. Muzeylərin təhsil müəssisələri olduğu və onların məktəb auditoriyasının həm ziyarətin davam etdirilməsində kritik rol oynadığı, həm də müsbət və ruhlandırıcı təcrübə təklif etməklə, ömürlük muzey ziyarəti vərdişlərinə təsir göstərə biləcəyi çoxdan qəbul edilmişdir. Belə ki, muzeylərə səfərlər məktəblilərin elmə olan münasibətinə müsbət təsir göstərir.

“Şagirdlər muzeydə nəyi və necə öyrənirlər?” sualına aşağıdakıları cavablandırmalıyıq:

- Hansı metodoloji yanaşmalar tətbiq edilmişdir?

- Öyrənməyə kim və nə kömək edir?
- Şagirdlərin öyrənməsini asanlaşdırmaq üçün hansı fəaliyyət və strategiyalar-dan istifadə edilmişdir?

Rusiyalı tədqiqatçı Q.Frodental muzeyin təhsil imkanlarının öyrənilməsinə böyük töhfə vermiş və muzey dərslərinin səmərəliliyi üçün bu gün də aktual olan şərtləri müəyyən etmişdir. “Birincisi, hər bir muzeyə səfərin konkret təhsil məqsədi olmalıdır; ikincisi, müəllim və uşaqlar bilməlidirlər ki, muzeyə baş çəkmək əyləncə deyil, ciddi işdir. Üçüncüsü, ilkin hazırlıqdan sonra muzeydə dərslərdə iştirak etmək lazımdır. Dördüncü, uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ekskursiya üçün eksponatlar seçmək lazımdır. Beşincisi, muzeyə baş çəkməyin nəticəsi uşaqların müstəqil yaradıcılığı ilə (rəsm, yazı, maket yaratmaq) yekunlaşmalıdır” [3, s. 185].

Muzey növləri müxtəlifdir: elm muzeyləri və mərkəzləri, uşaq muzeyləri, tarix və arxeologiya muzeyləri və incəsənət muzeyləri/qalereyaları və s.

Muzeydə öyrənmənin əsasında interaktivlik diqqət mərkəzində dayanmalıdır, bu, uşaqların muzeyi həm dialoq yolu, həm də praktik öyrənməsini təmin edir.

Muzeylərdə aparılan tədqiqatların əksəriyyəti eksponatlar üzərində cəmləşir, tədris materiallarından faydalanma zamanı təlim muzey materialları ilə uzlaşmalıdır.

“Muzey idrak və təhsil mühiti ilə yanaşı, sosial dialoqda formalaşdırır. Axı bunsuz vətəndaş cəmiyyətinin və insan özünədərkinin inkişafında irəliləyiş mümkün deyil. Muzey təhsil müəssisəsi kimi ünsiyyətin, şəxsiyyətlərarası, mədəni-ideoloji və mədəniyyətlərarası dialoqun subyekt-subyekt modelini tətbiq etməlidir” [2, s.144].

Məktəblilər muzey ziyarətlərinin sosial tərəflərini daha çox xatırlayırlar. Muzey səfərində baş verən sosial qarşılıqlı əlaqə təcrübənin mühüm hissəsidir və təhsilənləri öz təcrübələrini paylaşmaqla biliklərini daha da artırır.

Şagirdlər dostları ilə birgə öyrənməyi sevir. Məktəblilər muzeyə səfərin ilk növbədə onların öyrənmələrinə kömək məqsədilə müəllimləri tərəfindən təşkil edil-diyini başa düşsələr də, həmyaşıdları ilə öyrənə bildikləri zaman məmnunedici sosial hadisə olmasını istəyirdilər. Belə ekskursiyalar təhsilənlər üçün yüksək sosial təcrübədir. VII sinif şagirdləri ilə bağlı araşdırma, nəzarətə meylli böyüklərdən daha çox həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurarkən öz öyrənmələrinə daha çox nəzarət etdiklərini göstərdi.

Məktəblilərin nitqinin öyrənilməsindən görünür ki, muzeylərə məktəb ziyarətləri əməkdaşlıq, qarşılıqlı əlaqə və diskurs vasitəsi ilə şagirdlər arasında əlaqələrin qurulmasına kömək edir. Təhsilənlərin muzeylərə ekskursiyaları onlarda diskussiya mədəniyyətinin inkişafına zəmin yaradır.

Təhsilənlərin muzeylərə ekskursiyaları onları elmə, təhsilə marağını da artırır. Muzeydə XI sinif üzrə dərslərin bir nümunəsinə diqqət yetirək.

Müəllim aşağıdakı hallarda muzey səfərlərini gücləndirir:

- ekskursiyadan əvvəl şəraitlə tanış olur.
- şagirdləri təyinat və gündəmə istiqamətləndirir və təlim məqsədlərini aydınlaşdırır.
- kurikulum məqsədlərinə uyğun gələn səfərdən əvvəlki və ekskursiyadan sonrakı fəaliyyətləri planlaşdırır və həyata keçirir və təhsilənlər öz təcrübələri üzərində düşünməyə imkan verir.

Müəllimlər və muzey əməkdaşları və proqramın hazırlanmasında digər işçilər arasında əməkdaşlıq ekskursiyaların yaxşılaşdırılması və əlaqələrin möhkəmləndirilməsi baxımından müsbət nəticələr verir.

Müəllimlərin məqsədi muzey əməkdaşlarının məqsədləri ilə eyni olmaya bilər ki, bu da öz növbəsində çətinlik və öyrənmə maneələrinə səbəb ola bilər, halbuki muzeylər ekskursiyalarında valideyn razılığı, təhlükəsizlik formaları, nəqliyyat, maliyyə əməliyyatları və oriyentasiya kimi logistik aspektlərə çox diqqət yetirə bilər.

Uğurlu muzey-məktəb əməkdaşlığı çox vaxt muzeyin müəllimlərlə əlaqə saxlaması və onlarla birlikdə material hazırlanması ilə səciyyələnir. Belə əməkdaşlıq nəticəsində şagirdlər müstəqil öyrənmə bacarığına yiyələnirlər. Belə ki, onlar özlərinə lazım olan biliyi harada axtarmaq, həmin biliyi necə tapmaq, necə hazırlayıb emal etmək bacarığına yiyələnirlər. Biliklərin axtarışı daimi prosesdir. Ona görə ki, biliklərin bazası və mənbəyi daim dəyişir və yenilənir.

Ümummədəni yüksək etik və məsuliyyətli davranış mədəniyyətinə yiyələnmələri onların uzun müddətli perspektivdə çoxsaylı müxtəlif insanlarla təmasda olmasını təmin edir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, İnkişaf etmiş ölkələrdə şagirdləri muzeyə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməklə onları həyata hazırlayırlar. Bir sözlə dünyanın tarixi muzeylərdən, tarixi abidələri ziyarət etməkdən keçir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva, Z. Təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində və şagirdlərin dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsində İKT-nin tətbiqi imkanları // – Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi əsərləri, – 2022. № 2. – s. 319-324
2. Ağalarov, P. Ümumi tarix: Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinifləri üçün dərslik / P. Ağalarov, K. Şükürov, N. Quliyev, H. Cabbarov, E. Hüseynov, R. Tanrıverdi – Bakı: Şərq-Qərb ASC, – 2023. – 156 s.
3. Ağayeva, G. Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində vizuallaşdırma metodundan istifadə // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2019. № 2. – s. 183-186.
4. Mustafayeva, K.S. Dərsdənkənar tədbirlərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması imkanları // – Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. № 6. – s. 121-124.
5. Mustafayeva, K.S. Using museum materials in history classes as a tool for formation the worldview of Azerbaijani students // Ukraine: Collection of Scientific Works Bulletin of Postgraduate education, Pedagogical Sciences – 2024, Issue 28 (57), – p. 136-148.
6. Мустафаева, К.С. Роль Внеклассных Мероприятий в Формировании Мировоззрения // LVIII International Correspondence Scientific and Practical Conference «European Research: Innovation in Science, Education and Technology». – London, – 2019, – 8-9 декабр, – с. 55-57

NELLA MƏMMƏDOVA

Səməd Vurğunun ev muzeyinin ekskursiyaçısı

ORXAN ZAMANOV

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu Elmi ekspozisiyanın təşkili şöbəsinin müdiri

MUZEYLƏRDƏ ARXEOLoji İRSİN TƏDRİSİ: ELMİ-METODİK YANAŞMALAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Giriş. Muzeylər cəmiyyətin tarixi yaddaşını yaşadan, maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini qoruyan, elmi tədqiqat və maarifçilik funksiyalarını birləşdirən kompleks elmi-mədəni müəssisələrdir. Azərbaycan muzeyşünaslıq təcrübəsində, xüsusilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fəaliyyəti kontekstində, muzeylər tarix elminin tədqiqi ilə tədrisi arasında körpü rolunu oynayaraq, xalqın özünüdərk prosesinə, milli irsin öyrənilməsinə və təbliğinə mühüm töhfə verir. Müasir anlamda muzey - təbii tarix, maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin komplektləşdirilməsi, qorunması, öyrənilməsi və ictimaiyyətə elmi əsaslarla təqdim olunması ilə məşğul olan tədqiqat və maarifçilik məkanıdır; tip və profil baxımından tarixi, incəsənət, təbiət tarixi, texniki, ədəbiyyat və kompleks istiqamətlər üzrə təsnif edilir. Bu kontekstdə “arxeologiya muzeyi” anlayışı, terminoloji baxımdan yeni səslənsə də, qədim elmi ənənələrə söykənir və arxeologiya muzeyinin muzey əmələ gətirən müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasının nəticəsidir. Arxeoloji tapıntıların qorunması, sistemləşdirilməsi və elmi ekspozisiyada nümayişi müasir muzey işinin əsas məqsədlərindən biridir. Avropada XIX əsrdən etibarən saray və kilsə kolleksiyalarının bazasında formalaşan arxeologiya muzeyləri kimi, Azərbaycanda da bu istiqamət tədricən inkişaf edərək elmi və pedaqoji məzmun qazanmış,

muzeylərin elmi-tədqiqat və tədris funksiyalarının vəhdətində mühüm mərhələ yaratmışdır (15.,s.179-178; 2.,s.713; 13., s.4-5; 18., s.82-83).

Hələ otuz il öncə, 1995-ci ilin aprelində Xəzər Universitetində keçirilmiş “Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi” adlı konfransda məruzəçilərin çoxunun qaldırdığı məsələ məhz elmi tədqiqatların nəticələrinin dərsliklərdə və tarixi nəşrlərdə əksi məsələsi idi, bir sıra məruzələr isə bilavasitə tədrisdə əyanilik amilinə diqqət çəkmişdir (1., s.13, 21, 26, 71, 105, 123 və 131). Bu baxımdan tarix fənninin tədrisində əyani vasitələrdən istifadə təlim prosesinin əsas metodik şərtlərindən biridir. Əyani materialların tətbiqi, şifahi izahat və ya mühazirə ilə müqayisədə, tələbələrin mövzuya marağını artırır, dərsin canlı və interaktiv şəkildə qurulmasına şərait yaradır. Xüsusilə tarixi fakt və hadisələrin izahı zamanı şəkil, diaqram, sxem, cədvəl, xəritə kimi vizual resurslarla yanaşı, arxeoloji qazıntılardan əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin nümayişi tədrisin elmi əsaslarını möhkəmləndirir. Belə əyani materiallar konkret tarixi hadisələr barədə daha düzgün təsəvvür formalaşdırır, mövzunun dərinədən mənimsənilməsinə və uzunmüddət hafizədə saxlanmasına kömək edir. Bundan əlavə, tələbələrin gerçək arxeoloji tapıntılar və faktoloji sübutlar üzərində düşünməyə yönəldilməsi analitik təfəkkürün inkişafına xidmət edir. Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində bu cür əyani vasitələrin nümayişi uzaq keçmişin hadisələrini daha canlı və obyektiv şəkildə qavramağa, milli tarixə elmi baxış formalaşdırmağa imkan yaradır (1.,s.123; 19.,c.3-20)

2022-ci il avqustun 24-də Praqada keçirilən İCOM-un (Beynəlxalq Muzeylər Şurası) Fövqəladə Baş Assambleyasında muzeyin yeni tərifinə dair təklif 92,41% səsle (lehinə: 487, əleyhinə: 23, bitərəf: 17) qəbul edilmişdir. Qəbul edilən yeni ICOM muzey tərifini əsas götürərək artıq əminliklə demək olar ki, təhsil muzey sahəsi üçün başlıca prioritetlərdən birinə çevrilmişdir (8). Müasir muzeylər ictimai inkişaf nəticəsində formalaşmış nadir bir fenomendir ki, mövcud mədəni-sosial institutlardan öz funksional və semantik təkrarolunmazlığı ilə fərqlənir (4; 18). Lakin müasir dövrün çağırışları fonunda muzeylər, sözün əsl mənasında, mövcudluqlarını qorumaq və yeni sosial-iqtisadi reallıqlara uyğunlaşmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Muzey fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkili bu gün muzeyşünaslığın ən aktual problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Faktiki olaraq XXI yüzilliyin muzeyləri dövlət təsisatından kommersiya yönümlü quruma çevrilməkdədirlər (18). Dünyanın aparıcı muzeyləri elmi ekspedisiyalar təşkil edir, fondlarında saxlanılan nadir sənət nümunələrindən ibarət sərgilər və elmi-praktik konfranslar həyata keçirirlər (18). Həmçinin müəyyən problemlərlə bağlı müstəqil tədqiqat işlərinin nəşri ilə məşğul olur, elmi-tədris fəaliyyətinə qoşulur, elmin nailiyyətlərini həm yayır, həm də təbliğ edirlər (18). Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, muzeylərin, xüsusilə də, tarix və arxeologiya profilli olanların təhsil prosesinə inteqrasiyası, müsair dünyanın çağırışları qarşısında qaçılmaz bir gerçəkliyə çevrilmişdir. Təhsilin istənilən səviyyəsində, istər məktəbəqədərki və məktəb dövrü, istərsə də, ali təhsil dövrü olsun, hər bir gənc vətəndaşın təlim-tədris prosesində muzey vacib bir məkana və dəyərə çevrilməkdədir (4., s.1-6, 59-89, 121-157). Bu baxımdan tarix təhsilinin muzeyə inteqrasiyası üçün iki əsas elmi-metodik istiqaməti gözədən keçirtmək lazımdır. Bu istiqamətlər təqdim olunan məqalənin ana xəttini təşkil edən yanaşmalardır: 1) Tarix və arxeologiya muzeylərində dərslərin təşkili (muzeylərin elmi-tədris funksiyası) və 2) Muzey eksponatlarının elmi-tədris potensialı (arxeoloji eksponatlar və tədris prosesi)

Tarix və arxeologiya muzeylərində dərslərin təşkili – muzeylərin elmi-tədris funksiyası

Elm, mədəniyyət və təhsilin kəsişməsində yerləşən muzeylər ümumbəşəri və milli dəyərlərin qorunması və təbliği üçün ən vacib institutlardır. Onlar təkcə tarixi və mədəni irsi qorumur, həm də tələbələrin keçmişin maddi sübutları ilə birbaşa əlaqəsini təmin etməklə unikal öyrənmə imkanları təmin edir. Muzeyşünaslığın dünya təcrübəsi göstərir ki, muzeylərin formalaşması həmişə insanın bilik, araşdırma və yaradıcılıq istəyinə əsaslanır.

Azərbaycanın müasir muzey işi təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, muzeylərin elm, mədəniyyət və təhsil sahəsində rolu getdikcə artır. Onların nüfuzu və əhalinin mənəvi tərbiyəsində təsiri güclənir. Muzeylər milli tariximizi və mədəniyyətimizi əks etdirir. 2008-ci ilə olan məlumata görə, Azərbaycanda 193 muzey fəaliyyət göstərirdi (6.,s.16).

Hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən muzeylərin ümumi sayı 222-dir. Bu muzeylər müxtəlif pro-

fillərə bölünür: 13-ü tətbiqi sənət sahəsinə aiddir, 7-si ədəbiyyat yönümlüdür, 16-sı tarix tematikası üzrə fəaliyyət göstərir. Ölkənin bölgələrində 71 regional-tarix muzeyi mövcuddur. Bundan başqa, 60 Heydər Əliyev Mərkəzi, 6 hərbi tarixi muzeyi, Göygöl ərazisində almanların məskunlaşma tarixini əks etdirən Alman mədəniyyəti muzeyi və 48 ev-muzeyi əhaliyə xidmət göstərir (3).

Tarixi və arxeoloji muzeylər həqiqi əsərlərin öyrənilməsinə şərait yaradır, şagird və tələbələrə tarixi dövrləri canlı, vizual bilik sistemi kimi qəbul etməyə imkan verir.

Müasir muzeylər elmi-maarif funksiyalarının kompleksini həyata keçirirlər: eksponatların tədqiqi, təsviri və şərh; elmi mühazirələr, ekskursiyalar, tematik sərgilərin hazırlanması; mədəni təhsil proqramlarının təşkili. UNESCO və ICOM, muzeylərin cəmiyyətə və onun inkişafına xidmət etməli, biliklərin mövcudluğunu, inklüzivliyi və mədəni əlaqəni təmin etməli olduğunu vurğulayır (8;17).

ICOM- un tərifinə görə, muzey “təhsil və təhsil məqsədi ilə bəşəriyyətin maddi və qeyri-maddi irsinin tədqiqi, toplanması, qorunması, təfsiri və nümayişini həyata keçirən, cəmiyyətə açıq, mənfəətsiz bir qurumdur” (8). Azərbaycanda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun muzey-sərgi zalı kimi qurumlar fəal şəkildə “təhsil laboratoriyası kimi muzey” modelini formalaşdırır, burada hər il məktəblilər və tələbələr üçün onlarla mühazirə, ustad dərsləri (master-klass) və tematik sərgilər keçirilir. Bu cür tədbirlər ziyarətçini passiv müşahidəçidən təhsil prosesinin fəal iştirakçısına çevirir ki, bu da təhsil siyasətinin müasir yanaşmalarına, o cümlədən Azərbaycan Milli kurikulumuna tam uyğundur, burada əsas vəzifələrdən biri səriştəyə əsaslanan təlimin formalaşdırılması, tələbələrin tənqidi təfəkkürünün və tədqiqat bacarıqlarının inkişafıdır. Muzey dərsləri Tarix, Arxeologiya, Mədəniyyət və incəsənəti birləşdirərək təhsilin fənlərarası olmasını təmin edir; emosional-dəyər qavrayışını inkişaf etdirir; tədqiqat fəaliyyətinin formalaşmasına kömək edir və sosial və mədəni daxilolma elementlərini əhatə edir.

UNİCEF və UNESCO inklüziv təhsil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, uyğunlaşdırılmış ekskursiyalar, vizual və toxunma materialları, rəqəmsal ekspozisiyalar, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi təhsil proqramları təklif edir.

Tarixi muzeylərdəki pedaqoji proses nəzəri bilikləri həqiqi eksponatların praktik təhlili ilə birləşdirməyə çalışır ki, bu da Muzey dərslərini unikal tədris formasına çevirir. Bu cür dərslərin əsasını vizuallaşdırma, ardıcılıq, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, məktəb tədris planlarına uyğunluq və ya didaktik müddəaları tam həyata keçirən Aktiv idrak metodlarının tətbiqi prinsipləri təşkil edir.

Komenskinin təlim prinsipləri, xüsusilə “sadədən mürəkkəbə, konkretədən mücərrədə” yanaşması, şagirdin bilik və bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyə xidmət edir. Onun fikrincə, öyrənmə yalnız yaddaş vasitəsilə deyil, bütün duyğu orqanları, düşüncə və iradə üzərindən həyata keçirilməlidir. Bu prinsip muzey dərslərində tətbiq olunduqda, eksponatlar vasitəsilə şagirdlər üçün konkret təcrübə yaradılır və mücərrəd anlayışların qavranması asanlaşır (10.,s.8-9).

Muzey dərslərinin effektivliyi əsas tədris materialı kimi eksponatlara güvənən, izahatı vizual nümayişlə birləşdirən həmçinin tələbələrə müstəqil tədqiqat imkanı verən ixtisaslı mütəxəssislərin, müəllimlərin və muzey tədqiqatçılarının iştirakı ilə təmin edilir. Prosesin vacib bir komponenti tələbələrin marağını qorumağa, tarixi və mədəni irsin öyrənilməsinə davamlı motivasiya yaratmağa imkan verən emosional eləcə də psixoloji iştirakın yaradılmasıdır. Muzey dərslərinin aparılması metodologiyası hazırlıq, əsas və son mərhələləri əhatə edən təhsil prosesinin mərhələli təşkili üzərində qurulur: hazırlıq mərhələsi dərslər mövzusunun tədris proqramı ilə əlaqəsini, ekspozisiya boyunca hərəkət marşrutunun hazırlanmasını və şagirdlərin motivasiya əhval-ruhiyyəsinin formalaşmasını təmin edir; əsas mərhələ eksponatlarla işləməyi, onların təhlilini, müzakirəsini, mini tapşırıqların yerinə yetirilməsini və rəqəmsal texnologiyaların-interaktiv panellərin, genişlənmiş və virtual reallığın istifadəsini əhatə edir; son mərhələ əks olunma, yaradıcı tapşırıqlar və müstəqil tədqiqatın inkişafına töhfə verən nəticələrin formalaşmasını əhatə edir.

Azərbaycanda praktiki nümunələrə xüsusi diqqət yetirilir: Şirvanşahlar orta əsr dövlətinin tarixinə dair dərslər birbaşa Şirvanşahlar Sarayında keçirilir, burada eksponatlar və memarlıq mühiti tədris materialı kimi xidmət edir; AMEA Arxeologiya və Antropologiya Muzeyinə ekskursiya tələbələri real artefaktlar, onların təhlili və təsviri ilə tanışdır ki, bu da tədqiqat bacarıqlarının və tənqidi düşüncənin inkişafına kömək edir. Muzey Olimpiadaları, intellektual müsabiqələr, qonaqlar və viktorinalar tələbələrin biliklərini dərinləşdirir.

və analitik, yaradıcı düşüncəni stimullaşdırır, müsabiqələrdə iştirak milli və dünya mədəni irsinə hörmət formalaşdırır, fəal vətəndaş mövqeyini inkişaf etdirir. Virtual təhsil mühiti isə bu prosesi daha da genişləndirir: 360° “3D” modellər, virtual turlar və rəqəmsal platformalar muzeylərlə məsafədən tanışlığı mümkün edir, interaktivlik və əlçatanlıq yaradaraq həm məktəblilərin, həm də tələbələrin tədris imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. (İçərişəhər Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğu İdarəsi (9).

Universitetdaxili və məktəbdənkənar fəaliyyətlər də daxil olmaqla hərtərəfli muzey tədbirləri rəsmi və qeyri-rəsmi təhsilin integrasiyasını təmin edir, məktəblilərin estetik inkişafına və yaradıcılığın, ünsiyyət bacarıqlarının, kritik və analitik düşüncənin, eləcə də idrak üçün davamlı motivasiyanın inkişafına kömək edir. Bu, həmçinin tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını və komandada işləmə vərdişlərini gücləndirir, muzey mühitində interaktiv və praktiki fəaliyyətlərlə zənginləşdirilmiş təcrübə təqdim edir. Belə tədbirlər vasitəsilə şagirdlər tarixi və mədəni kontekstləri daha dərindən qavrayır, eksponatlarla işləmə bacarığını inkişaf etdirir və sosial-mədəni biliklərini genişləndirirlər.

Professor N. Kazımov qeyd edir ki, “təlim zamanı olduğu kimi, sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərdə də şagirdləri müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək və onları fəaliyyət vasitəsilə tərbiyə etmək zəruridir” (11.,s.8-10). Bu fikir xüsusilə muzey mühitində keçirilən dərslərin əhəmiyyətini daha da artırır. Çünki muzey eksponatları ilə işləmə, müşahidə, analiz etmə, müqayisə aparmaq kimi fəaliyyətlər şagirdin həm idrak, həm də psixoloji inkişafını stimullaşdırır və təlim-tərbiyə prosesini daha təsirli edir.

Göründüyü kimi, təhsilin mahiyyətində təlim, tərbiyə və psixoloji inkişaf cəhətləri bir-birinə üzvi şəkildə bağlıdır. Muzey məşğələləri isə bu üzvi əlaqəni real mühitdə tətbiq etməyə imkan yaradır: şagird eksponat üzərində bilik qazanır (təlim), tarixi-mədəni dəyərlərə hörmət formalaşdırır (tərbiyə), müşahidə və təhlil qabiliyyətini inkişaf etdirir (psixoloji inkişaf).

Gətirdiyimiz anlayışlardan aydın olur ki, adları çəkilən dörd kateqoriyanın — təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın hər biri digərində təzahür edir və muzey məşğələlərində bu qarşılıqlı təsir daha aydın görünür. Real pedaqoji təcrübə göstərir ki, muzeydə təşkil olunan dərslər bir tərəfdən təhsilin məzmununu zənginləşdirir, digər tərəfdən isə şagirdin emosional və estetik təcrübəsini genişləndirərək tərbiyəvi təsiri gücləndirir.

Beləliklə, təqdim olunan anlayışların ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf bir-birini tamamlayan və vahid pedaqoji prosesi yaradan komponentlərdir. Muzeydə keçirilən məşğələlər bu vahid prosesin daha səmərəli həyata keçirildiyi xüsusi mühit kimi çıxış edir. Lakin burada mühüm bir məqam vardır: şagirdlərin muzeydə fəaliyyətə cəlb olunma səviyyəsi, emosional cavabları və idrak fəallığı fərqli olur və bu müxtəliflik müəllimin hazırlıq səviyyəsi, eksponatla işləmə bacarığı və düzgün seçilmiş metodik yanaşmadan asılıdır. “Sırr” də məhz pedaqoqun bu prosesi ustalıqla idarə etməsinə bağlıdır.

Nəticədə, Azərbaycan muzeyləri tamhüquqlu elmi-tədris funksiyasını yerinə yetirir, ənənəvi təlimi interaktiv və tədqiqat prosesinə çevirir ki, bu da gənc nəsildə mədəni savadın, tarixi təfəkkürün və vətənpərvərlik şüurunun formalaşmasına kömək edir.

Muzey eksponatlarının elmi-tədris potensialı: arxeoloji eksponatlar və tədris prosesi

Muzey eksponatları yalnız mədəni irsin qorunması vasitəsi deyil, həm də elmi və tədris fəaliyyətinin mühüm elementlərindən biridir. Müasir elmi-pedaqoji konsepsiyalara əsasən, muzeylər təkcə nümayiş və maarifləndirmə məkanı deyil, həm də biliklərin yaradıldığı və ötürüldüyü dinamik elmi-tədris mühitləridir. Xüsusilə arxeoloji eksponatlar – maddi-mədəniyyət nümunələri, tapıntılar və bərpa edilmiş artefaktlar – tarix və arxeologiya fənlərinin tədrisində birbaşa əyani vəsait rolu oynayır (4).

Arxeoloji eksponatların elmi-tədris potensialı onların **maddi sübut** xarakteri daşımada və **tarixi hadisələrin empirik retrospektiv bərpası** imkanını yaratmasında özünü göstərir. Hər bir arxeoloji tapıntı konkret mədəni sistemin məhsulu olmaqla yanaşı, həm də müəyyən texnologiya, təsərrüfat və ideologiya dəyərlərin daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, eksponatların dərslərinə integrasiyası tələbələrdə “vizual dərk” və “kritik düşünmə” bacarıqlarını formalaşdırır, tarixi hadisələrin abstrakt təsəvvürdən konkret maddi müstəviyə keçirilməsini təmin edir (4;19; 20).

Məqalənin ikinci hissəsi arxeoloji eksponatların tədrisə integrasiyasının ən düzgün şəkildə həyata keçirilməsinin ən uyğun və optimal yollarının tapılmasına yönəlib. Ekspozisiyada və vitrin arxasında arxeoloji və ya tarixi eksponatların nümayişi ilə tələbənin əyani olaraq artefakta və tapıntı ilə tanış olması və hətta onunla işləməsi arasında ciddi sərhəd olduğu inkar olunmaz faktdır. Belə olduğu halda, müəllimlərin dərslərə muzey mütəxəssislərini və arxeoloqları əyani vasitələr (tarixi maket və ya tədrisə yararlı artefaktlar) ilə dəvət etməsi, yaxud dərslərin muzeyin nəzdindəki zallar və otaqlarda təşkili müsbət təcrübələr sırasındadır. Bu proseslər aşağıdakı istiqamətləri üzə çıxarır:

1. **Empirik öyrənmə** – tələbələr arxeoloji materialla birbaşa təmasda olması onların tədqiqat və müşahidə vərdişlərini inkişaf etdirir.

2. **Analitik düşünmə** – maddi sübutların tipoloji və funksional analizi elmi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir.

3. **Elmi kommunikasiya** – eksponat üzərində müşahidə və təqdimat bacarıqları tədqiqat nəticələrinin elmi dildə ifadəsini stimullaşdırır.

Muzey-tədris integrasiyası, xüsusilə **tarix və arxeologiya ixtisaslarında** fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Arxeoloji eksponatın tədris kontekstində istifadəsi “tarix dərsi laboratoriyası” modelini yaradır. Bu modeldə eksponat, müəllim və tələbə arasında üçtərəfli elmi əlaqə formalaşır: müəllim interpretasiyanı yönləndirir, tələbə müşahidəni aparır, eksponat isə elmi-didaktik obyekt funksiyasını daşıyır. Arxeoloji fəaliyyətin tədris prosesinə integrasiyası iki əsas istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

1. **Tədris-arxeoloji istiqamət** – məktəblilər və tələbələr üçün eksperimental və sahəvi arxeoloji məşğələlərin təşkili, tapıntıların tədqiqı və təsnifatı üzrə interaktiv dərslər.

2. **Muzey-pedaqoji istiqamət** – arxeoloji eksponatlarla işləməyə əsaslanan praktiki dərslərin və elmi təqdimatların təşkili, eləcə də muzey ekspozisiyalarının tədris mühitinə çevrilməsi.

Bu fəaliyyət formaları yalnız bilik ötürmə vasitəsi deyil, həm də şəxsiyyətin elmi təfəkkürünün və məsuliyyətli vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına xidmət edir. Arxeoloji tədqiqat və muzey işi özlüyündə əmək mədəniyyəti, elmi intizam və kollektiv fəaliyyət vərdişləri aşılayır. Məktəb və universitet yaşında gənclərin belə proseslərə cəlb olunması onların **tədqiqat bacarıqlarının erkən mərhələdə formalaşmasına, elmi dəyərlərə həssaslığının artmasına və milli mədəni irsə bağlılığının möhkəmlənməsinə** şərait yaradır. Azərbaycan təhsil və muzey sistemində bu istiqamətin genişləndirilməsi, xüsusən ali təhsil müəssisələrinin nəzdində yaradılan **elmi-tədris muzeyləri və ekspozisiyalar** vasitəsilə, gələcək arxeoloq və tarixçi kadrların praktiki hazırlığının mühüm tərkib hissəsinə çevrilməkdədir. Bu baxımdan, arxeoloji eksponatların elmi-tədris potensialının artırılması üçün əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- eksponatların elmi kataloqlaşdırılması və rəqəmsal tədris bazalarına integrasiyası;
- tədris proqramlarında “muzey-tədris modulları”nın yaradılması;
- tələbələrin ekspozisiyada interaktiv müşahidə və təqdimat fəaliyyətinə cəlb olunması;
- muzey-universitet əməkdaşlığının institusional əsasda genişləndirilməsi.

Beləliklə, arxeoloji eksponatların tədris prosesinə sistemli şəkildə daxil edilməsi yalnız elmi maarifləndirmənin səmərəsini artırır, həm də tarixi biliklərin formalaşmasında **empirik əsaslandırma** prinsiplərinin güclənməsinə şərait yaradır. Bu isə muzeylərin elmi funksiyasını sadəcə sərgi məkanı çərçivəsindən çıxararaq onları **tarix elminin tətbiqi laboratoriyaları** səviyyəsinə yüksəldir.

Nəticə. Müasir yanaşmalar və problemlər

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, arxeoloji eksponatlara əsaslanan tədris formaları (məsələn, “object-based learning”, “hands-on archaeology”, “museum pedagogy”) elmi biliklərin daha davamlı mənimsənilməsinə və tələbələrin tədqiqat motivasiyasının artmasına səbəb olur. Son illərdə Azərbaycan təhsil sistemində elmi-tədris prosesinin praktik komponentlərinin gücləndirilməsi və gənclərin elmi fəaliyyətə mərhələli şəkildə integrasiyası prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu xüsusda muzey və arxeologiya sahəsində məktəblilərin və tələbələrin iştirakı xüsusi elmi-pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Arxeologiya yalnız tarixi biliklərin ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də empirik təcrübə və mədəni irsin dərk olunması üçün unikal tədqiqat və tədris sahəsidir. Müasir elmi təhsil konsepsiyalarında məktəbli və tələbələrin arxeoloji və mu-

zey mühitinə cəlb olunması onların tənqidi düşünmə, müşahidə və analitik bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Dünya təcrübəsində, xüsusilə Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və Rusiya kimi ölkələrdə “educational archaeology” və “museum-based learning” proqramları gənclərin tədrisə inteqrasiyası üçün uğurlu model kimi qəbul edilir. Bu proqramlarda məktəblilər və tələbələr arxeoloji obyektlər üzərində müşahidələr aparır, eksponatların rekonstruksiyası və sənədləşdirilməsi prosesinə bilavasitə qatılırlar. Nəticədə onlar tarix elmini yalnız nəzəri deyil, həm də praktik bir sahə kimi dərk etməyə başlayır, bu da gələcək elmi və peşəkar yönümlərinin formalaşmasında mühüm təsir göstərir.

Azərbaycan reallığında bu istiqamətdə həyata keçirilən layihələr, xüsusilə **AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun, Bakı Dövlət Universitetinin və Xəzər Universitetinin elmi-tədris ekspozisiyaları**, arxeoloji yay məktəbləri və tədris muzeyləri gənclərin elmi fəaliyyətə adaptasiyası baxımından mühüm platforma rolunu oynayır. Bu model gənclərin arxeologiyaya, tarixə və mədəni irsə münasibətini dəyişərək onları müşahidəçi deyil, iştirakçı mövqeyinə gətirir.

Nəticə etibarilə, məktəbli və tələbələrin arxeoloji və muzey fəaliyyətinə sistemli şəkildə cəlb olunması yalnız tədris prosesinin səmərəsini artırmır, həm də elmi potensialın bərpası və gələcək tədqiqatçı nəslin yetişdirilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətin inkişafı dövlət və ali təhsil müəssisələrinin birgə elmi-tədris proqramları, muzeylərdə interaktiv modulların tətbiqi və məktəb-universitet-muzey əməkdaşlığı çərçivəsində kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda arxeoloji muzey işinin mövcud vəziyyəti isə hələ müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. İlk növbədə, Azərbaycan SSR dövründə milli muzey quruculuğu Sovet İttifaqının ümumi elmi-tədris ideologiyasına uyğun olaraq tarix yönümlü ideoloji çərçivədə formalaşmışdı. Baxmayaraq ki, bəzi sosialist respublikalarında bu prinsipdən qismən kənara çıxmalar müşahidə edilirdi, lakin ümumilikdə sovet-sosialist ölkələrində arxeoloji muzey işi zəif inkişaf etmişdi. Əsas səbəb isə muzeylərin siyasi-ideoloji təbliğat sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsindən irəli gəlirdi. Azərbaycanda zəngin arxeoloji irs nəzərə alınaraq müstəqillik qazanıldıqdan sonra bu sahədə bir sıra mühüm işlər həyata keçirilsə də, hazırda yalnız AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Muzey-Sərgi Zalı və Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin müvafiq ekspozisiya zalları və fondları istisna olmaqla, müstəqil arxeologiya muzeyi mövcud deyil. Britaniya Muzeyi (British Museum), Luvr (Louvre) və Topkapı Sarayı kimi nümunələr tədris məqsədli rəqəmsal platformaların uğurlu tətbiqini göstərir. Azərbaycan muzey sistemində də oxşar layihələrin inkişafı arxeoloji irsin tədris potensialını gücləndirə bilər. Tədqiqat göstərir ki, muzeylər tarixi təhsil üçün mühüm interaktiv mənbədir. Onların tədris prosesinə inteqrasiyası tələbələrdə mədəni irsə hörmət və analitik baxış qabiliyyəti formalaşdırır. Muzey və universitet əməkdaşlığı Azərbaycan arxeoloji irsinin kütləviləşməsində və milli kimliyin möhkəmləndirilməsində əvəzsiz və mütərəqqi təsirə malik olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi” konfransı materialları. Bakı, “ELM”, 1995. 143 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. Məsul katib akademik T.M.Nağıyev. “Azərbaycan” cildi. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. Bakı, 2007. 884 s.
3. Azərbaycan. *Ümumi məlumat*. Azerbaijan.az. “Azərbaycan muzeyləri” bölməsi. URL: <https://azerbaijan.az/related-information/26>
4. Buyurgan Serap. Müzede Eğitim Öğrenme Ortamı Olarak Müzeler. Ankara, Pegem Akademi, 2019. 380 s.
5. Falk, J. H., & Dierking, L. D. The Museum Experience Revisited. New York: Routledge. 2013.
6. Hasanzade, T., & Khalilzade, A. The role of museums in history teaching (Specialization 060111, IF-M 4359). Baku State University. 2024
7. Hooper-Greenhill, E. Museums and the Interpretation of Visual Culture. London: Routledge. 1999.
8. ICOM (2022). Museum Definition Adopted by the ICOM Extraordinary General Assembly, Prague.

Available at: <https://icom.museum>.

9. İçərişəhər Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğu İdarəsi. (2021, March 2). *Şirvanşahlar Sarayında 360° “3D” modelinin təqdimatı*. Retrieved November 16, 2025, from <https://icherisheher.gov.az/az/313-news-detail>
10. Jůvová, A., & Bakker, F. (2015). Didactic principles by Comenius and 21st century skills. *e-Pedagogium*, II/2015, 7–20.
11. Kazımov, N. Tətbiqi pedaqogika (İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə). Çarşıoğlu. 2010.
12. Qəhrəmanov, A. (2012). *Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim materialı* [Training material]. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi & Xəzər Universiteti, Bakı. http://elibrary.bsu.edu.az/files/110/N_60.pdf
13. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bələdçi. Daş dövründən XX yüzilədək (muzeyin 90 illik yubileyinə həsr olunur). Məsul redaktor akademik Nailə Vəlixanlı. Bakı, “Ziya”, 2012. 128 s.
14. Pomian, K. *Collectionneurs, amateurs et curieux*. Paris: Gallimard. 1990.
15. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə. I hissə. Elmi-nəzəri və praktik problemləri. Bakı, BDU, 2004. 234 s.
16. UNESCO (2015). Recommendation concerning the Protection and Promotion of Museums and Collections. Paris: UNESCO.
17. UNESCO. (2017). Guidelines for Inclusion in Education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000248254>
18. Zamanov O. Avropanın ən böyük arxeologiya muzeyləri (İstanbul Arxeologiya Muzeyi nümunəsində). O.A.Zamanov \ Azərbaycan Arxeologiyası, cild 16, say 2. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2013. 118 s.
19. Годер Г.И. Методическое пособие по истории древнего мира. Москва, «Просвещение», 1977. с.352
20. Международная летняя археологическая школа. - <https://xn--eladcpbxw2h.xn--plai/tpost/u81ya-ajhs1-mir-muzeya-na-mezhdunarodnoi-arheologich>